

E-ISSN: 2583-746X

ਵਿੱਦਿਆ ਸਾਗਰ

VIDIYA SAGAR PATRIKA ਪੱਤ੍ਰਿਕਾ

ਬਹੁ-ਭਾਸ਼ਾਈ ਫਿਮਾਹੀ ਸਮਾਜ ਵਿਗਿਆਨਕ ਮਾਹਰ ਸਮੀਖਿਆ ਖੋਜ ਪੱਤ੍ਰਿਕਾ
Multilingual Biannual Social Sciences Peer E-Research Journal

VOLUME:VI, ISSUE-I

ਜੂਨ 2024

ਸੰਨੀ ਓਬਰਾਏ ਵਿਵੇਕ ਸਦਨ:

ਐਡਵਾਂਸ ਇੰਸਟੀਚਿਊਟ ਆਫ ਸੋਸ਼ਲ ਸਾਇੰਸਜ਼

ਸ੍ਰੀ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ

WWW.SOVS.in

**Multilingual Biannual
Social Sciences Peer Reviewed Journal
Vidiya Sagar Patrika**

ਵਿੱਦਿਆ ਸਾਗਰ ਪੱਤ੍ਰਿਕਾ
ਯੂ.ਜੀ.ਸੀ. ਕੇਅਰ ਲਿਸਟਡ ਪੱਤ੍ਰਿਕਾ
ਜੂਨ 2024

ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ:

ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ

ਸੰਨੀ ਓਬਰਾਏ ਵਿਵੇਕ ਸਦਨ :

ਐਡਵਾਂਸ ਇੰਸਟੀਚਿਊਟ ਆਫ ਸੋਸ਼ਲ ਸਾਇੰਸਜ਼

ਸ਼੍ਰੀ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਜਾਬ

ਸੰਪਰਕ ਨੰਬਰ: 01887292286

ਈ-ਮੇਲ: sovs6571@gmail.com

ਵੈਬਸਾਇਟ: www.sovs.in

ਭੇਟਾ ਰਹਿਤ

Published & Printed by

CRESCENT PUBLISHING CORPORATION

4806/24, Mathur Lane, Ansari Road, Darya Ganj, New Delhi-110002

Mob: 9711991838, Phone: 011-23244131

E-mail: crescentbook@gmail.com

Website: www.crescentpublishingcorp.weebly.com

**Multilingual Biannual
Social Sciences Peer Reviewed Journal
UGC Care Listed E-Journal**

ਵਿੱਦਿਆ ਸਾਗਰ ਪੱਤ੍ਰਿਕਾ

ਜੂਨ ਅੰਕ 2024
ਮੁਖ ਸੰਪਾਦਕ
ਡਾ. ਭੁਪਿੰਦਰ ਕੌਰ

ਸੰਨੀ ਓਬਰਾਏ ਵਿਵੇਕ ਸਦਨ :
ਐਡਵਾਂਸ ਇੰਸਟੀਚਿਊਟ ਆਫ ਸੋਸ਼ਲ ਸਾਇੰਸਜ਼
ਸ਼੍ਰੀ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਜਾਬ

Disclaimer : The views expressed by the Authors / Research Scholar in the articles / research papers published in this journal are their own. They do not necessarily reflect the views of the principal. Multilingual biannual social sciences peer reviewed research journal is no way responsible for any liability arising out of the contents / texts of these articles / research papers.

ਸਰਬਤ ਦਾ ਭਲਾ ਚੈਰੀਟੇਬਲ ਟਰਸਟ (ਰਜਿ.) ਸੰਦੇਸ਼

ਭਾਈ ਨੰਦ ਲਾਲ ਜੀ ਦਾ ਇਹ ਪਵਿੱਤਰ ਸ਼ਬਦ 'ਅਨੰਦਪੁਰ ਦੀ ਧਰਤਿ ਜਿੱਥੇ ਮੰਗਤੇ ਵੀ ਬਾਦਸ਼ਾਹੀਆਂ ਵੰਡਦੇ ਹਨ' ਜਦੋਂ ਮੇਰੇ ਕੰਨਾਂ ਵਿੱਚ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਮੇਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਨਮ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਮੈਂ ਵਿਸ਼ਵ ਵਿੱਚ ਉਤਰ ਜਾਂਦਾ ਹਾਂ, ਮੈਂ ਇੱਧਰ-ਉੱਧਰ ਦੇਖਦਾ ਹਾਂ, ਜਦ ਇਹ ਰਮਜ਼ਾਂ ਸਮਝਣ ਤੋਂ ਅਸਮਰੱਥ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹਾਂ ਤਾਂ ਝੁੱਕ ਕੇ ਸਿਜਦੇ 'ਚ ਹੋ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਦਾ ਧਿਆਨ ਧਰ ਲੈਂਦਾ ਹਾਂ। ਮੇਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਦੀ ਸਮਸ਼ੀਰ ਤੇ 1699 ਦੀ ਵਿਸਾਖੀ ਰੂਪਮਾਨ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸਾਹਮਣੇ ਪੰਜ ਮਹਾਂਬਲੀ, ਪੰਜ ਪਿਆਰਿਆਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪਰਵਰਤਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਨਾਨਕ ਦਾ "ਮਾਰਿਆ ਸਿੱਕਾ ਜਗਤ ਵਿੱਚ ਨਾਨਕ ਨਿਰਮਲ ਪੰਥ ਚਲਾਇਆ" ਸੰਪੂਰਨਤਾ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਘੋੜਿਆਂ ਦੀਆਂ ਪੈੜਾਂ ਤੇ ਖੰਡੇ ਨਾਲ ਖੜਕਦਾ ਖੰਡਾ, ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੀ ਬਦਨਸੀਬੀ ਦੇ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਖੇੜੇ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦਾ ਹੈ। 'ਬੋਲੇ ਸੋ ਨਿਹਾਲ ਸਤਿ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ' ਦੇ ਬੋਲੇ ਤੇ ਕੇਸਗੜ੍ਹ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਗੁੰਜਦੀ ਰਣਜੀਤ ਨਗਾਰੇ ਦੀ ਗੂੰਜ ਕਾਲੀਆਂ ਬਦਰੂਹਾਂ ਅੰਦਰ ਕਾਂਬਾ ਛੇੜਦੀ ਹੈ। ਖਾਲਸਾ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਅਸਮਾਨ ਤੋਂ ਹਨੇਰੇ ਦੀ ਚਾਦਰ ਖਿਸਕ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਆਪਣਾ ਵਿੱਲਖਣ ਸਥਾਨ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਬਖ਼ਸ਼ਿਸ਼ ਹੋਈ, ਇਸੇ ਬਖ਼ਸ਼ਿਸ਼ ਸਦਕਾ ਇਸ ਪਾਕ-ਧਰਤਿ ਤੇ ਸੰਨੀ ਓਬਰਾਏ ਵਿਵੇਕ ਸਦਨ ਐਡਵਾਂਸ ਇੰਸਟੀਚਿਊਟ ਆਫ਼ ਸੋਸ਼ਲ ਸਾਇੰਸਜ਼ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਹੋਈ। ਜਿਸਦਾ ਮਨੋਰਥ ਇਸ ਨਵੇਕਲੀ ਧਰਤਿ ਤੋਂ 'ਵਿੱਦਿਆ' ਤੇ 'ਵਿਚਾਰ' ਦੀ ਗੱਲ ਪੂਰੇ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਲੈ ਕੇ ਜਾਣਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਰਜ ਲਈ ਅਸੀਂ ਦ੍ਰਿੜ ਸੰਕਲਪ ਵੀ ਹਾਂ, ਤੇ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਵੀ। ਇਸੇ ਹੀ ਇੱਕ ਕੜੀ ਵਜੋਂ ਇੱਕ ਖੋਜ ਪੱਤ੍ਰਿਕਾ 'ਵਿੱਦਿਆ ਸਾਗਰ' ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਮੰਨ ਵਿੱਚ ਆਇਆ। ਨਿਯਮਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀਆਂ ਲਈਆਂ ਗਈਆਂ। ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਯੂ. ਜੀ. ਸੀ. ਵਿਭਾਗ ਵਿੱਚ ਇਸ ਨੂੰ ਸੰਚਿਤ ਕਰਵਾਇਆ ਗਿਆ, ਤਾਂ ਕਿ ਜੋ ਵੀ ਜਰਖੇਜ਼ ਸਾਹਿਤ ਇਸ ਵਿੱਚ ਛਪੇ ਉਸਦਾ ਲਾਹਾ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਤੇ ਇਸ ਖੋਜ ਦੇ ਪਾਠਕ ਨੂੰ ਮਿਲੇ।

ਇਹ ਬਹੁ-ਭਾਸ਼ਾਈ ਖੋਜ-ਪੱਤ੍ਰਿਕਾ ਹਰ ਛਿਮਾਹੀ ਛਾਪਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਇਹ ਦੱਸਣਾ ਪ੍ਰਸੰਗਜੁਗਤ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਅੰਕ ਬਾਬਾ ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੇ 850ਵੇਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਪੁਰਬ ਨੂੰ ਸਮਰਪਿਤ ਹੈ। ਇਸਦਾ ਜੂਨ 2024 ਦਾ ਅੰਕ ਤੁਹਾਡੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿੱਚ ਸੌਂਪ ਕੇ ਮੈਂ ਬਹੁਤ ਖੁਸ਼ ਹਾਂ। ਮੈਨੂੰ ਉਮੀਦ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਗਿਆਨ ਭਰਪੂਰ ਪੱਤ੍ਰਿਕਾ ਦਾ ਤੁਸੀਂ ਲਾਹਾ ਉਠਾਓਗੇ। ਇਸ ਪੱਤ੍ਰਿਕਾ ਨਾਲ ਮੈਂ ਆਪਣਾ ਨਾਮ ਜੋੜ ਮਾਣ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹਾਂ।

ਪ੍ਰੋ. (ਡਾ.) ਐਸ.ਪੀ. ਸਿੰਘ ਓਬਰਾਏ
ਮੈਨੇਜਿੰਗ ਟਰੱਸਟੀ
ਸਰਬਤ ਦਾ ਭਲਾ ਚੈਰੀਟੇਬਲ ਟਰੱਸਟ

ਵਿੱਦਿਆ
ਸਾਗਰ
ਪੱਤ੍ਰਿਕਾ

ਸੰਪਾਦਕੀ

ਵਿੱਦਿਆ
ਸਾਗਰ
ਪੱਤ੍ਰਿਕਾ

‘ਵਿੱਦਿਆ ਸਾਗਰ ਪੱਤ੍ਰਿਕਾ’ ਦਾ ਜੂਨ 2024 ਅੰਕ ਤੁਹਾਡੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿੱਚ ਸੌਂਪ ਮੈਂ ਵੱਡੇ ਸਕੂਨ ਵਿੱਚ ਹਾਂ। ਇਸ ਅੰਕ ਦੀ ਖੂਬਸੂਰਤੀ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ‘ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ’ ਜੀ ਦੀ ਪਾਕ-ਪਵਿੱਤਰ ਬਾਣੀ ਦੇ ਇੱਕ ਯੋਗਦਾਨੀ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੇ 850 ਵੇਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਪੁਰਬ ਨੂੰ ਇਹ ਅੰਕ ਸਮਰਪਿਤ ਹੈ। ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਸੂਫੀ ਲਹਿਰ ਦੇ ਚਿਸ਼ਤੀ ਸਿਲਸਿਲੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ‘ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ’ ਵਿੱਚ 112 ਸਲੋਕ ਤੇ ਚਾਰ ਸ਼ਬਦ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਮਹਾਰਾਜ ਦੀ ਕ੍ਰਿਪਾ ਸਦਕਾ ਦਰਜ ਹੋ ਸਦੀਵੀ ਹੋ ਗਏ ਹਨ। ਸੂਫੀ ਮਤ ਦਾ ਇਸ ਦਿਸਦੇ ਜਗਤ-ਜਲੰਦੇ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਯੋਗਦਾਨ ਹੈ। ਇਸਨੇ ਮੁਸਲਿਮ ਕੱਟੜਵਾਦ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ‘ਪਵਿੱਤਰ ਕੁਰਾਨ’ ਦੇ ਮੁਹੱਬਤੀ ਰੰਗ ਨੂੰ ਲੋਕ ਮਨਾਂ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣਾ ਇੱਕ ਨਿਵੇਕਲੀ ਦਿਸ਼ਾ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਦਕਾ ਹੀ ਅੱਜ ਇਸਲਾਮ ਪੂਰੀ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਵੱਡੇ ਧਰਮ ਵਜੋਂ ਲੋਕ ਮਸਤਕ ਦਾ ਭਾਗ ਹੈ। ‘ਕੂਫ਼’ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਫਕੀਰ ‘ਅਬੂ ਹਾਸ਼ਮ ਕੂਫੀ’ ਜੀ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਗਟ ਇਸ ਲਹਿਰ ਨੇ ਇਸਲਾਮਕ ਸੱਚ ਨੂੰ ਤੱਥ ਸਾਹਿਤ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਧਰਮ ‘ਮੁਹੱਬਤੀ ਰੰਗ ਨਾਲ ਸਰਸ਼ਾਰ’ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਮੂਲ ਮਨੋਰਥ ਇਸ ਦਿਸਦੇ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਮੁਹੱਬਤ ਦੀ ਖੁਸ਼ਬੂ ਬਿਖੇਰਨੀ ਸੀ। ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਦਿਲ ਨੂੰ ਇਸ ਇਲਾਹੀ ਇਸ਼ਕ ਨੇ ਟੁੰਬਿਆ ਤੇ ਉਹ ‘ਸੂਫੀ’ ਹੋ ਇਸ ਦੇ ਹੋ ਗਏ। ਜਲਦ ਇਸ ਲਹਿਰ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਅੱਗਿਓਂ ਇਹ ਕਈ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡੀ ਗਈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਸਿਲਸਿਲੇ ਕਿਹਾ ਗਿਆ।

ਧਰਤਿ ਪੰਜਾਬ ਤੇ ਇਹ ਸਿਲਸਿਲੇ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਗਏ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਸੁਹਰਾਵਰਦੀ, ਚਿਸ਼ਤੀ, ਕਾਦਰੀ ਤੇ ਨਕਸ਼ਬੰਦੀ ਸਿਲਸਿਲੇ ਜ਼ਿਕਰਯੋਗ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਚਾਰਾਂ ਸਿਲਸਿਲਿਆਂ ਦਾ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਨਾਲ ਮਿੱਠਾ-ਕੱਛਾ ਸੰਬੰਧ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਲਈ ਕਾਦਰੀ ਸਿਲਸਿਲੇ ਦੇ ਸਾਈਂ ਮੀਆਂ ਮੀਰ ਜੀ ਹਰਮੰਦਿਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰੱਖ ਰਹੇ ਹਨ, ਸੁਹਰਾਵਰਦੀ ਸਿਲਸਿਲੇ ਦਾ ਨਵਾਬ ਮਲੋਰਕੋਟਲਾ ਛੋਟੇ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਿਆਂ ਦੀ ਸਰਹਿੰਦ ਵਿੱਚ ਹੋਈ ਸ਼ਹੀਦੀ ਵਿਰੁੱਧ ‘ਹਾਅ ਦਾ ਨਾਅਰਾ’ ਮਾਰਦਾ ਹੈ। ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਪਵਿੱਤਰ ਬਾਣੀ ਜਿਵੇਂ ਪਹਿਲਾਂ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰ ਚੁੱਕੇ ਹਾਂ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਮਹਾਰਾਜ ਵਿੱਚ ਸੁਸ਼ੋਭਿਤ ਹੈ। ਨਕਸ਼ਬੰਦੀ ਸਿਲਸਿਲੇ ਨੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਨਾਲ ਕੁੜੱਤਣ ਪਾਲ ਕੇ ਰੱਖੀ ਤੇ ਪੰਜਵੇਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਅਤੇ ਨੌਵੇਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਜੀ ਦੀਆਂ ਸ਼ਹੀਦੀਆਂ ਲਈ ਤੁਅੱਸਬੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ। ਧਿਆਨ ਰਹੇ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਸਾਡੀ ਅਣਮੋਲ ਵਿਰਾਸਤ ਹਨ ਤੇ ਆਪਣੀ ਵਿਰਾਸਤ ਦੀ ਖੁਸ਼ਬੂ ਨੂੰ ਤਰੇ-ਤਾਜ਼ਾ ਰੱਖਣਾ ਸਾਡਾ ਨੈਤਿਕ ਫ਼ਰਜ਼ ਹੈ। ‘ਸੰਨੀ ਓਬਰਾਏ ਵਿਵੇਕ ਸਦਨ’ ਇਹ ਕਰਕੇ ਆਪਣਾ ਫ਼ਰਜ਼ ਨਿਭਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।

‘ਵਿੱਦਿਆ ਸਾਗਰ ਪੱਤ੍ਰਿਕਾ’ ਤ੍ਰੈ-ਭਾਸ਼ਾਈ ਸਮਾਜ ਵਿਗਿਆਨ ਪੱਤ੍ਰਿਕਾ ਹੈ। ਇਸ ਪੱਤ੍ਰਿਕਾ ਦਾ ਘੇਰਾ ਪੂਰਾ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਹੈ। ਇਸ ਧਰਤਿ ਦੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਕੋਨੇ ਵਿੱਚ ਉਭਰ ਰਹੇ ਸਵਾਲਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਪੱਤ੍ਰਿਕਾ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਯੋਗਦਾਨੀਆਂ ਦਾ ਘੇਰਾ ਵੀ ਪੂਰੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਤੱਕ ਫੈਲਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਉਹ ਉਭਰੇ ਸਵਾਲਾਂ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਵੇਖਦੇ ਹਨ ਤੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸਮਾਧਾਨ ਨੂੰ ਜਨਸਮੂਹ ਤੱਕ ਲੈ ਕੇ ਜਾਣ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ‘ਵਿੱਦਿਆ ਸਾਗਰ ਪੱਤ੍ਰਿਕਾ’ ਵਿੱਚ ਛਾਪ ਕੇ ਸਾਡੇ ਕੇਂਦਰ ਨੇ ਨਿਭਾਉਣੀ ਹੈ। ਇਹ ਕਾਰਜ ਅਸੀਂ ਪੂਰੀ ਤਨਦੇਹੀ ਨਾਲ ਕਰਦੇ ਰਹਾਂਗੇ, ਇਹ ਹੀ ਸਾਡਾ ਉਦੇਸ਼ ਹੈ।

ਇੱਥੇ ਇਹ ਵੀ ਦੱਸਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਸੰਬੰਧਿਤ ਲਈ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪੇਪਰਾਂ ਦੀ ਮੰਗ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਖੋਜ-ਪੱਤਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਮੀਖਿਅਕ, ਸੰਬੰਧਿਤ ਦੀ ਨਿਰਖ-ਪਰਖ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਯੋਗ ਪਾਈ ਗਈ ਖੋਜ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਰਜ ਵਿੱਚ ਅਭਵਾਈਜ਼ਰੀ ਬੋਰਡ, ਸੰਪਾਦਕੀ ਮੰਡਲ ਤੇ ਸਮੀਖਿਆ ਬੋਰਡ ਅਹਿਮ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦੇ ਹਨ।

ਆਪ ਸਭ ਜਾਣਦੇ ਹੀ ਹੋ, ਕਿ ਇਹ ਸੈਂਟਰ ‘ਸਰਬੱਤ ਦਾ ਭਲਾ ਚੈਰੀਟੇਬਲ ਟਰੱਸਟ’ ਦੇ ਬਾਨੀ ਤੇ ਚੇਅਰਮੈਨ ਡਾ. ਐਸ.ਪੀ ਸਿੰਘ ਓਬਰਾਏ ਜੀ ਦੀ ਦੇਖ-ਰੇਖ ਵਿੱਚ ਚਲਾਇਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਡਾ. ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਸਖਸ਼ੀਅਤ ਕਿਸੇ ਜਾਣ ਪਹਿਚਾਣ ਦੀ ਮੁਥਾਜ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਹ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖੀ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਨਾਲ ਇੱਕ ਸੁਰ ਹੋਈ ਅਜਿਹੀ ਰੂਹ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਤੜਪ ਹੈ ਕਿ ਕੁੱਲ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਦੁੱਖ-ਗੀਣ, ਤਕਲੀਫ਼-ਗੀਣ, ਭੁੱਖ-ਗੀਣ ਬਣਾਉਣ ਦੇ ਨਿਰੰਤਰ ਉਪਰਾਲੇ ਕੀਤੇ ਜਾਣ। ‘ਸਰਬੱਤ ਦਾ ਭਲਾ ਚੈਰੀਟੇਬਲ ਟਰੱਸਟ’ ਉਸ ਰਸਤੇ ਤੇ ਚਲਣ ਦਾ ਮੁੱਖ ਪਾਠੀ ਹੈ। ਡਾ. ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਦੇਖ-ਰੇਖ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਚਲਾਈਆਂ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਹਨ ਜੋ ਨਿਰੰਤਰ, ਇਸ ਦਿਸ਼ਾ ਵੱਲ ਸੇਧਤ ਹੋ ਕਾਰਜ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਅਸੀਂ ਸਫਲ ਹੋਵਾਂਗੇ ਇਹ ਸਾਡਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ।

ਇਸ ਸੈਂਟਰ ਲਈ ਕੌਮਾਂਤਰੀ ਚਿੰਤਕ ਡਾ. ਸਰਬਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਅਤੇ ਡਾ. ਮਨਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਮੇਰੇ ਰਾਹ ਦਸੇਰਾ ਹਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਦੇਖ-ਰੇਖ ਵਿੱਚ ਹੀ ਮੈਂ ਤੁਰਨਾਂ ਸਿੱਖ ਰਹੀ ਹਾਂ। ਮਿਹਨਤ ਨੂੰ ਬੁਰ ਪਵੇਗਾ ਇਹ ਮੇਰਾ ਪੂਰਨ ਭਰੋਸਾ ਹੈ।

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਇਹ ਚਰਨ-ਛੋਹ ਭੂਮੀ ਜਿਸਨੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੀ ਧਰਤਿ ਲੋਕਾਈ ਦੇ ਭਾਗ ਬਦਲ ਦਿੱਤੇ, ਮੈਂ ਉਸ ਪਾਕ-ਪਵਿੱਤਰ ਸਥਾਨ ਤੋਂ ਤੁਹਾਡੇ ਸਭ ਲਈ ਇਸ ਪੱਤ੍ਰਿਕਾ ਰਾਹੀਂ ਸੁੱਭ ਇਛਾਵਾਂ ਤੇ ਸਤਿਕਾਰ ਭੇਜ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਨੂੰ ਵਡਭਾਗਾ ਸਮਝ ਰਹੀਂ ਹਾਂ।

ਡਾ. ਭੁਪਿੰਦਰ ਕੌਰ
(ਸੰਪਾਦਕ)

ਸਰਪ੍ਰਸਤ

ਡਾ. ਐਸ. ਪੀ. ਸਿੰਘ ਓਬਰਾਏ
ਮੈਨੇਜਿੰਗ ਟਰੱਸਟੀ, ਸਰਬੱਤ ਦਾ ਭਲਾ ਚੈਰੀਟੇਬਲ ਟਰੱਸਟ

ਸਲਾਹਕਾਰ ਬੋਰਡ

- ਡਾ. ਰਾਜ ਬਹਾਦੁਰ- ਵਿਸ਼ਵ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸਰਜਨ ਅਤੇ ਸਲਾਹਕਾਰ, ਸਰਬੱਤ ਦਾ ਭਲਾ ਚੈਰੀਟੇਬਲ ਟਰੱਸਟ (ਰਜਿ.) ਸਾਬਕਾ ਵਾਈਸ ਚਾਂਸਲਰ, ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਆਫ਼ ਹੈਲਥ ਸਾਇੰਸਜ਼, ਫਰੀਦਕੋਟ।
ਡਾ. ਬਲਕਾਰ ਸਿੰਘ- ਸੀਨੀਅਰ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ, ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਚਿੰਤਕ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ।
ਡਾ. ਜੋਰਾ ਸਿੰਘ- ਚਾਂਸਲਰ, ਦੇਸ਼ ਭਗਤ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਫਤਿਹਗੜ੍ਹ ਸਾਹਿਬ ਪੰਜਾਬ।
ਡਾ. ਦਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ- ਵਾਈਸ ਚਾਂਸਲਰ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪੰਜਾਬ।
ਡਾ. ਮਨਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨਿੱਜਰ- ਸਾਬਕਾ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਅਤੇ ਰਜਿਸਟਰਾਰ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ।
ਡਾ. ਅਮਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਗਰੇਵਾਲ- ਸਾਬਕਾ ਡਾਇਰੈਕਟਰ, ਪੰਜਾਬ ਟੈਕਨੀਕਲ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਕਪੂਰਥਲਾ।
ਡਾ. ਜਸਪਾਲ ਕੌਰ ਕਾਂਗ- ਸਾਬਕਾ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਅਤੇ ਮੁਖੀ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਿੱਖ ਸਟੱਡੀਜ਼ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ।
ਡਾ. ਮੁਕੇਸ਼ ਕੁਮਾਰ ਠੱਕਰ- ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਅਤੇ ਡੀਨ ਰਿਸਰਚ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ।
ਡਾ. ਸਰਬਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ- ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਅਤੇ ਡੀਨ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ (ਆਨਰੇਰੀ)।

ਸੰਪਾਦਕੀ ਮੰਡਲ

- ਡਾ. ਭੁਪਿੰਦਰ ਕੌਰ ਮੁਖ ਸੰਪਾਦਕ- ਡਾਇਰੈਕਟਰ, ਸੰਨੀ ਓਬਰਾਏ ਵਿਵੇਕ ਸਦਨ: ਐਡਵਾਂਸ ਇੰਸਟੀਚਿਊਟ ਆਫ ਸੋਸ਼ਲ ਸਾਇੰਸਜ਼, ਸ੍ਰੀ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ।
ਡਾ. ਅਨਵਰ ਚਿਰਾਗ- ਮੁਖੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਕੋਸ਼ਕਾਰੀ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ।
ਡਾ. ਦਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ- ਐਸੋਸੀਏਟ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਕੋਸ਼ਕਾਰੀ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ।
ਡਾ. ਮਨਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ- ਐਸੋਸੀਏਟ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਅਤੇ ਮੁਖੀ, ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਭਾਗ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ।
ਡਾ. ਪਰਮਜੀਤ ਕੌਰ ਸਿੱਧੂ- ਅਸਿਸਟੈਂਟ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ, ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਭਾਗ, ਕੁਰੂਕਸ਼ੇਤਰ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ।
ਡਾ. ਸੰਦੀਪ ਕੌਰ- ਅਸਿਸਟੈਂਟ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਟੱਡੀਜ਼ ਡਿਪਾਰਟਮੈਂਟ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਪੰਜਾਬ।
ਡਾ. ਸਰਬਜੀਤ ਸਿੰਘ- ਅਸਿਸਟੈਂਟ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ, ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਭਾਗ, ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ, ਪਟਿਆਲਾ।
ਡਾ. ਇੰਦਰਜੀਤ ਕੌਰ- ਅਸਿਸਟੈਂਟ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ, ਮੁਖੀ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਭਾਗ, ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ ਫਾਰ ਵੋਮੈਨ ਸਿੰਧਵਾਂ ਖੁਰਦ (ਲੁਧਿਆਣਾ)

June 2024, Vol.VI Issue I, E-ISSN2583-746X

**ਵਿੱਦਿਆ ਸਾਗਰ ਪੱਤ੍ਰਿਕਾ ਬਹੁ-ਭਾਸ਼ਾਈ ਛਿਮਾਹੀ ਸਮਾਜ ਵਿਗਿਆਨਕ
ਮਾਹਰ ਸਮੀਖਿਆ ਪੱਤ੍ਰਿਕਾ, ਜੂਨ 2024**

ਮਾਹਰ ਸਮੀਖਿਆ ਪੈਨਲ

- ਡਾ. ਹਰੀ ਸਿੰਘ- ਸਾਬਕਾ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ, ਹਿਸਟਰੀ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, ਪੰਜਾਬ।
ਡਾ. ਭੁਪਿੰਦਰ ਸਿੰਘ- ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ, ਕਾਨੂੰਨ ਵਿਭਾਗ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ।
ਡਾ. ਗੁਰਪਾਲ ਸਿੰਘ- ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਅਤੇ ਮੁਖੀ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਚੇਅਰ, ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, ਪੰਜਾਬ।
ਡਾ. ਜਸਬੀਰ ਕੌਰ- ਸਾਬਕਾ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਅਤੇ ਡੀਨ, ਭਾਸ਼ਾ ਫੈਕਲਟੀ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ, ਗੁਰਮਤਿ ਕਾਲਜ ਪਟਿਆਲਾ।
ਡਾ. ਸ਼ਿਵਾਨੀ ਸ਼ਰਮਾ- ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, ਪੰਜਾਬ।
ਡਾ. ਪ੍ਰਭਲੀਨ ਸਿੰਘ- ਪ੍ਰਬੰਧਨ ਅਤੇ ਇੰਜਨਿਅਰਿੰਗ ਵਿਭਾਗ ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਅਫਸਰ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, ਪੰਜਾਬ।
ਡਾ. ਗੁਰਪ੍ਰੀਤ ਕੌਰ- ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਭਾਗ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਖ਼ਾਲਸਾ ਕਾਲਜ, ਸ੍ਰੀ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਜਾਬ।
ਡਾ. ਮਨਜੀਤ ਸਿੰਘ ਘੁੰਮਣ- ਮੁਖੀ ਕਾਮਰਸ ਵਿਭਾਗ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਖ਼ਾਲਸਾ ਕਾਲਜ, ਸ੍ਰੀ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਜਾਬ।
ਡਾ. ਪਵਨ ਕੁਮਾਰ- ਸੰਤ ਪ੍ਰੇਮ ਸਿੰਘ ਮੁਰਾਰੇ ਵਾਲੇ ਚੇਅਰ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ।
ਡਾ. ਸੁਖਦੇਵ ਸਿੰਘ- ਅਸਿਸਟੈਂਟ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਪੰਜਾਬ ਸਟੇਟ ਓਪਨ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ।
ਡਾ. ਦੀਪਸ਼ਿਖਾ- ਜਗਤ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਪੰਜਾਬ ਸਟੇਟ ਓਪਨ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ।

ਤਤਕਰਾ

ਸੰਪਾਦਕੀ	ਪੰਨਾ
1. ਸੂਫੀਵਾਦ : ਆਰੰਭ, ਇਤਿਹਾਸ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਡਾ. ਅਨਵਰ ਚਿਰਾਗ਼	1-15
2. ਬਾਬਾ ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਸੁਖਦੀਪ ਕੌਰ	16-22
3. ਪੰਜਾਬ ਤੇ ਸਿੱਖ : ਅਠਾਰਾਂ ਸੌ ਸਤਵੰਜਾ ਦਾ ਗ਼ਦਰ ਡਾ. ਮਨਮੋਹਨ	23-28
4. ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਡਾ. ਅਮਰਜੀਤ ਸਿੰਘ	29-31
5. ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਦੇ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ: ਚੇਤਨ ਤੋਂ ਅਵਚੇਤਨ ਤਕ ਡਾ. ਮਨਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ	32-40
6. ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਦੌਰ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਡਾ. ਸਰਬਜੀਤ ਸਿੰਘ	41-44
7. ਆਧੁਨਿਕ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਦਾ ਬਦਲਦਾ ਸਰੂਪ ਨਿਸ਼ਾ ਦੇਵੀ	45-48
8. ਪਰਵਾਸੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਜੀਵਨ ਯਥਾਰਥ ਡਾ. ਗੁਰਪ੍ਰੀਤ ਕੌਰ	49-52
9. 'ਏਕ ਪੈਂਡਾ' ਕਾਵਿ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਅਦਭੁੱਤ ਅਤੇ ਅਸਧਾਰਨ ਅਨੁਭਵ ਡਾ. ਮਨਦੀਪ ਸਿੰਘ	53-55
10. ਦੇਸ਼-ਵੰਡ ਅਤੇ ਦੀਜੈ ਬੁਧਿ ਬਿਬੇਕਾ ਦਾ ਬਿਰਤਾਂਤ ਡਾ. ਭੁਪਿੰਦਰ ਕੌਰ	56-61
11. Trade Routes and Cultural Exchange in Ancient Punjab: A Study of Socio-Economic Interactions DR .SURESH .J	62-70
12. A Comparative Study of Social Media Use among Young Women in an Urban and Rural setting in India Madhuri Deka	71-77
13. National education policy, 2020 in india: A search Mr. Suresh Kashinath Ghatge	78-84
14. Age of digitalization and the shifting terrain of communication: A study on utilization and dependency on new age platforms during elections. Dr. Gurpreet Kaur	85-90
15. Life skills: A Key of Sustainable Development and Global well being Dr Munmun Sharma	91-96
16. Obliterating differences: Understanding Mahasweta Devi's after Kurukshetra through bakhtinian lens Abhijit Seal	97-103

17. Digital Transformation of Higher Education in India	Jasdeep kaur	104-110
18. Information Literacy reflected through awareness and use of information among sarpanches in Punjab during covid-19	Poonam	111-119
19. Evaluating the Credit Utilization and Repayment Performance of Kisan Credit Card Holders in Jharkhand	Ranjeet Kumar Prasad	120-131
20. Celluloid Nation: Discourses of Nationalism in Popular Indian Cinema	Anagha Kamble	132-140
21. मौर्यवंश— प्राचीन भारत का प्रथम लोककल्याणकारी राज्य	डॉ. घनश्याम दुबे	141-149
22. लोकपाल और लोकयुक्त की आंतरिक पारदर्शिता और जवाबदेही	डॉ अरुण प्रकाश सिंह	150-157
23. भारत में महिला सशक्तिकरण	शिवम सिंह	158-165

ਸੰਪਾਦਕ ਦਾ ਲੇਖਕ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ

Sr.No.	Journal Title	ISSN	E-ISSN	UGC-CARE coverage years	View
1	Vidiya Sagar Patrika	NA	2583-746X	from January-2024 to Present	View

Copyright © 2024 Savitribai Phule Pune University. All rights reserved.

NOTE

The copying or cloning of the "VIDIYA SAGAR PATRIKA: Multilingual Biannual Social Sciences Peer Reviewed UGC Care Listed Journal" is a crime under Indian copyright law. Copyright infringement falls under the purview of the Indian Penal Code, primarily Sections 63 to 70, which stipulate penalties of up to 3 years of imprisonment, or a fine, or both. Additionally, IPC, 1860, Section 411, regarding the receipt of stolen property, prescribes up to 3 years of imprisonment, or a fine, or both. Unauthorized access to data is addressed under the IT Act, Section 66B, with penalties of up to 3 years of imprisonment, or a fine of up to one lakh rupees, or both. Furthermore, the theft of data owned by you or your company is covered under IPC, Section 379, which imposes penalties of up to 3 years of imprisonment, or a fine, or both.

Please note that our journal does not issue any certificates. For verification purposes, you can check your paper online on our website. As a biannual journal, we publish only two issues per year. For certification inquiries, please contact us at our email: editorinchief@sovs.in.

ਸੂਫੀਵਾਦ : ਆਰੰਭ, ਇਤਿਹਾਸ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ

ਡਾ. ਅਨਵਰ ਚਿਰਾਗ਼

ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ ਅਤੇ ਸੂਫੀਵਾਦ (ਤਸਵੂਫ) ਦਾ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਬੜਾ ਨੇੜਲਾ ਸਬੰਧ ਹੈ। ਸੂਫੀਵਾਦ ਇਸਲਾਮ ਦਾ ਅਧਿਆਤਮਕ ਅੰਗ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਇਸਲਾਮ ਦੀ ਰੂਹ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।¹ ਇਸਲਾਮੀ ਚਿੰਤਨ ਅਤੇ ਸੂਫੀਵਾਦ ਦੇ ਅੰਤਰ-ਸਬੰਧਾਂ ਦਾ ਅਨੁਮਾਨ ਇਸ ਗੱਲ ਤੋਂ ਲਗਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸਲਾਮ ਵਿੱਚ ਸੂਫੀਵਾਦ ਦੇ ਇਲਮ ਨੂੰ ਵੀ ਸੀਮਤ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਫਰਜ਼ ਕਰਾਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।² ਸੂਫੀਵਾਦ ਦੁਆਰਾ ਪੇਸ਼ ਵਿਭਿੰਨ ਸਿਧਾਂਤ ਕੁਰਾਨ ਅਤੇ ਹਦੀਸ 'ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹਨ ਅਤੇ ਸੂਫੀਆਂ ਨੇ ਨਿੱਜੀ ਤਜਰਬੇ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਵਿਲੱਖਣ ਪਛਾਣ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਸੂਫੀਵਾਦ ਇਸਲਾਮੀ ਚਿੰਤਨ ਦੇ ਬੁਨਿਆਦੀ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨਾਲ ਇਕਸੁਰਤਾ ਰਖਦਾ ਹੋਇਆ ਵੀ ਨਵੀਨ ਅਧਿਆਤਮਕ ਪਾਸਾਰਾਂ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਨਵੀਨ ਪਾਸਾਰਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਸੂਫੀਵਾਦ ਦੀ ਰਚਨਾਤਮਿਕ ਮੌਲਿਕਤਾ ਨਿਹਿਤ ਹੈ। ਸੂਫੀਵਾਦ ਸਮੁੱਚੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਅਤੇ ਰੱਬ ਦੇ ਆਪਸੀ ਸਬੰਧ/ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਅਤੇ ਪਰਿਭਾਸ਼ਤ ਕਰਨ ਨਾਲ ਵਾਬਸਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਮੂਲ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਸਬੰਧੀ ਸੂਫੀ ਚਿੰਤਨਧਾਰਾ ਬਹੁਤ ਸੂਖਮ, ਸੰਜੀਦਾ ਅਤੇ ਸਾਰਥਕ ਸੰਵਾਦ ਰਚਾਉਂਦੀ ਹੈ।

ਸੂਫੀ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਿਉਤਪਤੀ ਸਬੰਧੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਇਸ ਸਬੰਧੀ ਜਿਹੜੇ ਵਿਭਿੰਨ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਉਹ ਹਨ ਸਫ, ਸਫਾ, ਸੁਫਾ, ਸੂਫ, ਸੂਫਾਨ, ਸੋਫਸ ਆਦਿ। ਹਜ਼ਰਤ ਸ਼ੇਖ ਅਲੀ ਹੁਜਵੀਰੀ (ਰਹਿ.) ਨੇ ਕਸਫੁਲ-ਮਹਿਜੂਬ ਵਿਚ ਇਸ ਬਾਰੇ ਗੰਭੀਰ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਸੂਫੀ ਨਾਮਕਰਣ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਆਧਾਰਾਂ ਜਿਵੇਂ ਸੂਫ ਦੇ ਕੱਪੜੇ ਪਹਿਨਣਾ, ਪਹਿਲੀ ਸਫ ਵਿਚ ਬੈਠਣਾ, ਅਸਹਾਬ-ਏ-ਸੁਫਾ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਹੋਣਾ ਆਦਿ ਬਾਰੇ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦਿਆਂ ਸੂਫੀ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਸਫਾ (ਸਫਾਈ, ਪਵਿੱਤਰਤਾ) ਸ਼ਬਦ ਨਾਲ ਅਧਿਕ ਨੇੜਤਾ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤੀ ਹੈ।³ ਹਜ਼ਰਤ ਅਬਦੁੱਲਾ ਅਲ-ਸਿਰਾਜ ਅਲ-ਤੂਸੀ ਅਨੁਸਾਰ, 'ਸੂਫੀ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਸਬੰਧ ਸ਼ਬਦ ਸੂਫ ਨਾਲ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਪੈਗੰਬਰਾਂ ਅਤੇ ਔਲੀਆ ਔਲਾਹ ਦਾ ਆਮ ਪਹਿਰਾਵਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।'⁴ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਖਲੀਕ ਅਹਿਮਦ ਨਿਜ਼ਾਮੀ ਅਨੁਸਾਰ, 'ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸੂਫੀਆਂ ਦਾ ਇਹੋ ਖਿਆਲ ਹੈ ਕਿ ਲਫਜ਼ ਸੂਫੀ 'ਸੂਫ' ਤੋਂ ਵਿਉਤਪਤ ਹੈ।⁵ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਵੀ ਆਮ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਧਾਰਨਾ ਅਨੁਸਾਰ ਸੂਫੀ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਿਉਤਪਤੀ ਸੂਫ ਸ਼ਬਦ ਤੋਂ ਹੋਈ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।⁶

ਇਨਸਾਈਕਲੋਪੀਡੀਆ ਆਫ ਰਿਲੀਜ਼ਨ ਐਂਡ ਐਥਿਕਸ ਅਨੁਸਾਰ ਸੂਫੀ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸੂਫੀ ਦਰਵੇਸ਼ ਅਬੂ ਹਾਸ਼ਿਮ ਕੂਫੀ ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਹੋਇਆ।⁷ ਪਰੰਤੂ ਉਰਦੂ ਦਾਇਰਾ-ਏ-ਮਆਰਫ-ਏ-ਇਸਲਾਮੀਆ ਅਨੁਸਾਰ 'ਸੂਫੀ ਸ਼ਬਦ ਇਕ ਲਕਬ ਵਜੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਅੱਠਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਦੂਜੇ ਅੱਧ ਵਿਚ ਕੂਫਾ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਜਾਬਿਰ ਬਿਨ ਹੱਜਾਨ ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਅਬੂ ਹਾਸ਼ਿਮ ਕੂਫੀ ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ 814 ਈ. ਵਿਚ ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਬਹੁਵਚਨ ਰੂਪ 'ਸੂਫੀਆ' ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।'⁸ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਖਲੀਕ ਅਹਿਮਦ ਨਿਜ਼ਾਮੀ ਅਨੁਸਾਰ, 'ਸੂਫੀ ਲਫਜ਼ ਹਜ਼ਰਤ ਹਸਨ ਬਸਰੀ (ਰਜ਼ੀ.) ਦੇ ਜ਼ਮਾਨੇ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਯੁੱਗ ਸਿਹਾਬੀਆਂ ਦਾ ਯੁੱਗ ਸੀ।'⁹ ਬਸਰੇ ਦੇ ਜਾਹੀਜ਼ ਨੇ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਸੂਫੀ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਲਿਖਤੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ।¹⁰ ਹਜ਼ਰਤ ਇਮਾਮ ਕੁਸ਼ੇਰੀ ਅਨੁਸਾਰ ਸੂਫੀ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਪ੍ਰਚਲਨ 822 ਈ. ਤੱਕ ਆਮ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ।¹¹

ਨੋਟ: ਇਸਲਾਮੀ ਜਗਤ ਵਿੱਚ ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਦੇ ਨਾਮ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਤਿਕਾਰ ਅਤੇ ਦੁਆ ਵਜੋਂ ਅਰਬੀ ਵਾਕ 'ਸੱਲ-ਲੱਲਾ-ਹੁ ਅਲੈਹਿ-ਵਸੱਲਮ' ਅਰਥਾਤ 'ਅੱਲਾਹ ਵੱਲੋਂ ਉਹਨਾਂ 'ਤੇ ਰਹਿਮਤ ਅਤੇ ਸਲਾਮਤੀ ਹੋਵੇ' ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਅਰਬੀ ਵਾਕ ਲਈ ਸੰਖੇਪ ਰੂਪ (ਸ.) ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਦੂਸਰੇ ਪੈਗੰਬਰਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਫਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੇ ਨਾਮ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅਰਬੀ ਵਾਕ 'ਅਲੈ-ਹਿੱਸ-ਸਲਾਮ' (ਅਰਥਾਤ ਉਹਨਾਂ 'ਤੇ ਅੱਲਾਹ ਦੀ ਸਲਾਮਤੀ ਹੋਵੇ) , ਸਿਹਾਬਾ-ਏ-ਕਿਰਾਮ ਦੇ ਨਾਮ ਤੋਂ ਬਾਅਦ 'ਰਜ਼ੀ-ਅੱਲਾਹ-ਤਆਲਾ ਅਨਹੁ' (ਅਰਥਾਤ ਅੱਲਾਹ ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਰਾਜ਼ੀ ਹੋਵੇ) ਅਤੇ ਔਲੀਆ-ਅੱਲਾਹ (ਸੂਫੀ ਦਰਵੇਸ਼ਾਂ) ਅਤੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਇਸਲਾਮੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਤੋਂ ਬਾਅਦ 'ਰਹਿਮ-ਤੁੱਲਾਹ ਅਲੈਹਿ' (ਅਰਥਾਤ ਅੱਲਾਹ ਉਹਨਾਂ 'ਤੇ ਰਹਿਮ ਫਰਮਾਏ) ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਲਈ ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਸੰਖੇਪ ਰੂਪਾਂ (ਅਲੈ.), (ਰਜ਼ੀ.) ਅਤੇ (ਰਹਿ.) ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਸੂਫੀ ਅਤੇ ਸੂਫੀਵਾਦ : ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਸਰੂਪ

ਇਸਲਾਮੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਸੂਫੀ ਦਰਵੇਸ਼ ਲਈ ਵਲੀ-ਅੱਲਾਹ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਅੱਲਾਹ ਦਾ ਦੋਸਤ। ਵਲੀ ਦਾ ਬਹੁਵਚਨ ਔਲੀਆ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਲੀ ਜਾਂ ਔਲੀਆ ਰੱਬ ਦੇ ਦੋਸਤ ਹਨ। ਹਜ਼ਰਤ ਅਲੀ

ਹੁਜਵੀਰੀ (ਰਹਿ.) ਅਨੁਸਾਰ, 'ਜਦੋਂ ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਆਪਣੇ ਇਖਲਾਕ ਅਤੇ ਸੰਸਾਰਿਕ ਕਾਰ-ਵਿਹਾਰ ਨੂੰ ਸੱਭਿਅਕ ਬਣਾ ਲਿਆ ਅਤੇ ਦੁੱਖਾਂ ਤੇ ਮੁਸੀਬਤਾਂ (ਸੰਸਾਰਿਕ ਬੁਰਾਈਆਂ) ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਪਾਕ ਸਾਫ਼ ਕਰ ਲਿਆ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸੂਫੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੂਫੀ ਉਹ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਆਪਣੇ ਆਪ ਤੋਂ ਫ਼ਾਨੀ ਅਤੇ ਰੱਬ ਦੀ ਜ਼ਾਤ ਨਾਲ ਬਾਕੀ ਹੋਵੇ। ਤਬੀਅਤ ਅਨੁਸਾਰ ਕਬਜ਼ੇ ਦੀ ਭਾਵਨਾ (ਸੰਸਾਰਿਕ ਲੋਭ/ਮੋਹ) ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਰੱਬ ਨਾਲ ਮਿਲਿਆ ਹੋਵੇ।'¹² ਅਬੁਲ ਹਸਨ ਨੂਰੀ ਅਨੁਸਾਰ, 'ਸੂਫੀ ਉਹ ਲੋਕ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਰੂਹਾਂ ਦੁਨਿਆਵੀ ਬੁਰਾਈਆਂ ਤੋਂ ਪਾਕ ਹੋ ਚੁਕੀਆਂ ਹਨ। ਉਹ ਅੱਲਾਹ ਦੇ ਹਜ਼ੂਰ ਪਹਿਲੀ ਕਤਾਰ ਵਿਚ ਉਪਸਥਿਤ ਹਨ।' ਮੌਲਾਨਾ ਸ਼ਿਬਲੀ ਮੁਤਾਬਿਕ, 'ਸੂਫੀ ਦੋਹਾਂ ਜਹਾਨਾਂ ਵਿਚ ਅੱਲਾਹ ਤੋਂ ਸਿਵਾ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਵੇਖਦਾ।'¹³

ਹਜ਼ਰਤ ਸ਼ੇਖ ਅਬਦੁਲ ਕਾਦਿਰ ਜੀਲਾਨੀ (ਰਹਿ.) ਨੇ ਸੂਫੀ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਤਸਵੀਰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਿਆਂ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ 'ਸੂਫੀ ਤੋਂ ਭਾਵ ਹੈ ਪਾਕੀਜ਼ਾ, ਪਵਿੱਤਰ। ਭਾਵ ਅੱਲਾਹ ਦਾ ਪਾਕ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ। ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋਇਆ ਕਿ ਸੂਫੀ ਪਾਕ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਪਾਕ ਵਿਅਕਤੀ ਉਹ ਹੈ ਜੋ ਆਪਣੇ ਦਿਲ ਨੂੰ ਨਫ਼ਸਾਨੀ ਬੁਰਾਈਆਂ ਅਤੇ ਬੁਰੇ ਅਮਲਾਂ ਤੋਂ ਪਾਕ ਰੱਖੇ, ਨੇਕ ਕੰਮ ਕਰੇ, ਅੱਲਾਹ ਦਾ ਹੱਕ ਅਦਾ ਕਰੇ। ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਪਿਆਰ ਵਿਚ ਉਸਦਾ ਦਿਲ ਬੇਚੈਨ ਰਹੇ, ਗੋਸ਼ਾਨਸ਼ੀਨੀ ਇਖ਼ਤਿਆਰ ਕਰਕੇ ਅੱਲਾਹ ਦੀ ਬਾਰਗਾਹ ਵਿਚ ਹਾਜ਼ਿਰ ਰਹੇ, ਖੁਦਾ ਦੇ ਹਜ਼ੂਰ ਉਸਨੂੰ ਸਕੂਨ ਹਾਸਿਲ ਹੋਵੇ, ਸੂਫੀ ਮਿਹਨਤ ਅਤੇ ਮੁਸ਼ੱਕਤ ਦਾ ਰਸਤਾ ਤੈਅ ਕਰਕੇ ਜਦੋਂ ਮੰਜ਼ਿਲ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਮਹਿਬੂਬ (ਰੱਬ) ਦਾ ਵਸਲ/ਮਿਲਾਪ ਉਸਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸਦਾ ਨਫ਼ਸ ਅੱਲਾਹ ਦੀ ਮੁਹੱਬਤ ਵਿਚ ਜਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸਦੇ ਦਿਲ ਤੋਂ ਦੁਨੀਆਂ ਦੀ ਹਵਸ ਦੂਰ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਕੋਈ ਇੱਛਾ ਬਾਕੀ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੀ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਉਹ ਸੂਫੀ ਅਖਵਾਉਂਦਾ ਹੈ।'¹⁴

ਹਜ਼ਰਤ ਖੁਆਜਾ ਮੁਈਨ-ਉੱਦ-ਦੀਨ ਚਿਸ਼ਤੀ (ਰਹਿ.) ਅਨੁਸਾਰ, 'ਦਰਵੇਸ਼ ਉਹ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਆਪਣੇ ਦਿਲ ਨੂੰ ਦੋਵੇਂ ਜਹਾਨਾਂ (ਦੀ ਮੁਹੱਬਤ ਅਤੇ ਇੱਛਾ) ਤੋਂ ਪਾਕ ਕਰ ਲਵੇ। ਗ਼ੈਬ ਦੇ ਪਰਦੇ ਉਸ ਤੋਂ ਦੂਰ ਹੋ ਜਾਣ। ਆਪਣੇ ਹਾਲ (ਨਿੱਜ) ਤੋਂ ਫ਼ਾਨੀ ਅਤੇ ਦੋਸਤ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਵਿੱਚ ਬਾਕੀ (ਜ਼ਿੰਦਾ) ਹੋਵੇ।'¹⁵ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੂਫੀ ਉਸ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਦਿਲ ਗ਼ੈਰ-ਅੱਲਾਹ/ਨਫ਼ਸ/ਦੁਨੀਆਂ ਦੀਆਂ ਤਮਾਮ ਬੁਰਾਈਆਂ ਤੋਂ ਪਾਕ ਹੋਵੇ, ਬੇਹੱਦ ਨੇਕ, ਇਬਾਦਤਗੁਜ਼ਾਰ ਅਤੇ ਉੱਚਤਮ ਇਖ਼ਲਾਕ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਉਸਨੂੰ ਰੱਬ ਦੀ ਮਾਰਫ਼ਤ ਤੇ ਉਸਦਾ ਵਿਸਾਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਵੇ।

ਸੂਫੀਵਾਦ ਨੂੰ ਇਸਲਾਮੀ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਕ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਵਿਚ ਤਸੱਵੁਫ਼ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੂਫੀਵਾਦ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸ਼ਬਦ ਸੂਫੀਇਜ਼ਮ(ਛੁਚਿਤਠ) ਦਾ ਅਨੁਵਾਦ ਹੈ। ਸੂਫੀਮੱਤ ਸੂਫੀਵਾਦ ਦੇ ਇਕ ਵੱਖਰਾ ਮੱਤ ਹੋਣ ਵੱਲ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਉਚਿਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਤਸੱਵੁਫ਼ ਇੱਕ-ਇੱਕ ਜੀਵੰਤ ਜੀਵਨ-ਜਾਂਚ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਵਾਦ ਤੱਕ ਸੀਮਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਤਸੱਵੁਫ਼ ਲਈ ਹੁਣ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਸੂਫੀਵਾਦ ਸ਼ਬਦ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਖੋਜ ਪੱਤਰ ਵਿਚ ਦੋਵੇਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਤਸੱਵੁਫ਼ ਅਤੇ ਸੂਫੀਵਾਦ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਸੂਫੀਵਾਦ ਇਕ ਇਲਮੀ, ਅਮਲੀ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਜੀਵਨ-ਜਾਂਚ ਹੈ। ਇਸ ਸਬੰਧੀ ਵਿਭਿੰਨ ਸੂਫੀ ਦਰਵੇਸ਼ਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਹਜ਼ਰਤ ਅਬਦੁਲ ਹੱਕ ਮੁਹੱਦਿਸ ਦੇਹਲਵੀ (ਰਹਿ.) ਅਨੁਸਾਰ, 'ਤਸੱਵੁਫ਼ ਦਾ ਇਲਮ ਬੇਹੱਦ ਉੱਤਮ, ਬਹੁਤ ਸੂਖਮ ਅਤੇ ਅਤਿ ਗੰਭੀਰ ਹੈ। ਇਸਦਾ ਆਧਾਰ ਕੁਰਾਨ ਅਤੇ ਸੁੰਨਤ ਹੈ।' ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਰਤਾਅਸ਼ ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ ਕਿ 'ਤਸੱਵੁਫ਼ ਨੇਕ ਸੁਭਾਅ ਦਾ ਨਾਮ ਹੈ। ਇਸ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਕਿਸਮਾਂ ਹਨ : ਪਹਿਲੀ ਰੱਬੀ ਹੁਕਮਾਂ ਦੀ ਸ਼ਰਧਾ ਪੂਰਵਕ ਪੈਰਵੀ ਕਰਨਾ, ਦੂਸਰੀ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਆਉਣਾ। ਵੱਡਿਆਂ ਦਾ ਸਤਿਕਾਰ, ਛੋਟਿਆਂ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਅਤੇ ਹਮ-ਉਮਰ ਵਾਲਿਆਂ ਨਾਲ ਬਰਾਬਰੀ ਦਾ ਵਿਹਾਰ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਨੇਕੀ ਦੇ ਬਦਲੇ ਕਿਸੇ ਤੋਂ ਕੋਈ ਇੱਛਾ ਨਾ ਰੱਖਣਾ। ਤੀਸਰੀ ਕਿਸਮ ਹੈ ਸ਼ੈਤਾਨ ਅਤੇ ਕਾਮ ਵਾਸ਼ਨਾਵਾਂ ਦੀ ਪੈਰਵੀ ਨਾ ਕਰਨਾ।'¹⁶ ਸ਼ੇਖ ਅਬੁਲ-ਹਸਨ ਦੇ ਕਥਨ ਅਨੁਸਾਰ 'ਤਸੱਵੁਫ਼ ਇਲਮਾਂ ਤੇ ਰਸਮਾਂ ਦਾ ਨਾਂ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਇਖ਼ਲਾਕ ਦਾ ਨਾਂ ਹੈ।'¹⁷ ਹਾਫਿਜ਼ ਸ਼ੀਰਾਜ਼ੀ ਦਾ ਇਕ ਸ਼ਿਅਰ ਹੈ:

ਈਂ ਜਾ ਫ਼ਨੂਨ-ਏ-ਸ਼ੇਖ਼ ਨੀਰਜ਼ਦ ਬ ਨੀਮ ਜੋ

ਦਿਲ ਰਾ ਬ-ਦਸਤ ਆਰ ਹਮੀਂ ਮਸ਼ਰਬ ਅਸਤ ਬਸ

(ਭਾਵ ਇਸ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿੱਚ ਪੀਰੀ/ਮਸ਼ਾਇਖ਼ੀ ਦੇ ਹੁਨਰ ਕੋਈ ਵੱਕਤ ਨਹੀਂ ਰਖਦੇ , ਕਿਸੇ ਦਿਲ ਨੂੰ ਰਾਜ਼ੀ ਕਰੇ, ਬੱਸ ਸੂਫੀਆਂ ਦਾ ਇਹੋ ਮਜ਼ਹਬ ਹੈ)¹⁸

ਤਸੱਵੁਫ਼ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਿਧੀ-ਵਿਧਾਨ ਦੀ ਪੈਰਵੀ ਕਰਦਿਆਂ ਉੱਚਤਮ ਰੂਹਾਨੀ ਜੀਵਨ-ਜਾਂਚ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਹਜ਼ਰਤ ਜੁਨੈਦ ਬਗ਼ਦਾਦੀ (ਰਹਿ.) ਅਨੁਸਾਰ, 'ਖੁਦਾ ਤੋਂ ਬਿਨ੍ਹਾਂ ਹੋਰ ਸਭ ਕੁਝ ਨੂੰ ਤਰਕ (ਤਿਆਗ) ਕਰ ਦੇਣਾ ਤਸੱਵੁਫ਼ ਹੈ। ਤਸੱਵੁਫ਼ ਦਾ ਇਲਮ ਕੁਰਆਨ-ਓ-ਸੁੰਨਤ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਜੋ ਕੁਰਆਨ ਅਤੇ ਹਦੀਸ ਦਾ ਗਿਆਨ ਨਹੀਂ ਰਖਦਾ, ਉਹ ਤਸੱਵੁਫ਼ ਬਾਰੇ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਨ ਦੇ ਯੋਗ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਹਰ ਬੁਰੇ ਇਖ਼ਲਾਕ ਤੋਂ ਕਿਨਾਰਾਕਸ਼ੀ ਅਤੇ ਹਰ ਚੰਗੇ ਇਖ਼ਲਾਕ ਦਾ ਧਾਰਨ ਕਰਨਾ ਤਸੱਵੁਫ਼ ਹੈ।'

ਸੂਫੀਵਾਦ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਡਾ. ਹਰਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਢਿੱਲੋਂ ਨੇ ਸੂਫੀਵਾਦ ਨੂੰ ਪਰਿਭਾਸ਼ਤ ਕਰਦਿਆਂ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ “ਸੂਫੀਵਾਦ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਇਸਲਾਮੀ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਚਿੰਤਨਧਾਰਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਾਧਕ ਚਿਤ-ਵ੍ਰਿਤੀਆਂ ਉਤੇ ਨਿਯੰਤਰਣ ਕਰਦਿਆਂ, ਆਤਮਿਕ ਅਤੇ ਬਾਹਰੀ ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਕੇ ਤੀਬਰ ਪ੍ਰੇਮ ਦੁਆਰਾ ਦੈਵੀ-ਤੱਤ ਵਿਚ ਸਮਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।”¹⁹ ਡਾ. ਗੁਰਦੇਵ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ, ‘ਤਸੱਵੁਫ ਦਰਅਸਲ ਅਮਲੀ ਫਨ ਹੈ। ਇਸ ਰਾਹ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਇਲਮ ਨਾਲ ਕੋਈ ਸਿੱਟਾ ਨਹੀਂ ਕੱਢਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਇਲਮ ਅਤੇ ਅਮਲ ਦੋਵੇਂ ਇਕ ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਬਿਨ੍ਹਾਂ ਅਪੂਰਨ ਹਨ। ਤਸੱਵੁਫ ਵਿਚ ਅਮਲ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਲਮ (ਮਾਰਫਤ) ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।’ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮੁੱਚੇ ਰੂਪ ‘ਚ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸੂਫੀਵਾਦ ਇਸਲਾਮੀ ਚਿੰਤਨ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਇੱਕ ਅਜਿਹੀ ਇਲਮੀ, ਅਮਲੀ ਅਤੇ ਰੂਹਾਨੀ ਜੀਵਨ-ਜਾਚ ਹੈ, ਜਿਸਦੇ ਰਾਹੀਂ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਆੰਤਰਿਕ ਪਵਿੱਤਰਤਾ, ਇਲਾਹੀ ਮਾਰਫਤ ਅਤੇ ਅੱਲਾਹ ਦਾ ਵਿਸਾਲ ਹਾਸਿਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਸੂਫੀਵਾਦ : ਆਰੰਭ ਤੇ ਵਿਕਾਸ

ਸੂਫੀਵਾਦ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਜ਼ਾਬਤਾ-ਏ-ਹਯਾਤ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਰੱਬ ਨਾਲ ਨਿੱਜੀ ਸਬੰਧ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੂਫੀਵਾਦ ਲਈ ਹਦੀਸ ਵਿਚ ‘ਇਹਸਾਨ’ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਬੁਖਾਰੀ ਅਤੇ ਮੁਸਲਿਮ ਸ਼ਰੀਫ ਦੀ ਇੱਕ ਹਦੀਸ ਅਨੁਸਾਰ ਇੱਕ ਦਿਨ ਹਜ਼ਰਤ ਜਿਬਰਾਈਲ (ਅਲੈ.) ਮਨੁੱਖੀ ਰੂਪ ‘ਚ ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ (ਸ.) ਕੋਲ ਆਏ ਅਤੇ ਇਸਲਾਮ ਤੇ ਈਮਾਨ ਬਾਰੇ ਸਵਾਲ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ‘ਇਹਸਾਨ ਕੀ ਹੈ?’ ਆਪ (ਸ.) ਨੇ ਫਰਮਾਇਆ ਕਿ ‘ਇਹਸਾਨ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਅੱਲਾਹ ਦੀ ਇਬਾਦਤ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰੋ ਜਿਵੇਂ ਤੁਸੀਂ ਉਸਨੂੰ ਵੇਖ ਰਹੇ ਹੋਵੋ। ਜੇਕਰ ਇਹ ਸੰਭਵ ਨਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਤੁਸੀਂ ਇਹ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰੋ ਕਿ ਉਹ ਤੁਹਾਨੂੰ ਵੇਖ ਰਿਹਾ ਹੈ’ (ਬੁਖਾਰੀ ਤੇ ਮੁਸਲਿਮ)। ਇਹ ਹਦੀਸ ਸਪੱਸ਼ਟ ਰੂਪ ‘ਚ ਮੁਸ਼ਾਹਿਦੇ ਜਾਂ ਅਨੁਭਵ ‘ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਈਮਾਨ ਅਤੇ ਇਬਾਦਤ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਡਾ. ਮੁਹੰਮਦ ਹਮੀਦ-ਉੱਲਾਹ ਅਨੁਸਾਰ, ‘ਇਹਸਾਨ ਦੇ ਕੋਸ਼ਗਤ ਅਰਥ ਹਨ ਕਿਸੇ ਚੀਜ਼ ਨੂੰ ਸੁੰਦਰਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨਾ, ਕਿਸੇ ਕੰਮ ਨੂੰ ਖੂਬਸੂਰਤੀ ਨਾਲ ਪੂਰਾ ਕਰਨਾ। ਇਸਲਾਮ ਵਿੱਚ ਇਸ ਤੋਂ ਭਾਵ ਹੈ ਅੱਲਾਹ ਦੀ ਇਬਾਦਤ ਬਹੁਤ ਖਲੂਸ (ਸ਼ਰਧਾ) ਅਤੇ ਵਧੀਆ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕਰਨਾ। ਉਲਮਾ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਸਲੂਕ ਅਤੇ ਤਰੀਕਤ ਦਾ ਨਾਮ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਸਲੂਕ ਅਤੇ ਤਰੀਕਤ ਦੋਵਾਂ ਤੋਂ ਭਾਵ ਹੈ ਰਸਤੇ ‘ਤੇ ਚੱਲਣਾ। ਅਰਥਾਤ ਅੱਲਾਹ ਦੇ ਵੱਲ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਰਸਤੇ ‘ਤੇ ਚੱਲਣਾ। ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਇਸ ਭਾਵਾਰਥ ਲਈ ਤਸੱਵੁਫ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੋਣ ਲੱਗ ਪਿਆ।’²⁰

ਸੂਫੀਵਾਦ ਦੇ ਉਦਭਵ ਅਤੇ ਨਿਕਾਸ ਸਬੰਧੀ ਵਿਭਿੰਨ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਏ ਹਨ : (ੳ) ਸੂਫੀਵਾਦ ਦਾ ਜਨਮ ਇਸਲਾਮੀ ਚਿੰਤਨ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਬਿਨ੍ਹਾਂ ਕਿਸੇ ਬਾਹਰੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੇ ਹੋਇਆ। (ਅ) ਸੂਫੀਵਾਦ ਸਾਮੀ ਧਰਮ ਦੀ ਕੱਟੜਤਾ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਆਰੀਆਈ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕਰਮ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਹੈ। (ੲ) ਸੂਫੀਵਾਦ ਉਪਰ ਈਸਾਈਅਤ, ਬੁੱਧਮਤ ਅਤੇ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੈ। (ੳ) ਸੂਫੀਵਾਦ ਨਵ-ਅਫਲਾਤੂਨੀ ਦਰਸ਼ਨ ‘ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੈ। ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਗੁਲਵੰਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਇਹ ਧਾਰਨਾ ਸਹੀ ਹੈ ਕਿ ਤਸੱਵੁਫ ਦਾ ਨਿਕਾਸ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਇਸਲਾਮੀ ਚਿੰਤਨ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਹੀ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਡਾ. ਸੁਖਦੇਵ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ, “ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਸੂਫੀ ਮੱਤ ਦਾ ਮੂਲ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਸ੍ਰੋਤ ਇਸਲਾਮ, ਪੈਗੰਬਰ ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਦੀਆਂ ਸਿੱਖਿਆਵਾਂ, ਕੁਰਆਨ ਅਤੇ ਹਦੀਸ ਦਾ ਦਰਸ਼ਨ ਹੈ। ਏ. ਜੇ. ਆਰਬਰੀ, ਅਨੈਮੇਰੀ ਸ਼ਿਮਲ, ਪ੍ਰੋ. ਹਿਲਮੀ, ਏ. ਐਮ. ਏ. ਸੁਸ਼ਤਰੀ, ਜੇ. ਸਪੈਂਸਰ ਤਰਮਿੰਘਮ ਅਤੇ ਜੌਹਨ ਏ. ਸੁੱਭਾਨ ਆਦਿ ਚਿੰਤਕ ਸੂਫੀ ਮੱਤ ਨੂੰ ਇਸਲਾਮ ਦਾ ਹੀ ਅੰਦਰੂਨੀ ਦਾਇਰਾ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।”²¹

ਡਾ. ਲਾਜਵੰਤੀ ਰਾਮਾ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਅਨੁਸਾਰ, ‘ਮੁਢਲੇ ਸੂਫੀਆਂ ਨੂੰ ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਵੀ ਗ਼ੈਰ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਅਤੇ ਗਿਆਨ ਵਿਰੁੱਧੇ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਸੂਫੀਵਾਦ ਇਸਲਾਮੀ ਕੱਟੜਤਾ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ ਇਰਾਨੀ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਪ੍ਰਤੀਕਰਮ ਸੀ।’²² ਡਾ. ਨਰੇਸ਼ ਅਨੁਸਾਰ, “ਇਸਲਾਮ ਨੇ ਖੁਦਾ ਦਾ ਜੋ ਭੈਕਾਰਕ ਰੂਪ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਉਹ ਵੀ ਸਾਧਕਾਂ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਅੰਦਰ ਉਗਮੇ ਸਹਿਜ ਪ੍ਰੇਮ ‘ਤੇ ਅੰਕੁਸ਼ ਲਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ...ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਇਹਨਾਂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸਾਧਕਾਂ ਨੇ ਦੂਜੇ 4 ਧਰਮਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਭੂ-ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨੂੰ ਨਿਰੋਲ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਅਨੁਭਵ ਬਣਾ ਲਿਆ।”²³ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਉਚਿਤ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਡਾ. ਲਾਜਵੰਤੀ ਅਤੇ ਡਾ. ਨਰੇਸ਼ ਨੇ ਉਕਤ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕੁੱਝ ਹੋਰ ਵੀ ਅਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ।

ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਾਜ ਵਿਭਿੰਨ ਧਰਮਾਂ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਾਂ ‘ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਇਕ ਸੰਗਠਿਤ ਵਰਤਾਰਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਅੰਸ਼ਿਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਕ ਦੂਜੇ ਧਰਮ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਣਾ ਜਾਂ ਕਰਨਾ ਇਕ ਸੁਭਾਵਿਕ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆ ਹੈ। ਪ੍ਰੋ. ਗੁਲਵੰਤ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ, “ਇਸਲਾਮੀ ਸੂਫੀਵਾਦ ਦੇ ਪਿੜ ਵਿਚ ਜਿਹੜੇ ਰੂਹਾਨੀ ਤਜਰਬਿਆਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਹੈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਜੇ ਕਿਸੇ ਪੱਖੋਂ ਆੰਸ਼ਿਕ ਜਾਂ ਅਸਪਸ਼ਟ ਸਾਂਝ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਧਾਰਮਿਕ ਪਰੰਪਰਾ ਦਿਆਂ ਸੂਖਮ ਤਜਰਬਿਆਂ ਨਾਲ ਹੈ, ਫਿਰ ਵੀ ਇਹ ਇਕ ਮੰਨੀ ਪ੍ਰਮਾਣੀ ਅਸਲੀਅਤ ਹੈ ਕਿ ਇਸਲਾਮੀ ਸੂਫੀਵਾਦ ਦੇ ਸਾਧਕਾਂ ਅਤੇ ਸਮਰਥਕਾਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਜੀਵਨ-ਜਾਚ ਇਸਲਾਮੀ ਕੀਮਤਾਂ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਹਨ।”²⁴ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਸੂਫੀਵਾਦ ਦੇ ਕਿਸੇ ਵਿਹਾਰਕ ਪੱਖ ਦੀ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਧਰਮ/ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨਾਲ ਅੰਸ਼ਿਕ ਸਾਂਝ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਫਿਰ ਵੀ ਇਹ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਸਲਾਮੀ ਚਿੰਤਨਧਾਰਾ ‘ਤੇ ਹੀ ਆਧਾਰਿਤ ਹੈ।

ਸੂਫੀਵਾਦ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ਾ ਤਜ਼ਕੀਆ-ਏ-ਨਫਸ (Purification of self) ਹੈ। ਪਵਿੱਤਰ ਕੁਰਆਨ ਵਿਚ ਇਸ ਸਬੰਧੀ ਫ਼ਰਮਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ :

‘ਬੇਸ਼ੱਕ ਜਿਸਨੇ ਨਫਸ ਨੂੰ ਪਾਕ ਕੀਤਾ, ਸਫਲ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਜਿਸਨੇ ਮੈਲਾ ਕੀਤਾ, ਉਹ ਨਾਕਾਮਯਾਬ ਰਿਹਾ।’
(ਅਸ਼-ਸ਼ਮਸ, 91:9-10)

‘ਜੇ ਇਨਸਾਨ ਵੀ (ਕਿਆਮਤ ਦੇ ਦਿਨ) ਆਪਣੇ ਰੱਬ ਦੇ ਹਜ਼ੂਰ ਖੜ੍ਹਾ ਹੋਣ ਤੋਂ ਡਰਿਆ ਅਤੇ ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਨਫਸ ਨੂੰ ਬੁਰੀ ਖ਼ਾਹਿਸ਼ ਤੋਂ ਰੋਕਿਆ ਤਾਂ ਉਸਦਾ ਠਿਕਾਣਾ ਯਕੀਨਨ ਜੰਨਤ ਹੀ ਹੋਵੇਗਾ’ (ਅਨ-ਨਾਜ਼ਿਆਤ, 79:40-41)

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਫਸ ਜਾਂ ਦਿਲ ਦੀ ਸਫ਼ਾਈ ਈਮਾਨ ਦੀ ਉੱਤਮਤਾ ਅਤੇ ਨੇਕ ਅਮਲਾਂ ਦੀ ਜੜ੍ਹ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਦਿਲ ਬੁਰਾਈ ਤੋਂ ਪਾਕ ਸਾਫ਼ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਸਰੀਰ ਦੇ ਦੂਸਰੇ ਅੰਗ ਵੀ ਬੁਰਾਈ ਤੋਂ ਦੂਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਮਿਸਾਲ ਵਜੋਂ ਅੱਖ ਵਿਚੋਂ ਅਸ਼ਲੀਲਤਾ ਦੂਰ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਜ਼ੁਬਾਨ ਝੂਠ ਤੇ ਨਿੰਦਾ ਚੁਗਲੀ ਦਾ ਸਾਥ ਛੱਡ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ (ਸ.) ਦੇ ਇਕ ਕਥਨ ਅਨੁਸਾਰ ‘ਇਨਸਾਨ ਦੇ ਜਿਸਮ ਵਿਚ ਇਕ ਲੋਥੜਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਉਹ ਵਧੀਆ ਬਣ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਇਨਸਾਨ ਵਧੀਆ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਉਹ ਖ਼ਰਾਬ ਹੋ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਇਨਸਾਨ ਖ਼ਰਾਬ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਾਵਧਾਨ ਰਹੋ! ਉਹ ਲੋਥੜਾ ਦਿਲ ਹੈ’ (ਬੁਖਾਰੀ)। ਇਕ ਹਦੀਸ-ਏ-ਕੁਦਸੀ ਵਿਚ ਅੱਲਾਹ ਨੇ ਫ਼ਰਮਾਇਆ ਹੈ ਕਿ ‘ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਜ਼ਮੀਨ ਅਤੇ ਅਸਮਾਨ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸਮਾ ਸਕਦਾ ਪਰੰਤੂ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਮੋਮਿਨ, ਪ੍ਰੋਜ਼ਗਾਰ ਦੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਸਮਾ ਜਾਂਦਾ ਹਾਂ।’²⁵ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਤਮਿਕ ਸੁੱਧਤਾ ਜਾਂ ਦਿਲ ਦੀ ਸਫ਼ਾਈ ਇਸਲਾਮੀ ਅਤੇ ਸੂਫੀ ਚਿੰਤਨ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ।

ਸੂਫੀਆਨਾ ਤਰਜ਼-ਏ-ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਮੂਲ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਸੂਫੀ ਦਰਵੇਸ਼ ਹਰ ਮਾਮਲੇ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਅੱਲਾਹ ’ਤੇ ਨਜ਼ਰ ਰਖਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਇੱਛਾ ਅਤੇ ਆਦਰਸ਼ ਰੱਬ ਦੀ ਰਜ਼ਾ ਵਿਚ ਰਾਜ਼ੀ ਰਹਿਣਾ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਬਾਦਤ ਵਿਚ ਸ਼ਰਧਾ ਅਤੇ ਸ਼ਿੱਦਤ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਇਬਾਦਤ/ਸਾਧਨਾ, ਤਵੱਕੁਲ, ਰਜ਼ਾ, ਉੱਚਤਮ ਇਖ਼ਲਾਕ, ਕਾਮ ਵਾਸ਼ਨਾਵਾਂ ਦਾ ਵਿਰੋਧ, ਸਬਰ, ਸ਼ੁਕਰ, ਲੋਕਾਈ ਪ੍ਰਤੀ ਰਹਿਮਦਿਲੀ, ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਹਰ ਪੱਖ ਵਿਚ ਨੇਕੀ, ਅਤਿਅੰਤ ਸਾਦਗੀ ਆਦਿ ਸੂਫੀ ਦਰਵੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਮੁਖ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਹਨ। ਇਹ ਲੋਕ ਕੁਰਆਨ ਅਤੇ ਸੁੰਨਤ ਦੇ ਜ਼ਾਹਿਰੀ ਅਤੇ ਬਾਤਿਨੀ (ਆਂਤਰਿਕ) ਦੋਵੇਂ ਪਹਿਲੂਆਂ ’ਤੇ ਅਮਲ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਆਮ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸੂਫੀ ਸਾਧਨਾ ’ਤੇ ਅਮਲ ਕਰਦਿਆਂ ਮਨੁੱਖ ਉੱਚਤਮ ਰੂਹਾਨੀ ਦਰਜਿਆਂ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਰੀਅਤ ਦੀ ਪੈਰਵੀ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਆਮ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਇਸ ਮਰਤਬੇ ਤੱਕ ਰਸਾਈ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ।

ਸੂਫੀਵਾਦ ਦਾ ਆਰੰਭ ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ (ਸ.) ਤੋਂ ਹੀ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਨੁਕਤਾ ਵੀ ਅਹਿਮ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਆਏ ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਪੈਗੰਬਰਾਂ ਦਾ ਜੀਵਨ ਵੀ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਦਰਵੇਸ਼ਾਨਾ ਜੀਵਨ-ਜਾਚ ਦਾ ਹੀ ਧਾਰਨੀ ਸੀ।²⁶ ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ (ਸ.) ਦਾ ਸਮੁੱਚਾ ਜੀਵਨ ਦਰਵੇਸ਼ਾਨਾ ਜੀਵਨ-ਜਾਚ ਦੀ ਉੱਤਮ ਮਿਸਾਲ ਹੈ। ਆਪ ਹੀ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਖੁਲਫ਼ਾ-ਏ-ਰਾਸ਼ਿਦੀਨ ਅਤੇ ਦੂਸਰੇ ਸਿਹਾਬਾ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਕਰ ਅਸਹਾਬ-ਏ-ਸੁਫ਼ਾ ਵੀ ਦਰਵੇਸ਼ਾਨਾ ਜੀਵਨ ਹੀ ਬਤੀਤ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਆਪ ਦੇ ਜੀਵਨ ਕਾਲ ਵਿਚ ਕੁਝ ਨਿਆਸਰੇ ਅਤੇ ਗ਼ਰੀਬ ਲੋਕ ਮਸਜਿਦ-ਏ-ਨਬਵੀ ਵਿਖੇ ਇਕ ਛੱਤ-ਰਹਿਤ ਚਬੂਤਰੇ ’ਤੇ ਰੱਬੀ ਇਬਾਦਤ ਵਿਚ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਅਸਹਾਬ-ਏ-ਸੁਫ਼ਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਅਧਿਕਤਰ ਲੋਕ ਮੱਕੇ ਤੋਂ ਮਦੀਨਾ ਵਿਖੇ ਹਿਜ਼ਰਤ ਕਰਕੇ ਆਏ ਸਨ। ਵਪਾਰ ਜਾਂ ਖੇਤੀ ਕਰਨ ਦੇ ਸਾਧਨ ਇਹਨਾਂ ਕੋਲ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਨਮਾਜ਼, ਤਿਲਾਵਤ-ਏ-ਕੁਰਆਨ, ਸਬਰ, ਸ਼ੁਕਰ, ਰਜ਼ਾ ਅਤੇ ਇਲਾਹੀ ਯਾਦ ਵਿਚ 5 ਲੀਨਤਾ ਹੀ ਇਹਨਾਂ ਸਿਹਾਬਾ-ਏ-ਕਿਰਾਮ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਸਰਮਾਇਆ ਸੀ। ਪਵਿੱਤਰ ਕੁਰਆਨ ਵਿਚ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਮੁਕੱਰਿਬੀਨ (ਰੱਬ ਦੇ ਕਰੀਬੀ/ਦੋਸਤ), ਸਾਬਿਰੀਨ (ਧੀਰਜਵਾਨ), ਅਬਰਾਰ (ਧਾਰਮਿਕ, ਪਵਿੱਤਰ) ਅਤੇ ਜੁਹਾਦ (ਤਪੱਸਵੀ) ਆਦਿ ਸਤਿਕਾਰਤਬੋਧਕ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਅਸਹਾਬ-ਏ-ਸੁਫ਼ਾ ਦੇ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਸੂਫੀਆਨਾ ਜੀਵਨ-ਜਾਚ ਵਿਚ ਸਮੁੱਚੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਮਾਨਤਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਪੈਗੰਬਰ-ਏ-ਇਸਲਾਮ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਹ ਸਿਹਾਬਾ ਸੂਫੀਆਂ ਲਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਸ੍ਰੋਤ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਉਹ ਰੂਹਾਨੀ ਅਗਵਾਈ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਡਾ. ਮੁਹੰਮਦ ਤਾਹਿਰ-ਉਲ-ਕਾਦਰੀ ਅਨੁਸਾਰ, ਸਹਾਬ-ਏ-ਸੁਫ਼ਾ, ਸੂਫੀਆਂ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਬਾਕਾਇਦਾ ਜਮਾਤ ਸੀ। ਰਿਆਜ਼ਤ, ਮੁਜਾਹਿਦਾ, ਤਰਕ-ਏ-ਦੁਨੀਆਂ, ਘੱਟ ਖਾਣਾ ਅਤੇ ਅਵਿਵਾਹਤ ਜੀਵਨ ਗੁਜ਼ਾਰਨਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ 70 ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ 700 ਤੱਕ ਸਾਬਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਅੱਲਾਮਾ ਸ਼ਿਬਲੀ ਨੁਆਮਾਨੀ ਸੀਰਤ-ਉਨ-ਨਬੀ ਵਿਚ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਇਬਾਦਤ ਅਤੇ ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ (ਸ.) ਤੋਂ ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਤਰਬੀਅਤ ਹਾਸਲ ਕਰਨ ਲਈ ਹੀ ਸਮਰਪਿਤ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਾਲ-ਬੱਚੇ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਜੇ

ਵਿਆਹ ਕਰ ਲੈਂਦੇ, ਉਹ ਇਸ ਹਲਕੇ (ਜਮਾਤ) ਵਿਚੋਂ ਨਿੱਕਲ ਜਾਂਦੇ ਸਨ।²⁷ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਿਹਾਬਾ ਦੀ ਸ਼ਾਨ ਵਿਚ ਅੱਲਾਹ ਨੇ ਕੁਰਆਨ ਵਿਚ ਫ਼ਰਮਾਇਆ ਹੈ ਕਿ :

‘ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕੋਲੋਂ ਦੂਰ ਨਾ ਕਰਨਾ ਜੋ ਸਵੇਰੇ-ਸ਼ਾਮ ਅੱਲਾਹ ਨੂੰ ਪੁਕਾਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਸੇ ਦੀ ਰਜ਼ਾ ਦੇ ਚਾਹਵਾਨ ਹਨ।’ (ਅਲ-ਅਨਆਮ, 6:52)

ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ (ਸ.) ਦੀ ਵਫ਼ਾਤ (632 ਈ.) ਉਪਰੰਤ ਆਪ ਦੇ ਸਾਥੀਆਂ ਨੂੰ ਸਤਿਕਾਰਤ ਸ਼ਬਦ ‘ਸਿਹਾਬਾ’ ਨਾਲ ਸੰਬੋਧਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਲੋਕ ਆਰਿਫ਼ ਅਰਥਾਤ ਗਿਆਨਵਾਨ ਸਨ। ਜਿਹਨਾਂ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਨੂੰ ਸਿਹਾਬਾ ਦੀ ਸੰਗਤ ਦਾ ਸੁਭਾਗ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ‘ਤਾਬੇਈਨ’ ਕਿਹਾ ਜਾਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਜੋ ਲੋਕ ਤਾਬੇਈਨ ਤੋਂ ਰੂਹਾਨੀ ਫ਼ੈਜ਼ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸਨ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ‘ਤਬੇ-ਤਾਬੇਈਨ’ ਭਾਵ ਤਾਬੇਦਾਰਾਂ ਦੇ ਤਾਬੇਦਾਰ ਦੇ ਲਕਬ ਨਾਲ ਸਨਮਾਨਿਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵਕਤ ਨੇ ਕਰਵਟ ਬਦਲੀ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਜੀਵਨ-ਜਾਚ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਹਾਲਾਤ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਤਰ ਆਉਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਜਿਹੜੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਸ਼ਰੀਅਤ ਦੇ ਆਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਪੈਰਵੀ ਵੱਲ ਅਧਿਕ ਸੀ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ‘ਜੁਹਾਦ’ ਅਤੇ ‘ਉੱਬਾਦ’ ਕਿਹਾ ਗਿਆ। ਫਿਰ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਧਰਮ ਵਿਚ ਪਤਨ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ ਜਿਸਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਸੱਚੇ ਪ੍ਰਭੂ-ਪ੍ਰੇਮੀਆਂ ਨੇ ਦੁਨੀਆਂ ਤੋਂ ਅਲਹਿਦਗੀ ਅਖ਼ਤਿਆਰ ਕਰਨੀ ਆਰੰਭ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਤੇ ਲੋਕ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸੂਫ਼ੀ ਕਹਿਣ ਲੱਗ ਪਏ।²⁸ ਖੁਲਫ਼ਾ-ਏ-ਰਾਸ਼ਿਦੀਨ ਦੇ ਸ਼ਾਸਨ ਕਾਲ (632-66 ਈ.) ਦੌਰਾਨ ਇਹਨਾਂ ਦਰਵੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਅਧਿਆਤਮਕ ਸਾਧਨਾ ਲਈ ਲੋੜੀਂਦਾ ਮਾਹੌਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਰਿਹਾ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹਨਾਂ ਖ਼ਲੀਫ਼ਿਆਂ ਦੀ ਆਪਣੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਫ਼ਕੀਰਾਨਾ ਅਤੇ ਉੱਚਤਮ ਨੈਤਿਕ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਦੀ ਧਾਰਨੀ ਸੀ। ਖ਼ਿਲਾਫ਼ਤ ਦੇ ਦੌਰ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਜਦੋਂ ਉਮੈਯਾ ਵੰਸ਼ੀ ਬਾਦਸ਼ਾਹਤ ਦਾ ਯੁੱਗ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਮੁਸਲਿਮ ਸਮਾਜ ਧਾਰਮਿਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਤੌਰ ’ਤੇ ਪਤਨ ਵੱਲ ਜਾਣ ਲੱਗ ਪਿਆ।

ਮੁੱਢਲੇ ਸਮਿਆਂ ’ਚ ਸੂਫ਼ੀਆਨਾ ਜੀਵਨ-ਜਾਚ ਦੇ ਧਾਰਨੀ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਮੁਕੱਰਿਬੀਨ, ਅਬਰਾਰ ਅਤੇ ਜੁਹਾਦ ਆਦਿ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੁੰਦਾ ਸੀ।²⁹ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਅਤਿਅੰਤ ਨੇਕ ਅਤੇ ਦਰਵੇਸ਼ਾਨਾ ਜੀਵਨ ਗੁਜ਼ਾਰਨ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਸੂਫ਼ੀ ਸ਼ਬਦ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਖ਼ਲੀਫ਼ਾ ਹਜ਼ਰਤ ਅਬੂ ਬਕਰ ਸਿੱਦੀਕ (ਰਜ਼ੀ.) ਅਤੇ ਅੰਤਿਮ ਖ਼ਲੀਫ਼ਾ ਹਜ਼ਰਤ ਅਲੀ (ਰਜ਼ੀ.) ਨੇ ਸੂਫ਼ੀ ਸੰਪਰਦਾਵਾਂ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰੱਖੀ।³⁰ ਮੁੱਢਲੇ ਦੌਰ ਦੇ ਸੂਫ਼ੀਆਂ ਵਿਚ ਹਜ਼ਰਤ ਇਮਾਮ ਜਾਫ਼ਰ ਸਾਦਿਕ, ਹਜ਼ਰਤ ਹਸਨ ਬਸਰੀ, ਹਜ਼ਰਤ ਉਵੈਸ ਕਰਨੀ, ਹਜ਼ਰਤ ਸਲਮਾਨ ਫ਼ਾਰਸੀ, ਹਜ਼ਰਤ ਹਰਮ ਬਿਨ ਹਿੱਬਾਨ, ਹਜ਼ਰਤ ਸਈਦ ਬਿਨ ਮੁਸੈਬ, ਹਜ਼ਰਤ ਹਾਰਿਸ ਬਿਨ ਅਯਾਨ ਆਦਿ ਦਾ ਉਲੇਖ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਅਧਿਆਤਮਕ ਜੀਵਨ-ਜਾਚ ਇਬਾਦਤ, ਕਠਿਨ ਤਪੱਸਿਆ ਅਤੇ ਸ਼ਰੀਅਤ ਦੀ ਮੁਕੰਮਲ ਪੈਰਵੀ ’ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਸੀ।

ਹਜ਼ਰਤ ਹਸਨ ਬਸਰੀ (ਰਜ਼ੀ) ਬਾਰੇ ਮਸ਼ਹੂਰ ਹੈ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮੌਤ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕਿਸੇ ਨੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਭਰ ਹਸਦੇ ਹੋਏ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦੇਖਿਆ। ਆਪ ਨੇ ਬਸਰਾ ਵਿਚ ਸੂਫ਼ੀ ਸਾਧਨਾ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਕੇਂਦਰ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ। ਹਜ਼ਰਤ ਹਸਨ ਬਸਰੀ (ਰਜ਼ੀ.) ਦਾ ਜੀਵਨ ਕੁਰਆਨ ਅਤੇ ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ (ਸ.) ਦੀ ਸੁੰਨਤ ’ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਗ਼ਫ਼ਲਤ-ਗ਼ੁਸਤ ਮੁਸਲਿਮ ਕੌਮ ਨੂੰ ਇਸਲਾਮ ਦੀ ਰੂਹਾਨੀ ਤਾਲੀਮ ਪ੍ਰਤੀ ਸੁਚੇਤ ਕੀਤਾ। ਆਪ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਪੁਰਜ਼ੋਰ ਨਿਖੇਧੀ ਕੀਤੀ ਜੋ ਹਕੀਕਤ ਵਿਚ ਦਰਵੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਸਨ ਪਰੰਤੂ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਆਦਰ ਮਾਣ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਸੂਫ਼ਯਾਰੀ ਬਣ ਗਏ ਸਨ। ਆਪ ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ ਕਿ ਜੋ ਵਿਅਕਤੀ ਸੁਹਿਰਦਤਾ ਨਾਲ ਉਨੀ ਕੱਪੜਾ ਧਾਰਨ ਕਰੇਗਾ, ਖੁਦਾ ਉਸਦੀ ਅੱਖ ਅਤੇ ਦਿਲ ਦੇ ਨੂਰ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਕਰੇਗਾ ਅਤੇ ਜੋ ਵਿਅਕਤੀ ਹੰਕਾਰ ਅਤੇ ਨੁਮਾਇਸ਼ ਦੇ ਲਈ ਸੂਫ਼ ਧਾਰਨ ਕਰੇਗਾ ਤਾਂ ਰੱਬ ਉਸਨੂੰ ਸ਼ੈਤਾਨਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਦੋਸ਼ ਵਿਚ ਸੁੱਟ ਦੇਵੇਗਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਜ਼ਰਤ ਹਸਨ ਬਸਰੀ (ਰਜ਼ੀ.) ਨੇ ਸੂਫ਼ੀਆਨਾ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੀ ਵੱਖਰੀ ਪਛਾਣ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ।

ਅੱਠਵੀਂ, ਨੌਵੀਂ ਅਤੇ ਦਸਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸੂਫ਼ੀ ਦਰਵੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਹਜ਼ਰਤ ਰਾਬੀਆ ਬਸਰਾ, ਹਜ਼ਰਤ ਸ਼ਕੀਕ ਬਲਖੀ, ਹਜ਼ਰਤ ਮਾਰੂਫ਼ ਕਰਖੀ, ਹਜ਼ਰਤ ਮਾਲਿਕ ਬਿਨ ਦੀਨਾਰ, ਹਜ਼ਰਤ ਇਬਰਾਹੀਮ ਬਿਨ ਅਧਮ, ਹਜ਼ਰਤ ਬਸ਼ਰ ਹਾਫ਼ੀ, ਹਜ਼ਰਤ ਫ਼ੁਜ਼ੈਲ ਬਿਨ ਅੱਯਾਜ਼, ਹਜ਼ਰਤ ਹਬੀਬ ਅਜਮੀ, ਹਜ਼ਰਤ ਅਬੂ ਹਾਸਿਮ, ਹਜ਼ਰਤ ਸ਼ਕੀਕ-ਬਿਨ-ਇਬਰਾਹੀਮ, ਹਜ਼ਰਤ ਅਬੂ ਅਲੀ ਫ਼ੁਜ਼ੈਲ ਤਲਕਾਨੀ, ਹਜ਼ਰਤ ਅਬਦੁੱਲਾਹ ਹੰਜ਼ਾਲੀ, ਹਜ਼ਰਤ ਅਬੂ ਨਸਰ ਬਿਸ਼ਰ, ਹਜ਼ਰਤ ਬਾਯਜ਼ੀਦ ਬਿਸਤਾਮੀ, ਹਜ਼ਰਤ ਜੁਨੈਦ ਬਗਦਾਦੀ, ਹਜ਼ਰਤ ਜ਼ੁਨੂਨ ਮਿਸਰੀ, ਹਜ਼ਰਤ ਹਾਸਿਬ-ਅਲ-ਮਹਾਸਿਬੀ, ਹਜ਼ਰਤ ਮਨਸੂਰ ਹੱਲਾਜ (ਰਹਿ.) ਆਦਿ ਸੂਫ਼ੀ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਉਲੇਖ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਸੂਫ਼ੀ ਦਰਵੇਸ਼ਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਿੱਜੀ ਤਜਰਬਿਆਂ ਨਾਲ ਸੂਫ਼ੀਵਾਦ ਨੂੰ ਨਵੀਨ ਰਹੱਸਮਈ ਪਾਸਾਰ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੇ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀ ਵਿਲੱਖਣ ਪਛਾਣ ਨੂੰ ਪਰਿਭਾਸ਼ਤ ਅਤੇ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਰੋਲ ਅਦਾ ਕੀਤਾ।

ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ ਅਰਬ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਲੰਘ ਕੇ ਜਿਸ ਕਦਰ ਵਿਸ਼ਵ ਦੇ ਹੋਰ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਫੈਲਦਾ ਗਿਆ, ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਸੂਫੀਵਾਦ ਨੇ ਵੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਵਿਸਤਾਰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਸਿਲਸਿਲੇ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆ ਗਏ। ਨੌਵੀਂ ਸਦੀ ਈ. ਵਿਚ ਸੂਫੀਵਾਦ ਨੇ ਸਿਧਾਂਤਕ, ਸਾਧਨਾਤਮਿਕ ਅਤੇ ਵਿਹਾਰਕ ਪੱਖੋਂ ਵਿਲੱਖਣ ਪਛਾਣ ਬਣਾਈ। ਇਹ ਸੂਫੀ ਦਰਵੇਸ਼ ਕੁਰਆਨ, ਹਦੀਸ, ਫਿਕਹ ਅਤੇ ਤਫ਼ਸੀਰ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨ ਸਨ। ਆਮ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਰੀਅਤ ਦੀ ਪੈਰਵੀ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕਰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਆਪ ਵੀ ਇਸਲਾਮੀ ਸ਼ਰੀਅਤ ਦੇ ਪਾਬੰਦ ਸਨ। ਦਸਵੀਂ ਸਦੀ ਈ. ਦੇ ਮੁੱਢ ਤੱਕ ਸੂਫੀਵਾਦ ਦੇ ਦੋ ਸਿਧਾਂਤਕ ਪਹਿਲੂ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋ ਗਏ ਸਨ ਜਿਹਨਾਂ ਨੂੰ 'ਸੁਕਰ' ਅਤੇ 'ਸਹਿਵ' ਦਾ ਨਾਮ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। 'ਸੁਕਰ' ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਤਾ ਹਜ਼ਰਤ ਬਾਯਜ਼ੀਦ ਬਿਸਤਾਮੀ (ਰਹਿ.) ਅਤੇ ਮਨਸੂਰ ਹੱਲਾਜ (ਰਹਿ.) ਸਨ ਅਤੇ ਹਜ਼ਰਤ ਜੁਨੈਦ ਬਗਦਾਦੀ (ਰਹਿ.) ਨੇ 'ਸਹਿਵ' ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ।

ਹਜ਼ਰਤ ਮਨਸੂਰ ਹੱਲਾਜ (ਰਹਿ.) (857-923 ਈ.) ਨੇ 'ਅਨਲਹੱਕ' ਅਰਥਾਤ 'ਮੈਂ ਹੱਕ/ਖੁਦਾ ਹਾਂ' ਦਾ ਨਾਅਰਾ ਲਾਇਆ ਅਤੇ ਇਸ਼ਕ ਦੇ ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਹਜ਼ਰਤ ਅਬੂ ਬਕਰ ਸ਼ਿਬਲੀ (ਰਹਿ.) (ਮ੍ਰਿ. 946 ਈ.) ਨੇ ਹੋਰ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ। ਇਹਨਾਂ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਮਾਨਵਾਤਾਂ ਕਾਰਨ ਹਜ਼ਰਤ ਮਨਸੂਰ ਹੱਲਾਜ (ਰਹਿ.) ਨੂੰ ਰੂੜੀਵਾਦੀ ਮੁਸਲਿਮ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਵਲੋਂ ਫਾਂਸੀ 'ਤੇ ਚਾੜ੍ਹ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਹਜ਼ਰਤ ਅਬੂ ਬਕਰ ਸ਼ਿਬਲੀ (ਰਹਿ.) ਨੂੰ ਪਾਗਲਖਾਨੇ ਵਿਚ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।³¹ ਅਹਿਮਦ-ਬਿਨ-ਹੰਬਲ (ਮ੍ਰਿ. 912 ਹ..) ਦੇ ਸ਼ਾਸਨ-ਕਾਲ ਵਿਚ ਹਜ਼ਰਤ ਜੁੰਨੂਨ ਮਿਸਰੀ(ਰਹਿ.) ਅਤੇ ਹਜ਼ਰਤ ਬਾਯਜ਼ੀਦ ਬਿਸਤਾਮੀ (ਰਹਿ.) ਨੂੰ ਅਧਿਆਤਮਕ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਮਲਾਮਤੀ ਅਤੇ ਜ਼ਿੰਦੀਕ ਕਿਹਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਵਿਰੋਧ ਦਾ ਮੁਖ ਕਾਰਨ ਇਹੋ ਸੀ ਕਿ ਮੁਸਲਿਮ ਆਲਿਮ ਅਤੇ ਸ਼ਾਸਕ ਸੂਫੀਆਂ ਦੀ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਅਵੱਸਥਾ ਅਤੇ ਉਚੇਰੇ ਰੂਹਾਨੀ ਮਰਤਬੇ ਤੋਂ ਅਣਜਾਣ ਸਨ। ਰਾਜਨੀਤਕ ਵਿਰੋਧ ਕਾਰਨ ਸੂਫੀਵਾਦ ਪਤਨ-ਗ੍ਰਸਤ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਬਲਕਿ ਜਨ-ਸਾਧਾਰਨ ਵਿਚ ਸੂਫੀ ਦਰਵੇਸ਼ਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਸ਼ਰਧਾ ਵਿਚ ਹੋਰ ਇਜ਼ਾਫਾ ਹੁੰਦਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਦਾ ਮੂਲ ਆਧਾਰ ਸੂਫੀਆਂ ਦੇ ਰੂਹਾਨੀ ਕਮਾਲਾਤ ਅਤੇ ਉੱਚਤਮ ਨੈਤਿਕ ਵਿਹਾਰ ਵਿਚ ਨਿਹਿਤ ਹੈ।

ਮੁਸਲਿਮ ਸ਼ਾਸਕ ਵਰਗ ਅਤੇ ਤਸੱਵਫ ਵਿਚਲੀ ਦਵੰਦਾਤਮਿਕ ਸਥਿਤੀ ਦੇ ਖ਼ਾਤਮੇ ਲਈ ਹਜ਼ਰਤ ਹਾਰਿਸ-ਅਲ-ਮੁਹਾਸਿਬੀ, ਹਜ਼ਰਤ ਅਬੂ ਸਈਦ ਅਲ-ਖੱਰਾਜ, ਹਜ਼ਰਤ ਅਬੂ ਨਸਰ ਸੱਰਾਜ, ਹਜ਼ਰਤ ਅਬੂ ਤਾਲਿਬ ਮੱਕੀ, ਹਜ਼ਰਤ ਜੁਨੈਦ ਬਗਦਾਦੀ, ਹਜ਼ਰਤ ਅਬੁਲ ਕਾਸਿਮ ਕੁਸ਼ੇਰੀ (ਰਹਿ.) ਆਦਿ ਦਰਵੇਸ਼ਾਂ ਨੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਰੋਲ ਅਦਾ ਕੀਤਾ। ਗਿਆਰਵੀਂ ਬਾਰ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਹਜ਼ਰਤ ਇਮਾਮ ਗੱਜ਼ਾਲੀ (1058-1111 ਈ.) ਨੇ ਤਸੱਵਫ ਦੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਵਿਆਖਿਆ ਕੁਰਆਨ ਅਤੇ ਹਦੀਸ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਕਰਦਿਆਂ ਇਸਨੂੰ ਇਸਲਾਮੀ ਚਿੰਤਨ ਦੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਜੁਜ਼ ਵਜੋਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਤ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ। ਹਜ਼ਰਤ ਗੱਜ਼ਾਲੀ (ਰਹਿ.) ਦੀਆਂ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਹਜ਼ਰਤ ਅਬੁਲ ਕਾਸਿਮ ਕੁਸ਼ੇਰੀ (ਰਹਿ.) (ਮ੍ਰਿ. 1072 ਈ.) ਨੇ ਪੁਖਤਗੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ। ਹਜ਼ਰਤ ਮਖ਼ਦੂਮ ਅਲੀ ਹੁਜ਼ਰੀਵੀ (ਰਹਿ.) (ਮ੍ਰਿ. 1072 ਈ.) ਨੇ 'ਕਸ਼ਫ-ਉਲ-ਮਹਿਜੂਬ' ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਆਪ ਜੁਨੈਦੀਆ ਸਿਲਸਿਲੇ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਸਨ। ਆਪ ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ਰੀਅਤ ਨੂੰ ਕਬੂਲ ਕੀਤੇ ਬਿਨ੍ਹਾਂ ਮਾਰਫਤ ਦਰੁਸਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ।

ਸੂਫੀਵਾਦ ਦੀ ਇਸਲਾਮੀ ਚਿੰਤਨ ਨਾਲ ਇਕਮਿਕਤਾ ਸਥਾਪਿਤ/ਪ੍ਰਮਾਣਿਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਹਜ਼ਰਤ ਸ਼ੇਖ ਅਬਦੁਲ ਕਾਦਿਰ ਜੀਲਾਨੀ (ਰਹਿ.) (ਜਨਮ 1077 ਈ.) ਨੇ ਬਹੁਤ ਅਹਿਮ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ। ਆਪਣੀਆਂ ਤਕਰੀਰਾਂ ਅਤੇ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਤਜਕੀਆ-ਏ-ਨਫਸ 'ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਬਲ ਦਿੰਦਿਆਂ ਸੂਫੀ ਸਾਧਨਾ ਲਈ ਸ਼ਰੀਅਤ ਦੀ ਪਰੈ ਵੀ ਨੂੰ ਲਾਜ਼ਮੀ ਕਰਾਰ ਦਿੱਤਾ।³² ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੀ-ਉਦ-ਦੀਨ ਇਬਨ-ਏ-ਅਰਬੀ (ਰਹਿ.) (1165-1240 ਈ.) ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸ਼ਰੀਅਤ ਦੀ ਪੈਰਵੀ 'ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਬਲ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਵਹਿਦਤ-ਉਲ-ਵਜੂਦ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕੁਰਆਨ ਤੇ ਹਦੀਸ ਅਨੁਸਾਰ ਕੀਤੀ। ਤੇਰ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਮਹਾਨ ਕਵੀ ਮੌਲਾਨਾ ਜਲਾਲ-ਉਦ-ਦੀਨ ਰੂਮੀ (ਰਹਿ.) (ਮ੍ਰਿਤੂ 1273 ਈ.) ਨੇ ਫਾਰਸੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਰਚਿਤ ਮਸਨਵੀ ਦੁਆਰਾ ਤਸੱਵਫ, ਸ਼ਰੀਅਤ ਅਤੇ ਇਸ਼ਕ-ਏ-ਹਕੀਕੀ ਦੇ ਸੂਖਮ ਭੇਦਾਂ ਦੀ ਕਾਵਿਕ ਅਤੇ ਕਲਾਤਮਿਕ ਵਿਆਖਿਆ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਿਆਂ ਸੂਫੀਵਾਦ ਨੂੰ ਅਕਾਦਮਿਕ ਜਗਤ ਦਾ ਮਹਿਬੂਬ ਤੇ ਗੌਰਵਸ਼ਾਲੀ ਅੰਗ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ। ਸਨਾਈ, ਫਰੀਦ-ਉਦ-ਦੀਨ ਅੱਤਾਰ, ਹਾਫਿਜ਼ ਸ਼ੀਰਾਜ਼ੀ, ਖ਼ਾਕਾਨੀ, ਸ਼ੇਖ ਸਾਅਦੀ, ਨਿਜ਼ਾਮੀ ਆਦਿ ਨੇ ਇਸ ਰੂਹਾਨੀ ਕਾਵਿ-ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਹੋਰ ਬੁਲੰਦੀ ਅਤੇ ਵਿਸਤਾਰ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ।

ਬਾਰ੍ਹਵੀਂ ਤੇਰ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਈ. ਵਿੱਚ ਚਿਸ਼ਤੀ ਸਿਲਸਿਲੇ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁਖ ਸੂਫੀ ਦਰਵੇਸ਼ ਖ਼ੁਆਜਾ ਮੁਈਨ-ਉਦ-ਦੀਨ ਚਿਸ਼ਤੀ (ਰਹਿ.) ਨੇ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਸੂਫੀਵਾਦ ਨੂੰ ਮਕਬੂਲ-ਏ-ਆਮ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਅਹਿਮ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ। ਆਪ ਦੇ ਮੁਰੀਦ ਹਜ਼ਰਤ ਖ਼ੁਆਜਾ ਕੁਤਬ-ਉਦ-ਦੀਨ ਬਖ਼ਤਿਆਰ ਕਾਕੀ (ਰਹਿ.) ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਮੁਰੀਦ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਸ਼ਕਰਗੰਜ (ਰਹਿ.) ਦਾ ਵੀ ਤਸੱਵਫ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਉੱਚਾ ਸਥਾਨ ਹੈ। ਹਜ਼ਰਤ ਨਿਜ਼ਾਮ-ਉਦ-ਦੀਨ ਔਲੀਆ, ਹਜ਼ਰਤ ਸ਼ੇਖ ਸ਼ਰਫ-ਉਦ-ਦੀਨ ਬੁ ਅਲੀ ਸ਼ਾਹ ਕਲੰਦਰ, ਹਜ਼ਰਤ ਅਲਾ-ਉਦ-ਦੀਨ ਅਲੀ ਅਹਿਮਦ ਸਾਬਿਰ, ਹਜ਼ਰਤ ਸ਼ਿਹਾਬ-ਉਦ-ਦੀਨ ਸੁਹਰਵਰਦੀ, ਹਜ਼ਰਤ

ਬਹਾ-ਉਦ-ਦੀਨ ਜ਼ਕਰੀਆ, ਹਜ਼ਰਤ ਸਖੀ ਸਰਵਰ ਸੁਲਤਾਨ , ਹਜ਼ਰਤ ਸਦਰ-ਉਦ-ਦੀਨ ਸੁਹਰਵਰਦੀ (ਬਾਬਾ ਹੈਦਰ ਸ਼ੇਖ) (ਰਹਿ.) ਆਦਿ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸੂਫੀ ਦਰਵੇਸ਼ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸੂਫੀਵਾਦ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ। ਸੋਲ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਈ. ਵਿੱਚ ਹਜ਼ਰਤ ਸ਼ੇਖ ਅਹਿਮਦ ਸਰਹਿੰਦੀ (ਰਹਿ.) ਨੇ ਵਹਿਦਤ-ਉਲ-ਵਜੂਦ ਦੀ ਥਾਂ ਵਹਿਦਤ-ਉਲ-ਸ਼ਹੂਦ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ।

ਅਠਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਨਕਸ਼ਬੰਦੀ ਸਿਲਸਿਲੇ ਦੇ ਦਰਵੇਸ਼ ਹਜ਼ਰਤ ਸ਼ਾਹ ਅਬਦੁੱਰ-ਰਹੀਮ (ਰਹਿ.) ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਹਜ਼ਰਤ ਸ਼ਾਹ ਵਲੀ-ਉੱਲਾਹ ਮੁਹੱਦਿਸ ਦੇਹਲਵੀ (ਰਹਿ.) ਨੇ ਆਪਣੇ ਰੂਹਾਨੀ ਅਤੇ ਇਲਮੀ ਕਮਾਲਾਤ ਨਾਲ ਤਸਵੱਫ ਦੀ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿੱਚ ਨਵੀਂ ਰੂਹ ਫੂਕੀ। ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਚਿਸ਼ਤੀ ਸਿਲਸਿਲੇ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਮੌਲਾਨਾ ਅਸ਼ਰਫ ਅਲੀ ਥਾਨਵੀ (ਰਹਿ.) ਨੇ ਤਸਵੱਫ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ। ਮੌਜੂਦਾ ਦੌਰ ਵਿੱਚ ਕਾਦਰੀ ਸਿਲਸਿਲੇ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਡਾ. ਮੁਹੰਮਦ ਤਾਹਿਰ-ਉਲ-ਕਾਦਰੀ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਤਕਰੀਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਤਸਵੱਫ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਪਾਸਾਰਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦਿਆਂ ਇਸਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਅਹਿਮ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ ਹੈ।³³ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਜੋਕੇ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਵੀ ਸੂਫੀ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਧਾਰਾ ਨਿਰੰਤਰ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਉਪਰੋਕਤ ਵਰਣਿਤ ਔਲੀਆ ਅੱਲਾਹ ਦੇ ਨਾਮ ਕੇਵਲ ਉਦਾਹਰਨ ਹਿਤ ਹਨ। ਵਿਸ਼ਵ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਅੱਜ ਵੀ ਔਲੀਆ ਅੱਲਾਹ ਵਿਦਮਾਨ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਦੁਨਿਆਵੀ ਅਤੇ ਰੂਹਾਨੀ ਫ਼ੈਜ਼ ਵੀ ਪਹੁੰਚਾ ਰਹੇ ਹਨ।

ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਇਸਲਾਮ ਅਤੇ ਸੂਫੀਵਾਦ ਦਾ ਆਗਮਨ

ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸੂਫੀਵਾਦ ਆਪਣੇ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਸ਼ਿਖਰ ਨੂੰ ਛੂਹ ਚੁੱਕਿਆ ਸੀ। ਡਾ. ਸੁਖਦੇਵ ਸਿੰਘ ਸਿਰਸਾ ਅਨੁਸਾਰ, 'ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਇਸਲਾਮ ਦਾ ਆਗਮਨ ਸੱਤਵੀਂ ਸਦੀ ਈ. ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ। ਅਰਬ ਦੇ ਮੁਸਲਿਮ ਵਪਾਰੀ ਸੱਤਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਦੱਖਣੀ ਭਾਰਤ ਦੇ ਮਲਾਵਾਰ ਤੱਟ ਉਪਰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਥਾਪਿਤ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਇਥੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਬਸਤੀਆਂ ਸਨ ਅਤੇ ਮਸਜਿਦਾਂ ਤਾਮੀਰ ਹੋ ਚੁੱਕੀਆਂ ਸਨ।'³⁴ ਮੁਹੰਮਦ ਬਿਨ ਕਾਸਿਮ ਦੁਆਰਾ ਸਿੰਧ ਅਤੇ ਮੁਲਤਾਨ ਫਤਿਹ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ ਇਸਲਾਮ ਦਾ ਪਾਸਾਰ ਪੂਰੇ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਹੋਣਾ ਆਰੰਭ ਹੋ ਗਿਆ। ਡਾ. ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ, 'ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਸੂਫੀਵਾਦ ਦੀ ਸਥੂਲ ਸਥਾਪਨਾ ਗਿਆਰਵੀਂ ਸਦੀ ਤੋਂ ਆਰੰਭ ਹੋਈ ਮੰਨੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਭਾਵੇਂ ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਸੂਫੀ ਸੰਤ ਸਿੰਧ ਉੱਤੇ 712 ਈ. ਵਿੱਚ ਮੁਗਲਾਂ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਹਮਲੇ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਭਾਰਤ ਦੇ ਪੱਛਮੀ ਭਾਗ ਵਿੱਚ ਆਉਣ ਲੱਗ ਪਏ ਸਨ।'³⁵

ਕੁਝ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਭਾਰਤ 'ਚ ਆਉਣ ਵਾਲਾ ਪਹਿਲਾ ਸੂਫੀ ਹਜ਼ਰਤ ਸੱਯਦ ਸਾਲਾਰ ਮਸਊਦ (ਰਹਿ.) (ਉਰਫ ਗਾਜ਼ੀ ਮੀਆਂ) ਨੂੰ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਹਫੀਜ਼-ਉਰ-ਰਹਿਮਾਨ ਬਹਾਵਲਪੁਰੀ ਤੇ ਕੁੱਝ ਹੋਰ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਹਜ਼ਰਤ ਸਫੀ-ਉਦ-ਦੀਨ ਗਜ਼ਰੂਨੀ (ਰਹਿ.) (926-1007 ਈ.) ਨੂੰ ਉੱਚ (ਬਹਾਵਲਪੁਰ) 'ਚ ਵਸਣ ਵਾਲਾ ਪਹਿਲਾ ਸੂਫੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਜਾਹਨ ਏ. ਸੁੱਭਾਨ, ਡਾ. ਇਰਾਕ ਰਜ਼ਾ ਜੈਦੀ ਤੇ ਡਾ. ਯਾਕੂਬ ਅਲੀ ਖ਼ਾਨ ਨੇ ਹਜ਼ਰਤ ਸਫੀ-ਉਦ-ਦੀਨ ਗਜ਼ਰੂਨੀ, ਹਜ਼ਰਤ ਸ਼ਾਹ ਯੂਸੁਫ ਮੁਲਤਾਨੀ (1069-1152 ਈ.), ਸ਼ੇਖ ਇਸਮਾਈਲ ਲਾਹੌਰੀ ਅਤੇ ਹਜ਼ਰਤ ਅਲੀ ਹੁਜ਼ਵੀਰੀ (ਰਹਿ.) ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ 'ਚ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਮੁੱਢਲੇ ਸੂਫੀ ਮੰਨਿਆ ਹੈ।³⁶ ਇਹਨਾਂ ਸੂਫੀ ਦਰਵੇਸ਼ਾਂ ਨੇ ਇਸਲਾਮੀ ਅਤੇ ਸੂਫੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ/ਪ੍ਰਸਾਰ ਦਾ ਕੰਮ ਬੜੀ ਲਗਨ ਨਾਲ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਾਰਤੀ ਮੂਲ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਇਹਨਾਂ ਸੂਫੀਆਂ ਦਾ ਰੋਲ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਮੁੱਢਲੇ ਦੌਰ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸੂਫੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸੱਯਦ ਸਾਲਾਰ ਮਸਊਦ, ਹਜ਼ਰਤ ਸਫੀ-ਉਦ-ਦੀਨ ਗਜ਼ਰੂਨੀ, ਹਜ਼ਰਤ ਸ਼ਾਹ ਯੂਸੁਫ ਮੁਲਤਾਨੀ (1069-1152 ਈ.), ਸ਼ੇਖ ਇਸਮਾਈਲ ਲਾਹੌਰੀ, ਹਜ਼ਰਤ ਸ਼ੇਖ ਅਲੀ ਹੁਜ਼ਵੀਰੀ (ਮ੍ਰਿ. 1072 ਈ.), ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਸ਼ਕਰਗੰਜ (1173-1265 ਈ.), ਹਜ਼ਰਤ ਸੱਯਦ ਅਹਿਮਦ ਸੁਲਤਾਨ ਸਖੀ ਸਰਵਰ (ਮ੍ਰਿ. 1181 ਈ.), ਹਜ਼ਰਤ ਸ਼ਿਹਾਬ-ਉਦ-ਦੀਨ ਸੁਹਰਵਰਦੀ (1145-1234/35 ਈ.) ਅਤੇ ਹਜ਼ਰਤ ਬਹਾ-ਉਦ-ਦੀਨ ਜ਼ਕਰੀਆ ਮੁਲਤਾਨੀ (ਰਹਿ.) (1171-1267 ਈ.) ਆਦਿ ਦਾ ਉਲੇਖ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਹਜ਼ਰਤ ਸਖੀ ਸਰਵਰ ਸੁਲਤਾਨ (ਰਹਿ.) ਜੋ ਲਾਲਾਂ ਵਾਲਾ ਪੀਰ ਵਜੋਂ ਵੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹਨ, ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਜਨ-ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਸ਼ਿੱਦਤ ਨਾਲ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ। ਆਪ ਦੇ ਪੈਰੋਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸੁਲਤਾਨੀਏ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਪਿੰਡਾਂ ਤੇ ਕਸਬਿਆਂ ਵਿੱਚ ਅੱਜ ਵੀ 'ਲਾਲਾਂ ਵਾਲਾ ਪੀਰ' ਦੀਆਂ ਯਾਦਗਾਰਾਂ/ਦਰਗਾਹਾਂ ਵਿਦਮਾਨ ਹਨ।

ਤੇਰਵੀਂ ਸਦੀ ਈ. ਤੱਕ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਚਿਸ਼ਤੀ ਅਤੇ ਸੁਹਰਵਰਦੀ ਸੰਪਰਦਾਵਾਂ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਚਿਸ਼ਤੀ ਅਤੇ ਕਾਦਰੀ ਸੰਪਰਦਾਵਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਜਨ-ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ। ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ (ਰਹਿ.) ਅਤੇ ਹਜ਼ਰਤ ਮੀਆਂ ਮੀਰ (ਰਹਿ.) ਦਾ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਵੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਥਾਨ ਹੈ। ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ (ਰਹਿ.) ਦੀ ਬਾਣੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਸੰਮਿਲਤ ਹੈ। ਹਜ਼ਰਤ ਮੀਆਂ ਮੀਰ (ਰਹਿ.) ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰੱਖ ਕੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ

ਆਪਸੀ ਭਾਈਚਾਰੇ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਰਸੇ ਨੂੰ ਇਕ ਵਿਲੱਖਣ ਨੁਹਾਰ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ। ਇਹਨਾਂ ਸੂਫੀ ਦਰਵੇਸ਼ਾਂ ਨੇ ਭਾਰਤੀ/ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਫੀ ਸਾਹਿਤ ਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ। ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਸੂਫੀਵਾਦ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਤੇ ਮਹੱਤਵ ਦਾ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਇਸ ਗੱਲ ਤੋਂ ਲਗਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅੱਜ ਵੀ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਪਿੰਡਾਂ, ਕਸਬਿਆਂ ਤੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿੱਚ ਸੂਫੀਆਂ ਦੀਆਂ ਦਰਗਾਹਾਂ ਵਿਦਮਾਨ ਹਨ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸ਼ਰਧਾ ਤੇ ਸਤਿਕਾਰ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਬਣੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ।

ਭਾਰਤ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸੂਫੀ ਸੰਪਰਦਾਵਾਂ

ਸੂਫੀਵਾਦ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਸਾਧਨਾ ਅਤੇ ਅਨੁਭਵ 'ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਇਸ ਦੀਆਂ ਵਿਭਿੰਨ ਸੰਪਰਦਾਵਾਂ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਈਆਂ। ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ (ਸ.) ਦੇ ਜੀਵਨ ਕਾਲ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸੂਫੀ ਸੰਪਰਦਾਇ ਵਿਦਮਾਨ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਆਪ ਦੀ ਪਵਿੱਤਰ ਸੰਗਤ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਕਾਰਨ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਾਧਨਾ-ਵਿਧੀ ਅਪਨਾਉਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਆਪ ਦੀ ਪਵਿੱਤਰ ਸੰਗਤ ਸਦਕਾ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਉਹ ਕੁੱਝ ਥੋੜ੍ਹੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਜੋ ਅੱਜ ਕੱਲ੍ਹ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕਈ ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਬਹੁਤ ਕਰੜੀ ਤਪੱਸਿਆ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ (ਸ.) ਦੀ ਵਫ਼ਾਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅਧਿਆਤਮਕ ਉੱਨਤੀ ਅਤੇ ਰੱਬੀ ਭੇਦਾਂ/ਦਰਜ਼ਨਾਂ ਦੀ ਤਲਬ ਅਧੀਨ ਵਿਭਿੰਨ ਸੰਪਰਦਾਵਾਂ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਈਆਂ।

ਸੂਫੀ ਸੰਪਰਦਾਵਾਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਸਿਹਾਬਾ ਕਿਰਾਮ ਦੇ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਹੀ ਆਰੰਭ ਹੋ ਗਈ ਸੀ ਜੋ ਵਰਤਮਾਨ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਵੀ ਨਿਰੰਤਰ ਜਾਰੀ ਹੈ। ਹਜ਼ਰਤ ਅਲੀ ਹੁਜਵੀਰੀ (ਰਹਿ.) ਨੇ ਮੁਢਲੇ ਸੂਫੀਆਂ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਗਿਆਰਾਂ ਸੰਪਰਦਾਵਾਂ ਮੁਹਾਸਿਬੀਆ, ਕਸਾਰੀਆ, ਤੈਫ਼ੂਰੀਆ, ਜੁਨੈਦੀਆ, ਨੂਰੀਆ, ਸੁਹੇਲੀਆ, ਹਕੀਮੀਆ, ਖ਼ਰਾਜੀਆ, ਖ਼ਫੀਫੀਆ, ਸੱਯਾਰੀਆ ਅਤੇ ਹਲੂਲੀਆ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਅਕਬਰ ਦੇ ਦਰਬਾਰੀ ਵਿਦਵਾਨ ਅਬੁਲ ਫ਼ਜ਼ਲ ਨੇ ਪੰਦਰਾਂ ਸਿਲਸਿਲਿਆਂ ਦਾ ਉਲੇਖ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਡਿਕਸ਼ਨਰੀ ਆਫ਼ ਇਸਲਾਮ ਵਿਚ ਸੂਫੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ 32 ਸਿਲਸਿਲਿਆਂ ਦਾ ਉਲੇਖ ਅੰਕਿਤ ਹੈ।³⁷ ਹਰ ਸੰਪਰਦਾਇ ਦਾ ਨਾਮ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਸ ਦੇ ਬਾਨੀ ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਇੱਕ ਸਿਲਸਿਲੇ 'ਚੋਂ ਅੱਗੇ ਹੋਰ ਸਿਲਸਿਲੇ ਵੀ ਉਤਪਨ ਹੋਏ ਜਿਵੇਂ ਚਿਸ਼ਤੀ ਸੰਪਰਦਾਇ ਵਿਚੋਂ ਸਾਬਿਰੀਆ ਅਤੇ ਨਿਜ਼ਾਮੀਆ ਸੰਪਰਦਾਇ ਦਾ ਨਿਕਾਸ ਹੋਇਆ।

ਵਿਭਿੰਨ ਸੂਫੀ ਸਿਲਸਿਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਭਾਵੇਂ ਕੁੱਝ ਵਿਲੱਖਣਤਾਵਾਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਮਿਜਾਜ਼ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਫਿਰ ਵੀ ਮੰਤਵ ਪੱਖੋਂ ਸਭ ਸਿਲਸਿਲੇ ਇਕਮਿਕਤਾ ਦੇ ਧਾਰਨੀ ਹਨ। ਲੱਗਭਗ ਸਾਰੇ ਹੀ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਿਲਸਿਲੇ ਹਜ਼ਰਤ ਹਸਨ ਬਸਰੀ(ਰਜ਼ੀ.) ਅਤੇ ਹਜ਼ਰਤ ਅਲੀ (ਰਜ਼ੀ.) ਦੇ ਵਾਸਤੇ ਨਾਲ ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ (ਸ.) ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਦੇ ਹਨ।³⁸ ਹਜ਼ਰਤ ਸ਼ਾਹ ਵਲੀ-ਉੱਲਾਹ ਦੇਹਲਵੀ (ਰਹਿ.) ਅਨੁਸਾਰ, 'ਵਿਭਿੰਨ ਸਿਲਸਿਲਿਆਂ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਜੋ ਨਿਸਬਤ (ਇਲਾਹੀ ਨੇੜਤਾ, ਸਾਂਝ, ਸਬੰਧ) ਦਰਵੇਸ਼ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਵਿਭਿੰਨ ਵਿਲੱਖਣਤਾਵਾਂ ਦੀ ਧਾਰਨੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਮਿਸਾਲ ਵਜੋਂ ਕਾਦਰੀ, ਨਕਸ਼ਬੰਦੀ, ਚਿਸ਼ਤੀ ਹਰ ਸਿਲਸਿਲੇ ਦੀ ਨਿਸਬਤ ਦਾ ਰੰਗ, ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਤੇ ਮਿਜਾਜ਼ ਵੱਖੋ-ਵੱਖਰਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਆਪ ਇਹ ਵੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਕਿਸੇ ਇੱਕ ਸੰਪਰਦਾਇ ਦੇ ਬਜ਼ੁਰਗ ਦੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਕਰਨਾ ਜਾਂ ਉਸਨੂੰ ਤਰਜੀਹ ਦੇਣਾ ਜਿਸ ਨਾਲ ਕਿਸੇ ਦੂਜੇ ਸੰਪਰਦਾਇ ਦੇ ਬਜ਼ੁਰਗ ਨੂੰ ਨੀਵਾਂ ਦਿਖਾਉਣਾ ਮਕਸੂਦ ਹੋਵੇ, ਉਚਿਤ ਨਹੀਂ ਹੈ।'³⁹

ਸੂਫੀ ਸੰਪਰਦਾਵਾਂ ਆਪਣੇ ਅੰਤਿਮ ਲਖਸ਼ ਪ੍ਰਤੀ ਇਕਸੁਰਤਾ ਦੀਆਂ ਧਾਰਨੀ ਹਨ ਭਾਵੇਂ ਇਸਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹਿਤ ਵਿਭਿੰਨ ਸੰਪਰਦਾਵਾਂ ਵਿਚ ਸਾਧਨਾ ਦੀਆਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਧੀਆਂ 'ਤੇ ਬਲ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਨੁਕਤਾ ਵੀ ਅਹਿਮ ਹੈ ਕਿ ਕਈ ਵਾਰ ਇਕ ਦਰਵੇਸ਼ ਇੱਕ ਤੋਂ ਵਧੀਕ ਸਿਲਸਿਲਿਆਂ ਵਿਚ ਖੁਦ ਵੀ ਬੈਅਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮੁਰੀਦਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਇੱਛਾ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹਨਾਂ ਸਿਲਸਿਲਿਆਂ ਵਿਚ ਬੈਅਤ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਬੰਧੀ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਮਿਸਾਲ ਹਜ਼ਰਤ ਸ਼ੇਖ ਅਹਿਮਦ ਮੁਜੱਦਿਦ ਅਲਿਫ਼ਸਾਨੀ (ਰਹਿ.) ਦੀ ਹੈ ਜੋ ਨਕਸ਼ਬੰਦੀਆ ਸਿਲਸਿਲੇ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਚਿਸ਼ਤਿਆ ਅਤੇ ਕਾਦਰੀਆ ਸਿਲਸਿਲਿਆਂ ਨਾਲ ਵੀ ਸਬੰਧਿਤ ਸਨ।⁴⁰

ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਵਿਭਿੰਨ ਸੂਫੀ ਸੰਪਰਦਾਵਾਂ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਈਆਂ। ਅਰਬ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਨਕਸ਼ਬੰਦੀ ਅਤੇ ਕਾਦਰੀ, ਖੁਰਾਸਾਨ, ਸਿੰਧ, ਕਸ਼ਮੀਰ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਸੁਹਰਵਰਦੀਆ, ਭਾਰਤ ਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਨਕਸ਼ਬੰਦੀ, ਚਿਸ਼ਤੀ ਅਤੇ ਕਾਦਰੀ, ਮਿਸਰ ਤੇ ਸੂਡਾਨ ਵਿਚ ਸ਼ਾਜਲੀਆ, ਰੋਮ ਵਿਚ ਜਲਾਲੀਆ, ਇਰਾਕ ਵਿਚ ਅਹਿਮਦੀਆ, ਖੁਰਾਮਾਨ ਵਿਚ ਹੈਦਰੀਆ ਆਦਿ ਸੰਪਰਦਾਵਾਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਕਬੂਲ-ਏ-ਆਮ ਹੋਈਆਂ। ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਵਿਸ਼ਵ ਦੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਵਿਭਿੰਨ ਸੂਫੀ ਸਿਲਸਿਲੇ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਏ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਵਿਸ਼ਵ-ਵਿਆਪੀ ਪ੍ਰਚਾਰ ਅਤੇ ਤਸਵੱਫ਼ ਦੇ ਬਹੁਪੱਖੀ ਵਿਕਾਸ ਵਿਚ ਅਹਿਮ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ। ਭਾਰਤ, ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਮਹੱਤਵ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੱਖੋਂ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਚਾਰ ਸੂਫੀ ਸੰਪਰਦਾਵਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਵਿਚ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ : (ੳ) ਕਾਦਰੀ ਸੰਪਰਦਾਇ (ਅ) ਚਿਸ਼ਤੀ ਸੰਪਰਦਾਇ (ੲ) ਨਕਸ਼ਬੰਦੀ ਸੰਪਰਦਾਇ (ਸ.) ਅਤੇ ਸੁਹਰਵਰਦੀ ਸੰਪਰਦਾਇ।

ਕਾਦਿਰੀ ਸੰਪਰਦਾਇ : ਇਸ ਸੰਪਰਦਾਇ ਦੇ ਬਾਨੀ ਹਜ਼ਰਤ ਸ਼ੇਖ ਅਬਦੁਲ ਕਾਦਿਰ ਜੀਲਾਨੀ (ਰਹਿ.) (470-561 ਹਿ.) ਹਨ। ਤਸਵੱਫ ਦੀ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਆਪਦਾ ਮਰਤਬਾ ਸਭ ਤੋਂ ਉਚੇਰਾ ਅਤੇ ਬੁਲੰਦ ਹੈ। ਆਪ ਨੂੰ ਪੀਰਾਨ-ਏ-ਪੀਰ, ਪੀਰ-ਏ-ਦਸਤਗੀਰ ਅਤੇ ਗੌਸ-ਉਲ-ਆਜ਼ਮ ਆਦਿਕ ਵਿਭਿੰਨ ਸਤਿਕਾਰਤ ਲਕਬਾਂ ਨਾਲ ਯਾਦ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਆਪ ਗਿਆਰ੍ਹਵੀਂ ਵਾਲੇ ਪੀਰ ਵਜੋਂ ਵੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹਨ। ਕੁਰਆਨ, ਹਦੀਸ, ਫਿਕਹ ਸਬੰਧੀ ਵਸੀਹ ਇਲਮ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਹਜ਼ਰਤ ਸ਼ੇਖ ਅਬਦੁਲ ਕਾਦਿਰ ਜੀਲਾਨੀ (ਰਹਿ.) ਉੱਚ ਕੋਟੀ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨ, ਲੇਖਕ ਅਤੇ ਵਕਤਾ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਵਚਨਾਂ ਰਾਹੀਂ ਮਾਨਵਤਾ ਦੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਇਕ ਅਧਿਆਤਮਕ ਇਨਕਲਾਬ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ। ਆਪ ਨੇ ਇਰਾਕ ਦੇ ਜੰਗਲਾਂ ਵਿਚ ਲੱਗਭਗ ਪੱਚੀ ਸਾਲ ਕਠੋਰ ਸਾਧਨਾ ਕੀਤੀ। ਆਪ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਿਚ ਆਪ ਤੋਂ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਈਆਂ ਅਨੇਕ ਕਰਾਮਾਤਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਕਾਦਿਰੀ ਸੰਪਰਦਾਇ ਦਾ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਸੋਲ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੌਰਾਨ ਹੋਇਆ। ਹਜ਼ਰਤ ਨਿਅਮਤ-ਉੱਲਾਹ (ਰਹਿ.) ਅਤੇ ਹਜ਼ਰਤ ਨਸੀਰ-ਉਦ-ਦੀਨ ਮਖਦੂਮ ਜੀਲਾਨੀ (ਰਹਿ.) ਇਸ ਸੰਪਰਦਾਇ ਦੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਪਹਿਲੇ ਸੰਚਾਲਕ ਸਨ।⁴¹ ਇਸ ਸੰਪਰਦਾਇ ਨੂੰ ਹਜ਼ਰਤ ਮੀਆਂ ਮੀਰ (ਰਹਿ.) (1531-1635 ਈ.) ਦੁਆਰਾ ਅਦਭੁਤ ਲੋਕ-ਪ੍ਰਿਯਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ। ਹਜ਼ਰਤ ਮੀਆਂ ਮੀਰ (ਰਹਿ.) ਨੇ ਲਾਹੌਰ ਵਿਖੇ ਆਪਣੀ ਖਾਨਕਾਹ ਕਾਇਮ ਕੀਤੀ। ਦਾਰਾ ਸ਼ਿਕੋਹ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਅਤਿਅੰਤ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਸੀ। ਸਿੱਖ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨਾਲ ਆਪ ਦੇ ਡੂੰਘੇ ਸਬੰਧ ਸਨ। ਕਵੀ ਬੁੱਲ੍ਹੇ ਸ਼ਾਹ ਅਤੇ ਹਜ਼ਰਤ ਸੁਲਤਾਨ ਬਾਹੂ(ਰਹਿ.) ਦਾ ਸਬੰਧ ਵੀ ਕਾਦਿਰੀ ਸੰਪਰਦਾਇ ਨਾਲ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਪਰਦਾਇ ਤੋਂ ਰਿਫਾਈ ਕਾਦਿਰੀ ਅਤੇ ਸ਼ਾਜ਼ਲੀਆ ਨਾਮਕ ਸੂਫੀ ਸੰਪਰਦਾਵਾਂ ਦਾ ਨਿਕਾਸ ਹੋਇਆ। ਇਹ ਸੰਪਰਦਾਇ ਇਸਲਾਮੀ ਸ਼ਰੀਅਤ ਦੀ ਪੈਰਵੀ 'ਤੇ ਬਲ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਹਜ਼ਰਤ ਸ਼ਾਹ ਵਲੀ-ਉੱਲਾਹ ਦੇਹਲਵੀ (ਰਹਿ.) ਅਨੁਸਾਰ, 'ਇਸ ਵਿਚ ਇਸਮ-ਏ-ਜ਼ਾਤ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਉੱਚੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨ੍ਹਾਂ ਜ਼ਿਕਰ-ਏ-ਨਫੀ ਅਸਬਾਤ, ਸ਼ੁਗਲ ਪਾਸ ਅਨਫਾਸ ਅਤੇ ਵਿਭਿੰਨ ਮੁਰਾਕਬੇ (ਧਿਆਨ ਸਮਾਧੀਆਂ) ਇਸ ਸਾਧਨਾ-ਪੱਧਰੀ ਦੇ ਅਹਿਮ ਅੰਗ ਹਨ।'⁴² ਕਾਦਿਰੀ ਸੰਪਰਦਾਇ ਨੇ ਪੂਰੇ ਇਸਲਾਮੀ ਜਗਤ ਨੂੰ ਬੜੀ ਸ਼ਿੱਦਤ ਨਾਲ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ।

ਹਜ਼ਰਤ ਸ਼ੇਖ ਅਬਦੁਲ ਕਾਦਿਰ ਜੀਲਾਨੀ (ਰਹਿ.) ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ ਕਿ 'ਮੇਰਾ ਕਲਾਮ ਦਿਲਾਂ ਲਈ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਦਿਲ ਅਤੇ ਰੂਹ ਨਾਲ ਸੁਣੋ ਤਾਂ ਕਿ ਤੁਹਾਡੇ ਜ਼ਾਹਿਰ ਅਤੇ ਬਾਤਿਨ (ਆਤਮਾ) ਨੂੰ ਚੈਨ ਨਸੀਬ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਤੁਹਾਡਾ ਨਫਸ ਤੇ ਵਾਸਨਾਵਾਂ ਕਮਜ਼ੋਰ ਪੈ ਜਾਣ ਅਤੇ ਕਾਮ-ਵਾਸਨਾ ਦੀ ਅੱਗ ਬੁੱਝ ਜਾਵੇ। ਨਫਸ ਤੇ ਵਾਸਨਾਵਾਂ ਤੁਹਾਡੀਆਂ ਦੁਸ਼ਮਣ ਹਨ ਜੋ ਦੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਤੁਹਾਡੀ ਨਜ਼ਰ ਵਿਚ ਮਹਿਬੂਬ ਬਣਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਫ਼ਕੀਰੀ ਤੋਂ ਤੁਹਾਡਾ ਮਨ ਉਚਾਟ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ।'⁴³

ਹਜ਼ਰਤ ਅਬਦੁਲ ਹੱਕ ਮੁਹੱਦਿਸ ਦੇਹਲਵੀ (ਰਹਿ.) ਅਨੁਸਾਰ, 'ਹਜ਼ਰਤ ਸ਼ੇਖ ਅਬਦੁਲ ਕਾਦਿਰ ਜੀਲਾਨੀ (ਰਹਿ.) ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਖਿਤਾਬ (ਭਾਸ਼ਣ) ਸੁਣਨ ਲਈ ਸੱਤਰ ਹਜ਼ਾਰ ਤੋਂ ਵੀ ਵਧੀਕ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਇਕੱਠ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਆਪਦੇ ਵਿਚਾਰ ਕਲਮਬੰਦ ਕਰਨ ਲਈ ਚਾਰ ਸੌ ਦੇ ਕਰੀਬ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਕਲਮ ਦਵਾਤ ਲੈ ਕੇ ਬੈਠ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਆਪ ਦੀ ਮਜਲਿਸ ਵਿੱਚ ਤਮਾਮ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਔਲੀਆ ਕਿਰਾਮ, ਜਿੰਨ ਅਤੇ ਫ਼ਰਿਸ਼ਤੇ ਵੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ ਜਿਤਨੇ ਲੋਕ ਆਪ ਦੀ ਮਜਲਿਸ ਵਿੱਚ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੇ ਸਨ, ਉਸ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਗਿਣਤੀ ਉਹਨਾਂ ਹਾਜ਼ਰੀਨ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ, ਜੋ ਨਜ਼ਰ ਨਹੀਂ ਸਨ ਆਉਂਦੇ।'⁴⁴ ਜ਼ਾਹਿਰ ਹੈ ਕਿ ਹਜ਼ਰਤ ਸ਼ੇਖ ਅਬਦੁਲ ਕਾਦਿਰ ਜੀਲਾਨੀ (ਰਹਿ.) ਨੇ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਵਚਨਾਂ ਰਾਹੀਂ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਤਾਦਾਦ ਵਿਚ ਲੋਕਾਂ ਅੰਦਰ ਇਕ ਨਵੀਂ ਰੂਹ ਫੂਕੀ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਨੇਕ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਗੁਜ਼ਾਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਆ।

ਚਿਸ਼ਤੀ ਸੰਪਰਦਾਇ : ਚਿਸ਼ਤੀ ਸੰਪਰਦਾਇ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦ ਹਜ਼ਰਤ ਅਬੂ ਇਸਹਾਕ ਸ਼ਾਮੀ (ਰਹਿ.) ਨੇ ਰੱਖੀ।⁴⁵ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਇਸ ਸਿਲਸਿਲੇ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸੰਚਾਲਕ ਹਜ਼ਰਤ ਖੁਆਜਾ ਮੁਈਨ-ਉਦ-ਦੀਨ ਚਿਸ਼ਤੀ (ਰਹਿ.) (1142-1236 ਈ.) ਹਨ। ਆਪ ਬਾਰ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅਖੀਰ ਵਿਚ ਭਾਰਤ ਆਏ ਅਤੇ ਇਸਲਾਮੀ-ਸੂਫੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿਚ ਸ਼ਲਾਘਾਯੋਗ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ। ਇਸ ਸੰਪਰਦਾਇ ਦੇ ਕੇਂਦਰ (ਖਾਨਕਾਹਾਂ) ਸਮੁੱਚੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਕਾਇਮ ਹੋਏ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਕੇਂਦਰਾਂ ਨੇ ਭਾਰਤ ਵਾਸੀਆਂ ਨੂੰ ਬੜੀ ਸ਼ਿੱਦਤ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਵਲ ਆਕਰਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ।⁴⁶ ਆਪਦੀ ਖਾਨਕਾਹ ਵਿਚ ਮੁਸਲਿਮ ਅਤੇ ਹਿੰਦੂ ਲੋਕ ਸਮਾਨ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹਾਜ਼ਿਰ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਲੋੜਵੰਦ ਤੇ ਗ਼ਰੀਬ ਲੋਕ ਵੀ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚ ਹਾਜ਼ਿਰ ਹੁੰਦੇ ਸਨ।⁴⁷

ਇਸ ਸੰਪਰਦਾਇ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸੂਫੀ ਦਰਵੇਸ਼ਾਂ ਹਜ਼ਰਤ ਕੁਤਬ-ਉਦ-ਦੀਨ ਬਖ਼ਤਿਆਰ ਕਾਕੀ, ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ-ਉਦ-ਦੀਨ ਮਸਊਦ ਸ਼ਕਰਗੰਜ, ਹਜ਼ਰਤ ਨਿਜ਼ਾਮ-ਉਦ-ਦੀਨ ਔਲੀਆ, ਹਜ਼ਰਤ ਅਲਾ-ਉਦ-ਦੀਨ ਅਲੀ ਅਹਿਮਦ ਸਾਬਿਰ, ਹਜ਼ਰਤ ਸਲੀਮ ਚਿਸ਼ਤੀ, ਸ਼ੇਖ ਹਮੀਦ-ਉਦ-ਦੀਨ ਨਾਗੌਰੀ (ਰਹਿ.) ਆਦਿ ਦਾ ਸ਼ੁਮਾਰ ਭਾਰਤ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸੂਫੀ ਸੰਤਾਂ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਹਜ਼ਰਤ ਅਬਦੁਲ ਹੱਕ ਮੁਹੱਦਿਸ ਦੇਹਲਵੀ (ਰਹਿ.) ਅਨੁਸਾਰ, 'ਇਹ ਗੱਲ ਮਸ਼ਹੂਰ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਖੁਆਜਾ ਮੁਈਨ-ਉਦ-ਦੀਨ ਚਿਸ਼ਤੀ (ਰਹਿ.) ਦੀ ਵਫ਼ਾਤ ਹੋਈ ਤਾਂ ਇਕ ਅਰਬੀ ਇਬਾਰਤ ਆਪ ਦੀ ਪੇਸ਼ਾਨੀ(ਮੱਥੇ) 'ਤੇ ਜ਼ਾਹਿਰ ਹੋਈ ਜਿਸਦਾ ਭਾਵਅਰਥ ਸੀ, 'ਅੱਲਾਹ ਦਾ ਦੋਸਤ ਅੱਲਾਹ ਦੀ ਮੁਹੱਬਤ ਵਿੱਚ ਦੁਨੀਆਂ ਤੋਂ ਰੁਖ਼ਸਤ ਹੋਇਆ।'⁴⁸

ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਈਨ-ਉਦ-ਦੀਨ ਚਿਸ਼ਤੀ (ਰਹਿ.) ਦਾ ਜੀਵਨ ਦਰਵੇਸ਼ਾਨਾ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਸਰਬੋਤਮ ਉਦਾਹਰਨ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਮਾਨਵਤਾ ਦਾ ਦੁੱਖ-ਦਰਦ ਦੂਰ ਕਰਨ ਨੂੰ ਆਪ ਇਬਾਦਤ ਦਾ ਦਰਜਾ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਇਸੇ ਲਈ ਆਪ 'ਗ਼ਰੀਬ ਨਵਾਜ਼' ਦੇ ਲਕਬ ਨਾਲ ਮਸ਼ਹੂਰ ਹਨ। ਆਪ ਦਾ ਨੂਰਾਨੀ ਵਿਅਕਤੀਤਵ ਅੱਲਾਹ ਦੀ ਇਬਾਦਤ, ਉਸਦੀ ਰਜ਼ਾ, ਪ੍ਰਹੇਜ਼ਗਾਰੀ, ਸੰਸਾਰਿਕ ਸੁਖ-ਸਾਧਨਾਂ ਦਾ ਤਿਆਗ ਅਤੇ ਉੱਚਤਮ ਇਖ਼ਲਾਕੀ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਦਾ ਮੁਜੱਸਮਾ ਸੀ। ਧਾਰਮਿਕ ਉਦਾਰਤਾ ਅਤੇ ਮਾਨਵਤਾ ਪ੍ਰਤੀ ਅਤਿਅੰਤ ਸੁਹਿਰਦ ਹਜ਼ਰਤ ਚਿਸ਼ਤੀ (ਰਹਿ.) ਰਾਜ ਦਰਬਾਰ ਤੋਂ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਦੂਰ ਰਹੇ। ਆਪਨੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਧਨ ਦੌਲਤ ਦੇ ਇਕੱਤਰੀਕਰਨ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ।⁴⁹ ਚਿਸ਼ਤੀ ਸੰਪਰਦਾਇ ਸਮੁੱਚੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸ਼ਰੀਅਤ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ 'ਸਮਾਅ' ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਵ ਹੈ⁵⁰ ਅਤੇ ਇਸਨੂੰ ਸੂਫੀ ਸਾਧਨਾ ਵਿਚ ਸਹਾਇਕ ਤਸੱਵੁਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਚਿਸ਼ਤੀ ਸਿਲਸਿਲੇ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਮੌਲਵੀਆ ਸਿਲਸਿਲੇ ਵਿਚ ਵੀ 'ਸਮਾਅ' ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਚਲਨ ਚਿਹਾ ਹੈ।

ਨਕਸ਼ਬੰਦੀ ਸੰਪਰਦਾਇ : ਇਸ ਸੰਪਰਦਾਇ ਦੇ ਸੰਸਥਾਪਕ ਖ਼ੁਆਜਾ ਬਹਾ-ਉਦ-ਦੀਨ ਨਕਸ਼ਬੰਦ (ਰਹਿ.) (1318-1389 ਈ.) ਹਨ। ਪ੍ਰੋ. ਖ਼ਲੀਕ ਅਹਿਮਦ ਨਿਜ਼ਾਮੀ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਸੰਪਰਦਾਇ ਦਾ ਨਿਕਾਸ ਖ਼ੁਆਜਾਗਾਨ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਵਿਚੋਂ ਹੋਇਆ ਹੈ।⁵¹ ਨਕਸ਼ਬੰਦੀ ਸੰਪਰਦਾਇ ਦੇ ਹੋਰ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਦਰਵੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਖ਼ੁਆਜਾ ਯਾਕੂਬ ਚਰਖੀ, ਖ਼ੁਆਜਾ ਮੁਹੰਮਦ ਪਾਰਸ, ਖ਼ੁਆਜਾ ਨਸੀਰ-ਉਦ-ਦੀਨ ਅਹਿਰਾਰ, ਹਜ਼ਰਤ ਫੱਯਾਜ਼ੀ ਬੁਖ਼ਾਰੀ, ਖ਼ੁਆਜਾ ਹੁਸਾਮ-ਉਦ-ਦੀਨ, ਸ਼ੇਖ਼ ਬਦਰ-ਉਦ-ਦੀਨ, ਹਜ਼ਰਤ ਅਲਵੀ ਹੁਸੈਨੀ (ਰਹਿ.) ਆਦਿ ਦਾ ਉਲੇਖ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਅਰਬ ਦੇਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨ੍ਹਾਂ ਭਾਰਤ, ਅਫ਼ਗਾਨਿਸਤਾਨ, ਪਾਕਿਸਤਾਨ, ਤਾਸ਼ਕੰਦ, ਤੁਰਕੀ ਆਦਿ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਇਸ ਸੰਪਰਦਾਇ ਦੇ ਕੇਂਦਰ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋਏ।

ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਇਸ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਹਜ਼ਰਤ ਬਾਕੀ-ਬਿੱਲਾਹ (ਰਹਿ.) (1564-1603 ਈ.) ਨੇ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਮੁਰੀਦ ਹਜ਼ਰਤ ਸ਼ੇਖ਼ ਅਹਿਮਦ ਸਰਹਿੰਦੀ ਮੁਜੱਦਿਦ ਅਲਿਫ਼ਸਾਨੀ (ਰਹਿ.) (1564-1624 ਈ.) ਦੁਆਰਾ ਇਸ ਸੰਪਰਦਾਇ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਚਾਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸਾਰ ਹੋਇਆ। ਸ਼ਰੀਅਤ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ 'ਤੇ ਅਤਿ ਅਧਿਕ ਬਲ ਦੇਣਾ ਇਸ ਸੰਪਰਦਾਇ ਦੀ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਪਰਦਾਇ ਨੇ ਵਕਤ ਦੇ ਹਾਕਮਾਂ ਨਾਲ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਨੇਤਤਾ ਰੱਖੀ ਤਾਂ ਜੋ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਰੀਅਤ ਦੀ ਪੈਰਵੀ ਤੇ ਲੋਕ ਭਲਾਈ ਦੇ ਕਾਰਜਾਂ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ। ਹਜ਼ਰਤ ਸ਼ੇਖ਼ ਅਹਿਮਦ ਸਰਹਿੰਦੀ ਮੁਜੱਦਿਦ ਅਲਿਫ਼ਸਾਨੀ (ਰਹਿ.) ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ 'ਜੇ ਕੁਝ ਅਸਾਨੂੰ ਬਖ਼ਸ਼ਿਸ਼ ਹੋਈ ਹੈ ਉਹ ਕੇਵਲ ਅੱਲਾਹ ਦਾ ਫਜ਼ਲ ਅਤੇ ਕਰਮ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਇਸ ਮਿਹਰਬਾਨੀ ਦੇ ਲਈ ਕੋਈ ਸਾਧਨ ਬਣਿਆ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਹਜ਼ਰਤ 11 ਮੁਹੰਮਦ (ਸ.) ਦੀ ਪੈਰਵੀ ਅਤੇ ਗ਼ੁਲਾਮੀ ਹੈ ਅਤੇ ਜੇ ਕੁੱਝ ਅਸਾਨੂੰ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ, ਉਸਦੀ ਵਜ੍ਹਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ਰੀਅਤ ਦੇ ਹੁਕਮਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਵਿਚ ਸਾਥੋਂ ਕੋਈ ਕਮੀ ਰਹਿ ਗਈ ਹੋਵੇਗੀ।'⁵²

ਆਪ ਨੇ ਸ਼ਰੀਅਤ ਅਤੇ ਤਸੱਵੁਫ਼ ਵਿਚ ਇਕਮਿਕਤਾ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਵੀ ਅਹਿਮ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ। ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਜੱਦਿਦ ਅਲਿਫ਼ਸਾਨੀ (ਰਹਿ.) ਦਾ ਮਜ਼ਹਬ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸਰਹਿੰਦ ਸ਼ਰੀਫ਼ ਵਿਖੇ ਸਥਿਤ ਹੈ। ਆਪ ਦੇ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਰੂਹਾਨੀ ਕਮਾਲਾਤ ਬਾਰੇ ਆਪਦੇ ਮੁਰੀਦ ਸ਼ੇਖ਼ ਬਦਰ-ਉਦ-ਦੀਨ ਸਰਹਿੰਦੀ, ਜੋ ਕਾਫ਼ੀ ਸਮਾਂ ਆਪ ਦੀ ਮੁਬਾਰਕ ਸੰਗਤ ਵਿੱਚ ਰਹੇ, ਦੁਆਰਾ ਲਿਖੀ ਪੁਸਤਕ 'ਹਜ਼ਰਤ-ਉਲ-ਕੁਦਸ' ਵਿਚ ਆਪ ਤੋਂ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਈਆਂ ਵਿਭਿੰਨ ਕਰਾਮਾਤਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸੂਫੀ ਸਿਲਸਿਲੇ ਹਜ਼ਰਤ ਹਸਨ ਬਸਰੀ (ਰਜ਼ੀ.) ਦੇ ਵਾਸਤੇ ਨਾਲ ਹਜ਼ਰਤ ਅਲੀ (ਰਜ਼ੀ.) ਨਾਲ ਜਾ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਪਰੰਤੂ ਨਕਸ਼ਬੰਦੀਆ ਸਿਲਸਿਲਾ ਇਸ ਗੱਲੋਂ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਸਬੰਧ ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਪ੍ਰਥਮ ਖ਼ਲੀਫ਼ਾ ਹਜ਼ਰਤ ਅਬੂ ਬਕਰ ਸਿੱਦੀਕ (ਰਜ਼ੀ.) ਨਾਲ ਜੁੜਦਾ ਹੈ।

ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਜੱਦਿਦ ਅਲਿਫ਼ਸਾਨੀ (ਰਹਿ.) ਨੇ ਵਹਿਦਤ-ਉਲ-ਵਜੂਦ ਦੀ ਵਿਰੋਧਤਾ ਕਰਦਿਆਂ ਵਹਿਦਤ-ਉਲ-ਸ਼ਹੂਦ ਦਾ ਨਜ਼ਰੀਆ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ। ਉਹਨਾਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਸ਼ਬਦਾਂ ਰਾਹੀਂ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਕਿ ਬੰਦਾ ਬੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਰੱਬ ਰੱਬ ਹੈ। ਦੋਹਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਅਬਦ (ਸੇਵਕ) ਅਤੇ ਰੱਬ (ਮਾਲਿਕ) ਦਾ ਸਬੰਧ ਹੀ ਉਚਿਤ ਹੈ। ਅੱਲਾਹ ਤਾਅਲਾ ਦੀ ਮਾਰਫ਼ਤ ਉਸ ਵਿਅਕਤੀ 'ਤੇ ਹਰਾਮ ਹੈ ਜਿਸਦੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਰੱਤੀ ਭਰ ਵੀ ਹੰਕਾਰ ਜਾਂ ਵਡਿਆਈ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਹੋਵੇ। ਆਪ ਨੇ ਇਹ ਵੀ ਫ਼ਰਮਾਇਆ ਕਿ ਇਸ ਜ਼ਮਾਨੇ ਵਿਚ ਧਰਮ ਵਿਚ ਜਿੰਨੀਆਂ ਖ਼ਰਾਬੀਆਂ ਉਤਪਨ ਹੋਈਆਂ ਹਨ, ਉਹ ਸਭ ਸੰਸਾਰਿਕ ਲੋਭ ਵਿਚ ਗ੍ਰਸਤ ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਕਾਰਨ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਮੁਖ ਉਦੇਸ਼ ਆਪਣੇ ਲਈ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਦੁਨਿਆਵੀ ਲਾਭ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਹੈ।

ਸੁਹਰਵਰਦੀ ਸੰਪਰਦਾਇ : ਸ਼ੇਖ਼ ਸ਼ਿਹਾਬ-ਉਦ-ਦੀਨ ਉਮਰ ਅਬੂ ਹਫ਼ਸ ਸੁਹਰਵਰਦੀ (ਰਹਿ.) (1145-1234 ਈ.) ਇਸ ਸੰਪਰਦਾਇ ਦੇ ਸੰਸਥਾਪਕ ਹਨ। ਆਪ ਦਾ ਜਨਮ ਜੰਜਾਨ ਦੇ ਨੇੜਲੇ ਕਸਬੇ ਸੁਹਰਵਰ ਵਿਖੇ ਹੋਇਆ। ਆਪ ਦਾ ਸਿਲਸਿਲਾ-ਏ-ਨਸਬ 13 ਵਾਸਤਿਆਂ ਨਾਲ ਹਜ਼ਰਤ ਅਬੂ ਬਕਰ ਸਿੱਦੀਕ (ਰਜ਼ੀ.) ਨਾਲ ਜਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਆਪ ਦੇ ਮੁਰਸ਼ਿਦ ਹਜ਼ਰਤ ਸ਼ੇਖ਼ ਜ਼ਿਆ-ਉਦ-ਦੀਨ ਅਬੂ ਨਜ਼ੀਬ ਅਬਦੁਲ ਕਾਹਿਰ ਸੁਹਰਵਰਦੀ (ਰਹਿ.) ਹਨ।⁵³ ਸੁਹਰਵਰਦੀ ਸਿਲਸਿਲੇ ਵਿਚੋਂ

ਅੱਗੇ ਹੋਰ ਕਈ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸੰਪਰਦਾਵਾਂ ਦਾ ਨਿਕਾਸ ਹੋਇਆ ਜਿਵੇਂ ਮਲਾਮਤੀਆ, ਜਲਾਲੀਆ ਅਤੇ ਲਾਲ ਸ਼ਾਹਬਾਜ਼ੀਆ ਆਦਿ।⁵⁴ ਹਜ਼ਰਤ ਸ਼ਿਹਾਬ-ਉਦ-ਦੀਨ ਸੁਹਰਵਰਦੀ (ਰਹਿ.) ਨੇ ਈਰਾਨ, ਖੁਰਾਸਾਨ, ਸੀਰੀਆ, ਤੁਰਕੀ ਆਦਿ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਸੂਫੀ ਦਰਵੇਸ਼ਾਂ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰ-ਵਟਾਂਦਰਾ ਕਰਦਿਆਂ ਸੂਫੀ ਚਿੰਤਨ ਦਾ ਗੰਭੀਰ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਕਈ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਆਪ ਦੁਆਰਾ ਲਿਖੀ ਅਵਾਰਿਫ-ਉਲ-ਮਆਰਿਫ ਵਿਚ ਸੂਫੀ ਸਿਧਾਂਤ ਅਤੇ ਸਾਧਨਾ ਬਾਰੇ ਬੜੀ ਗੰਭੀਰ ਅਤੇ ਭਾਵਪੂਰਤ ਵਿਚਾਰ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਸਿਲਸਿਲੇ ਵਿਚ ਸਾਹ ਬੰਦ ਕਰਕੇ 'ਅੱਲਾਹ ਹੁ' ਦਾ ਵਿਰਦ ਕਰਨ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਚਲਨ ਹੈ। ਹਜ਼ਰਤ ਸ਼ਾਹ ਵਲੀ-ਉੱਲਾਹ ਦੇਹਲਵੀ (ਰਹਿ.) ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਸਿਲਸਿਲੇ ਵਿੱਚ 'ਲਾ ਇਲਾਹਾ ਇੱਲ-ਲੱਲਾਹ' ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜ਼ਿਕਰ ਦੀ ਹਰਾਰਤ (ਗਰਮੀ) ਨਾਲ ਨਫਸ ਸੜ ਕੇ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।⁵⁵

ਮੁਲਤਾਨ, ਸਿੰਧ, ਬੰਗਾਲ ਅਤੇ ਦੱਖਣ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਸੁਹਰਵਰਦੀ ਸੰਪਰਦਾਇ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਿਆ। ਇਸ ਦੀ ਲੋਕਪ੍ਰਿਯਤਾ ਵਿਚ ਸ਼ੇਖ਼ ਸਾਅਦੀ ਅਤੇ ਮਿਸਰ ਦੇ ਸੂਫੀ ਸ਼ਾਇਰ ਉਮਰ ਬਿਨ ਫਰਾਜ਼ ਨੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ। ਇਸ ਸੰਪਰਦਾਇ ਦੀਆਂ ਉੱਘੀਆਂ ਅਧਿਆਤਮਕ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ੇਖ਼ ਨਜੀਬ-ਉਦ-ਦੀਨ, ਸ਼ੇਖ਼ ਨੂਰ-ਉਦ-ਦੀਨ ਮੁਬਾਰਕ ਗਜ਼ਨਵੀ, ਹਜ਼ਰਤ ਜ਼ਿਆ-ਉਦ-ਦੀਨ ਰੁਮੀ, ਸ਼ੇਖ਼ ਮੁਹੰਮਦ ਯਾਹੀਆ, ਹਜ਼ਰਤ ਜਲਾਲ-ਉਦ-ਦੀਨ ਤਬਰੇਜ਼ੀ, ਸ਼ੇਖ਼ ਸਦਰ-ਉਦ-ਦੀਨ ਸੁਹਰਵਰਦੀ (ਬਾਬਾ ਹੈਦਰ ਸ਼ੇਖ਼), ਸ਼ੇਖ਼ ਅਹਿਮਦ ਮਾਅਸੂਕ, ਸ਼ੇਖ਼ ਫਖ਼ਰ-ਉਦ-ਦੀਨ, ਹਜ਼ਰਤ ਮਖ਼ਦੂਮ ਜਹਾਨੀਆ, ਸ਼ੇਖ਼ ਹਸਨ ਅਫ਼ਗਾਨ, ਸ਼ੇਖ਼ ਅਮੀਰ ਹਸਨ, ਸ਼ੇਖ਼ ਰੁਕਨ-ਉਦ-ਦੀਨ ਤੇ ਸ਼ੇਖ਼ ਉਸਮਾਨ (ਰਹਿ.) ਆਦਿ ਦਾ ਨਾਮ ਲਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਡਾ. ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ, 'ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਅਤੇ ਸੂਫੀਵਾਦ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਸਾਂਝ ਰਾਜਨੀਤਕ ਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਦੂਸਰੇ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕਰਦੀ ਰਹੀ

ਹੈ। ਫਲਸਰੂਪ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨਾਲ ਸੁਹਰਵਰਦੀਆਂ ਦੇ ਬੜੇ ਪ੍ਰੇਮ ਮਈ ਤੇ ਸ਼ਰਧਾ ਭਰਪੂਰ ਸਬੰਧ ਰਹੇ ਹਨ।'⁵⁶

ਹਜ਼ਰਤ ਸ਼ਿਹਾਬ-ਉਦ-ਦੀਨ ਸੁਹਰਵਰਦੀ (ਰਹਿ.) ਨੇ ਖ਼ਾਨਕਾਹਾਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਨੂੰ ਕੁਰਆਨੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਕਰਾਰ ਦਿੰਦਿਆਂ ਇਸ ਲਈ ਸੱਤ ਸੂਤਰੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਨਿਯਮਾਵਲੀ ਬਣਾਈ।⁵⁷ ਸੁਹਰਵਰਦੀਆਂ ਨੇ ਸੂਫੀ ਸਾਧਨਾ ਲਈ ਖ਼ਾਨਕਾਹਾਂ ਦੀ ਲੋੜ 'ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਸਮਝਦੇ ਸਨ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਸਾਧਨਾ ਲਈ ਹੀ ਇਕਾਂਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਸਗੋਂ ਆਪਸੀ ਮੁਕਾਬਲੇ ਨਾਲ ਸਾਧਨਾ ਦੀਆਂ ਸ਼ਿਖਰਾਂ ਫੁਹਣ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਵੀ ਮੁਰੀਦ (ਸਾਧਕ) ਅੰਦਰ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸੁਹਰਵਰਦੀਆਂ ਦੀ ਖ਼ਾਨਕਾਹ ਚਿਸ਼ਤੀਆਂ ਦੀ ਖ਼ਾਨਕਾਹ ਨਾਲੋਂ ਕਈ ਗੱਲਾਂ 'ਚ ਵੱਖਰੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਇਹ ਇੱਕ ਵਧੀਆ ਟਿਕਾਣਾ ਹੁੰਦੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਮੁਰੀਦਾਂ ਦੇ ਠਹਿਰਨ ਲਈ ਵੱਖੋ-ਵੱਖਰੇ ਕਮਰੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ।⁵⁸

ਇਸਲਾਮੀ ਸ਼ਰੀਅਤ ਦੀ ਪੈਰਵੀ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਇਹ ਸੰਪਰਦਾਇ ਰਾਜ ਦਰਬਾਰ ਨਾਲ ਵੀ ਸਬੰਧਿਤ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਹਜ਼ਰਤ ਸੁਹਰਵਰਦੀ (ਰਹਿ.) ਨੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਅਤੇ ਸੂਫੀਆਂ ਵਿਚਕਾਰ ਸੁਹਿਰਦ ਮਾਰੋਲ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਿਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਰੋਲ ਅਦਾ ਕੀਤਾ। ਆਪਨੇ ਫਰਮਾਇਆ ਕਿ ਤਸੱਵਫ਼ ਦੇ ਤਿੰਨ ਮੂਲ ਆਧਾਰ ਹਨ ਫਕਰ, ਸੇਵਾ ਅਤੇ ਤਿਆਗ। ਹਜ਼ਰਤ ਸੁਹਰਵਰਦੀ (ਰਹਿ.) ਅਨੁਸਾਰ ਫਕਰ ਦੀ ਉਤਮਤਾ ਫਕੀਰ ਦੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਉਪਰ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਸੂਫੀ ਦਰਵੇਸ਼ ਦੀ ਜੀਵਨ-ਜਾਚ ਰੱਬ ਦੀ ਰਜ਼ਾ ਵਿਚ ਰਾਜ਼ੀ ਰਹਿਣਾ ਹੈ। ਸੂਫੀ ਨਿੱਜੀ ਇਲਮ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ 'ਤੇ ਇਲਾਹੀ ਇਲਮ ਨੂੰ ਅਤੇ ਨਿੱਜੀ ਮਰਜ਼ੀ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ 'ਤੇ ਇਲਾਹੀ ਮਰਜ਼ੀ ਨੂੰ ਤਰਜ਼ੀਹ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਆਤਮ ਤਿਆਗ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਹੀ ਫਕੀਰ ਨੂੰ ਅਧਿਆਤਮਕ ਨਿਅਮਤ/ਮਾਰਫਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਉਪਰੋਕਤ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਮੁੱਚੇ ਰੂਪ 'ਚ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸੂਫੀਵਾਦ ਇਸਲਾਮ ਦਾ ਅਧਿਆਤਮਕ ਅੰਗ ਹੈ। ਸੂਫੀ ਦਾ ਮੁੱਖ ਮੰਤਵ ਦਿਲ ਨੂੰ ਗ਼ੈਰ-ਅੱਲਾਹ ਤੋਂ ਪਾਕ ਕਰਕੇ ਰੱਬੀ ਨੇੜਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਅਤਿਅੰਤ ਇਬਾਦਤ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰਿਆਜ਼ਤ/ਸਾਧਨਾ, ਰਜ਼ਾ-ਏ-ਇਲਾਹੀ ਵਿਚ ਰਾਜ਼ੀ ਰਹਿਣਾ, ਨਫਸਾਨੀ ਖ਼ਾਹਿਸ਼ਾਂ ਦਾ ਤਿਆਗ, ਆਤਮਿਕ ਸ਼ੁੱਧਤਾ, ਦੁਨਿਆਵੀ ਬੁਰਾਈਆਂ/ਲੋਭ ਮੋਹ ਦਾ ਤਿਆਗ ਅਤੇ ਇਖ਼ਲਾਕੀ ਆਚਾਰ-ਵਿਚਾਰ ਦੀ ਉਤਮਤਾ ਸੂਫੀਆਨਾ ਜੀਵਨ-ਜਾਚ ਦੇ ਮੂਲ-ਪਛਾਣ ਚਿੰਨ੍ਹ ਹਨ। ਸੂਫੀਵਾਦ ਦਾ ਉਭਾਰ ਅੱਠਵੀਂ-ਨੌਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ਸਮਾਂ ਬੀਤਣ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਸੂਫੀਵਾਦ ਨਵੀਨ ਸਿਧਾਂਤਕ ਅਤੇ ਵਿਹਾਰਕ ਪਾਸਾਰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦਾ ਗਿਆ। ਨਵੀਨ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਮਾਨਤਾਵਾਂ ਕਾਰਨ ਕੁਝ ਸੂਫੀਆਂ ਨੂੰ ਤਸੀਹੇ ਵੀ ਸਹਿਣੇ ਪਏ ਪਰੰਤੂ ਸ਼ਰੀਅਤ ਦੇ ਧਾਰਨੀ ਸੂਫੀ ਦਰਵੇਸ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਸੁਹਿਰਦ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਸਦਕਾ ਇਹ ਅੰਤਰ-ਦਵੰਦ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਸੂਫੀਵਾਦ ਨੂੰ ਇਸਲਾਮ ਦੀ ਰੂਹ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ।

ਸੂਫੀਵਾਦ ਦਾ ਇਲਮ ਅੱਖਰ-ਗਿਆਨ ਦੀ ਥਾਂ ਅਨੁਭਵ ਅਤੇ ਇਲਹਾਮ 'ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੈ। ਇਹ ਇਲਮ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖ ਨਾਲ ਵੀ ਜੋੜਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਰੱਬ ਨਾਲ ਵੀ। ਸੂਫੀਵਾਦ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵਿਭਿੰਨ ਸੰਕਲਪਾਂ ਅਤੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੁਆਰਾ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਚਿੰਤਨ ਅਤੇ ਸਮੁੱਚੇ ਦਰਸ਼ਨ ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿਚ ਅਹਿਮ ਸਿਰਜਣਾਤਮਿਕ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ ਹੈ।

ਸੂਫੀਵਾਦ ਜੋ ਕਿ ਸਮੂਹ ਲੋਕਾਈ ਪ੍ਰਤੀ ਪਿਆਰ ਅਤੇ ਆਪਸੀ ਭਾਈਚਾਰਕ ਸਾਂਝ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਹੈ, ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵ ਦੇ ਵਿਆਪਕ ਜਨ-ਸਮੂਹ ਵੱਲੋਂ ਅਥਾਹ ਪਿਆਰ ਅਤੇ ਸਤਿਕਾਰ ਹਾਸਿਲ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਸ਼ਵਵਿਆਪੀ ਅਥਾਹ ਪਿਆਰ ਅਤੇ ਸਤਿਕਾਰ ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਸੂਫੀਵਾਦ ਦੀ ਉੱਤਮਤਾ, ਮਹੱਤਤਾ ਅਤੇ ਮਹਾਨਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ।

ਹਵਾਲੇ ਅਤੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ

1. ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਨਿਸਾਰ ਅਹਿਮਦ ਫਾਰੂਕੀ ਅਨੁਸਾਰ: 'ਤਸੱਵੁਫ਼ ਕੀ ਤਾਰੀਫ਼ ਦੇ ਲਫਜ਼ੋਂ ਮੇਂ ਯੂੰ ਕੀ ਜਾ ਸਕਤੀ ਹੈ ਕਿ ਯੇ ਰੂਹ-ਏ-ਇਸਲਾਮ ਹੈ।' (ਖ਼ੁਆਜ਼ਾ ਹਸਨ ਸਾਨੀ ਨਿਜ਼ਾਮੀ : ਤਸੱਵੁਫ਼-ਰਸਮ ਔਰ ਹਕੀਕਤ ; 2004, (ਪੇਸ਼ ਲਫਜ਼) ਪੰਨਾ 14, ਉਧਰਿਤ)
2. ਡਾ. ਮੁਹੰਮਦ ਅਬਦੁਲ ਹੱਕ ਅਨਸਾਰੀ : ਤਸੱਵੁਫ਼ ਔਰ ਸ਼ਰੀਅਤ ; 2004, ਪੰਨਾ 119 (ਭਾਗ ਪਹਿਲਾ), (ਉਧਰਿਤ)
3. ਹਜ਼ਰਤ ਸ਼ੇਖ਼ ਮਖ਼ਦੂਮ ਅਲੀ ਹੁਜਵੀਰੀ : ਕਸ਼ਫੁਲ-ਮਹਿਜੂਬ ; 1989, ਪੰਨਾ 38.
4. ਡਾ. ਮੁਹੰਮਦ ਹਬੀਬ : ਸਾਈਂ ਮੀਆਂ ਮੀਰ : ਜੀਵਨ, ਸਾਧਨਾ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆਵਾਂ ; 2005, ਪੰਨਾ 8-9 (ਉਧਰਿਤ)
5. (ੳ) ਖ਼ੁਆਜ਼ਾ ਹਸਨ ਸਾਨੀ ਨਿਜ਼ਾਮੀ : ਤਸੱਵੁਫ਼ : ਰਸਮ ਔਰ ਹਕੀਕਤ ; 2004, ਪੰਨਾ 23 (ਉਧਰਿਤ).
(ਅ) ਉਰਦੂ ਦਾਇਰਾ-ਏ-ਮਆਰਫ਼-ਏ-ਇਸਲਾਮੀਆ; 1962, ਜਿਲਦ 6, ਪੰਨਾ 418.
(ੲ) " A number of derivations have been proposed at different times for the term sufi but it is now quite certain that it is derived from the word suf (wool) which view is confirmed by the equivalent pashmina-posh 'wool-wearer ' applied to these mystics in persain."
(E.G.Browne: A Literary history of Persia ; 1999 (Vol.1). P.417
6. ਡਾ. ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ : ਸੂਫੀਵਾਦ ਦਾ ਨਿਕਾਸ ਤੇ ਵਿਕਾਸ : ਪੁਨਰ ਵਿਚਾਰ : ਪੰਜਾਬ ਹਿਸਟਰੀ ਕਾਨਫਰੰਸ (ਪ੍ਰੋਸੀਡਿੰਗਜ਼) ; 2008, ਪੰਨਾ 29.
7. James Hastings (ed.) : Encyclopaedia of Religion and Ethics ; 1967 , P. 10 (Vol.XII).
8. ਉਰਦੂ ਦਾਇਰਾ-ਏ-ਮਆਰਫ਼-ਏ-ਇਸਲਾਮੀਆ ; 1962, ਜਿਲਦ 6, ਪੰਨਾ 418-419.
9. (ੳ) ਖ਼ੁਆਜ਼ਾ ਹਸਨ ਸਾਨੀ ਨਿਜ਼ਾਮੀ : ਤਸੱਵੁਫ਼ : ਰਸਮ ਔਰ ਹਕੀਕਤ ; 2004, ਪੰਨਾ 23 (ਉਧਰਿਤ).
(ਅ) ਮੌਲਾਨਾ ਮੁਹੰਮਦ ਜ਼ਕਰੀਆ :ਤਾਰੀਖ਼-ਏ-ਮਸ਼ਾਇਖ਼-ਏ-ਚਿਸ਼ਤ ; 1393 ਹਿਜਰੀ, ਪੰਨਾ 114-15.
10. James Hastings (ed.) : Encyclopaedia of Religion and Ethics ; 1967 , P. 10 (Vol.XII).
11. Dr. Mir Valiuddin : The Quranic Sufism ; 1981, P.2.
12. ਹਜ਼ਰਤ ਸ਼ੇਖ਼ ਮਖ਼ਦੂਮ ਅਲੀ ਹੁਜਵੀਰੀ : ਕਸ਼ਫੁਲ-ਮਹਿਜੂਬ ; 1989, ਪੰਨਾ 38-43.
13. ਹਜ਼ਰਤ ਸ਼ਿਹਾਬ-ਉਦ-ਦੀਨ ਸੁਹਰਵਰਦੀ :ਅਵਾਰਿਫ਼-ਉਲ-ਮਆਰਿਫ਼ ; 2001, ਪੰਨਾ 195.
14. ਹਜ਼ਰਤ ਅਬਦੁਲ ਕਾਦਿਰ ਜੀਲਾਨੀ : ਗੁਨੀਆ-ਤੁਤ-ਤਾਲਿਬੀਨ ; 1987, ਪੰਨਾ 624.
15. ਹਜ਼ਰਤ ਅਲ-ਹਦੀਆ ਇਬਨੇ ਸ਼ੇਖ਼ ਅਬਦੁੱਰ-ਰਹੀਮ:ਸੀਯਰ-ਉਲ-ਅਕਤਾਬ (ਤਜਕਿਰਾ- ਏ-ਖ਼ੁਆਜ਼ਗਾਨ-ਏ-ਚਿਸ਼ਤ) ; 2004, ਪੰਨਾ 154.
16. ਹਜ਼ਰਤ ਸ਼ੇਖ਼ ਮਖ਼ਦੂਮ ਅਲੀ ਹੁਜਵੀਰੀ : ਕਸ਼ਫੁਲ-ਮਹਿਜੂਬ ; 1989, ਪੰਨਾ 50.
17. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 49.
18. ਹਜ਼ਰਤ ਸ਼ਾਹ ਵਲੀ-ਉੱਲਾਹ ਮੁਹੱਦਿਸ ਦੇਹਲਵੀ : ਅਨਫਾਸ-ਉਲ-ਆਰਿਫੀਨ ; ਮਿਤੀਹੀਣ, ਪੰਨਾ 174-75 (ਉਧਰਿਤ)

19. ਡਾ. ਹਰਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਢਿਲੋਂ : ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਫੀ ਕਾਵਿ ਅਤੇ ਸ਼ਰੀਅਤ ; 1980, ਪੰਨਾ 29.
20. (ੳ) ਡਾ. ਮੁਹੰਮਦ ਹਮੀਦ-ਉੱਲਾਹ : ਖ਼ੁਤਬਾਤ-ਏ-ਬਹਾਵਲਪੁਰ; 2004, ਪੰਨਾ 218
- (ਅ) Martin Lings : What is Sufism ? ; 1999, P.58.
21. ਡਾ. ਸੁਖਦੇਵ ਸਿੰਘ : ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਫੀ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਰਮਜ਼ : ਆਲੋਚਨਾ (ਭਾਰਤੀ ਸੂਫੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਕ); 2009-10, ਪੰਨਾ 281.
22. Lajwanti Rama Krishna : Panjabi Sufi Poets ; 1973, P.3.
23. ਡਾ ਨਰੇਸ਼ : ਸੂਫੀਮਤ ਅਤੇ ਸੂਫੀ- ਕਾਵਿ ; 1993, ਪੰਨਾ 50
24. (ੳ) ਗੁਲਵੰਤ ਸਿੰਘ : ਇਸਲਾਮ ਅਤੇ ਸੂਫੀਵਾਦ ; 1986, ਪੰਨਾ 68.
- (ਅ) prof. Khaliq Ahmad Nizami : Mysticism : islam ; 2001, P. 54-55.
25. R.A. Nicholson : The Mystics of Islam ; 1914, P.68
26. (ੳ) ਹਜ਼ਰਤ ਸ਼ਾਹ ਵਲੀ-ਉੱਲਾਹ ਮੁਹੱਦਿਸ ਦੇਹਲਵੀ : ਰਸਾਇਲ-ਏ-ਸ਼ਾਹ ਵਲੀ-ਉੱਲਾਹ; 2009, ਪੰਨਾ 5-6.
- (ਅ) ਹਜ਼ਰਤ ਸ਼ਰਫ-ਉੱਦ-ਦੀਨ ਯਾਹੀਆ ਮੁਨੇਰੀ (ਰਹਿ.) ਇੱਕ ਖ਼ਤ ਵਿੱਚ ਲਿਖਦੇ ਹਨ :
'ਸਮਝੋ ਕਿ ਤਸੱਵਫ਼ ਕਾ ਜ਼ਾਬਤਾ ਔਰ ਕਾਨੂੰਨ ਦੇਰੀਨਾ (ਪ੍ਰਾਚੀਨ) ਹੈ। ਯੇਹ ਕੋਈ ਨਈ ਚੀਜ਼ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਪਰ ਪੈਗੰਬਰੋਂ ਔਰ ਸਿੱਦੀਕੋਂ ਕਾ ਅਮਲ ਰਹਾ ਹੈ।....ਅਗਰ ਤਸੱਵਫ਼ ਕੀ ਇਬਤਿਦਾ ਪਰ ਗ਼ੌਰ ਕਰੋਗੇ ਤੇ ਇਸਕੋ ਆਦਮ ਅਲੈਹਿੱਸਲਾਮ ਕੇ ਵਕਤ ਹੀ ਮੇ ਪਾਓਗੇ।.... ਤਸੱਵਫ਼ ਕੀ ਦੌਲਤ ਏਕ ਨਬੀ ਸੇ ਦੂਸਰੇ ਨਬੀ ਕੋ ਮੁੰਤਕਿਲ ਹੋਤੀ ਰਹੀ....।'
- (ਖ਼ੁਆਜਾ ਹਸਨ ਸਾਨੀ ਨਿਜ਼ਾਮੀ : ਤਸੱਵਫ਼ : ਰਸਮ ਔਰ ਹਕੀਕਤ ; 2004, ਪੰਨਾ 28-29, ਉਧਰਿਤ)
27. (ੳ) ਡਾ. ਮੁਹੰਮਦ ਤਾਹਿਰ-ਉਲ-ਕਾਦਰੀ : ਸਲੂਕ-ਓ-ਤਸੱਵਫ਼ ਕਾ ਅਮਲੀ ਦਸਤੂਰ ; 2004, ਪੰਨਾ 44-46.
- (ਅ) ਡਾ. ਗੁਰਦੇਵ ਸਿੰਘ : ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਫੀ ਕਾਵਿ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ; 2005. ਪੰਨਾ 25-26.
- (ਅ) "Some seventy persons-known as Ahl-iSuffa-lived in his mosque and prayed day and night during his life time. They had no earthy attachments and no worldly engagements. Some of them Quranic verses, according to many exegesists, refer to thier piety. This small group of intensely devoted religious men constitutes the earliest batch of mystics in Islam." (Prof. Khaliq Ahmad Nizami : Mysticism : Islam ; 2001, P .56.)
28. ਡਾ. ਗੁਰਦੇਵ ਸਿੰਘ : ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਫੀ-ਸਾਹਿੱਤ ਸੰਦਰਭ ਗ੍ਰੰਥ ; 1989, ਪੰਨਾ 97.
29. ਡਾ. ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ : ਸੂਫੀਵਾਦ ਦਾ ਨਿਕਾਸ ਤੇ ਵਿਕਾਸ : ਪੁਨਰ ਵਿਚਾਰ : ਪੰਜਾਬ ਹਿਸਟਰੀ ਕਾਨਫਰੰਸ ; 2008, ਪੰਨਾ 35.
30. "Syedna Abu Bakr and Syedna Ali, the first and the fourth Coalifs, founded their own orders. Three important orders trace their origin to the first, viz. Naqshbandiyyah, Baktashiyyah, and Bistamiyyah; the remaining orders were the offshoots of the one founded by Hazrat Ali." (Sirdar Iqbal Ali Shah : Islamic Sufism ; 1979, P.21-22).
31. ਡਾ. ਨਰੇਸ਼ : ਸੂਫੀਮਤ ਅਤੇ ਸੂਫੀ ਕਾਵਿ ; 1993, ਪੰਨਾ 31
32. ਹਜ਼ਰਤ ਅਬਦੁਲ ਕਾਦਿਰ ਜੀਲਾਨੀ : ਫ਼ਯੂਜ਼-ਏ-ਯਜ਼ਦਾਨੀ (ਉਰਦੂ ਅਨੁ.); 1999. ਪੰਨਾ 294-95 ਅਤੇ 384-85.

33. ਡਾ. ਮੁਹੰਮਦ ਤਾਹਿਰ-ਉਲ-ਕਾਦਰੀ ਦੀਆਂ ਇਸਲਾਮ ਅਤੇ ਸੂਫੀਵਾਦ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਵਿਭਿੰਨ ਵਿਸ਼ਿਆਂ 'ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਪੁਸਤਕਾਂ / ਡੀ.ਵੀ.ਡੀ. ਲੈਕਚਰ ਉਰਦੂ, ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਉਪਲਬਧ ਹਨ।
ਹੋਰ ਜਾਣਕਾਰੀ : www.minhajbooks.com, www.deenislam.com, www.drtaahirulqadri.com
34. ਡਾ. ਸੁਖਦੇਵ ਸਿੰਘ : ਆਲੋਚਨਾ (ਭਾਰਤੀ ਸੂਫੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਕ); 2009-10, ਪੰਨਾ 6 (ਭੂਮਿਕਾ)।
35. ਡਾ. ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ : ਸੂਫੀਵਾਦ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸੂਫੀ ਸੰਪਰਦਾਵਾਂ ; ਖੋਜ ਪਤ੍ਰਿਕਾ, 2005, ਪੰਨਾ 67.
36. ਡਾ. ਸੁਖਦੇਵ ਸਿੰਘ : ਆਲੋਚਨਾ (ਭਾਰਤੀ ਸੂਫੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਕ); 2009-10, ਪੰਨਾ 6 (ਭੂਮਿਕਾ)
37. Thomas Patric Hughes : Dictionary of Islam ; 1992, p. 117.
38. (ੳ) ਹਜ਼ਰਤ ਸ਼ਾਹ ਵਲੀ-ਉੱਲਾਹ ਮੁਹੱਦਿਸ ਦੇਹਲਵੀ : ਰਸਾਇਲ-ਏ-ਸ਼ਾਹ ਵਲੀ-ਉੱਲਾਹ ; 2009, ਪੰਨਾ 97-98.
(ਅ) ਖੁਆਜਾ ਹਸਨ ਸਾਨੀ ਨਿਜ਼ਾਮੀ : ਤਸੱਵੁਫ : ਰਸਮ ਔਰ ਹਕੀਕਤ ; 2004, ਪੰਨਾ 103.
(ੲ) Martin Lings : What is Sufism ?; 2005, P. 39
39. ਹਜ਼ਰਤ ਸ਼ਾਹ ਵਲੀ-ਉੱਲਾਹ ਮੁਹੱਦਿਸ ਦੇਹਲਵੀ : ਅਨਫਾਸ-ਉਲ-ਆਰਿਫੀਨ ; ਮਿਤੀਹੀਣ, ਪੰਨਾ 152-71
40. ਸ਼ੇਖ਼ ਬਦਰ-ਉਦ-ਦੀਨ ਸਰਹਿੰਦੀ : ਹਜ਼ਰਾਤ-ਉਲ-ਕੁਦਸ ; 1991, ਪੰਨਾ 16-17
41. (ੳ) ਗੁਲਵੰਤ ਸਿੰਘ : ਇਸਲਾਮ ਅਤੇ ਸੂਫੀਵਾਦ ; 1986, ਪੰਨਾ 157.
(ਅ) ਡਾ. ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ : ਸੂਫੀਵਾਦ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸੂਫੀ ਸੰਪਰਦਾਵਾਂ: ਖੋਜ ਪਤ੍ਰਿਕਾ ; 2005, ਪੰਨਾ 75 (ਉਧਰਿਤ)
42. ਹਜ਼ਰਤ ਸ਼ਾਹ ਵਲੀ-ਉੱਲਾਹ ਮੁਹੱਦਿਸ ਦੇਹਲਵੀ: ਅਲ-ਕੌਲ-ਉਲ-ਜਮੀਲ ; ਸੰਨ ਰਹਿਤ, ਪੰਨਾ 49-51.
43. ਹਜ਼ਰਤ ਅਬਦੁਲ ਕਾਦਿਰ ਜੀਲਾਨੀ : ਅਲ-ਫਤਿਹ-ਅਰ-ਰੱਬਾਨੀ ; 1999, ਪੰਨਾ 298.
44. (ੳ) ਹਜ਼ਰਤ ਅਬਦੁਲ ਹੱਕ ਮੁਹੱਦਿਸ ਦੇਹਲਵੀ : ਅਖ਼ਬਾਰ-ਉਲ-ਅਖ਼ਯਾਰ; ਮਿਤੀਹੀਣ, ਪੰਨਾ 38.
(ਅ) ਸ਼ੇਖ਼ ਅਬੂ ਸਈਦ ਕੇਲਵੀ ਆਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਮੈਂ ਹਜ਼ਰਤ ਅਬਦੁਲ ਕਾਦਿਰ ਜੀਲਾਨੀ (ਰਹਿ.) ਦੀ ਮਜਲਿਸ ਵਿਚ ਕਈ ਵਾਰੀ ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ (ਸ.), ਦੂਸਰੇ ਪੈਗੰਬਰਾਂ, ਫ਼ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਅਤੇ ਜਿੰਨਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖਿਆ ਹੈ।
(ਸ਼ਾਹਜ਼ਾਦਾ ਦਾਰਾ ਸ਼ਿਕੋਹ : ਸਕੀਨਾ-ਤੁਲ-ਔਲੀਆ; ਮਿਤੀਹੀਣ, ਪੰਨਾ 26)
45. (ੳ) ਸੱਈਅਦ ਮੁਹੰਮਦ ਬਿਨ ਮੁਬਾਰਕ ਕਿਰਮਾਨੀ : ਸੀਯਰ-ਉਲ-ਔਲੀਆ ; 1999, ਪੰਨਾ 50.
(ਅ) ਹਜ਼ਰਤ ਅਲ-ਹਦੀਆ ਇਬਨੇ ਸ਼ੇਖ਼ ਅਬਦੁੱਰ-ਰਹੀਮ : ਸੀਯਰ-ਉਲ-ਅਕਤਾਬ
(ਤਜ਼ਕਿਰਾ-ਏ-ਖੁਆਜਗਾਨ- ਏ-ਚਿਸ਼ਤ) ; 2004, ਪੰਨਾ 84.
(ੲ) Saiyid Athar Abbas Rizvi : A History of Sufism in India ; 2012, P.114-15 (Vol.1).
46. Kshitimohan Sen : Medieval Mysticism of India ; 1974, P.15.
47. ਪ੍ਰੋ. ਨਿਸਾਰ ਅਹਿਮਦ ਫ਼ਾਰੂਕੀ : ਨਕਦ-ਏ-ਮਲਫੂਜ਼ਾਤ; 1989, ਪੰਨਾ 14-15.
48. (ੳ) ਹਜ਼ਰਤ ਅਬਦੁਲ ਹੱਕ ਮੁਹੱਦਿਸ ਦੇਹਲਵੀ : ਅਖ਼ਬਾਰ-ਉਲ-ਅਖ਼ਯਾਰ ; ਮਿਤੀਹੀਣ, ਪੰਨਾ 56.
(ਅ) ਸੱਈਅਦ ਮੁਹੰਮਦ ਬਿਨ ਮੁਬਾਰਕ ਕਿਰਮਾਨੀ : ਸੀਯਰ-ਉਲ-ਔਲੀਆ; 1999, ਪੰਨਾ 57.
49. David Waines : An Introduction to Islam ; 1995, P.149.
50. ਸੱਈਅਦ ਮੁਹੰਮਦ ਬਿਨ ਮੁਬਾਰਕ ਕਿਰਮਾਨੀ : ਸੀਯਰ-ਉਲ-ਔਲੀਆ ; 1999, ਪੰਨਾ 55-56.

51. Prof. Khaliq Ahmad Nizami : Mysticism : Islam ; 2001, P.62-63.
52. ਸ਼ੇਖ਼ ਬਦਰ-ਉਦ-ਦੀਨ ਸਰਹਿੰਦੀ : ਹਜ਼ਰਾਤ-ਉਲ-ਕੁਦਸ ; 1991, ਪੰਨਾ 132.
53. ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਵੱਲੋਂ ਹਜ਼ਰਤ ਅਬੂ ਨਜੀਬ ਅਬਦੁਲ ਕਾਹਿਰ ਸੁਹਰਵਰਦੀ ਤੇ ਕੁੱਝ ਹੋਰ ਸੂਫੀ ਸੰਤਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਇਸ ਸੰਪਰਦਾਇ ਦਾ ਸੰਸਥਾਪਕ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਹੁਣ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਹਜ਼ਰਤ ਸ਼ਿਹਾਬ-ਉਦ-ਦੀਨ ਸੁਹਰਵਰਦੀ ਨੂੰ ਹੀ ਸੁਹਰਵਰਦੀ ਸੰਪਰਦਾਇ ਦਾ ਸੰਸਥਾਪਕ ਮੰਨ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।
(ਡਾ. ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ : ਸੂਫੀਵਾਦ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸੂਫੀ ਸੰਪਰਦਾਵਾਂ : ਖੋਜ ਪਤ੍ਰਿਕਾ; 2005, ਪੰਨਾ 72)
54. ਹਜ਼ਰਤ ਸ਼ਿਹਾਬ-ਉਦ-ਦੀਨ ਸੁਹਰਵਰਦੀ :ਅਵਾਰਿਫ਼-ਉਲ-ਮਆਰਿਫ਼ ; 2001, ਪੰਨਾ 103-05.
55. ਹਜ਼ਰਤ ਸ਼ਾਹ ਵਲੀ-ਉੱਲਾਹ ਮੁਹੱਦਿਸ ਦੇਹਲਵੀ : ਰਸਾਇਲ-ਏ-ਸ਼ਾਹ ਵਲੀ-ਉੱਲਾਹ ; 2009, ਪੰਨਾ 166-67.
56. ਡਾ. ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ : ਸੂਫੀਵਾਦ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸੂਫੀ ਸੰਪਰਦਾਵਾਂ: ਖੋਜ ਪਤ੍ਰਿਕਾ ; 2005, ਪੰਨਾ 74
57. Prof. Khaliq Ahmad Nizami : Mysticism : Islam ; 2001, P.67.
58. (ੳ) Saiyid Athar Abbas Rizvi : A History of Sufism in India ; 2012, P.91-92 (vol.1)
(ਅ) ਡਾ. ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ : ਸੂਫੀਵਾਦ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸੂਫੀ ਸੰਪਰਦਾਵਾਂ ; ਖੋਜ ਪਤ੍ਰਿਕਾ, 2005, ਪੰਨਾ 72.

ਮੁਖੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਕੋਸ਼ਕਾਰੀ ਵਿਭਾਗ,
ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ।

ਬਾਬਾ ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ

ਸੁਖਦੀਪ ਕੌਰ

ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਸੂਫੀ ਸਾਧਨਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਾਹਿਤਕ ਸਿੰਘਾਸਨ ਉੱਤੇ ਸ਼ਸ਼ੋਭਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਉਸ ਵਕਤ ਦੀ ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਸੂਫੀ ਰੰਗ ਵਿੱਚ ਰੰਗਣ ਦਾ ਭਰਪੂਰ ਯਤਨ ਕੀਤਾ। ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਭਗਤ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸੂਫੀ ਭਗਤ ਵਜੋਂ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਥਾਨ ਹੈ। ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉੱਤਰਧਿਕਾਰੀ ਕੋਲੋਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਯਾਤਰਾਵਾਂ ਦੌਰਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਸਾਰੀ ਬਾਣੀ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸੁਖੈਨ ਢੰਗ ਨਾਲ ਠੇਠ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਲਿਖੀ ਹੋਈ ਹੈ ਇਸ ਬਾਣੀ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਭੂਗੋਲਿਕ ਖਿੱਤੇ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਮੁਹਾਵਰੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਆਪ-ਮੁਹਾਰੇ ਹੀ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਜੁਬਾਨ ਤੇ ਹੈ। ਲੋਕ ਅਕਸਰ ਗੱਲਬਾਤ ਕਰਦਿਆਂ ਪੁਸ਼ਟੀ ਵਜੋਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਗਾਇਨ ਕਰ ਹਵਾਲੇ ਦਿੰਦੇ ਵੇਖੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਪਵਿੱਤਰ ਰੂਹ ਦਾ ਜਨਮ 1173 ਈ. ਵਿੱਚ ਪਿੰਡ ਖੋਤਵਾਲ, ਜਿਲ੍ਹਾ ਮੁਲਤਾਨ ਵਿਚ (569 ਹਿਜ਼ਰੀ) ਦੇ ਰਮਜ਼ਾਨ ਮਹੀਨੇ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਰੋਜ਼ੇ ਵਲੋਂ ਦਿਨ ਹੋਇਆ। ਆਪਦੇ ਦਾਦਾ ਅਤੇ ਹੋਰ ਕਬੀਲੇ ਵਾਲੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਦੇ ਅਸੁਖਾਵੇਂ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਕਾਬਲ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਆ ਗਏ। ਪਹਿਲਾਂ ਕੁੱਝ ਸਮਾਂ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਟਿਕੇ, ਪਰ ਫਿਰ ਕਸੂਰ ਨਗਰ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਰਹੇ ਅਤੇ ਉਥੋਂ ਦੇ ਕਾਜ਼ੀ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਪਿੰਡ ਖੋਤਵਾਲ ਦੇ ਕਾਜ਼ੀ ਦਾ ਕਾਰਜ ਸੰਭਾਲਿਆ।

ਦਾਦੇ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਆਪ ਦੇ ਪਿਤਾ ਸ਼ੇਖ ਜਮਾਲੁਦੀਨ ਸੁਲੇਮਾਨ ਖੋਤਵਾਲ ਦੇ ਕਾਜ਼ੀ ਬਣੇ ਜੋ ਸੁਲਤਾਨ ਮਹਿਮੂਦ ਗਜ਼ਨਵੀ ਦੇ ਭਣੇਵੇਂ ਸਨ। ਖੋਤਵਾਲ ਵਿੱਚ ਮੁਲਾਂ ਵਜੀਹੁਦੀਨ ਖੁਜੰਦੀ ਦੀ ਪੁੱਤਰੀ ਬੀਬੀ ਕੁਰਸੂਮ ਖਾਤੂਨ ਨਾਲ ਬਾਬਾ ਜੀ ਵਿਆਹੇ ਗਏ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਤਿੰਨ-ਤਿੰਨ ਪੁੱਤਰ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਮੰਝਲਾ ਫਰੀਦੁਦੀਨ ਮਸਊਦ ਸੀ ਜੋ ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦਾ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋਏ। ਸ਼ਕਰ-ਗੰਜ ਅਰਥਾਤ ਗੰਜ-ਸ਼ਕਰ ਆਪ ਦੀ ਅੱਲ ਸੀ ਕਿਉਂਕੇ ਆਪ ਦੇ ਬੋਲ ਅਤੀ ਦਰਜੇ ਦੇ ਮਿੱਠੇ ਸਨ। ਆਪ ਦੀ ਅਧਿਆਤਮਕ ਬਿਰਤੀ ਦੇ ਕਾਰਨ ਬਚਪਨ ਵਿਚ ਪਿੰਡ ਦੇ ਲੋਕ ਆਪ ਨੂੰ ਕਾਜ਼ੀ-ਬੱਚਾ ਦੀਵਾਨਾ ਕਿਹਾ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ ਨੂੰ ਕਈ ਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਜਾਣਿਆਂ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਪਵਿੱਤਰ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ ਨਾਮ ਨਾਲ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।¹ ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦਾ ਪੂਰਾ ਨਾਮ ਫ਼ਰੀਦ-ਉਦ-ਦੀਨ-ਮਸੂਦ-ਗੰਜਸ਼ਕਰ ਸੀ। ਆਪ ਜੀ ਦੀ ਮਾਤਾ ਦਾ ਨਾਮ ਮਰੀਅਮ ਸੀ, ਜੋ ਕਿ ਬੜੀ ਹੀ ਧਾਰਮਿਕ ਰੁਚੀ ਵਾਲੀ ਇਸਤਰੀ ਸੀ। ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਦੋ ਭਰਾ ਇਜ਼ਦੀਨ ਮਹਿਮੂਦ, ਮਜੀਬੁਦੀਨ ਮੁੱਤਵੱਕਲ ਅਤੇ ਇੱਕ ਭੈਣ ਜਮੀਲਾ ਖਾਤੂਨ ਸਨ। ਆਪ ਜੀ ਤੇ ਆਪਣੀ ਮਾਤਾ ਦੇ ਭਗਤੀ ਭਾਵ ਦਾ ਡੂੰਘਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਿਆ। ਉਹ ਨਵਾਜ਼ ਰੋਜ਼ੇ ਦੀ ਪਾਬੰਦ ਸੀ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਫ਼ਰੀਦ ਨੂੰ ਨਮਾਜ਼ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦੇਣ ਖਾਤਰ ਉਸ ਦੀ ਨਮਾਜ਼ ਵਾਲੀ ਚਟਾਈ ਹੇਠ ਸ਼ੱਕਰ ਰੱਖ ਦਿੰਦੀ ਸੀ ਤਾਂ ਜੋ ਉਹ ਨਮਾਜ਼ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਉਸਦਾ ਇਨਾਮ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਵੇ। ਇਹ ਹੀ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਮਾਤਾ ਦੀ ਅੱਲ੍ਹਾ ਪ੍ਰਤੀ ਨਿਸ਼ਠਾ ਦਾ ਸਦਕਾ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਨੇ ਛੋਟੀ ਉਮਰ ਵਿੱਚ ਹੀ ਕੁਰਾਨ ਕੰਠ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ। ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ 16 ਵਰ੍ਹੇ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਹੀ ਆਪਣੇ ਉਸਤਾਦ ਤੇ ਮਾਤ-ਪਿਤਾ ਨਾਲ ਕਾਬੇ ਤੇ ਹੱਜ ਕਰਨ ਗਏ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਸਲ ਵਿਚ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਉੱਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਪ੍ਰਭਾਵ ਉਸਦੀ ਪਵਿੱਤਰ ਆਤਮਾ ਤੇ ਭਗਤੀ ਭਾਵਨਾ ਵਾਲੀ ਮਾਤਾ ਦਾ ਪਿਆ। ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਦਾ ਪਰਿਵਾਰ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਸੀ। ਆਪ ਦੀਆਂ ਚਾਰ ਸ਼ਾਦੀਆਂ ਕਰੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇੱਕ ਸ਼ਾਦੀ ਸੁਲਤਾਨ ਗਿਆਸੁਦੀਨ ਬਲਬਨ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦੀ ਬੀਬੀ ਹਜ਼ਬਰਾ ਨਾਲ ਹੋਈ।² ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਪੰਜ ਪੁੱਤਰ ਤੇ ਤਿੰਨ ਪੁੱਤਰੀਆਂ ਸਨ।

ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਨੇ ਮੁੱਢਲੀ ਵਿੱਦਿਆ ਖੋਤਵਾਲ ਤੋਂ ਹਾਸਿਲ ਕੀਤੀ ਸੀ, ਫਿਰ ਆਪ ਇਸਲਾਮੀ ਤਾਲੀਮ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਕਾਬੁਲ ਗਏ। ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮੁਲਤਾਨ ਵਿੱਚ ਸ਼ੇਖ ਬਹਾਉਦੀਨ ਜ਼ਕਰੀਆ ਪਾਸ ਧਾਰਮਿਕ ਵਿੱਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਗਏ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਏ। ਮੁਲਤਾਨ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹੋਇਆਂ ਹੀ ਆਪ ਦੀ ਅਠਾਰ੍ਹਾਂ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਮੁਰਸ਼ਿਦ ਸ਼ੇਖ ਕੁਤੁਬੁਦੀਨ ਕਾਕੀ ਨਾਲ ਭੇਟ ਹੋਈ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਮੁਰਸ਼ਿਦ ਧਾਰਨ ਕੀਤਾ। ਖ਼ਵਾਜਾ ਬਖ਼ਤਿਆਰ ਕਾਕੀ ਪਾਸੋਂ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਹਾਂਸੀ ਵਿਖੇ ਰਹਿਣ ਲੱਗੇ। ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਇੱਥੇ ਕੋਈ 20 ਕੁ ਸਾਲ ਰਹੇ ਤੇ ਜ਼ਵਾਜਾ ਬਖ਼ਤਿਆਰ ਕਾਕੀ ਦੀ ਮੌਤ ਪਿੱਛੋਂ ਉਹ ਸੂਫੀਆਂ ਦੇ ਚਿਸ਼ਤੀ ਟੋਲੇ ਦੇ ਪੀਰ ਬਣੇ। ਇਸ ਉਪਰੰਤ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਹਾਂਸੀ ਤੋਂ ਕੋਤਵਾਲ ਤੇ ਫਿਰ ਪਾਕਪਟਨ ਵਿੱਚ ਆਪਣਾ ਡੇਰਾ ਕੀਤਾ। ਆਪ ਜੀ ਦਾ ਬਹੁਤ ਸਮਾਂ ਪਾਕਪਟਨ ਵਿਚ ਹੀ ਗੁਜ਼ਰਿਆ। ਅਨੇਕਾਂ ਕਰਾਮਾਤਾਂ ਆਪ ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਨ। ਇਹ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਤਿੰਨ ਵਾਰ ਆਪ ਨੇ 12-12 ਸਾਲ ਦਾ ਚਿਲਾ ਕਟਿਆ।

ਮੁਲਤਾਨ ਵਿਚ ਵਿੱਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਆਪ ਕੰਧਾਰ, ਮੱਕੇ ਤੇ ਬਗਦਾਦ ਆਦਿ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਗਏ। ਉੱਥੇ ਪਰਤਣ ਉਪਰੰਤ ਆਪ ਆਪਣੇ ਮੁਰਸ਼ਿਦ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਦਿੱਲੀ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਏ। ਇੱਥੇ ਹੀ ਆਪ ਨੂੰ ਖਵਾਜ਼ੀ ਮੁਈਨਦੀਨ ਚਿਸਤੀ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨ ਦਾ ਗੌਰਵ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ। ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਆਪ ਹਾਂਸੀ ਵਿਖੇ ਰਹੇ। ਇਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇੱਥੇ ਰਹਿ ਕੇ ਆਪ ਨੇ 18 ਸਾਲ ਕੱਠੇ ਤਪੱਸਿਆ ਕੀਤੀ।

ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਆਪਣੇ ਪੂਰੇ ਜੀਵਨ ਕਾਲ ਵਿਚ ਕਈ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਗਏ। ਕੁੱਝ ਸਮਾਂ ਆਪ ਫਰੀਦਕੋਟ ਵੀ ਰਹੇ। ਫਰੀਦਕੋਟ ਦਾ ਅਸਲ ਨਾਮ ਮੋਕਲਪੁਰ ਜਾਂ ਮੋਕਲ ਨਗਰ ਸੀ ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ 12ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਅੱਧ ਵਿਚ ਰਾਜਾ ਮੋਕਟ ਭੱਟੀ ਨੇ ਆਬਾਦ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਇਹ ਰਾਜਾ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਰੂਹਾਨੀਅਤ ਤੋਂ ਅਜਿਹਾ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਇਆ ਕਿ ਉਹ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦਾ ਮੁਰੀਦ ਹੋ ਗਿਆ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਅਥਾਹ ਸ਼ਰਧਾ ਵੱਸ ਹੋ ਕੇ ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਦਾ ਨਾਮ ਬਦਲ ਕੇ ਫਰੀਦਕੋਟ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ³। ਫਰੀਦਕੋਟ ਵਿਖੇ ਹਰ ਸਾਲ ਸਤੰਬਰ ਦੇ ਮਹੀਨੇ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿਚ ਨੌਂ ਰੋਜ਼ਾ ਮੇਲਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਜਿਸਨੂੰ ਆਗਮਨ ਪੁਰਬ ਜਾਂ ਫਰੀਦ ਮੇਲਾ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਦੂਸਰੇ ਦੁਨਿਆਵੀਂ ਮਜ਼ਹਬਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਲੱਖਾਂ ਸਰਧਾਲੂ ਵੀ ਇਸ ਮੇਲੇ ਵਿਚ ਸ਼ਿਰਕਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਮਿੱਠੇ ਜੀਵਨ ਤੇ ਮਿੱਠੀ ਬਾਣੀ ਸਦਕਾ ਹੀ ਤਾਂ ਲੋਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗੰਜ ਸ਼ੱਕਰ (ਮਿਠਾਸ ਦਾ ਖਜ਼ਾਨਾ) ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਦੇਹਾਂਤ 93 ਸਾਲ ਦੀ ਲੰਮੀ ਉਮਰ ਭੋਗ ਕੇ 1265 ਈਂ ਨੂੰ ਮੁਹੱਰਮ ਮਹੀਨੇ ਦੀ ਪੰਜਵੀਂ ਤਾਰੀਖ ਨੂੰ ਹੋਇਆ। ਆਪ ਦੀ ਦੇਹ ਨੂੰ ਪਾਕਪਟਨ ਵਿਖੇ ਦਫਨਾਇਆ ਗਿਆ। ਦੇਹਾਂਤ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਆਪ ਜੀ ਨੇ ਸ਼ੇਖ ਮੁਹੰਮਦ ਕਿਰਮਾਨੀ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਚੇਲਾ, ਆਸਾ ਤੇ ਚਟਾਈ ਦੇ ਕੇ ਆਗਿਆ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਇਹ ਵਸਤੂਆਂ ਸ਼ੇਖ ਨਿਜ਼ਾਮੁਦੀਨ ਔਲੀਆ ਨੂੰ ਪਹੁੰਚਾ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾਣ ਕਿਉਂਕਿ ਮੇਰੇ ਬਾਅਦ ਉਹ ਗੱਦੀ ਨਸ਼ੀਨ ਹੋਣਗੇ।

ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ- ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਸੂਫੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਸੰਸਥਾਪਕ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ ਧਾਰਾ ਦੇ ਕਵੀ ਵਜੋਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹਨ। ਆਪ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਵਿੱਚ ਸੂਫੀ ਰਹੱਸਵਾਦ ਤੇ ਇਸਲਾਮੀ ਸ਼ਰੀਅਤ ਦਾ ਇੱਕ ਬੜਾ ਅਸਚਰਜ ਜਨਕ ਸੁਮੇਲ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਆਮ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਪੜਾਅ ਦਾ ਸੂਫੀ ਕਵੀ ਹੋਣ ਦਾ ਮਾਣ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਬਿੰਦੂ ਅੱਲਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਆਪ ਨੇ ਜਿਸ ਮਾਧਿਅਮ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਉਹ ਨਿਰਮਲਤਾ, ਬੰਦਗੀ, ਆਜ਼ਮੀ ਹੈ।⁴ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਦੇ ਨਾਮ ਤੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਚਾਰ ਸ਼ਬਦ (ਦੋ-ਆਸਾ ਰਾਗ ਵਿੱਚ ਪੰਨਾ 488 ਅਤੇ ਦੋ ਸੂਹੀ ਰਾਗ ਵਿੱਚ ਪੰਨਾ 794) ਅਤੇ 112 ਸ਼ਲੋਕ (ਪੰਨਾ 1377-1384) ਦਰਜ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿੱਚ ਦੋ ਪੱਖਾਂ ਉੱਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ, ਇਸ਼ਕ ਦੇ ਰਹੱਸ ਜਾਂ ਇਸ਼ਕ ਦੀ ਸੰਪੂਰਨਤਾ ਅਤੇ ਸਦਾਚਾਰਕ ਜੀਵਨ।⁵ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਜੀਵਨ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਆਪ ਗ੍ਰਹਿਸਤੀ ਸਨ ਅਤੇ ਗ੍ਰਹਿਸਤੀ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰੱਖਦੇ ਸਨ ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਦੁਨਿਆਵੀ ਜੀਵਨ ਦੀ ਰਹਿਨਮਈ ਬੜੇ ਹੀ ਵਾਸਤਵਿਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਸ਼ਾਇਦ ਹੀ ਸੰਸਾਰਿਕ ਜੀਵਨ ਦੀ ਕੋਈ ਅਜਿਹੀ ਸਮੱਸਿਆ ਹੋਵੇ ਜਿਸ ਦੇ ਹੱਲ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਨੇ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਨੇ ਕਿਸੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਨਾ ਦਿੱਤਾ ਹੋਵੇ। ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਆਪਣੀ ਜਿੰਦਗੀ ਦੀ ਹਰ ਘੜੀ ਨੂੰ ਲੋਕ ਭਲਾਈ, ਪਰਉਪਕਾਰ ਤੇ ਮਨੁੱਖਤਾ ਪ੍ਰਤਿ ਸੱਚੀ ਹਮਦਰਦੀ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਤੇ ਲਾਇਆ। ਇਹੋ ਹੀ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਵਸਨੀਕਾਂ ਨੂੰ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਸਹਾਰਾ ਦਿੰਦੀ ਆ ਰਹੀ ਹੈ ਤੇ ਅੱਜ ਵੀ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੱਥ-ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ।

ਨਾਸ਼ਮਾਨਤਾ- ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ ਸਾਰੇ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਨਾਸ਼ਮਾਨ ਦੱਸਦੇ ਹੋਏ ਇੱਥੋਂ ਦੀ ਵਸਤਾਂ ਨਾਲ ਮੋਹ ਪਿਆਰ ਨਾ ਪਾਉਣ ਉੱਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਕੋਈ ਵੀ ਚੀਜ਼ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹੀ ਨਹੀਂ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਸਥਿਰ ਹੋਵੇ। ਸਭ ਜੀਵ-ਜੰਤੂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਵਸਤਾਂ ਇੱਕ ਨਾ ਇੱਕ ਦਿਨ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਸਤਾਂ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਕਰਨ ਦੀ ਥਾਂ ਆਪਣੇ ਅੱਲਾ ਨਾਲ ਲਿਵ ਲਾਉਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਇਨਸਾਨ ਨੂੰ ਸੁਚੇਤ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਫਰਮਾਉਂਦੇ ਹਨ :

ਕੰਧੀ ਉਤੈ ਰੁਖੜਾ ਕਿਚਰਕੁ ਬੰਨੈ ਧੀਰੁ ।।

ਫਰੀਦਾ ਕਚੈ ਭਾਂਡੈ ਰਖੀਐ ਕਿਚੁਰ ਤਾਈ ਨੀਰੁ ।।⁶

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਨੁੱਖੀ ਲਾਲਸਾਵਾਂ ਧੰਨ ਪਦਾਰਥਾਂ ਆਦਿ ਸਭ ਨੂੰ ਵਿਅਰਥ ਦੱਸਦੇ ਹੋਏ ਉਹ ਫਰਮਾਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਧੰਨ ਜਾਇਦਾਦ, ਕੋਠੇ, ਮੰਡਪ, ਮਾੜੀਆਂ, ਸਭ ਇਸੇ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਰਹਿ ਜਾਣੀਆਂ ਹਨ :

ਫਰੀਦਾ ਕੋਠੇ ਮੰਡਪ ਮਾੜੀਆਂ ਉਸਾਰੇਦੇ ਭੀ ਗਏ ।।

ਕੁੜਾ ਸਾਉਦਾ ਕਰਿ ਗਏ ਗੋਰੀ ਆਇ ਪਏ ।।⁷

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਸਾਰੇ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਨਾਸ਼ਮਾਨ ਦੱਸਦੇ ਹੋਏ ਇੱਥੋਂ ਦੀ ਸੁਖ ਸੰਪਤੀ ਨਾਲ ਮੋਹ ਨਾ ਪਾਣ ਤੇ ਪ੍ਰਭੂ ਸਿਮਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ।

ਮੁਰਸ਼ਦ ਦੀ ਟੇਕ-ਮੁਰਸ਼ਦ ਅਰਥਾਤ ਗੁਰੂ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਫ਼ਰੀਦ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਤਾ ਹੈ 'ਜੇ ਗੁਰ ਦਸੈ ਵਾਟ ਮੁਰੀਦਾ ਜੋਲੀਐ' ਮਰਸ਼ਦ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸੂਫੀ ਸਾਧਨਾ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਤੱਕ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ।⁸ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਮਾਰਗ ਉੱਤੇ ਚਲਦੇ ਹੋਇਆ ਮੁਰਸ਼ਦ ਦੀ ਟੇਕ ਲੈਣਾ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਅਨੁਸਾਰ ਬਹੁਤ ਹੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਗੁਰੂ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਤੱਦ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ ਜੇ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਉਸ ਨਾਲ ਸੱਚਾ ਤੇ ਪੱਕਾ ਪ੍ਰੇਮ ਹੋਵੇ। ਇਸ ਪ੍ਰੇਮ ਦੀ ਦੁਬਿਧਾ ਵਿੱਚ ਫਸੇ ਹੋਏ ਇਨਸਾਨ ਦਾ ਚਿਤਰਣ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸੋਹਣੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਹੈ:

ਫਰੀਦਾ ਗਲੀਏ ਚਿਕੜੁ ਦੂਰਿ ਘਰੁ ਨਾਲਿ ਪਿਆਰੇ ਨੇਹੁ ।।

ਚਲਾ ਤ ਭਿਜੈ ਕੰਬਲੀ ਰਹਾਂ ਤ ਤੁਟੈ ਨੇਹੁ ।।⁹

ਭਿਜਉ ਸਿਜਉ ਕੰਬਲੀ ਅਲਹ ਵਰਸਉ ਮੇਹੁ ।।

ਜਾਇ ਮਿਲਾ ਤਿਨਾ ਸਜਣਾ ਤੁਟਉ ਨਾਹੀ ਨੇਹੁ ।।¹⁰

ਬਾਬਾ ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰੂ ਦੇ ਦੱਸੇ ਰਸਤੇ ਤੇ ਚਲਣਾ ਸੱਚੇ ਮੁਰੀਦ ਦਾ ਧਰਮ ਹੈ। ਇਹੋ ਜੀਵਨ ਸਫਲਤਾ ਦੀ ਕੁੰਜੀ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਅਗਿਆਨਤਾ ਦਾ 'ਹਨੇਰ' ਦੂਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਆਪਣੀ ਕਿਰਪਾ ਨਾਲ ਗਿਆਨ ਦਾ ਸੁਰਮਾ ਦੇ ਕੇ ਮਨ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਰੌਸ਼ਨ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

ਆਪੇ ਦੀ ਪਛਾਣ- ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਆਪੇ ਦੀ ਪਛਾਣ ਨੂੰ ਸੁੱਖਾਂ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਜਿਹੜੇ ਲੋਕ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਨੂੰ ਜਾਣ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਭਾਵ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਨੂੰ ਸੰਵਾਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹਰ ਪਾਸੇ ਤੋਂ ਸੁੱਖ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਆਪੇ ਦੀ ਪਛਾਣ ਪ੍ਰਭੂ ਨਾਲ ਇਕਮਿਕ ਹੋਣ ਤੇ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਆਪੁ ਸਵਾਰਹਿ ਮੈ ਮਿਲਹਿ ਮੈ ਮਿਲਿਆ ਸੁਖੁ ਹੋਇ ।।

ਫਰੀਦਾ ਜੇ ਤੂ ਮੇਰਾ ਹੋਇ ਰਹਹਿ ਸਭੁ ਜਗੁ ਤੇਰਾ ਹੋਇ ।।¹¹

ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਭਾਲ ਜੰਗਲਾਂ ਵਿੱਚ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਬਹਾਰ ਮੁਖੀ ਸਾਧਨ ਰਾਹੀਂ ਕਰਨ ਦੀ ਨਿਖੇਧੀ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਰੱਬ ਤਾਂ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਅੰਦਰ ਹੀ ਵੱਸਦਾ ਹੈ ਬਸ ਉਸਨੂੰ ਢੂੰਡਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਆਪੇ ਦੀ ਸੂਝ ਗਿਆਨ ਤੋਂ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਫਰੀਦਾ ਜੰਗਲੁ ਜੰਗਲੁ ਕਿਆ ਭਵਹਿ ਵਣਿ ਕੰਡਾ ਮੋੜੇਹਿ ।।

ਵਸੀ ਰਬੁ ਹਿਆਲੀਐ ਜੰਗਲੁ ਕਿਆ ਚੂਢੇਹਿ ।।¹²

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸੂਝ ਰਾਹੀਂ ਅੱਵਸ਼ ਹੀ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਰੱਬੀ ਜੋਤ ਮਨ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਮਾਨ ਹੋ ਜਾਣ ਨਾਲ ਪ੍ਰਤੱਖ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਯਾਦ ਤੇ ਸਿਮਰਨ ਜਾਂ ਭਗਤੀ ਦਾ ਉਤਸ਼ਾਹ ਜਾਗਦਾ ਹੈ।

ਨੈਤਿਕਤਾ- ਨੈਤਿਕਤਾ ਮਨੁੱਖ ਅੰਦਰ ਚੰਗੇ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਸਦਾਚਾਰ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਗੁਣ ਹੈ। ਨੈਤਿਕਤਾ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਵਿੱਚ ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਫ਼ਰੀਦ ਬਾਣੀ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਇਉਂ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿਵੇਂ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਹੀ ਨੈਤਿਕਤਾ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਸੰਜੋਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਕਿਤੇ ਵੀ ਕੱਟੜਵਾਦੀ ਰਵੱਈਆ ਅਖ਼ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਮਨੁੱਖੀ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ।¹³ ਇਹੋ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਅੱਜ ਵੀ ਨੈਤਿਕਤਾ ਦੀ ਕਸਵੱਟੀ ਉੱਪਰ ਖਰੀ ਉੱਤਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਗੁਣ ਕੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਆਦਮੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਤੇ ਕਾਬੂ ਪਾ ਕੇ ਆਪਣੇ ਗੁੱਸੇ ਨੂੰ ਵੱਸ ਕਰ ਲਵੇ ਤੇ ਬੁਰਾ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਦਾ ਵੀ ਭਲਾ ਕਰੇ।

ਫਰੀਦ ਬੁਰੇ ਦਾ ਭਲਾ ਕਰਿ ਗੁਸਾ ਮਨਿ ਨ ਹਢਾਇ ।।

ਦੇਹੀ ਰੋਗੁ ਨ ਲਗਈ ਪਲੈ ਸਭੁ ਕਿਛੁ ਪਾਇ ।।¹⁴

ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਨੂੰ ਉੱਚਾ ਦਿਖਾਉਣ ਲਈ ਮਹਾਨ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਦੂਜਿਆਂ ਦੇ ਨਹੀਂ ਆਪਣੇ ਔਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਆਪਣੇ-ਆਪ ਨੂੰ ਵੱਡਾ ਕਹਿਣ ਵਾਲਾ ਆਦਮ ਘੁਮੰਡੀ ਤਾਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਪਰ ਮਹਾਨ ਨਹੀਂ। ਫਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਆਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਹੇ ਮਨੁੱਖ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਤੂੰ ਆਪਣੇ ਗਿਰੇਵਾਨ ਵਿੱਚ ਝਾਕ:

ਫਰੀਦਾ ਜੇ ਤੂ ਅਕਲਿ ਲਤੀਫੁ ਕਾਲੇ ਲਿਖੁ ਨ ਲੇਖ ।।

ਆਪਨੜੇ ਗਿਰੀਵਾਨ ਮਹਿ ਸਿਰਿ ਨੀਵਾਂ ਕਰਿ ਦੇਖੁ ।।¹⁵

ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਪ੍ਰੇਮ- ਪ੍ਰੇਮ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਮਹਾਨ ਚੁੰਬਕ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ ਜੋ ਸੁਤੇ ਸਿਧ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਹਰ ਇਕ ਸ਼ੈਅ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵੱਲ ਖਿੱਚਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਜੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਪ੍ਰੇਮ ਵਿੱਚ ਰੰਗੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਭੂ ਤੋਂ ਵਿਛੁੜਣ ਦੀ ਹਾਲਤ ਜਾਂ ਪੀੜ ਨੂੰ ਸੁਹਾਗਣ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਨਾਲ ਰੂਪਮਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬਿਰਹਾ ਨੂੰ ਸੁਲਤਾਨ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਜੀ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜਿਸ ਮਨੁੱਖ ਅੰਦਰ ਬਿਰਹਾ ਨਹੀਂ ਉਪਜਦਾ, ਉਹ ਮਸਾਣ ਬਰਾਬਰ ਹੈ। ਬਿਰਹਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਨਾਂ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ ਉਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ :

ਬਿਰਹਾ ਬਿਰਹਾ ਆਖੀਐ ਬਿਰਹਾ ਤੂ ਸੁਲਤਾਨ ।।

ਫਰੀਦਾ ਜਿਤੁ ਤਨਿ ਬਿਰਹੁ ਨ ਉਪਜੈ ਸੋ ਤਨੁ ਜਾਣੁ ਮਸਾਨੁ ।।¹⁶

ਉਹ ਪ੍ਰਭੂ ਪ੍ਰੇਮ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਮਨੁੱਖੀ ਜੋਬਨ ਜਾਂ ਜਵਾਨੀ ਨੂੰ ਫਜ਼ੂਲ ਸਮਝਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਕਿੰਨੇ ਹੀ ਜੋਬਨ ਪ੍ਰਭੂ ਪ੍ਰੀਤ ਬਿਨਾਂ ਵਿਅਰਥ ਗਏ ਹਨ। ਉਸ ਦੇ ਪ੍ਰੇਮ ਨਾਲ ਮਨ ਵਿੱਚ ਖੇੜਾ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਜਵਾਨੀ ਵਿੱਚ ਵੀ ਮਨ ਤੇ ਚਿਹਰਾ ਮੁਰਝਾ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਰੱਬ ਦੀ ਰਜ਼ਾ-ਰੱਬ ਦੀ ਰਜ਼ਾ ਜਾਂ ਭਾਣਾ ਮੰਨਣਾ ਗੁਰਮਤਿ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਿਧਾਂਤ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਰਜ਼ਾ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰਭੂ ਭਾਵੇਂ ਸਾਨੂੰ ਦੁੱਖ ਵਿੱਚ ਰੱਖੇ ਸਾਨੂੰ ਉਵੇਂ ਹੀ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਸਬਰ ਅੰਦਰਿ ਸਾਬਰੀ ਤਨੁ ਏਵੈ ਜਾਲੇਨਿ ।।

ਹੋਨਿ ਨਜੀਕਿ ਖੁਦਾਇ ਚੈ ਭੇਤੁ ਨ ਕਿਸੈ ਦੇਨਿ ।।¹⁷

ਸਬਰ ਧਾਰਨ ਤੋਂ ਫਰੀਦ ਦਾ ਅਰਥ ਰੱਬ ਦੀ ਰਜ਼ਾ ਮੰਨਣਾ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਪ੍ਰਾਣੀ ਹਰ ਦੁੱਖ ਨੂੰ ਰੱਬ ਦੀ ਰਜ਼ਾ ਮੰਨ ਕੇ ਧੀਰਜ ਨਾਲ ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਰੱਬ ਦੇ ਸੰਯੋਗ ਦਾ ਭਾਗੀ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਰਜ਼ਾ ਦਾ ਜੀਵਨ ਵਿਅਰਥ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦਾ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਮਨੋਰਥ ਨੂੰ ਅਵੱਸ਼ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਿਹੜਾ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਦੁੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਨਿਰਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਡੁੱਬਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਰਜ਼ਾ ਦੇ ਭਾਵਾਂ ਤੋਂ ਉੱਕਾ ਹੀ ਸੱਖਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰਭੂ ਭਾਣੇ ਨੂੰ ਮੰਨਦੇ ਹੋਏ, ਉਸਦੇ ਕੀਤੇ ਜਾਂ ਉਸਦੇ ਦਿੱਤੇ ਉੱਤੇ ਸਾਨੂੰ ਸਬਰ ਸੰਤੋਖ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਰੱਬ ਦੀ ਰਜ਼ਾ ਵਿੱਚ ਹੀ ਸਭ ਕੁੱਝ ਹੈ, ਇਸੇ ਜੰਗਲ ਵਿੱਚ ਵੱਸਦੇ ਪੰਛੀ ਵੀ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਓਟ ਨਹੀਂ ਛੱਡਦੇ। ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਦਾ ਆਸਰਾ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਤਮ ਹੈ।

ਫਰੀਦਾ ਹਉ ਬਲਿਹਾਰੀ ਤਿਨੁ ਪੰਖੀਆ ਜੰਗਲਿ ਜਿੰਨਾ ਵਾਸੁ ।।

ਕਕਰੁ ਚੁਗਨਿ ਥਲਿ ਵਸਨਿ ਰਬ ਨ ਛੋਡਨਿ ਪਾਸੁ ।।¹⁸

ਸ਼ਹਿਨਸ਼ੀਲਤਾ ਤੇ ਨਿਮਰਤਾ - ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਸਬਰ, ਸੰਤੋਖ ਅਤੇ ਨਿਮਰਤਾ ਨੂੰ ਵੀ ਯੋਗ ਸਥਾਨ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਉਹ ਗਰੀਬ ਤੇ ਬੇਵੱਸ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਤੰਗ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਨੈਤਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਕਿਸੇ ਲੁੱਟ-ਖਸੁੱਟ ਨਾਲ ਕਮਾਈ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਰੋਟੀ ਤੋਂ ਕਈ ਗੁਣਾਂ ਚੰਗੀ ਆਪਣੇ ਹੱਥਾਂ ਦੀ ਕਿਰਤ ਕਰਕੇ ਕਮਾਈ ਗਈ ਰੁੱਖੀ-ਸੁੱਖੀ ਰੋਟੀ ਕਿਤੇ ਬਿਹਤਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਜੀ ਫਰਮਾਉਂਦੇ ਹਨ:

ਰੁੱਖੀ ਸੁੱਖੀ ਖਾਇ ਕੈ ਠੰਢਾ ਪਾਣੀ ਪੀਉ ।।

ਫਰੀਦਾ ਦੇਖਿ ਪਰਾਈ ਚੋਪੜੀ ਨਾ ਤਰਸਾਏ ਜੀਉ ।।¹⁹

ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਨਿਮਰਤਾ ਦਾ ਗੁਣ ਅਪਣਾਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਬੁਰਾਈ ਨੂੰ ਬੁਰਾਈ ਨਾਲ ਤੇ ਨਫਰਤ ਦੀ ਨਫਰਤ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਪਿਆਰ ਤੇ ਨਿਮਰਤਾ ਨਾਲ ਸਿੱਧੇ ਰਾਹ ਪਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ:

ਫਰੀਦਾ ਜੋ ਤੈ ਮਾਰਨਿ ਮੁਕੀਆਂ ਤਿਨੁ ਨ ਮਾਰੇ ਘੁੰਮਿ ।।

ਆਪਨੜੈ ਘਰਿ ਜਾਈਐ ਪੈਰ ਤਿਨ੍ਹਾ ਦੇ ਚੁੰਮਿ ।।²⁰

ਸਾਦਗੀ ਪਸੰਦ – ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਜੀ ਸਾਦਾ ਜੀਵਨ ਜਿਉਣ, ਦਿਲ ਵਿਚ ਗੁੱਸਾ ਨਾ ਕਰਨ, ਬੁਰੇ ਦਾ ਭਲਾ ਕਰਨਾ ਤੇ ਮਿਠਾ ਬੋਲਣਾ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਸਾਦਗੀ ਤੇ ਮਿੱਠਾਸ ਦੀਆਂ ਉਦਾਹਰਨਾਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸੁਤੰਤਰ ਤੇ ਸਾਦਾ ਜੀਵਨ ਜਿਉਣ ਨੂੰ ਹੀ ਉਤਮ ਕਿਹਾ ਹੈ।

ਫਰੀਦਾ ਰੋਟੀ ਮੇਰੀ ਕਾਠ ਕੀ ਲਾਵਣੁ ਮੇਰੀ ਭੁਖ ।।

ਜਿਨਾ ਖਾਧੀ ਚੋਪੜੀ ਘਣੇ ਸਹਨਿਗੇ ਦੁਖ ।।²¹

ਫਰੀਦਾ ਬਾਰਿ ਪਰਾਇਐ ਬੈਸਣਾ ਸਾਈ ਮੁਝੈ ਨ ਦੇਹਿ ।।

ਜੇ ਤੂ ਏਵੈ ਰਖਸੀ ਜੀਉ ਸਰੀਰਹੁ ਲੇਹਿ ।।²²

ਮੌਤ ਦੀ ਅਟਲਤਾ– ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਮੌਤ ਦੀ ਸਰਬ-ਵਿਆਪਕਤਾ, ਅਟਲਤਾ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿੜਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਰੱਹਸ ਨੂੰ ਖੋਲਣ ਦਾ ਜਤਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਨੇ ਇਕ ਚੇਤਾਵਨੀ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰ ਕੇ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸੁੱਤੀ ਹੋਈ ਰੂਹਾਨੀ-ਰੂਹ ਨੂੰ ਹਲੂਣਿਆ ਤੇ ਟੁੰਬਿਆ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਮੌਤ ਦੀ ਸਚਾਈ ਯਾਦ ਕਰਵਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸੁੰਦਰ ਤੇ ਕੋਮਲ ਸਰੀਰ ਸਦਾ ਨਹੀਂ ਰਹੇਗਾ। ਮੌਤ ਸਰੀਰ ਦਾ ਇੱਕ ਯਕੀਨੀ ਅੰਗ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਸਾਰੇ ਸੰਸਾਰ ਉੱਪਰ ਇਹ ਵਿਆਪਕ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀ ਵਲਗਣ ਤੋਂ ਕੋਈ ਚੀਜ਼ ਸੁਤੰਤਰ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਫਰੀਦ ਜੀ ਮੌਤ ਨੂੰ ਜਿੰਦਗੀ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਸੱਚ ਮੰਨਦੇ ਹੋਏ ਮੌਤ ਦੇ ਪਰਛਾਵੇਂ ਹੇਠ ਵੀ ਗੱਲ ਜਿੰਦਗੀ ਦੀ ਹੀ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਫਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਬੁਢਾਪੇ ਸਮੇਂ ਦਾ ਚਿੱਤਰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਮੌਤ ਨੂੰ ਕਰੀਬ ਤੋਂ ਦੇਖਦੇ ਹਨ :-

ਦੇਖ ਫਰੀਦਾ ਜੁ ਥੀਆ ਦਾੜੀ ਹੋਈ ਭੂਰ ।।

ਅਗਹੁ ਨੇੜਾ ਆਇਆ ਪਿਛਾ ਰਹਿਆ ਦੁਰਿ ।।²³

ਬਿਰਧ ਅਵਸਥਾ ਦਾ ਚਿਤਰਣ– ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਮੌਤ ਤੇ ਬੁਢਾਪੇ ਦਾ ਚਿੱਤਰ ਖਿੱਚਦੇ ਸਮੇਂ ਭੈ ਅਤੇ ਪ੍ਰੇਮ ਨੂੰ ਸਮੋਇਆ ਹੈ, ਉਹ ਬਿਰਧ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਜਾ ਕੇ ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਮੌਤ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਜਵਾਨੀ ਉੱਪਰ ਨਜ਼ਰ ਮਾਰਦੇ ਹਨ, ਭਾਵ ਕਿ ਉਹ ਲੋਕ ਅਤੇ ਪਰਲੋਕ ਦੋਹਾਂ ਸਥਿਤੀਆਂ ਨੂੰ ਬਿਰਧ ਬਿੰਦੂ ਉੱਪਰ ਖਲੋ ਕੇ ਦੇਖਦੇ ਹਨ।²⁴ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਬਿਰਧ ਅਵਸਥਾ ਦੇ ਸਹਾਰੇ ਲੋਕ ਅਤੇ ਪਰਲੋਕ ਦੀਆਂ ਜੋ ਤਸਵੀਰਾਂ ਖਿੱਚੀਆਂ ਹਨ ਉਹ ਡਰਾਵਣੀਆਂ ਜਾਂ ਭਿਆਨਕ ਨਹੀਂ ਹਨ, ਸਗੋਂ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦੀਆਂ ਮੂਰਤੀਆਂ ਬਣ ਗਈਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਮਨੁੱਖ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਭਗਤੀ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਆਪਣੇ ਲੋਕ ਅਤੇ ਪਰਲੋਕ ਸੁਧਾਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜੀਵ ਨੂੰ ਇਹ ਸਮਝਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਦ ਉਸਦਾ ਬਚਪਨ ਨਾ ਰਿਹਾ, ਜਵਾਨੀ ਖੰਭ ਲਾ ਕੇ ਉਡ ਗਈ, ਤਦ ਇੱਕ ਦਿਨ ਬੁਢਾਪੇ ਦਾ ਅੰਤ ਮੌਤ ਹੋ ਜਾਏਗਾ, ਇਸ ਲਈ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਬੁਢਾਪੇ ਨੂੰ ਹੀ ਸੰਵਾਰ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਪਰਲੋਕ ਨੂੰ ਸੁਧਾਰਨ ਵਿੱਚ ਰੁਝਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਬੁੱਢਾ ਹੋਇਆ ਸੇਖ ਫਰੀਦ ਕੰਬਣਿ ਲਗੀ ਦੇਹ ।।

ਜੇ ਸਉ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਜੀਵਣਾ ਭੀ ਤਨੁ ਹੋਸੀ ਖੇਹ ।।²⁵

ਫਰੀਦਾ ਚਾਰਿ ਗਵਾਈਆ ਹੰਢਿ ਕੈ ਚਾਰਿ ਗਵਾਇਆ ਸੰਮਿ ।।

ਲੇਖਾ ਰੱਬ ਮੰਗੋਸੀਆ ਤੂ ਆਹੋ ਕੇਰੇ ਕੰਮਿ ।।²⁶

ਇਸ ਤਰਾਂ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਜੀ ਬਿਰਧ ਅਵਸਥਾ ਤੇ ਪੁੱਜਕੇ ਦੇਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਵਾਸਤਵ ਵਿੱਚ ਜੁਆਨੀ ਦਾ ਹੀ ਉਹ ਸਮਾਂ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਪਰਮਾਤਮਾ ਬਾਰੇ ਚੰਗੀ ਤਰਾਂ ਸੋਚ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੀ ਜੁਆਨੀ ਬੇਕਾਰ ਤੇ ਫਜ਼ੂਲ ਗੱਲਾਂ ਵਿੱਚ ਨਸ਼ਟ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਜਦ ਬੁਢਾਪੇ ਵਿੱਚ ਇਸ ਸੱਚਾਈ ਦਾ ਪਤਾ ਚਲਦਾ ਹੈ ਤਦ ਸਿਵਾਏ ਪਛਤਾਵੇ ਦੇ ਹੋਰ ਕੁਝ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ।

ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਸੰਕਲਪ– ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਜੀ ਅਨੁਸਾਰ ਮਨੁੱਖ ਵਿੱਚ ਇਹ ਇੱਕ ਵੱਡਾ ਔਗੁਣ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਦੂਜਿਆਂ ਦੇ ਐਬਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚੰਗੇ ਕਰਮ ਸਿਰਫ ਉਹੀ ਨਹੀਂ ਜੋ ਬਾਹਰੋਂ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਚੰਗਾ ਜਾਪੇ ਸਗੋਂ ਉਹ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਚੰਗੀ ਭਾਵਨਾ ਭਰੀ ਹੋਈ ਹੋਵੇ। ਫਰੀਦ ਜੀ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਕਰਮ ਕਰਨ

ਲੱਗਿਆ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਅੰਤਰ ਆਤਮਾ ਵੱਲ ਝਾਤੀ ਮਾਰ ਲੈਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਕਰਮ ਕਿਸ ਨੀਅਤ ਨਾਲ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਆਤਮਾ ਤਿਆਗ ਦੀ ਨੈਤਿਕਤਾ ਵਿੱਚ ਸਵੈ-ਦਰਵੇਸ਼ੀ, ਸਵੈ-ਆਲੋਚਨਾ ਧੀਰਜ, ਅਹਿੰਸਾ ਜੀਵਨ ਵਿਧੀ ਦੇ ਸੁਭਾਵਿਕ ਗੁਣ ਹਨ ਜੋ ਚਰਿੱਤਰ ਦੀ ਨੈਤਿਕ ਬੁਨਿਆਦ ਸਮਝੇ ਗਏ ਹਨ।²⁷ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਦੇਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਨੀਵੇਂ ਇਖਲਾਕ ਦੇ ਲੋਕ ਬੁਰੇ ਦਾ ਬੁਰਾ ਤੇ ਭਲੇ ਦਾ ਭਲਾ ਕਰਨ ਨੂੰ ਤਰਜੀਹ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਹਨ। ਆਪ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਕੋਈ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਬੁਰਾਈ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਵੀ ਉਸ ਨਾਲ ਭਲਾ ਹੀ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇੰਝ ਕਰਨ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਮਨ ਤੇ ਸਰੀਰ ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਨਰੋਏ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ।

ਫ਼ਰੀਦਾ ਬੁਰੇ ਦਾ ਭਲਾ ਕਰਿ ਗੁਸਾ ਮਨਿ ਨ ਹਢਾਇ ।।

ਦੇਹੀ ਰੋਗ ਨ ਲਗਈ ਪਲੈ ਸਭੁ ਕਿਛੁ ਪਾਏ ।।²⁸

ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਹੇ ਫ਼ਰੀਦ ਤੂੰ ਮੋਢੇ ਉੱਤੇ ਮੁਸੱਲਾ ਰੱਖਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਤੇ ਗਲ ਵਿੱਚ ਫ਼ਕੀਰਾਂ ਵਾਲੀ ਕੰਬਲੀ ਪਾਈ ਹੋਈ ਹੈ। ਮੂੰਹ ਵਿੱਚ ਤੇਰੇ ਗੁੜ ਵਰਗੀਆ ਮਿੱਠੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਹਨ ਪਰ ਦਿਲ ਵਿੱਚ ਮਕਾਰ ਤੇ ਫ਼ਰੇਬ ਦੀ ਕੈਂਚੀ ਹੈ। ਰੱਬ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿੱਚ ਤੂੰ ਤਦ ਹੀ ਸੱਚਾ ਹੈ ਜਾਂ ਚੰਗਾ ਮਨੁੱਖ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਮਨੋ ਤੇ ਤਨੋ, ਦਿਲੋਂ ਤੇ ਜ਼ਬਾਨੋ, ਅੰਦਰੋਂ ਤੇ ਬਾਹਰੋਂ ਸੱਚਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਮਨ ਦੀ ਨਿਰਮਲਤਾ ਉਸ ਦੇ ਭੇਖ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਅੰਦਰੋਂ ਹਉਮੈ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਵਿੱਚ ਹੈ।

ਫ਼ਰੀਦਾ ਕੰਨਿ ਮੁਸਲਾ ਸੂਫੁ ਗਲਿ ਦਿਲਿ ਕਾਤੀ ਗੁੜੁ ਵਾਤਿ ।।

ਬਾਹਰ ਦਿਸੈ ਚਾਨਣ ਦਿਲਿ ਅੰਧਿਆਰੀ ਰਾਤਿ ।।²⁹

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਜੋ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਵਿਚਰਦਾ ਹੋਇਆ ਆਪੇ ਵਿਚ ਗਲਤਾਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿਕਾਰਾਂ ਵਿਚ ਫੱਸ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਭੁੱਲ ਕੇ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਸੱਚ ਕਰ ਜਾਣਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਖੋਲ੍ਹੀਆਂ ਹਨ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਤੂੰ ਜਿੱਥੇ ਮਰਜੀ ਭਟਕ ਲੈ ਅੰਤ ਤੇਰਾ ਸਾਥ ਚੰਗੇ ਕਰਮਾਂ ਨੇ ਹੀ ਦੇਣਾ ਹੈ ਤੂੰ ਜੋ ਭੇਖ ਪਸਾਰ ਕੇ ਬੈਠਾ ਹੈ ਉਸਦਾ ਪਰਦਾ ਇੱਕ ਦਿਨ ਖੁੱਲ੍ਹ ਹੀ ਜਾਣਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਸੱਚ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰ ਜਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਹਮੇਸ਼ਾ ਸਦਾਚਾਰਕ ਸੱਚਾਈਆਂ ਦਾ ਸਾਥ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਖਿਮਾ, ਸ਼ਹਿਣਸੀਲਤਾ, ਧੀਰਜ, ਸਬਰ-ਸੰਤੋਖ ਤੇ ਚੰਗੇ ਮਨੁੱਖੀ ਗੁਣ ਹਾਸਿਲ ਕਰਨੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ।

ਉਪਰੋਕਤ ਵਿਚਾਰ ਚਰਚਾ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਅਸੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਸਾਰੇ ਮਨੁੱਖੀ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਭਲੀਭਾਂਤ ਸੰਜੋਇਆ ਹੈ ਜੋ ਇੱਕ ਆਦਰਸ਼ ਮਨੁੱਖ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਜੇ ਹਰ ਇੱਕ ਆਦਮੀ ਆਪਣੇ ਔਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਨੂੰ ਸੁਧਾਰਨ ਦੇ ਯਤਨ ਕਰੇ ਤਾਂ ਸਾਰਾ ਸਮਾਜ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਸੁਧਰ ਜਾਵੇਗਾ। ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਮਹੱਤਵ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਫਰਮਾਉਂਦੇ ਹਨ ਹੇ ਮਨੁੱਖ ਤੂੰ ਦੂਜਿਆਂ ਦੇ ਔਗੁਣ ਦੇਖਣ ਦੀ ਬਜਾਇ, ਦੂਜਿਆਂ ਦੀ ਬੁਰਾਈ ਕਰਨ ਦੀ ਥਾਂ ਆਪਣੇ ਔਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਪਛਾਣੋ। ਜੇਕਰ ਤੇਰੇ ਨਾਲ ਕੋਈ ਬੁਰਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਨਾਲ ਵੀ ਭਲਾ ਕਰ ਤੇ ਸੱਚੇ ਮਾਰਗ ਤੇ ਚਲਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਭੂ-ਪਤੀ ਨਾਲ ਪ੍ਰੀਤ ਜੋੜ ਕੇ ਆਪਣੇ ਮਨੁੱਖੇ ਜਨਮ ਨੂੰ ਸੰਵਾਰ। ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਦੇ ਸਾਰੇ ਵਿਸ਼ੇ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਚੰਗੇ ਕਰਮ ਕਰਨ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰੇ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਜੁਬਾਨ, ਨਿਮਰਤਾ, ਹਲੀਮੀ ਕਰਕੇ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ੱਕਰਗੰਜ ਹੋਣ ਦਾ ਮਾਣ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਗੁਣ ਹੀ ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਇੱਕ ਮਨੁੱਖ ਵਿਚ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਇਹਨਾਂ ਨੈਤਿਕ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਦਾ ਹੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਸਰੋਤ ਹੈ। ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਿੱਜੀ ਅਨੁਭਵਾਂ ਨਾਲ ਨੈਤਿਕ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਸੰਜੋਇਆ ਹੈ ਜੋ ਅੱਜ ਵੀ ਭਟਕੇ ਹੋਏ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਮਾਰਗ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ।

ਹਵਾਲੇ ਅਤੇ ਟਿਪਣੀਆਂ

1. ਕੁੰਦਣ ਲਾਲ ਬੱਧਣ (ਬੁਧਿਸਟ), ਫ਼ਰੀਦ ਦਰਪਣ, ਲੋਕਗੀਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 2012, ਪੰਨਾ-8
2. ਤਾਰਨ ਸਿੰਘ, ਬਲਵੀਰ ਕੌਰ, ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀਵਨੀ ਤੇ ਰਚਨਾ, ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 1973, ਪੰਨਾ-7
3. ਗੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਪਾਲ, ਬਾਬਾ ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ (ਸੰਖੇਪ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਰਚਨਾ), ਲੋਕਗੀਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਸਰਹੰਦ, 1996, ਪੰਨਾ-7
4. ਐਮ.ਜੀ.ਗੁਪਤਾ(ਸੰਪਾ), ਬਾਬਾ ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ, ਲੋਕਗੀਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਸਰਹੰਦ, 1996, ਪੰਨਾ-36

5. ਪ੍ਰੋ. ਦੀਵਾਨ ਸਿੰਘ, ਫ਼ਰੀਦ ਦਰਸ਼ਨ, ਸਾਹਿਤ ਸੰਗਮ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 1967, ਪੰਨਾ-33
6. ਸ਼ਬਦਾਰਥ, ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1956, ਪੰਨਾ-1382
7. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-1380
8. ਕਸ਼ਮੀਰ ਸਿੰਘ ਕਾਦਰ, ਬਾਬਾ ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ ਚਿੰਤਨ ਤੇ ਕਲਾ, ਸਰਵਪ੍ਰੀਤ ਸਿੰਘ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1993, ਪੰਨਾ-9
9. ਸ਼ਬਦਾਰਥ, ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1956, ਪੰਨਾ-1379
10. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-1379
11. ਸ਼ਬਦਾਰਥ, ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1956, ਪੰਨਾ-1382
12. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-1378
13. ਸ.ਸ.ਅਮੋਲ, ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀਵਨ ਤੇ ਰਚਨਾ, ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 1986, ਪੰਨਾ-80
14. ਸ਼ਬਦਾਰਥ, ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1956, ਪੰਨਾ-1382
15. ਸ਼ਬਦਾਰਥ, ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1956, ਪੰਨਾ-1378
16. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-1379
17. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-1384
18. ਸ਼ਬਦਾਰਥ, ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1956, ਪੰਨਾ-1383
19. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-1379
20. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-1378
21. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-1379
22. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-1380
23. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-1378
24. ਡਾ. ਕਾਲਾ ਸਿੰਘ ਬੇਦੀ, ਫਰੀਦ ਤੇ ਫਰੀਦ ਬਾਣੀ, ਪੰਜਾਬ ਬੁੱਕ ਸਟੋਰ, ਦਿੱਲੀ, 1974, ਪੰਨਾ-1380
25. ਸ਼ਬਦਾਰਥ, ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1956, ਪੰਨਾ-1380
26. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-1379
27. ਡਾ. ਰਜਿੰਦਰ ਪਾਲ ਸਿੰਘ ਜੋਸ਼ (ਪ੍ਰੋ) (ਸੰਪਾ), ਫਰੀਦ ਬਾਣੀ ਸੰਵਾਦ ਤੇ ਸਮੀਖਿਆ, ਲੋਕਗੀਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 2016, ਪੰਨਾ-97
28. ਸ਼ਬਦਾਰਥ, ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1956, ਪੰਨਾ-1381
29. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-1380

ਖੋਜਾਰਥੀ

ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਅਧਿਐਨ ਵਿਭਾਗ
ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ।

ਪੰਜਾਬ ਤੇ ਸਿੱਖ : ਅਠਾਰਾਂ ਸੌ ਸਤਵੰਜਾ ਦਾ ਗ਼ਦਰ

ਡਾ. ਮਨਮੋਹਨ

1857 ਦੇ ਗ਼ਦਰ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਦਿਆਂ ਕੁਝ ਨਵੇਂ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਸਾਹਵੇਂ ਹਨ। ਪਹਿਲਾਂ ਕਿ ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਰਾਜ ਦੇ ਕਿਰਸਾਨੀ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਹੀ ਇਸ ਖਿੱਤੇ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ, ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਉਪਰਲੇ ਵਰਗਾਂ ਵਿਚਲੇ ਆਪਸੀ ਸੰਬੰਧ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਨ। ਦੂਜਾ, ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ 'ਪਿਤਰੀ ਉਪਯੋਗਵਾਦ' (Paternal Utilitarianism) ਅਤੇ 'ਗਾਜਰ ਤੇ ਡੰਡੇ' (Carrot and Stick policy) ਵਾਲੀ ਨੀਤੀ ਨੇ ਕਿਥੋਂ ਤਕ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰਕ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ, ਜੋ ਕਿ ਇਸ ਖਿੱਤੇ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਹੋਰ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਰਾਜਸੀ ਲਹਿਰ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਵਿੱਚ ਸਹਾਈ।

1857 ਦੇ ਗ਼ਦਰ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ 'ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਦੀ ਬਗ਼ਾਵਤ' ਕਿਹਾ। ਮੇਰਠ, ਝਾਂਸੀ, ਲਖਨਊ ਤੇ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਹੋਈ ਉਥਲ-ਪੁਥਲ ਅਤੇ ਬਗ਼ਾਵਤ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਰਿਆਸਤਾਂ ਚੁੱਪ ਤੇ ਵਫ਼ਾਦਾਰ ਰਹੀਆਂ। ਇਹੋ ਮਿੱਥ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋ ਗਈ ਕਿ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਇਸ ਗ਼ਦਰ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦਾ ਸਾਥ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਮਿੱਥ ਨੂੰ ਹੋਰ ਰੂੜ੍ਹ ਅਤੇ ਸਥਾਈਤੱਵ ਦੇਣ ਵਿਚ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਮੈਕਾਲਿਫ਼ ਦੀ ਵੱਡੀ ਭੂਮਿਕਾ ਸੀ। ਇਸ ਮੁਆਮਲੇ ਵਿਚ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ, ਪੱਤਰਕਾਰ ਅਤੇ ਲੇਖਕ ਖ਼ੁਸ਼ਵੰਤ ਸਿੰਘ ਤਾਂ ਸੱਭ ਨੂੰ ਪਿੱਛੇ ਛੱਡ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਸਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਕੁਝ ਇੱਕ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਦੋਹਾਂ ਪਾਸਿਆਂ ਦੇ ਕਿਸਾਨ ਨਿਰਸੰਕੋਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਦੀ ਮਦਦ 'ਤੇ ਉਤਰ ਆਏ'। ਅਤੇ ਇਹ ਗੱਲ ਹੈਰਾਨੀ ਵਾਲੀ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਲੋਕ ਜਿਹੜੇ 1857 ਦੇ ਮੁਜਾਹਿਦ ਹੋਣ ਦਾ ਦਾਅਵਾ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਉਹੋ ਹੀ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅੱਠ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਫਰੰਗੀਆਂ ਦੇ ਹੱਥ ਠੋਕੇ ਬਣ ਕੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੂੰ ਗ਼ੁਲਾਮ ਬਣਾਇਆ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਹੋਰ ਵੀ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ 'ਬਗ਼ਾਵਤ ਨੂੰ ਦਬਾਉਣ ਦੇ ਮੁਆਮਲੇ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਸੱਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਭੂਮਿਕਾ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਸੀ'।

ਦਰਅਸਲ, ਆਮ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦਾ ਸਾਥ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ, ਸਹੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਬਲਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਿੱਖ ਰਜਵਾੜਿਆਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਾ ਪਟਿਆਲਾ ਨਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਜੀਂਦ ਦਾ ਰਾਜਾ ਸਰੂਪ ਸਿੰਘ, ਨਾਭੇ ਦਾ ਰਾਜਾ ਭਰਪੂਰ ਸਿੰਘ, ਕਪੂਰਥਲਾ ਦਾ ਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਫਰੀਦਕੋਟ ਦਾ ਰਾਜਾ ਵਜ਼ੀਰ ਸਿੰਘ ਸ਼ਾਮਿਲ ਸੀ, ਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦਾ ਤਨੋਂ, ਮਨੋਂ ਅਤੇ ਧਨੋਂ ਸਾਥ ਦਿੱਤਾ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਵਫ਼ਾਦਾਰੀ (ਗ਼ੱਦਾਰੀ) ਦਾ ਭਰਪੂਰ ਇਨਾਮ ਦਿੱਤਾ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਪਟਿਆਲਾ ਨੂੰ ਝੱਜਰ ਤੇ ਭਦੌੜ ਰਿਆਸਤਾਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਫਰਜ਼ਦ-ਏ-ਖ਼ਾਸ ਖ਼ਿਤਾਬ ਨਾਲ ਨਿਵਾਜਿਆ ਗਿਆ। ਜੀਂਦ ਦੇ ਰਾਜੇ ਨੂੰ ਦਾਦਰੀ ਅਤੇ ਥਾਨੇਸਰ ਇਲਾਕਿਆਂ ਦੇ ਇਲਾਵਾ ਫਰਜ਼ਦ-ਏ-ਦਿਲਬੰਦ' ਦਾ ਖ਼ਿਤਾਬ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਨਾਭੇ ਦੇ ਰਾਜੇ ਨੂੰ ਝੱਜਰ ਦੇ ਕੁਝ ਪਿੰਡਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਫਰਜ਼ਦ-ਏ-ਅਹਨੁਜਮੰਦ' ਦਾ ਖ਼ਿਤਾਬ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਫਰੀਦਕੋਟ ਅਤੇ ਕਪੂਰਥਲਾ ਦੇ ਰਾਜਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਹੋਰ ਜਾਗੀਰਾਂ ਬਖ਼ਸ਼ੀਆਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਗ਼ੱਦਾਰੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਾਜਿਆਂ ਨੇ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤੀ ਬਲਕਿ, 1845 ਅਤੇ 1849 ਦੀਆਂ ਐਂਗਲੋ ਸਿੱਖ ਜੰਗਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਜਵਾੜਿਆਂ ਨੇ ਖ਼ਾਲਸਾ ਦਰਬਾਰ ਲਾਹੌਰ (ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ) ਵਿਰੁੱਧ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦਾ ਸਾਥ ਦੇ ਕੇ ਵੀ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਗ਼ਦਰ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਖ਼ਾਸ ਕਰਕੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਅਕਰਮਕਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਨਿਆਂ, ਦਾਬੇ, ਤਾਨਾਸ਼ਾਹੀ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਜ਼ੁਲਮ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਵਿਦਰੋਹ, ਜੁਝਾਰੂਪਨ ਅਤੇ ਖਾੜਕੂ ਰੋਸ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਕਾਰਨ ਸ਼ੱਕ ਅਧੀਨ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਕੇਂਦਰੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸਾਮਰਾਜ ਅਤੇ ਬਸਤੀਵਾਦ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਦਾ ਸੰਘਰਸ਼ ਅਤੇ ਨਾਅਰੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਜਜ਼ਬਿਆਂ, ਗੁਣਾਂ ਅਤੇ ਭਾਵਾਂ-ਅਨੁਭਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲੇ।

ਪੰਜਾਬੀ ਸਿੱਖ ਇਸ ਗ਼ਦਰ ਦੌਰਾਨ ਕਿਉਂ ਉਦਾਸੀਨ ਰਹੇ ਇਸ ਦੀਆਂ ਕਈ ਵਿਆਖਿਆਵਾਂ ਅਤੇ ਸਪੱਸ਼ਟੀਕਰਨ ਹਨ। 1857 ਦੀ 150ਵੀਂ ਵਰ੍ਹੇ ਗੰਢ 'ਤੇ ਇਹ ਸਾਵਲ ਵਿਚਾਰਯੋਗ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰੀ ਵਿਚ 'ਹਰਫ਼-ਏ-ਆਖ਼ਿਰ' ਜਿਹੀ ਕੋਈ ਸ਼ੈਲੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਨਵੇਂ ਤੱਥਾਂ (ਇਤਿਹਾਸਕਾਰੀ ਦਾ ਚਿੰਤਕ 'E H Car' ਆਪਣੀ ਕਿਤਾਬ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਸੱਭ ਤੋਂ ਛੋਟੀ ਇਕਾਈ ਤੱਥ (Fac) ਹੈ ਅਤੇ ਸਮਿਆਂ ਨਾਲ ਇਹਦੀਆਂ ਕਈ ਪਰਤਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੀਆਂ

ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਕੋਈ ਇਤਿਹਾਸ ਅੰਤਿਮ ਅਤੇ ਸੰਪੂਰਣ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ) ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਣ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਸੋਚ ਦੇ ਵਿਗਾਸ ਦੇ ਤਕਾਜ਼ੇ ਇਸ ਅਮਲ ਨੂੰ ਨਿਰੰਤਰ ਚੱਲਦਾ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਬਣਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।

ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਪੰਜਾਬ ਵਰਗੇ ਅਸੰਗਠਿਤ ਰਾਜ ਨੂੰ ਸਰ ਜੌਹਨ ਲਾਰੰਸ ਦੇ ਪਿਤਰੀ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਨੇ ਜੁਝਾਰੂ ਕਦਰਾਂ ਕਰਕੇ ਜਾਣੀ ਜਾਂਦੀ ਸਿੱਖ-ਜੱਟ ਕਿਰਸਾਨੀ ਨੂੰ ਸ਼ਾਂਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਵੱਡੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ। 1849 ਵਿਚ ਲਾਹੌਰ ਰਾਜ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹਰ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਕ ਨੂੰ ਤੀਹਰੇ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਪਿਆ:-

- (1) ਮਨਾਂ 'ਚ ਆ ਗਈ ਕੁਝਤਣ ਅਤੇ ਫਿੱਕੇ ਪੈ ਗਏ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ 'ਚ ਬਦਲਾਓ ਲਿਆਉਣਾ।
- (2) ਸੱਭਿਅਕ ਅਤੇ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀ ਬਹਾਲੀ।
- (3) ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਕਰਨਾ ਬਲਕਿ ਲਾਭਦਾਇਕ ਕਬਜ਼ਾਕਾਰੀ ਤੋਂ ਵੀ ਬਚਾਉਣਾ।

ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਇਸ ਸ਼ਾਂਤੀਮੂਲਕ ਨੀਤੀ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਖਾੜਕੂ, ਜੁਝਾਰੂ ਤੇ ਚੜ੍ਹਦੀ ਕਲਾ ਵਾਲੀ ਜਨਤਾ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਸੰਭਾਵੀ ਖਤਰੇ ਨੂੰ ਠੱਲ ਪਾਉਣਾ ਮੁੱਖ ਮੁੱਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਪੰਜਾਬ ਭੂਗੋਲਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵੀ ਬੜੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਯੁੱਧਨੀਤਕ ਸਥਿਤੀ 'ਤੇ ਸਥਿਤ ਸੀ। ਦੂਜਾ ਇਥੋਂ ਬਹੁਤ ਹੀ ਵਧੀਆ ਪੱਧਰ ਦੇ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਦੀ ਭਰਤੀ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਬੰਜਰ, ਬਰਾਨੀ ਅਤੇ ਵੀਰਾਨ ਇਲਾਕਿਆਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਾਰਾਂ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਵਿਚ ਨਹਿਰੀ ਕਾਲੋਨੀਆਂ ਵਸਾਅ ਕੇ ਅਤੇ ਆਧੁਨਿਕ ਨਹਿਰੀ ਨਿਜ਼ਾਮ ਲਾਗੂ ਕਰਕੇ ਮਿਹਨਤੀ ਕਿਰਸਾਨੀ ਰਾਹੀਂ ਉਪਜਾਊ ਬਣਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਅਤੇ ਚੌਥਾ ਇੰਗਲੈਂਡ 'ਚ ਆਏ ਸਨਅਤੀ ਇਨਕਲਾਬ ਕਾਰਨ ਉਥੋਂ ਦੇ ਭਾਰੀ ਉਦਯੋਗ ਲਈ ਕੱਚਾ ਮਾਲ ਭੇਜਣ ਲਈ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਉਪਜ ਨੂੰ ਵਰਤਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਮਕਸਦਾਂ ਨੂੰ ਹਾਸਿਲ ਕਰਨ ਲਈ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਰਾਜ ਵੱਲੋਂ ਸਾਰੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਨੌਜਵਾਨ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਿਕ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ 'Social And Political Intercourse with Punjab' ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ। ਕਹਿਣ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ ਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਰਾਜ ਨੂੰ ਜਾਇਜ਼ ਠਹਿਰਾਉਣ ਲਈ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਰਾਜ ਸੱਤਾ ਨੂੰ ਚਿਰ ਸਥਾਪਿਤ ਰੱਖਣ ਲਈ ਕਈ ਰਾਜਨੀਤੀਆਂ-ਕੂਟਨੀਤੀਆਂ ਆਪਣਾਈਆਂ ਜਿਵੇਂ ਸਮਾਜਿਕ ਗੁੱਟਾਂ, ਧਾਰਮਿਕ ਵਰਗਾਂ ਅਤੇ ਸੰਸਥਾਵਾਂ, ਜ਼ਿੰਮੀਦਾਰੀ ਅਤੇ ਕੁਲੀਨ ਵਰਗ ਦੇ ਜਾਗੀਰਦਾਰਾਂ, ਉਘੇ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਅਤੇ ਕਬੀਲਾਈ ਲੋਕਾਂ ਖ਼ਾਸ ਕਰਕੇ ਪਠਾਨਾਂ, ਬਲੋਚਾਂ ਅਤੇ ਆਫ਼ਰੀਦੀਆਂ ਤੋਂ ਹਿਮਾਇਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਤਾਂ ਕਿ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਰਾਜ ਦੇ ਸ਼ਾਸਨ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਨਿਯੰਤਰਣ ਨੂੰ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਲੰਮੇ ਸਮਿਆਂ ਤੱਕ ਮਜ਼ਬੂਤੀ ਦੇ ਕੇ ਕਾਇਮ ਰੱਖਿਆ ਜਾ ਸਕੇ।

ਕਿਉਂਕਿ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਕੋਈ ਇਕਰੂਪੀ-ਸਮਰੂਪੀ ਸਮੂਹ ਨਹੀਂ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਇਥੋਂ ਦੀ ਕਿਰਸਾਨੀ ਨਾਲ ਹੋਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਤੇ ਜ਼ਿੰਮੀਦਾਰੀ ਅਤੇ ਜਾਗੀਰਦਾਰੀ ਨਾਲ ਹੋਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਵਹਾਰ ਰੱਖਿਆ। 1848 ਤੋਂ 1857 ਦੇ ਦਰਮਿਆਨ ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਕਈ ਨੀਤੀਆਂ ਘੜੀਆਂ। ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਕਾਇਮ ਹੋਈ ਨਵੇਂ ਰੂਪ ਅਤੇ ਢੰਗ ਦੀ ਆਧੁਨਿਕ ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੇ ਜ਼ਖ਼ਮਾਂ 'ਤੇ ਮਰੂਮ ਲਾਉਣ ਦੀਆਂ ਜੁਗਤਾਂ ਅਪਣਾਈਆਂ। ਦੂਜਾ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਕਿਰਸਾਨੀ ਦਾ ਮਨ ਜਿੱਤਣ ਲਈ ਮਾਲੀਏ ਦੀਆਂ ਦਰਾਂ ਵਿਚ ਵਕਤਨ-ਬ-ਵਕਤਨ ਘਾਟੇ ਵਾਧੇ ਕਰ ਤਰਮੀਮਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਤਾਂ ਕਿ ਕਿਰਸਾਨ ਨੂੰ ਰਾਹਤ ਮਿਲ ਸਕੇ। ਤੀਜਾ ਅਕਾਲਾਂ, ਸੋਕਿਆਂ ਅਤੇ ਮਹਾਂਮਾਰੀਆਂ 'ਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕਾਰਜ ਕਰਨ ਦੇ ਫ਼ੈਸਲਿਆਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਖ਼ਾਸ ਕਰਕੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਮਨ ਜਿੱਤਿਆ। ਸਮਾਜ ਦੇ ਇਸੇ ਦਿਹਾੜੀ ਤਬਕੇ ਵਿਚੋਂ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਨਵੀਂ ਫ਼ੌਜ 'ਚ ਭਰਤੀ ਕਰਕੇ ਰੋਜ਼ਗਾਰ ਦੇ ਮੌਕੇ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੇ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਰਗਾਂ ਨੂੰ ਹੀ 1857 ਦੀ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਹਕੂਮ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਵਰਤਿਆ। ਇੰਝ ਬਗ਼ਾਵਤ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਹਕੂਮਤ ਦੀ ਕੁਲੀਨ ਵਰਗਾਂ ਨੂੰ ਕੰਮਜ਼ੋਰ ਕਰਨ ਦੀ ਨੀਤੀ 1857 ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਬਿਲਕੁਲ ਉਲਟ ਹੋ ਗਈ।

ਗ਼ਦਰ ਤੋਂ ਵਿਮੁੱਖ ਰਹਿਣ ਦੇ ਸਧਾਰਣ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਹੋਰ ਵੀ ਕਈ ਕਾਰਨ ਸਨ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਖ਼ਾਸ ਕਰਕੇ ਪੁਰਾਣੇ ਖ਼ਾਲਸਾ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਨੂੰ ਅਜੇ ਵੀ ਚਾਰ ਐਂਗਲੋ-ਸਿੱਖ ਜੰਗਾਂ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਹੱਥੋਂ ਆਪਣੀ ਹਾਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਭੁੱਲੀ। ਭਾਈ ਮਹਿਰਾਜ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਕੋਲ ਕੋਈ ਹੋਰ ਕੱਦਾਵਰ ਨੇਤਾ ਨੇਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਜਿਸਦੀ ਕਮਾਨ ਹੇਠ ਉਹ ਇਕਜੁੱਟ ਹੋ ਕੇ ਲੜਦੇ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿੱਰੁਧ ਪੁਰਾਣੀ ਖਹਿ ਅਤੇ ਦੁਸ਼ਮਣੀ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਵੀ ਲਾਹਾ ਲਿਆ। ਦੂਜਾ ਐਂਗਲੋ-ਸਿੱਖ ਜੰਗਾਂ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਕਮਾਨ ਹੇਠ ਲੜੇ ਪੁਰਬੀਆਂ ਵਿੱਰੁਧ ਸਿੱਖਾਂ ਅੰਦਰ ਵਿਆਪਤ ਰੋਸ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਕਾਰਣ ਵੀ ਇਸ ਗ਼ਦਰ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਉਕਸਾਇਆ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਡਿਪਟੀ ਕਮੀਸ਼ਨਰ

ਐੱਫ. ਐੱਚ ਕੂਪਰ ਦਾ ਯਤਨ ਸੀ ਕਿ ਸਿੱਖ-ਮੁਸਲਮਾਨ ਪੂਰਬੀਆਂ ਦੀ ਦੁਸ਼ਮਣੀ ਨੂੰ ਬਿਨਾ ਕਿਸੇ ਭੜਕਾਹਟ ਅਤੇ ਦਿਖਾਵੇ ਦੇ ਬਣਾਈ ਰੱਖਿਆ ਜਾਵੇ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਹਕੂਮਤ ਨੇ ਸਖਤ ਦਮਨ ਦੀ ਨੀਤੀ ਅਖਤਿਆਰ ਕਰਕੇ ਪੰਜਾਬ 'ਚ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਸੰਭਾਵਿਤ ਬਗ਼ਾਵਤ ਨੂੰ ਦਬਾਇਆ। ਮੀਆਂਵਾਲੀ, ਗੋਬਿੰਦਗੜ੍ਹ, ਫਿਲੌਰ ਅਤੇ ਫਿਰੋਜ਼ਪੁਰ ਵਿਖੇ ਗਿਆਰਵੀਂ ਰੈਜੀਮੈਂਟ ਨੂੰ ਬੇਹਥਿਆਰੀ-ਨਿਹੱਥੀ ਕਰਕੇ ਯੂਰਪੀ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਫ਼ੈਸਲੇ ਲਈ ਇਹ ਬਹਾਨਾ ਘੜਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਅਜਿਹਾ ਇਸ ਲਈ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ 'ਵਫ਼ਾਦਾਰ ਸਰਦਾਰਾਂ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕੇ। ਇਸ ਸਾਰੀ ਕਾਰਵਾਈ ਦਾ ਸਮੁੱਚਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸਿੱਖਾਂ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀ ਇਸ ਗ਼ਦਰ ਪ੍ਰਤੀ ਉਦਾਸੀਨਤਾ ਅਤੇ ਤਬੱਸਟਤਾ ਵਿੱਚ ਨਿਕਲਿਆ। ਇਸ ਉਦਾਸੀਨਤਾ ਦਾ ਵੱਡਾ ਦੂਜਾ ਕਾਰਨ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਹੱਥੋਂ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਦੇ ਖ਼ੁਸ ਜਾਣ ਦਾ ਰੰਜ ਅਤੇ ਹੋਰਵਾ ਵੀ ਸੀ ਜੋ ਕਿ ਸਮੂਹਿਕ ਸਿੱਖ ਮਾਨਸਕਿਤਾ ਦੇ ਪੂਰ ਅੰਦਰ ਕਿਤੇ ਲਕਿਆ ਪਿਆ ਸੀ। ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਦੌਰ ਵਿਚ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਦਾ ਸਾਥ ਗ਼ਦਰ ਦਬਾਉਣ ਲਈ ਦਿੱਤਾ ਉਹਨਾਂ 'ਚ ਸਰਦਾਰ ਅਤੇ ਰਜਵਾੜੇ ਸ਼ਾਮਿਲ ਸਨ। ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਲੱਖਾਂ ਰੁਪਏ ਦੇ ਕੇ ਇਮਦਾਦ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਇਕ ਰਾਜ ਦੀ ਦੂਜੇ ਰਾਜ ਨੂੰ ਸੰਕਟ ਸਮੇਂ ਮਦਦ ਸੀ। ਪਰ ਇਸ ਸਾਰੀ ਉਪਰੋਕਤ ਚਰਚਾ ਦਾ ਇਹ ਭਾਵ ਨਹੀਂ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਇਸ ਬਗ਼ਾਵਤੀ ਦੌਰ ਵਿਚ ਚੁੱਪ ਤਮਾਸ਼ਬੀਨ ਹੀ ਬਣੇ ਰਹੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਦਮਨ ਅਤੇ ਬਾਹਰੀ ਕੌਮ ਦੀ ਗ਼ੁਲਾਮੀ ਅਤੇ ਅਧੀਨਗੀ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਸੰਘਰਸ਼ ਅਤੇ ਵਿਦਰੋਹ ਦੀਆਂ ਕਈ ਜੀਵੰਤ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ।

10 ਮਈ, 1857 ਨੂੰ ਮੇਰਠ ਛਾਉਣੀ ਤੋਂ ਬਗ਼ਾਵਤ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ ਪਰ ਇਸ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਤੋਂ 9 ਘੰਟੇ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਅੰਬਾਲਾ ਛਾਉਣੀ ਵਿਚ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਨੇ ਬਗ਼ਾਵਤ ਦਾ ਬਿਗਲ ਵਜਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ 11 ਮਈ ਨੂੰ ਫਿਰੋਜ਼ਪੁਰ ਛਾਉਣੀ 'ਚ ਗੜਬੜ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਅੰਗਰੇਜ਼ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਨੇ 12 ਮਈ ਨੂੰ ਫਿਰੋਜ਼ਪੁਰ ਅਤੇ ਫਿਲੌਰ ਵਿਚ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਨੂੰ ਬੇਹਥਿਆਰੇ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਗੁਰੇਰਾ, ਮੁਲਤਾਨ, ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ 'ਚ ਬਗ਼ਾਵਤ ਹੋਈ। ਇਸ ਵਿਦਰੋਹ ਦਾ ਦੀ ਕਮਾਨ ਅਹਿਮਦ ਖਰਲ ਦੇ ਹੱਥ ਸੀ। ਉਸਦਾ ਡਿਪਟੀ ਕਮਾਂਡਰ ਇਕ ਸਿੱਖ ਫੌਜੀ ਸੀ। ਉਧਰੋਂ ਅੰਬਾਲੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤੀ ਗੜਬੜ ਦੀ ਕੰਨਸੋਅ ਮਿਲਦਿਆਂ ਹੀ ਰੋਪੜ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਸਰਦਾਰ ਮੇਹਰ ਸਿੰਘ ਆਪਣੇ ਇਲਾਕੇ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਕਰਵਾਉਣ ਲਈ ਮੂਹਰੇ ਆ ਗਏ। ਕਈ ਪਹਾੜੀ ਰਾਜਿਆਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਹਕੂਮਤ ਵਿਰੁੱਧ ਖੜ੍ਹੇ ਹੋ ਜਾਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਆ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਲੜਦਿਆਂ ਉਹ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਹੋ ਗਏ। ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅੰਬਾਲਾ ਲਿਆ ਕੇ ਫਾਂਸੀ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਾਰਤ ਦੇ ਇਸ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਲੜਾਈ 'ਚ ਪਹਿਲਾ ਸ਼ਖ਼ਸ ਜੋ ਫਾਂਸੀ ਚੜ੍ਹਾਇਆ ਗਿਆ ਉਹ ਰੋਪੜ ਦੇ ਪੁਆਪ ਇਲਾਕੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਪੰਜਾਬੀ ਸਿੱਖ ਸੀ।

ਇਸ ਦੌਰਾਨ ਪੇਸ਼ਾਵਰ ਨੇੜੇ ਛਾਉਣੀ ਵਿਚ 20 ਮਈ, 1857 ਨੂੰ 55ਵੀਂ ਇਨਫੈਂਟਰੀ ਰੈਜੀਮੈਂਟ ਨੇ ਬਗ਼ਾਵਤ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਕਰਨਲ ਜੌਹਨ ਨਿਕਲਸਨ 'ਤੇ ਬਾਗ਼ੀਆਂ ਨੇ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਸਨੇ ਗਹਿਗੱਚ ਲੜਾਈ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਲਗ-ਪੱਗ 150 ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕਰ ਲਿਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ 49 ਨੂੰ ਤੋਪਾਂ ਦੇ ਮੂੰਹ ਮੂਹਰੇ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਉਡਾਅ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਬਾਕੀਆਂ ਨੂੰ ਫਾਂਸੀ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਪਹਿਲੀ ਪੰਜਾਬ ਕੈਵਲਰੀ ਦੇ ਸਿਪਾਹੀ ਹਾਂਸੀ ਅਤੇ ਰੋਹਤਕ ਵਿਚ ਜਰਨਲ ਕੋਰਟਲੈਂਡ ਦੇ ਜੁਲਮਾਂ ਕਾਰਨ ਬੇਚੈਨ ਅਤੇ ਬਗ਼ਾਵਤ 'ਤੇ ਉਤਾਰੂ ਸਨ। ਡੇਰਾ ਇਸਮਾਈਲ ਖਾਂ ਵਿਖੇ 10ਵੀਂ ਸਿੱਖ ਇਨਫੈਂਟਰੀ ਨੇ ਵੀ ਬਗ਼ਾਵਤ ਕੀਤੀ। 26ਵੀਂ ਇਨਫੈਂਟਰੀ ਡਿਵੀਜ਼ਨ ਦੇ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਨੇ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਬਗ਼ਾਵਤ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਬਾਅਦ 'ਚ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕਰਕੇ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਜੁਲਾਈ ਮਹੀਨੇ ਵਿਚ ਕਰੀਬ ਚਾਰ ਸੌ ਸਿਪਾਹੀ ਜੇਲ੍ਹ ਤੋੜ ਕੇ ਫਰਾਰ ਹੋ ਗਏ ਅਤੇ ਘਰਾਂ ਵੱਲ ਚਾਲੇ ਪਾ ਦਿੱਤੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਤੋਂ ਵੱਧ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਘਟਨਾ ਅਜਨਾਲਾ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਖੇ 'ਕਾਲਿਆਂ ਵਾਲੇ ਖੂਹ' ਅਤੇ 'ਜਲ੍ਹਿਆਂ ਵਾਲੇ ਬਾਗ਼' ਦਾ ਦੁਖਾਂਤ ਹੈ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਐਫ. ਐਚ. ਕੂਪਰ ਨੂੰ ਖ਼ਬਰ ਮਿਲੀ ਕਿ 500 ਦੇ ਕਰੀਬ ਬਾਗ਼ੀ ਸਿਪਾਹੀ ਅਜਨਾਲਾ ਨੇੜੇ ਰਾਵੀ ਦਰਿਆ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ ਇਕੱਠੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਕੂਪਰ ਨੇ ਭਾਰੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਫੌਜ ਲੈ ਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਘੇਰ ਕੇ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਅਤੇ ਇਕ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਜਗ੍ਹਾ 'ਚ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ 10-10 ਦੇ ਬਾਗ਼ੀਆਂ ਦੇ ਗਰੁੱਪਾਂ 'ਚ ਬਾਹਰ ਲਿਜਾਇਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਗੋਲੀਆਂ ਨਾਲ ਉਡਾਅ ਦਿੱਤਾ। ਪੂਰੇ ਦਿਨ ਵਿਚ 250 ਬਾਗ਼ੀਆਂ ਨੂੰ ਹੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਾਰਿਆ ਜਾ ਸਕਿਆ। ਇਹ ਸਾਰੀ ਕਾਰਵਾਈ ਇਕ ਬਾਗ਼ ਵਿਚ ਹੋਈ। ਜਿਸਨੂੰ 'ਜਲ੍ਹਿਆਂ ਵਾਲਾ ਬਾਗ਼' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਬਾਕੀ ਦੇ ਵਿਦਰੋਹੀ ਉਸ ਤੰਗ ਜਿਹੀ ਥਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਸਾਹ ਘੁੱਟ ਕੇ ਮਰ ਗਏ।

ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਲੋਥਾਂ ਨੂੰ ਖੂਹ ਵਿਚ ਸੁੱਟ ਉਤੋਂ ਮਿੱਟੀ ਨਾਲ ਪੂਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਖੂਹ ਨੂੰ 'ਜਲ੍ਹਿਆਂ ਵਾਲਾ ਖੂਹ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਦੀਆਂ ਨਿੱਖੜਵੀਆਂ ਬਗ਼ਾਵਤਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਨਾਭਾ ਰਿਆਸਤ ਵਿਚ ਜੈਤੋਂ ਵਿਖੇ ਇੱਕ ਫ਼ਕੀਰ ਸਾਮਦਾਨ ਨੇ ਬਗ਼ਾਵਤ ਦਾ ਅਲਮ ਚੁੱਕਿਆ। ਹੋਰਨਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਨਾਭਾ ਅਤੇ ਫ਼ਰੀਦਕੋਟ ਰਿਆਸਤਾਂ ਤੋਂ ਕਾਫ਼ੀ ਸੰਖਿਆ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਵੀ ਫ਼ਕੀਰ ਦਾ ਸਾਥ ਦਿੱਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਇਕ ਪਿੰਡ ਡਾਬਰੀ ਵਿਖੇ ਨਾਭਾ, ਜੀਂਦ ਅਤੇ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਦੀਆਂ ਮਿਲਵੀਆਂ-ਜੁਲਵੀਆਂ ਫ਼ੌਜਾਂ ਨਾਲ ਡੱਟਵੀਂ ਲੜਾਈ ਲੜੀ। ਫ਼ਕੀਰ ਦੀ ਹਾਰ ਹੋਈ ਅਤੇ ਉਸਨੂੰ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਅੰਬਾਲਾ ਛਾਉਣੀ ਵਿਖੇ ਲਿਆ ਕੇ ਫਾਂਸੀ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਮਗਰੋਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਇਸ ਡਾਬਰੀ ਨਾਮੀ ਪਿੰਡ ਦਾ ਨਾਮੋ ਨਿਸ਼ਾਂ ਮਿਟਾਅ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

10 ਮਈ, 1857 ਨੂੰ ਮੇਰਠ ਵਿਚ ਹੋਈ ਬਗ਼ਾਵਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਯੂ.ਪੀ., ਬਿਹਾਰ ਅਤੇ ਬੰਗਾਲ ਵਿਚ ਵੀ ਬਗ਼ਾਵਤਾਂ ਹੋਈਆਂ। ਉਹ ਸਾਰੀਆਂ ਰੈਜ਼ੀਮੈਂਟਾਂ ਮਿਲਵੀਆਂ-ਜੁਲਵੀਆਂ ਸਨ ਭਾਵ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਨੀਵੀਆਂ ਅਤੇ ਉਚੀਆਂ ਜਾਤਾਂ ਦੇ ਹਿੰਦੂ, ਮੁਸਲਮਾਨ, ਸਿੱਖ, ਪੂਰਬੀਏ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਸਨ।

ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਜਿੱਥੇ ਵੀ ਮੌਕਾ ਮਿਲਿਆ ਉੱਥੇ ਹੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਿੱਖ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਨੇ ਬਗ਼ਾਵਤ ਵਿਚ ਵੱਡੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਫ਼ੌਜੀ ਯੂਨਿਟਾਂ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਾਰਵਾਈਆਂ 'ਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹਿੱਸਾ ਲਿਆ ਉਸ ਸਾਰੀਆਂ ਮਿਲਵੀਆਂ-ਜੁਲਵੀਆਂ ਇਕਾਈਆਂ ਸਨ। 10 ਜੂਨ ਨੂੰ ਨਵਗਾਂਵ (ਯੂ.ਪੀ.) ਵਿਚ ਬਗ਼ਾਵਤ ਹੋਈ। ਉੱਥੇ ਵੀ 12ਵੀਂ ਐਨ. ਆਈ ਦੀ ਇਕ ਯੂਨਿਟ ਤੈਨਾਤ ਸੀ। 1 ਜੁਲਾਈ ਨੂੰ ਮਊ ਵਿਖੇ ਵੀ ਬਗ਼ਾਵਤ ਹੋਈ। ਇੱਥੇ ਵੀ ਕਈ ਸਿੱਖ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਨੂੰ ਫਾਂਸੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। 23ਵੀਂ ਐਨ. ਆਈ. ਨੇ ਇਸ ਵਿਚ ਅਹਿਮ ਕਿਰਦਾਰ ਅਦਾ ਕੀਤਾ। ਰੈਜ਼ੀਮੈਂਟ ਦੇ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਦੱਸਦੇ ਹਨ, ਕਿ ਬਗ਼ਾਵਤ ਵਿਚ 124 ਪੰਜਾਬੀ ਸਿਪਾਹੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਸਨ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ 62 ਸਿੱਖ ਸਨ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਾਹਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਵੀ ਬਹੁਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਮਾਝੇ ਖਿੱਤੇ ਵਿਚੋਂ ਸਨ। ਇੱਥੇ ਇੱਕ ਹੋਰ ਗੱਲ ਬਹੁਤ ਅਹਿਮ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸੰਗਿਕ ਹੈ ਕਿ ਗਵਰਨਰ ਡਲਹੌਜ਼ੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਕਮਾਂਡਰ-ਇਨ-ਚੀਫ਼ ਚਾਰਲਸ ਨੇਪੀਅਰ ਨੂੰ 1849 ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਤੋਂ ਤੁਰੰਤ ਬਾਅਦ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਮਾਝੇ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਨੂੰ ਖ਼ਾਸ ਕਰਕੇ ਖਾੜਕੂ ਅਤੇ ਜੁਝਾਰੂ ਸੁਭਾਅ ਦਾ ਮੰਨਦਾ ਹੈ।

4 ਜੂਨ, 1857 ਨੂੰ ਲੁਧਿਆਣਾ ਰੈਜ਼ੀਮੈਂਟ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਬਹੁਤੇ ਸਿੱਖ ਸਨ, ਨੇ ਬਨਾਰਸ ਵਿਖੇ ਬਗ਼ਾਵਤ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਇਸੇ ਵੇਲੇ ਹੀ ਜੌਨਪੁਰ ਵਿਖੇ ਤੈਨਾਤ ਲੁਧਿਆਣਾ ਸਿੱਖ ਰੈਜ਼ੀਮੈਂਟ ਦੀ ਇਕ ਪਲਟਨ ਨੇ ਵੀ ਬਗ਼ਾਵਤ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਬਾਗ਼ੀ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਨੇ ਸਥਾਨਕ ਮੈਜਿਸਟਰੇਟ ਨੂੰ ਗੋਲੀ ਮਾਰ ਦਿੱਤੀ, ਖ਼ਜ਼ਾਨਾ ਲੁੱਟ ਲਿਆ ਅਤੇ ਲਖਨਊ ਵੱਲ ਵਹੀਰਾਂ ਘੱਤ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਬਿਹਾਰ ਵਿਚ ਆਰਾ ਵਿਖੇ ਕੁੰਵਰ ਸਿੰਘ ਦਾ ਸਾਥ ਸਿੱਖ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਨੇ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਆਰਾ 'ਤੇ ਮੁੜ ਕਬਜ਼ਾ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਸਿੱਖ ਸਿਪਾਹੀ ਹੀ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚੋਂ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਹਮਲੇ ਨੂੰ ਖਦੇੜਿਆ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਹ ਵੀ ਗੱਲ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਇਲਾਕਿਆਂ ਤੋਂ ਲੱਗਪੱਗ 2500 ਸਿੱਖ ਸਿਪਾਹੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਵਿੱਰੁਧ ਲੜਨ ਲਈ ਦਿੱਲੀ ਗਏ। ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਬਹਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਜ਼ਫ਼ਰ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੇਚ ਅਤੇ ਬਹਾਦਰੀ ਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਕੀਤੀ।

ਇਸ ਦੌਰਾਨ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪਹਾੜੀ ਇਲਾਕੇ ਜਿਵੇਂ ਕੁੱਲੂ, ਕਾਂਗੜਾ, ਰਾਮਪੁਰ ਅਤੇ ਬੁਸ਼ਹੋਰ ਵਿੱਚ ਵੀ ਕਈ ਬਗ਼ਾਵਤੀ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਹੋਈਆਂ। ਮੇਰਠ ਦੀ ਬਗ਼ਾਵਤ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਸੌਲੀ ਵਿਖੇ ਸਥਾਨਕ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਨੇ ਸਰਕਾਰੀ ਖ਼ਜ਼ਾਨਾ ਲੁੱਟਿਆ ਅਤੇ ਸੂਬੇਦਾਰ ਭੀਮ ਸਿੰਘ ਦੀ ਕਮਾਨ ਹੇਠ ਜੁਤੋਗ ਵੱਲ ਭੱਜ ਗਏ। ਇਕ ਪੁਲੀਸ ਚੌਂਕੀ ਸਾੜ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਸੀ, ਸ਼ਿਮਲੇ ਵਿਚ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰਨਾ। ਭੀਮ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਬੇਹੋਸ਼ਿਆਰਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਮਗਰੋਂ ਅੰਬਾਲਾ ਛਾਉਣੀ ਵਿਖੇ ਲਿਆਂਦਾ ਗਿਆ। ਕਾਂਗੜਾ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਚੌਥੀ ਐਨ.ਆਈ ਨੇ ਵਿਦਰੋਹ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਬਣਾਈ ਪਰ ਡਿਪਟੀ ਕਮੀਸ਼ਨਰ ਮੇਜਰ ਟੇਲਰ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗ ਜਾਣ 'ਤੇ ਇਹ ਕਾਰਵਾਈ ਦਬਾਅ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਕੁੱਲੂ ਦੇ ਰਾਜਾ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਨੇ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਹਕੂਮਤ ਵਿੱਰੁਧ ਬਗ਼ਾਵਤ ਕੀਤੀ। ਬੈਨਾਥ ਵਿਖੇ ਵੀਰ ਨੇ ਵੀ ਇਹੀ ਕਾਰਵਾਈ ਕੀਤੀ। ਧਰਮਸ਼ਾਲਾ ਵਿਖੇ 3 ਅਗਸਤ 1857 ਨੂੰ ਦੋਨਾਂ ਨੂੰ ਫਾਂਸੀ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਰਾਮਪੁਰ ਬੁਸ਼ਹੋਰ ਦੇ ਰਾਜਾ ਸ਼ਮਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਨੂੰ ਸਲਾਨਾ ਨਜ਼ਰਾਨਾ ਦੇਣ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਲਾਹੁਲ ਸਪਿਤੀ ਦੇ ਕਬੀਲਾਈ ਇਲਾਕੇ ਹਿੰਡੂਰ (ਨਾਲਗੜ੍ਹ) ਵਿਖੇ ਜੂਨ 1857 ਵਿਚ ਚੋਰੀ

ਛਿਪੇ ਕੁਝ ਬਾਗੀ ਜਲੰਧਰ ਤੋਂ ਬਗ਼ਾਵਤ ਕਰਕੇ ਆ ਲੁਕੇ ਸਨ। ਇਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਖ਼ਜ਼ਾਨਾ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਹਥਿਆਰ ਲੁੱਟੇ। ਸ਼ਿਮਲੇ ਦੇ ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਵਿਲੀਅਮ ਹੇਅ ਨੇ ਨਾਲਾਗੜ੍ਹ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਬਗ਼ਾਵਤ ਕੁਚਲ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਲਾਹੁਲ ਸਪਿਤੀ ਦੇ ਰਸਤਿਓਂ ਲੱਦਾਖ ਰਾਹੀਂ ਜੰਮੂ ਪਹੁੰਚੇ। ਉਸਲ 'ਚ ਇਹ ਸਿਪਾਹੀ ਕੁੱਲੂ ਦੇ ਰਾਜਾ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਦੀ ਇਮਦਾਦ ਲਈ ਭੇਜੇ ਗਏ ਸਨ।

ਸੋ ਇਹ ਸੱਚ ਨਹੀਂ ਕਿ 1857 ਦੇ ਗ਼ਦਰ ਦੌਰਾਨ ਪੰਜਾਬ ਚੁੱਪ ਅਤੇ ਸ਼ਾਂਤ ਰਿਹਾ। ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਫ਼ੌਜਾਂ ਦੀ ਭਾਰੀ ਤੈਨਾਤੀ (ਸਾਰੀ ਬੰਗਾਲ ਆਰਮੀ ਦਾ 45 ਫ਼ੀਸਦੀ ਹਿੱਸਾ ਅਤੇ ਯੂਰਪੀ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਦਾ 60 ਫ਼ੀਸਦੀ ਹਿੱਸਾ), ਲੋਕਾਂ 'ਤੇ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਦੀ ਮਜ਼ਬੂਤ ਪਕੜ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਚੁਣੌਤੀ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਪੂਰੀ ਤਿਆਰੀ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਵਿਭਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਉਥਲ-ਪੁਥਲ ਰਹੀ। ਫ਼ਿਰੋਜ਼ਪੁਰ (41ਵੀਂ ਅਤੇ 51ਵੀਂ ਰੈਜੀਮੈਂਟਸ) ਹੋਤੀ ਮਰਦਾਨ (55ਵੀਂ ਰੈਜੀਮੈਂਟ), ਜਲੰਧਰ (36ਵੀਂ ਰੈਜੀਮੈਂਟ), ਫਿਲੋਰ, ਜਿਹਲਮ, ਸਿਆਲਕੋਟ, ਥਾਨੇਸਰ, ਅੰਬਾਲਾ, ਹਾਂਸੀ, ਹਿਸਾਰ, ਸਿਰਸਾ, ਲਾਜ਼ੋਰ, ਪੇਸ਼ਾਵਰ (55ਵੀਂ ਰੈਜੀਮੈਂਟ) ਅਤੇ ਮੀਆਂਵਾਲੀ ਵਿਖੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਡਿਗਰੀਆਂ ਅਤੇ ਪੈਮਾਨਿਆਂ ਦੀਆਂ ਬਗ਼ਾਵਤਾਂ ਹੋਈਆਂ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸੌ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਨੂੰ ਗੋਲੀ ਮਾਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਬਾਕੀਆਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕਰ ਜੇਲ੍ਹਾਂ 'ਚ ਬਿਨਾਂ ਮੁਕੱਦਮਿਆਂ ਲੰਬੇ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਡੱਕੀ ਰੱਖਿਆ। ਕੁੱਝ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹੋਈ ਬਗ਼ਾਵਤਾਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਅਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨੂੰ ਘਟਾਅ ਕੇ ਦੇਖਿਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਇਸ ਸਾਰੇ ਵਿਦਰੋਹ ਨੂੰ 'ਪੂਰਬੀਆਂ ਦਾ ਵਿਦਰੋਹ' ਕਿਹਾ ਗਿਆ। ਜੇ ਸਹੀ ਨਹੀਂ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਰੈਜੀਮੈਂਟਾਂ ਨੇ ਇਸ ਸਾਰੀ ਬਗ਼ਾਵਤ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਤੇ ਬਹਾਦਰੀ ਵਾਲੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ, ਉਹ ਸਾਰੀਆਂ ਮਿਲਵੀਆਂ-ਜੁਲਵੀਆਂ ਰੈਜੀਮੈਂਟਾਂ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਹਿੰਦੂ, ਮੁਸਲਮਾਨ, ਸਿੱਖ, ਪੂਰਬੀਏ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਸਨ। ਇੱਥੇ ਇੱਕ ਹੋਰ ਤੱਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ ਕਿ ਗਿਣਤੀ ਪੱਖੋਂ ਦੇਖਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਸਿੱਖ ਕੌਮ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵੀ ਦੂਜੇ ਹੋਰ ਸਮਕਾਲੀ ਕੌਮਾਂ ਤੋਂ ਕਿਤੇ ਘੱਟ ਸੀ। ਦੂਜਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਗ਼ਾਵਤਾਂ ਵਿੱਚ ਅਜੇ ਤੱਕ ਛੁਪਿਆ ਰਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਕੋਈ ਵੀ ਬਗ਼ਾਵਤ ਕਿਸੇ ਸੋਚੀ ਸਮਝੀ ਯੁੱਧਨੀਤੀ, ਆਪਸੀ ਸਮਝ ਤੇ ਤਾਲਮੇਲ ਅਤੇ ਸਥਾਨਿਕ ਜਨਤਾ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸਫਲ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ। ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਾਗ਼ੀਆਂ ਦੇ ਖ਼ੁਫ਼ੀਆ ਤੰਤਰ ਨੂੰ ਸੁਦ੍ਰਿੜ ਕਰਨ 'ਚ ਸਹਿਯੋਗ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰਸਦ, ਠਾਹਰਾਂ ਅਤੇ ਮਾਲੀ ਸਹਾਇਤਾ ਆਦਿ ਦੇ ਕੇ ਮਦਦ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਨਾਲ ਲੱਗਦੇ ਸੋਨੀਪਤ, ਪਾਨੀਪਤ, ਥਾਨੇਸਰ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਜੀ.ਟੀ. ਰੋਡ 'ਤੇ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਫ਼ੌਜਾਂ ਦੇ ਰਾਹ 'ਚ ਕਈ ਅਵਚਨਾਂ ਅਤੇ ਅੜਿੱਕੇ ਪਾਏ ਤਾਂ ਕਿ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਕੁਮਕਾਂ ਸਮੇਂ ਸਿਰ ਦਿੱਲੀ ਨਾ ਪਹੁੰਚ ਸਕਣ। ਸੋਨੀਪਤ ਵਿਚ ਪਿਡ ਲਿਵਾਸਪੁਰ ਵਿਚ ਚੌਧਰੀ ਉਦਮੀ ਰਾਮ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਸਮੇਤ ਬਾਈ ਲੋਕ ਮਾਰੇ ਗਏ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕੁੱਝ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਅੰਬਾਲਾ ਜਾਂਦੇ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਮੁਕਾਇਆ ਸੀ। ਦਿੱਲੀ ਨੂੰ ਜਾਣ ਵਾਲੀਆਂ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਫ਼ੌਜਾਂ ਦੀ ਨਫ਼ਰੀ, ਤੋਪਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਆਦਿ ਬਾਰੇ ਖ਼ੁਫ਼ੀਆ ਜਾਣਕਾਰੀ ਜਗਰਾਉਂ ਦੇ ਸਾਂਸੀਆਂ, ਬਾਵਰੀਆਂ ਆਦਿ ਨੇ ਬਾਗ਼ੀਆਂ ਨੂੰ ਮੁਹੱਈਆ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੀਵੀਆਂ ਜਾਤਾਂ ਅਤੇ ਕੌਮਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਆਮ ਸਧਾਰਨ ਪੰਜਾਬੀ ਅਤੇ ਖ਼ਾਸ ਕਰਕੇ ਸਿੱਖ ਮਾਨਸਿਕ ਅਤੇ ਭਾਵੁਕ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦਾ ਕੱਟੜ ਵਿਰੋਧੀ ਸੀ ਕਿਉਂ ਕਿ ਕੁੱਝ ਵਰ੍ਹੇ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਹਾਰਾਜੇ, ਉਸਦੀ ਮਾਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਰਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਨਿਵਿਆਇਆ ਸੀ, ਰਾਜ ਖੋਹ ਲਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਧਰਮ, ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ, ਆਰਥਿਕਤਾ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਅਪਮਾਨਿਤ ਕਰ ਗੁਲਾਮ ਕੀਤਾ ਸੀ।

ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਿੱਖ ਰਜਵਾੜਿਆਂ ਨੇ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਦੀ 1857 ਦੀ ਬਗ਼ਾਵਤ ਨੂੰ ਦਬਾਉਣ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਵਫ਼ਾਦਾਰੀ ਨਿਭਾਈ ਪਰ ਆਮ ਸਧਾਰਣ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਬਾਗ਼ੀਆਂ ਨਾਲ ਜੋ ਕਿ ਫਰੰਗੀ ਦੇ ਰਾਜ ਨੂੰ ਖ਼ਤਮ ਕਰਨ ਲਈ ਨਿੱਤਰੇ ਹੋਏ ਸਨ, ਜਿੱਥੇ ਵੀ ਅਤੇ ਜਿਵੇਂ ਵੀ ਲੋੜ ਪਈ ਹਮਦਰਦੀ ਜਿਤਾਈ ਅਤੇ ਭਾਵਾਨਾਤਮਕ ਸਾਂਝ ਦਰਸਾਈ। ਇਹ ਭਾਵਨਾ ਏਨੀ ਪ੍ਰਬਲ ਸੀ ਕਿ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਨਾਲ ਵਫ਼ਾਦਾਰੀ ਨਿਭਾਉਣ ਕਾਰਨ ਮਹਾਰਾਜਾ ਪਟਿਆਲਾ ਅਤੇ ਨਾਭਾ ਦੇ ਕੁਝ ਕਰੀਬੀ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਅਤੇ ਸਰਦਾਰਾਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਵਿਦਰੋਹ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਇਥੇ ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਅਪ੍ਰਸੰਗਿਕ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ ਜਿਸ ਨਾਲ ਇਹ ਸਾਰੀਆਂ ਸੱਚਾਈਆਂ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਉਹ ਇਹ ਹਨ ਕਿ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੜਾਈਆਂ 'ਚ ਹਿੱਸਾ ਲਿਆ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵੱਲੋਂ ਲਿਖੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਦਰਸਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ ਕਿ ਇਹ ਬਗ਼ਾਵਤਾਂ ਸਿਰਫ਼ ਲੁੱਟ ਮਾਰ ਦੇ ਮਕਸਦ ਨਾਲ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਅਪਮਾਨ ਦਾ ਬਦਲਾ ਲੈਣ ਲਈ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਬਲਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਗ਼ਾਵਤਾਂ ਵਿਚ ਭਾਰਤੀਆਂ ਨੇ ਇਸ ਲਈ ਹਿੱਸਾ ਲਿਆ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਆਪਣੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਤੇ ਦੇਸ਼ ਪ੍ਰੇਮ ਨੂੰ ਸਮਰਪਿਤ ਸਨ।

1857 ਦੇ ਗ਼ਦਰ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਦਿਆਂ ਸਾਨੂੰ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਕਰਣ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਅਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਕੀ ਭੂਮਿਕਾ ਰਹੀ ਉਸਦਾ 360 ਡਿਗਰੀ ਪਰਿਲੋਕਨ ਸਾਹਮਣੇ ਲਿਆਂਦਾ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਜੋ ਵੀ ਗ਼ੈਰ-ਜ਼ਿੰਮੇਦਾਰ ਭਰਮ ਫੈਲਾਏ ਗਏ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੁੜ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰ ਸਾਰੇ ਯੁੱਦ੍ਹਕਾਰੇ ਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਇਸਦਾ ਕਾਰਨ ਇਹ ਵੀ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਸਮੇਂ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਬਾਕੀ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਹੋਰ ਹਿੱਸਿਆਂ ਨਾਲੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਅਲੱਗ ਸੀ। ਕੁਝ ਵਰ੍ਹੇ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਤਲਵਾਰ ਦੇ ਜ਼ੋਰ 'ਤੇ ਅਤੇ ਧੋਖਾਧੜੀਆਂ ਕਰ ਪੰਜਾਬ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਇਸ ਸਾਰੇ ਕਾਸੇ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਦੀ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਰਾਜ ਜਾਂ ਰਿਆਸਤ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਨ ਲਈ ਏਨੇ ਸਖ਼ਤ ਵਿਰੋਧ ਤੇ ਫੌਜੀ ਟੱਕਰ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰਨਾ ਪਿਆ, ਜਿੰਨਾ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਹਥਿਆਉਣ ਲਈ ਕਰਨਾ ਪਿਆ। ਉਨੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਕਵੀ ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦ ਦਾ 'ਜੰਗਨਾਮਾ ਸਿੰਘਾਂ ਤੇ ਫਿਰੰਗੀਆਂ' 'ਚ ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਦਰੁੱਸਤ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬ 'ਚ ਫੌਜਾਂ ਜਿੱਤ ਕੇ ਅੰਤ ਨੂੰ ਹਾਰੀਆਂ ਸੀ। ਇਸ ਹਾਰ ਦਾ ਕਾਰਨ ਗ਼ਦਾਰਾਂ ਦੀ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ ਅਤੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਅਕਾਲ ਚਲਾਣਾ ਸੀ। ਈਸਟ ਇੰਡੀਆ ਕੰਪਨੀ ਦੀਆਂ ਰਾਜਾਂ ਰਿਆਸਤਾਂ ਨੂੰ ਬਾ-ਜ਼ਬਰਦਸਤੀ, ਗ਼ੈਰਕਾਨੂੰਨੀ ਢੰਗਾਂ ਅਤੇ ਚਲਾਕੀਆਂ ਦੀਆਂ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀਆਂ ਬਾਰੇ ਕਾਰਲ ਮਾਰਕਸ ਨੇ 2 ਜੁਲਾਈ, 1853 ਨੂੰ 'The New York Daily Tribune' ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਸੀ; 'The professed hypocrisy and inherent barbarianism of developed civilization lies unyield before our eyes turning to its home, where it assumes re-borns an expressive that the great robber, Lord Clive himself, when spread corruption could not keep pace with heir repatch.'

ਇਸ ਕਰਕੇ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਕਿ ਜੋ ਗ਼ਦਰ ਹਿੰਦੋਸਤਾਨ ਦੇ ਬਾਕੀ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਹੋਇਆ, ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਅਤੇ ਖ਼ਾਸ ਕਰਕੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਉਸਦਾ ਬਿਲਕੁਲ ਹੀ ਵੱਖਰਾ ਸਰੂਪ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਸੀ।

ਸਹਾਇਕ ਪੁਸਤਕਾਂ ਅਤੇ ਸਾਮੱਗਰੀ

-G W Forrest, A History of Indian Mutiny, Part 1 & 2, Published by Rishab Publishers, Dehradun, India, 1992.

-Economic and Political Weekly, May12-13, 2007

-The Tribune. 1857- The First Challenge, May 10, 2007

-The Hindu, Recalling the Legacy of 1857 Revolt, May 10, 2007

ਮਨਮੋਹਨ ਬਾਵਾ, 1857 ਦਾ ਗ਼ਦਰ ਅਤੇ ਸਿੱਖ, ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਲੁਧਿਆਨਾ 2010

ਉਦਭਾਵਨਾ (ਹਿੰਦੀ) ਅਪਰੈਲ-ਜੂਨ, 2007, 'ਨਿਰੰਤਰਤਾ ਅਤੇ ਪਰਿਵਰਤਨ'

ਆਈ. ਪੀ. ਐਸ, (ਰਿਟਾ.) ਸਪੈਸ਼ਲ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਆਫ ਇੰਟੈਲੀਜੈਂਸ ਬਿਊਰੋ
ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ।

ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਦਾ ਸੰਕਲਪ

ਡਾ. ਅਮਰਜੀਤ ਸਿੰਘ

ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਲਈ ਖ਼ਾਲਸਾ ਸਪਿਰਟ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਸ਼੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦੀ ਵਿਹਾਰਿਕਤਾ ਦੀ ਪੜ੍ਹਤ, ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਖ਼ਾਲਸਾ ਸਪਿਰਟ ਉਪਰ ਪਹਿਲਾ ਕਾਰਜ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਵਿਆਖਿਆ, ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ ਦੀ ਸਿਧਾਂਤਕ ਪਹੁੰਚ ਅਤੇ ਵਿਵਹਾਰਕ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ, ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਬਾਰੇ ਅਪਣਾਈ ਅਧਿਐਨ ਵਿਧੀ ਦਾ ਸੰਵਾਦ, ਪੰਜਾਬੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਦੀਆਂ ਅੰਦਰੂਨੀ ਪੇਚੀਦਗੀਆਂ, ਵਿਸ਼ਵ ਚੇਤਨਾ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਖਿਆਲ ਦੀ ਹਾਜ਼ਰੀ ਪਾਠਕ ਦੀ ਅਭਿਆਸ ਕਿਰਿਆ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਖ਼ਾਲਸਾ ਸਪਿਰਟ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਇਹ ਖ਼ਾਲਸਾਈ ਸਪਿਰਟ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਤੋਂ ਨਵਾਜਿਸ਼ ਹਾਸਿਲ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਅਕਾਲੀ ਨਿਵਾਜਿਸ਼ ਦਾ ਕਾਲ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਰੂਪ ਹੈ। ਇਸ ਤਹਿਤ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਸੂਖਮ ਰਹੱਸ ਵਿਵਹਾਰਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖੀ ਦੇਹ ਅਤੇ ਕੁਦਰਤ ਦੇ ਸੰਗ ਇਕਸੁਰ ਹਨ। ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਵਿਸ਼ਵ ਧਰਮਾਂ ਦੀ ਰੂਹਾਨੀਅਤ ਦਾ ਸਿਖਰ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸ਼ਹਾਦਤ ਦੀ ਬਖ਼ਸ਼ਿਸ਼ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੈ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਖ਼ਾਲਸਾਈ ਸਪਿਰਟ ਇਸ ਬਖ਼ਸ਼ਿਸ਼ ਦਾ ਰਾਜ ਅੰਦਰ ਕੀਤਾ ਪ੍ਰਗਟਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਨਾਲ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸਬੰਧੀ ਚੱਲ ਰਹੀ ਬਹਿਸ ਨੂੰ ਠੀਕ ਦਿਸ਼ਾ ਮਿਲਣ ਦੀ ਆਸ ਬੱਝ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸਬੰਧੀ ਚੱਲ ਰਹੀ ਬਹਿਸ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵ ਪੱਧਰੀ ਚਿੰਤਨ ਵਿਚ ਦਾਖ਼ਲ ਹੋਣ ਲਈ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪੋ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਵਚਨ ਪ੍ਰਤੀ ਸਿਧਾਂਤਕ ਪਹੁੰਚ ਅਪਣਾਉਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਮਕਾਲੀ ਪ੍ਰਵਚਨ ਵਿਚ ਖ਼ਾਲਸਾਈ ਸਪਿਰਟ ਆਪਣਾ ਬੌਧਿਕ ਅਕਸ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰ ਸਕੇ। ਇਹ ਸੰਵਾਦ ਸਾਨੂੰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਵਿਵਹਾਰ ਰਾਹੀਂ ਆਪਣੇ ਅਕਾਦਮਿਕ ਪ੍ਰਵਰਗਾਂ ਵਿਚ ਲਿਆਉਣਾ ਪਵੇਗਾ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਾਡੀ ਆਪਣੀ ਅਕਾਦਮਿਕ ਪ੍ਰਵਰਗਾਂ ਵਿਚ ਮੌਲਿਕਤਾ ਸਥਾਪਤ ਹੋ ਸਕੇਗੀ।

ਕੁੰਜੀ ਸ਼ਬਦ : ਖ਼ਾਲਸਾ ਰਾਜ, ਖ਼ਾਲਸਾ ਸਪਿਰਟ, ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ, ਰਾਜਨੀਤਕ ਮੁਹਾਂਦਰਾ, ਧਰਮ ਦੀ ਸਪਿਰਟ।

ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਖ਼ਾਲਸਾ ਰਾਜ ਦਾ ਮੁਲਾਂਕਣ ਕਰਨ ਲਈ ਬੁਨਿਆਦੀ ਸਮਝ ਦੇ ਲਈ ਕੁਝ ਸਵਾਲਾਂ ਦਾ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਖ਼ਾਲਸਾ ਰਾਜ ਦੇ ਮੁਲਾਂਕਣ ਦੀ ਪੜ੍ਹਤ ਵਧੇਰੇ ਪਾਠਕਾਂ ਦੀ ਨੇੜਤਾ ਵਿਚ ਆ ਸਕੇ :

1. ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਖ਼ਾਲਸਾ ਰਾਜ ਅਤੇ ਸੈਕੂਲਰਿਜ਼ਮ ਵਿਚਲਾ ਦਵੰਧ ਕੀ ਹੈ? ਇਸ ਦਵੰਧ ਨੂੰ ਕਿਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੂਰ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ?¹
2. ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਖ਼ਾਲਸਾ ਰਾਜ ਦੁਆਲੇ ਅਕਾਦਮਿਕ ਚੇਤਨਾ ਦੀ ਦਿਸ਼ਾ ਅਸਲ ਵਿਚ ਕੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਦੇ ਨਸਲੀ ਝੁਕਾਵਾਂ ਦੀ ਬਣਤਰ ਕਿਹੋ ਜਿਹੀ ਹੈ?²
3. ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਖ਼ਾਲਸਾ ਰਾਜ ਦੀ ਵਿਸ਼ਵ ਵਿਆਪੀ ਸਰਵਉੱਚਤਾ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਣ ਲਈ ਸਾਨੂੰ ਅਕਾਦਮਿਕ ਪੱਧਰ ਉਪਰ ਕੀ ਯਤਨ ਕਰਨੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ?³

ਇਹਨਾਂ ਕੁਝ ਸਵਾਲਾਂ ਦੇ ਸਨਮੁਖ ਹੀ ਇਸ ਪੇਪਰ ਦੇ ਕੁਝ ਨੁਕਤੇ ਬਣਾਏ ਗਏ ਹਨ।

ਮੌਜੂਦਾ ਸਮੇਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਧਾਰਮਿਕ ਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਲੀਡਰਸ਼ਿਪ ਵਿਚ ਦੂਰਅੰਦੇਸ਼ੀ ਦੀ ਘਾਟ ਕਾਰਨ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਖ਼ਾਲਸਾ ਸਪਿਰਟ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਸ਼੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦੀ ਵਿਹਾਰਿਕਤਾ ਗੈਰ-ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਹੈ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਖ਼ਾਲਸਾ ਸਪਿਰਟ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸਰਵਉੱਚਤਾ ਪ੍ਰਤੀ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਬਰਕਰਾਰ ਰੱਖਣ ਲਈ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਵਿਵਹਾਰ ਦੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਅਰਥਾਂ ਨੂੰ ਤਲਾਸ਼ਣਾ ਪਵੇਗਾ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਵਿਵਹਾਰ ਦੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਅਰਥ ਸਿੱਖ ਰਾਜਨੀਤੀ ਨੂੰ ਪੁਨਰ ਪ੍ਰਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਹਾਈ ਹੈ।

ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਵਿਵਹਾਰ ਦੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਅਰਥ ਤੇ ਵਿਦਵਤਾ ਭਰਪੂਰ ਕੰਮ ਦੀ ਘਾਟ ਲਈ ਕਾਰਨਾਂ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗਾਉਣ ਦੇ, ਦੋ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕਾਰਨ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ, ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਖ਼ਾਲਸਾ ਸਪਿਰਟ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਸ਼੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦੀ ਵਿਹਾਰਿਕਤਾ ਲਈ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦੇ ਸੰਸਥਾਤਮਕ ਮਹੱਤਵ ਬਾਰੇ ਅਧਿਐਨ ਲਈ ਘੱਟੋ-ਘੱਟ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਆਧਾਰ ਦੀ ਲੋੜ ਪਵੇਗੀ ਜੋ ਕਿ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਕ ਦਿਸ਼ਾ ਨਿਰਦੇਸ਼ਾਂ ਨਾਲ ਮੇਲ ਖਾਂਦੀ ਹੈ। ਕੁੱਝ ਹੱਦ ਤੱਕ ਸਿੱਖ ਵਿਦਵਤਾ ਨੇ ਹਾਲੇ ਇਸ ਕਿਸਮ ਦੀ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਗਹਿਰੀ ਖੋਜ ਵੱਲ ਖਾਸ ਧਿਆਨ

ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਦੂਜਾ, ਇਹ ਸ਼ਾਇਦ ਇਕ ਬੌਧਿਕ ਡਰ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਸਾਂਝੀ ਸਮਝ ਤੇ ਇਕ ਚੁਣੌਤੀਪੂਰਨ ਬਹਿਸ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰੇ ਜੋ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਰਾਜਨੀਤਕ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਬੇਅਰਾਮੀ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਤੀ ਕਿਰਿਆ ਵਿਚ ਸੁਧਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਕਾਰਣ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਹਨ, ਜਿਹੜੇ ਇਸ ਕਿਸਮ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਅੜਚਨ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਵਿਸ਼ੇ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਨੂੰ ਅਣਗੌਲਿਆ ਨਾ ਜਾ ਸਕੇ।⁴

ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਖ਼ਾਲਸਾ ਸਪਿਰਟ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਅਤੇ ਅਕਾਦਮਿਕਤਾ ਦੀ ਸੰਤੁਲਿਤ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਖ਼ਾਲਸਾ ਸਪਿਰਟ ਉਪਰ ਪਹਿਲੇ ਅਕਾਦਮਿਕ ਕਾਰਜ ਸੰਤੁਲਿਤ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਵਿਚ ਤਾਂ ਸੀ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਾਸ ਸਮੁੱਚੀਆਂ ਵਿਆਖਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰਨਾ ਸ਼ਾਮਿਲ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਰਾਜਨੀਤਕ ਮੁਹਾਂਦਰਾ ਅਕਾਦਮਿਕਤਾ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਖ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਬਣਾਉਣ ਤੋਂ ਭਾਵ ਕਿ ਇਸ ਦੀ ਸੰਰਚਨਾ ਵਿਚ ਗਿਆਨ ਮੀਮਾਂਸਾ ਦੀਆਂ ਵਿਭਿੰਨ ਪੱਧਤੀਆਂ ਲਗਾਤਾਰ ਸੰਵਾਦ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਸੰਵਾਦੀ ਵਿਆਖਿਆਵਾਂ ਪੱਛਮੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕਤਾ ਦੇ ਆਧਾਰ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਅਤੇ ਪੂਰਬੀ ਚਿੰਤਨ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਦੂਸਰੇ ਨੂੰ ਸਪੇਸ ਦੇ ਕੇ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ।⁵

ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਮੁਹਾਂਦਰੇ ਦੀ ਖ਼ਾਸ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਸੂਖਮ ਕਿਸਮ ਦੀਆਂ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਨੁਹਾਰਾਂ ਦੀ ਪਛਾਣ ਕਰਕੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਪ੍ਰਸੰਗਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਪਰਿਪੇਖ ਦੀ ਮੂਲ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਮੁਹਾਂਦਰੇ ਦੀ ਨੁਹਾਰ, ਰਾਜ ਦੀ ਤਰਤੀਬ ਅਤੇ ਵਿਆਖਿਆ ਰਾਹੀਂ ਹਰੇਕ ਪੰਜਾਬੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਨਵਾਂ ਗਿਆਨ ਸ਼ਾਸਤਰ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਗਿਆਨ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੀ ਮੌਲਿਕਤਾ ਆਪਣੀ ਧਰਤੀ ਦੇ ਰਾਜ ਦੀ ਸੰਰਚਨਾ ਤਿਆਰ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਮੁਹਾਂਦਰੇ ਦਾ ਸਰੂਪ ਸਿੱਖ ਸਪਿਰਟ ਰਾਹੀਂ ਆਪਣੀ ਸਮੁੱਚੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਅਤੇ ਸਮਰੱਥਾ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਖ ਸਪਿਰਟ ਦਾ ਮੌਜੂਦਾ ਬਿੰਬ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਰਾਜਨੀਤੀ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦਾ ਦਖ਼ਲ ਜਗੀਰਦਾਰੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਨੂੰ ਹੀ ਅਧਿਆਤਮਕ ਵਿਵਹਾਰ ਦੀ ਮੌਜੂਦਗੀ ਵਿਚ ਵਰਤਦਾ ਹੈ। ਵਿਵਹਾਰ ਦੀ ਮੌਜੂਦਗੀ ਵਿਚ ਮੀਰੀ ਦਾ ਕਰਮ ਲੁਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਰਮ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਹੀ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਤਖ਼ਤ ਦੀ ਹੋਂਦ ਨਾਲ ਜੋੜਦੀ ਹੈ। ਚਿੰਤਨ ਅਤੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਇਸ ਖਲਾਅ ਵਿਚ ਸਮੁੱਚੀ ਸਮੱਗਰੀ ਦੇ ਤੱਥਾਂ ਦੀ ਚੋਣ ਅਤੇ ਵਰਗੀਕ੍ਰਿਤ ਰੂਪ ਵਿਧੀਵਤ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਮੁਹਾਂਦਰੇ ਦੀ ਸਿੱਖ ਸਪਿਰਟ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਤੀਬਿੰਬਤ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ।

ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਮੁਹਾਂਦਰੇ ਨੂੰ ਮੌਜੂਦਾ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਸਾਬਤ ਕਰਨ ਲਈ ਸਾਨੂੰ ਸੈਕੂਲਰ ਮਾਡਲ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਵਿਸ਼ਵ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਵੀ ਗੰਭੀਰਤਾ ਨਾਲ ਪੜ੍ਹਨਾ ਪਵੇਗਾ। ਜਦੋਂ ਤਕ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਮੁਹਾਂਦਰੇ ਦਾ ਸੈਕੂਲਰ ਮਾਡਲ ਨਾਲ ਸੰਵਾਦ ਨਹੀਂ ਰਚਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਉਦੋਂ ਤਕ ਇਹ ਮੁਹਾਂਦਰਾ ਆਪਣੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਰਥ ਸਥਾਪਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕੇਗੀ। ਇਸ ਵਿਚ ਸੈਕੂਲਰ ਵਰਤਾਰੇ ਦੀ ਧਰਮ ਸੰਬੰਧੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਦਖ਼ਲ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਇਸ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਈ ਦਖ਼ਲ ਦੇ ਸੰਵਾਦ ਨਾਲ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਸਿੱਖ ਜਗਤ ਸਮਕਾਲੀ ਸੈਕੂਲਰ ਪਰਿਪੇਖ ਨਾਲ ਸੰਵਾਦ ਰਚਾਉਣ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਸ ਨਾਲ ਮੀਰੀ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਨੂੰ ਸਧਾਰਨ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਰਥਾਂ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਕੱਢ ਕੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਅਰਥ ਮਿਲਣਗੇ। ਸੈਕੂਲਰ ਸਥਿਤੀ ਧਰਮ ਅਤੇ ਸਿਆਸਤ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਮੂਲ ਧਰਾਤਲ ਤੋਂ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਧਰਮ ਸਿਆਸਤ ਦੇ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਨੂੰ ਗਵਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਧਰਮ ਨੂੰ ਇਸ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਪੱਧਰ ਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਸਕੂਨ ਦੇਣ ਲਈ ਸੈਕੂਲਰ ਵਰਤਾਰੇ ਵਿਚ ਵਰਤ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੈਕੂਲਰ ਦਿਸ਼ਾ ਹੋਂਦ ਦੀ ਕੇਵਲ ਇਕ ਦਿਸ਼ਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਜਦਕਿ ਧਰਮ ਦੀ ਦੈਵੀ ਪਰਵਾਜ਼ ਕਾਲ ਦੇ ਸਗਲੇ ਵਰਤਾਰਿਆਂ ਵਿਚ ਜੀਵਨ ਦਾ ਸੰਪੂਰਨ ਫੈਲਾਅ ਦੇਖਦੀ ਹੈ। ਸੈਕੂਲਰ ਨਿਜ਼ਾਮ ਦਾ ਨੈਤਿਕ ਸੰਗਠਨ ਧਰਮ ਦੀ ਧਰਾਤਲੀ ਗਤੀ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਜਿਸ ਨਾਲ ਇਸਦਾ ਆਪਣੇ ਦੁਆਰਾ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਸਭਿਅਤਾ ਦੇ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਖਿਆਲ ਉੱਪਰ ਭਰੋਸਾ ਕਰਨਾ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਧਰਮ ਵਿਚ ਸੈਕੂਲਰ ਰੂਪ ਦਾ ਆਉਣਾ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦਵੰਦ ਦੇ ਪ੍ਰਚੰਡ ਰੂਪ ਦੀ ਬਿਰਤੀ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਰੂਪ ਨੂੰ ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਗਠਨ ਰਾਹੀਂ ਜਿਸ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਉਹ ਰੂਪ ਵਿਸ਼ਵ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕਤਾ ਨੂੰ ਵੀ ਖੜੋਤਮਈ ਰੂਪ ਚ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਮੁਹਾਂਦਰੇ ਦਾ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੰਗਠਨ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦਾ ਸਰੂਪ ਬਹੁਤ ਪੇਚੀਦਾ ਸਥਿਤੀ ਧਾਰਨ ਕਰ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਆਪਣੀ ਜੜ੍ਹਾਂ ਡੂੰਘੀਆਂ ਕਰ ਚੁੱਕੀ ਹੈ। ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਨਸਲੀ ਅਰਾਜਕਤਾ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਦੇ ਅਪੂਰੇਪਨ ਲਗਾਤਾਰ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਸ ਰਾਜਨੀਤਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਦੀ ਘੜੀ ਖਤਮ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਹੈ। ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ

ਤੋਂ ਮੁਨਕਰ ਹੋ ਕੇ ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਸੁਰਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਬਣਾਕੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੇ ਇਸ ਰੂਪ ਨੂੰ ਬਾਹਰੀ ਚਿੰਤਾ ਦਾ ਅਕਸ ਮੰਨ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਅਕਸ ਵਿਚੋਂ ਦਿਖ ਰਿਹਾ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੋਗਲੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੈ, ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਮੁਹਾਂਦਰੇ ਦੀ ਠੀਕ ਪਛਾਣ ਰਾਹੀਂ ਅਜਿਹੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਤੱਥਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਸਾਹਮਣੇ ਆ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਮੁਹਾਂਦਰੇ ਦੀ ਦੈਵੀ ਪਿਛੋਕੜ ਵਾਲੀ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਧਰਾਤਲ ਦੀ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਵਿਕਸਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਰਾਜ ਕਿਸ ਉਦੇਸ਼ ਨਾਲ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ? ਇਸ ਉਦੇਸ਼ ਦੀ ਤੋਰ ਕੀ ਹੈ? ਭਵਿੱਖ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨਾ ਹੈ? ਇਹਨਾਂ ਇਸ਼ਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀ ਪੁਨਰ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਨੀ ਇਸ ਲਈ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਬਣ ਚੁੱਕੀ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਵੱਖਰੇ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਆਪਣੇ ਮੂਲ ਸੁਰ ਨੂੰ ਗੁਆ ਚੁੱਕੀ ਹੈ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਮੁਹਾਂਦਰੇ ਦੀ ਦੈਵੀ ਪਿਛੋਕੜ ਵਾਲੀ ਭਾਵਨਾ ਉਸ ਕੇਂਦਰ ਦੀ ਗਵਾਹ ਬਣਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਸੰਤੁਲਿਤ ਪਰਿਪੇਖ ਧਾਰਨ ਕਰੇਗੀ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਮੁਹਾਂਦਰੇ ਦੀ ਦੈਵੀ ਪਿਛੋਕੜ ਵਾਲੀ ਭਾਵਨਾ ਅਕਾਦਮਿਕ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਪ੍ਰਸੰਗ ਦੀ ਗੈਰ-ਹਾਜ਼ਰੀ ਪ੍ਰਤੀ ਜਾਗ੍ਰਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਇੱਕ ਯਤਨ ਵੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਚੇਚੇ ਤੌਰ ਤੇ ਸਿੱਖ ਚੇਤਨਾ ਸਾਂਝੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਮਹਿਸੂਸ ਵੀ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਮੁਹਾਂਦਰੇ ਦੀ ਦੈਵੀ ਪਿਛੋਕੜ ਵਾਲੀ ਭਾਵਨਾ ਦੀ ਮੁੱਖ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦੀ ਬਾਹਰੀ ਵਿਹਾਰਿਕਤਾ ਦੀਆਂ ਸੀਮਾਵਾਂ ਉੱਪਰ ਕੇਂਦਰਿਤ ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਇਸ ਦੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਆਧਾਰਾਂ ਦੀ ਪਛਾਣ ਕਰਨ ਵੱਲ ਵਧੇਰੇ ਯਤਨਸ਼ੀਲ ਹੈ।

ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਖ਼ਾਲਸਾਈ ਸਪਿਰਟ ਦੁਆਲੇ ਅਕਾਦਮਿਕ, ਸੰਸਥਾਗਤ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਪੱਧਰ ਉੱਪਰ ਬਣ ਚੁੱਕਾ ਪੰਜਾਬੀ ਖਿਆਲ ਇਸ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਰੂਹਾਨੀ ਦਿਸ਼ਾ ਨੂੰ ਦਿੱਬਤਾ ਦੀ ਨੇੜਤਾ ਤੋਂ ਦੂਰ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਆਪਸੀ ਤਣਾਅ ਅਤੇ ਖਿਚੋਤਾਣ ਅਜਿਹਾ ਰੂਪ ਅਖ਼ਤਿਆਰ ਕਰ ਚੁੱਕੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਇਸ ਦੇ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਪ੍ਰਤਿਕਰਮਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਨੂੰ ਵਰਤ ਕੇ ਉਲਾਰ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਰਾਹੀਂ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਖ਼ਾਲਸਾਈ ਸਪਿਰਟ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਨੂੰ ਪੁਨਰ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਜੋ ਪੰਜਾਬੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਨੂੰ ਪਾਰਦਰਸ਼ੀ ਟਿਕਾਅ ਰਾਹੀਂ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕੇ।

ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਇਕਤਵ ਰਾਹੀਂ ਖ਼ਾਲਸਾਈ ਸਪਿਰਟ ਦੀ ਇਹ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦ੍ਰਿੜ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਉਜਾਗਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਸਮਕਾਲ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਸਥਿਤੀ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਕਰੇ। ਇਸ ਪਹਿਚਾਣ ਰਾਹੀਂ ਵਿਸ਼ਵ ਪੱਧਰ ਉੱਪਰ ਆਪਣੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨੂੰ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰੇ। ਇਹ ਸੰਕਲਪ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਦੈਵੀ ਆਧਾਰਾਂ ਦੀ ਪਛਾਣ ਕਰਕੇ ਵਿਸ਼ਵ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੀ ਗੀਤਸ਼ੀਲ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਇਸ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣਾਵੇ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਇਸ ਕਰਕੇ ਵੀ ਭਿੰਨ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਦੇ ਅੰਦਰ ਰਾਜ ਕਰਨ ਦੀ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਵਿਧੀ ਨੂੰ ਧਰਮ ਦੀ ਸਪਿਰਟ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕਰਵਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਹਵਾਲੇ ਅਤੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ :

1. ਸੁਤਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨੂਰ, ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਗੌਰਵ: ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਪੰਜਾਬੀ ਅਕਾਦਮੀ, ਦਿੱਲੀ, 1988, ਪੰਨਾ 11.
2. ਡਾ. ਗੁਰਬਚਨ ਸਿੰਘ ਨਈਅਰ, ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਕਾਲ, ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 1994, ਪੰਨਾ 15.
3. ਬਾਬਾ ਪ੍ਰੇਮ ਸਿੰਘ ਹੋਤੀ, ਸ਼ੇਰਿ ਪੰਜਾਬ: ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਲਾਹੌਰ ਬੁੱਕ ਸ਼ਾਪ, ਲੁਧਿਆਣਾ, ਪੰਨਾ 45.
4. Lafont, Jean Marie, Maharaja Ranjit Singh: Lord of the Five Rivers. Oxford University Press. 2002, P 78.
5. Sheikh, Mohamed, Emperor of the Five Rivers: The Life and Times of Maharaja Ranjit Singh, 2017, P 59.

ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਭਾਗ, ਸਕੂਲ ਆਫ਼ ਲੈਗੂਏਜ਼,
ਜਗਤ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਪੰਜਾਬ ਸਟੇਟ ਓਪਨ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ
ਪਟਿਆਲਾ।

ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਦੇ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ: ਚੇਤਨ ਤੋਂ ਅਵਚੇਤਨ ਤਕ

ਡਾ. ਮਨਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ

ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਅਜਿਹੀ ਨਵ-ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਸਿਰਜਕ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਔਰਤ ਦੇ ਅਸਤਿਤਵੀ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸਾਹਿਤਕ ਜ਼ੁਬਾਨ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਚਿੱਤਰਪੱਟ ਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਕੇਵਲ ਇਕ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਸਿਰਜਣਾਤਮਕ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਵਜੋਂ ਹੀ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਇਕ ਪ੍ਰਤੀਕ ਅਤੇ ਮਿਥ ਬਣਕੇ ਉੱਭਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਜੰਗ ਬਹਾਦੁਰ ਗੋਇਲ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ ‘ਮੁਹੱਬਤਨਾਮਾ’ ਵਿਚ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਦੇ ਰੇਖਾ-ਚਿੱਤਰ ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਫੇਰ ਮਿਲਾਂਗੀ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਇਹਨਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਦਰਸਾਇਆ ਹੈ, “ਬਾਇਰਨ, ਬਾਲਜ਼ਾਕ ਅਤੇ ਬਰਨਾਡ ਸ਼ਾਅ ਵਾਂਗ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਹੀ ਇਕ ਲੀਜੈਂਡ ਬਣ ਚੁੱਕੀ ਸੀ ਤੇ ਮਰਨ ਉਪਰੰਤ ਉਹ ਇਕ ਮਿਥ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਹੈ”।¹ ਮਿਥ ਕਿਸੇ ਸਮਾਜ ਦਾ ਸਾਂਝਾ ਸੁਪਨਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਸਮੂਹਕ ਅਵਚੇਤਨ ਵਿਚ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਦੁਆਲੇ ਮਿਥ ਉੱਸਰਨੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਸਮਝੋ ਉਸ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਪਾਠਕਾਂ ਦੇ ਅਵਚੇਤਨ ਤਕ ਅਸਰ-ਅੰਦਾਜ਼ ਹੋਈਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਉਸਨੇ ਸਮੂਹਕ ਅਵਚੇਤਨ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਜੜ੍ਹ ਲਾ ਲਈ ਹੈ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਭਾਰਤੀ ਔਰਤ ਦੇ ਸਮੂਹਕ ਮਨ ਵਿਚ ਧੜਕਦੇ ਅਸਤਿਤਵੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਸੁਪਨੇ ਦਾ ਮਾਨਵੀਕਰਨ ਹੈ। ਉਹ ਭਾਰਤੀ ਔਰਤ ਦੀ ਹੋਂਦਮੂਲਕ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਕੇਵਲ ਇਕ ਜੀਵ ਵਿਗਿਆਨਕ ਵਜੂਦ ਨਹੀਂ। ਜੀਵ ਵਿਗਿਆਨਕ ਹੋਂਦ ਤੋਂ ਪਾਰ ਸਮਾਜ-ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਵਜੂਦ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦਾ ਲਖਾਇਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਇਹ ਸਮਾਜ-ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਅਸਤਿਤਵ ਭਾਸ਼ਾ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਗਟ ਅਤੇ ਪਰਿਭਾਸ਼ਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸੋ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਦੇ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵਾਹਿਤ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਅਸਤਿਤਵੀ ਜੁਗਤ (existential structure) ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ, ਉਸ ਦੀ ਨਵੇਕਲੀ ਸਾਹਿਤਕ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਪ੍ਰਵਚਨ ਦਾ ਵਿਧੀਵਤ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੈ।

ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਦੇ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਬਾਰੇ ਦੋ ਤਰੀਕਿਆਂ ਨਾਲ ਗੱਲ ਛੋਹੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਕ ਤਰੀਕਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਭਾਸ਼ਾ ਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਬਣੇ ਬਣਾਏ ਨਿਯਮਾਂ ਅਤੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਇਕ ਵਸਤੂ ਮੰਨ ਕੇ ਉਸ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ, ਜੇ ਉਸ ਦੇ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਨਵੇਕਲੇ ਨਕਸ਼ ਪਛਾਣੇ ਜਾ ਸਕਣ। ਦੂਜੇ ਤਰੀਕੇ ਅਨੁਸਾਰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਦੁਆਰਾ ਸਿਰਜਤ ਸਾਹਿਤਕ ਪਾਠਾਂ ਨੂੰ ਮਹਿਜ਼ ਅਧਿਐਨ-ਵਸਤੂ ਵਜੋਂ ਦੇਖਣ ਦੀ ਬਜਾਏ, ਗਿਆਨ ਸਰੋਤ ਵਜੋਂ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਕੇ ਇਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਉਜਾਗਰ ਹੁੰਦੇ ਭਾਸ਼ਾ ਚਿੰਤਨ ਦੇ ਸਰੂਪ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨਦੇਹੀ ਵੀ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਹਥਲੇ ਖੋਜ-ਪੱਤਰ ਵਿਚ ਦੋਹਾਂ ਤਰੀਕਿਆਂ ਨਾਲ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਰਚਿਤ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਭਾਸ਼ਾਈ ਪ੍ਰਵਚਨ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ। ਭਾਸ਼ਾ ਕੇਵਲ ਧੁਨੀਆਂ, ਸ਼ਬਦਾਂ ਜਾਂ ਵਾਕਾਂ ਦਾ ਸਮੂਹ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਭਾਸ਼ਾ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਵਿਚ ਮੁਕੰਮਲ ਸਭਿਆਚਾਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਅਰਥ ਸਮਾਜ-ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪ੍ਰਸੰਗਾਂ ਵਿਚ ਨਿਹਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਕੇਵਲ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀਆਂ ਧੁਨੀਆਂ, ਸ਼ਬਦਾਂ ਜਾਂ ਵਾਕਾਂ ਦੀ ਵਿਆਕਰਨ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਕੇ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਮਰਮ ਨਹੀਂ ਜਾਣਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਇਸ ਦੀ ਅਰਥ ਵਿਗਿਆਨਕ ਵਿਆਕਰਨ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾਤਮਕਤਾ ਦੀ ਵਿਆਕਰਨ ਨੂੰ ਘੋਖਣਾ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਸੁਹਜ ਦੀ ਵਿਆਕਰਨ ਨੂੰ ਪਛਾਣਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਰੋਮਨ ਜਾਕੋਬਸਨ ਦਾ ਨਿਮਲਿਖਤ ਕਥਨ ਬੜਾ ਅਹਿਮ ਹੈ:

In poetry not only phonological sequence but, in the same way, any sequence of semantic units strives to build an equation. Similarity superimposed on contiguity imparts to poetry its thoroughgoing symbolic, multiplex, polysemantic essence.²

ਸੋ ਸਾਹਿਤਕ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾਤਮਕ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਰਚਿਤ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਭਾਸ਼ਾਈ ਪ੍ਰਵਚਨ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਇਸ ਦੀ ਰੂਪ ਵਿਗਿਆਨਕ ਅਤੇ ਵਾਕ ਵਿਗਿਆਨਕ ਵਿਆਕਰਨ ਤੋਂ ਪਾਰ ਫੈਲਦੇ ਹੋਏ ਇਸ ਦੀ ਚਿੰਨ੍ਹ ਵਿਗਿਆਨਕ ਵਿਆਕਰਨ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਮਹਿਜ਼ ਬੌਧਿਕ ਪ੍ਰਵਚਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਇਸ ਦੀ ਸਾਹਿਤਕਤਾ ਇੰਸਟਿੰਕਟ (instinct) ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਜ਼ੋਰਾਵਰ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਸਬੰਧੀ ਪਹਿਲਾ ਨੁਕਤਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਦੋ ਧੁਰੇ

ਬਣਦੇ ਹਨ: ਇਕ ਇੰਟਲੈਕਟ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਇੰਸਟਿੰਕਟ। ਇੰਟਲੈਕਟ ਬੌਧਿਕ ਵਰਤਾਰਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇੰਸਟਿੰਕਟ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਅੰਦਰ ਪ੍ਰਵਾਹਿਤ ਕੁਦਰਤੀ ਉਰਜਾ ਦਾ ਜ਼ੋਰਾਵਰ ਵਹਿਣ ਹੈ। ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਇੰਟਲੈਕਟ ਅਤੇ ਇੰਸਟਿੰਕਟ ਵਿਚ ਇਕਮਿਕਤਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਬੰਦੇ ਦੀ ਕਥਨੀ ਉਹਦੀ ਇੰਟਲੈਕਟ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਬੰਦੇ ਦੀ ਕਰਨੀ ਉਸ ਦੀ ਇੰਸਟਿੰਕਟ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਉਸ ਦੀ ਕਥਨੀ ਅਤੇ ਕਰਨੀ ਵਿਚ ਫਰਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਜੀ ਦੇ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਇੰਟਲੈਕਟ ਅਤੇ ਇੰਸਟਿੰਕਟ ਦੀ ਏਕਤਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਕਥਨੀ ਅਤੇ ਕਰਨੀ ਵਿਚ ਇਕਮਿਕਤਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਇਕਸੁਰਤਾ ਹੈ। ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਦੀ ਰਚਨਾ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਵੱਡਾ ਅੰਤਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਇਹ ਫਰਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਕਸ਼ਿਸ਼ ਪੈਦਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਭਾਸ਼ਾ ਤੁਹਾਡੇ ਰਗਾਂ ਵਿਚ ਵਹਿੰਦੇ ਲਹੂ ਤਕ ਅਸਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ। ਅਸਲ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਦੇ ਲਫਜ਼ਾਂ ਵਿਚ ਉਸ ਦਾ ਲਹੂ ਢਲਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਸੁਰਜੀਤ ਪਾਤਰ ਦਾ ਨਿਮਨਲਿਖਤ ਸ਼ੇਅਰ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ:

ਮੇਰੇ ਅੰਦਰ ਵੀ ਚੱਲਦੀ ਹੈ ਇਕ ਗੁਫਤਗੂ, ਜਿੱਥੇ ਲਫਜ਼ਾਂ ਚ ਢਲਦਾ ਹੈ ਮੇਰਾ ਲਹੂ

ਜਿੱਥੇ ਮੇਰੀ ਬਹਿਸ ਹੈ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਹੀ, ਜਿੱਥੇ ਵਾਰਿਸ ਤੇ ਪੁਰਖੇ ਖੜੇ ਰੂਬਰੂ ³

ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਉਸ ਦਾ ਆਪਣਾ ਲਹੂ ਢਲਿਆ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਤੇ ਦੇਹ ਦੀ ਅਨੁਭਵੀ ਵੇਦਨਾ ਦਾ ਸਾਕਾਰ ਰੂਪ ਉਸ ਦੇ ਅੰਖਰ ਬਣਦੇ ਹਨ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਆਪਣੀ ਇਸ ਭਾਂਤ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾਈ ਸਿਰਜਣ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਬਾਰੇ ਬਹੁਤ ਸੁਚੇਤ ਹੈ। ਇਸ ਸਬੰਧੀ ਸੰਕੇਤ ਉਸ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਉਸ ਦੀ ਕਾਵਿ-ਰਚਨਾ 'ਚੇਤਰ' ਦੀ ਮੈਟਾਫਰ ਜੁਗਤ ਦੇਖਣਯੋਗ ਹੈ:

ਚੇਤਰ ਨੇ ਬੁਹਾ ਖੜਕਾਇਆ, ਅੱਜ ਦਾ ਗੀਤ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਣਿਆ।

ਜਿਵੇਂ ਇਸ਼ਕ ਦੇ ਪਿੰਡੇ ਉੱਤੇ, ਅੱਖਰਾਂ ਦਾ ਕੁਝ ਮੁੜਕਾ ਆਇਆ...

ਕਲਮ-ਕੁੜੀ ਦੇ ਬੁੱਲ੍ਹ ਕੁਮਲਾਏ, ਅੱਜ ਦਾ ਗੀਤ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਣਿਆ

ਜਿਵੇਂ ਉਸ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਦੇ ਵਿਚ, ਹਰਫਾਂ ਦੇ ਕੁਝ ਹੰਝੂ ਆਏ...

ਦਿਲ ਦੇ ਸਾਰੇ ਵਰਕੇ ਥੁੱਲੇ, ਅੱਜ ਦਾ ਗੀਤ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਣਿਆ

ਜਿਵੇਂ ਚੁੱਪ ਦੇ ਜ਼ਖਮਾਂ ਵਿਚੋਂ ਲਫਜ਼ਾਂ ਦੇ ਕੁਝ ਤੋਪੇ ਖੁਲ੍ਹੇ..⁴

ਅਸਲ ਵਿਚ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਜੋ ਪਾਠਕ ਦੇ ਅਵਚੇਤਨ ਤਕ ਅਸਰ-ਅੰਦਾਜ਼ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਭਾਸ਼ਾ ਕੇਵਲ ਬੌਧਿਕਤਾ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਬੌਧਿਕਤਾ ਇੰਸਟਿੰਕਟ ਆਧਾਰਿਤ ਭਾਵਨਾਤਮਕਤਾ ਵਿਚੋਂ ਗੁਜ਼ਰ ਕੇ ਆਪਣਾ ਜਲਵਾ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਪਾਠਕ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਝੰਜੋੜ ਸੁੱਟਦੀ ਹੈ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਪਾਠਕ ਨੂੰ ਇਕ ਜ਼ਬਰਦਸਤ ਇੰਸਟਿੰਕਟਿਵ ਉਛਾਲਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਕੇਵਲ ਉਸ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਤਕ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਅਤੇ ਦੇਹ ਤਕ ਅਸਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ 'ਪਿੰਜਰ' ਨਾਵਲ ਦੀ ਮੁੱਖ ਪਾਤਰ ਪੂਰੇ ਦੀ ਮਨੋ-ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਨਿਮਨਲਿਖਤ ਟੈਕਸਟ ਅਹਿਮ ਉਦਾਹਰਣ ਹੈ:

ਸਲੇਟੀ ਰੰਗਾ ਦਿਨ ਸੀ। ਬੋਰੀ ਦੇ ਇਕ ਟੋਟੇ ਨੂੰ ਪੈਰਾਂ ਹੇਠਾਂ ਲੈ ਕੇ ਪੂਰੇ ਮਟਰ ਕੱਢਦੀ ਪਈ ਸੀ। ਉਂਗਲਾਂ ਵਿਚ ਨੱਪੇ ਹੋਏ ਮਟਰ ਦਾ ਮੂੰਹ ਖੋਲ ਕੇ ਜਦੋਂ ਉਹਨੇ ਦਾਣਿਆਂ ਨੂੰ ਮੁੱਠ ਵਿਚ ਸਰਕਾਣਾ ਚਾਹਿਆ, ਇਕ ਚਿੱਟੀ ਸੁੰਡੀ ਉਹਦੇ ਅੰਗੂਠੇ ਨਾਲ ਲੱਗ ਗਈ। ਜਿਵੇਂ ਕਿਸੇ ਦਾ ਪੈਰ ਚਿੱਕੜ ਨਾਲ ਭਰੇ-ਭਰਾਤੇ ਟੋਟੇ ਵਿਚ ਜਾ ਪਵੇ, ਪੂਰੇ ਨੂੰ ਇਕ ਕਰੀਚ ਆਈ। ਹੱਥ ਛੁੱਡ ਕੇ ਉਹਨੇ ਸੁੰਡੀ ਨੂੰ ਪਰੇ ਸੱਟ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਆਪਣੇ ਦੋਹਾਂ ਹੱਥਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਦੋਹਾਂ ਗੋਡਿਆਂ ਵਿਚ ਘੁੱਟ ਲਿਆ।...ਪੂਰੇ ਨੂੰ ਲੱਗਾ, ਸਿਰ ਤੋਂ ਪੈਰਾਂ ਤੀਕਣ ਉਹਦਾ ਪਿੰਡਾ ਮਟਰਾਂ ਦੀ ਉਸ ਫਲੀ ਵਾਂਗਣ ਸੀ, ਜਿਸ ਦੇ ਅੰਦਰ ਮਟਰਾਂ ਦੇ ਸੁੱਚੇ ਦਾਣਿਆਂ ਦੀ ਥਾਂ ਇਕ ਗਲੀਜ਼ ਸੁੰਡੀ ਪਲਦੀ ਪਈ ਸੀ। ਪੂਰੇ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸਾਰੇ ਅੰਗਾਂ ਨਾਲ ਕਰਹਿਤ ਆ ਗਈ। ਉਹਦਾ ਜੀਅ ਕੀਤਾ ਆਪਣੇ ਪੇਟ ਵਿਚ ਪਲਦੀ ਪਈ ਸੁੰਡੀ ਨੂੰ ਛੁੱਡ ਸੁੱਟੇ, ਆਪਣੇ ਪਿੰਡੇ ਨਾਲੋਂ ਝਾੜ ਦੇਵੇ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਨਹੁੰਆਂ ਵਿਚ

ਅੜਾ ਕੇ ਚੁਭੇ ਹੋਏ ਕੰਡੇ ਨੂੰ ਕੱਢ ਦੇਂਦੇ, ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੋਈ ਚੰਬੜੇ ਹੋਏ ਭੱਖੜੇ ਨੂੰ ਲਾਹ ਸੁੱਟਦੇ, ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੋਈ ਚਮੁੱਟੇ ਹੋਏ ਚਿੱਚੜ ਨੂੰ ਤੋੜ ਦੇਂਦੇ, ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੋਈ ਲੱਗੀ ਹੋਈ ਜੋਕ ਨੂੰ ਧਰੂਹ ਸੁੱਟਦੇ...⁵

ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਦੀ ਕਾਵਿ-ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਦਵੰਦ ਬਹੁਤ ਉੱਭਰਵਾਂ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸਾਂਸਕ੍ਰਿਤਕ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਸਭਿਅਤਾ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਨਾਲ ਪ੍ਰਕਿਰਤਕ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਚੇਤਨ ਮਨ ਵਿਚੋਂ ਵਿਸਾਰ ਕੇ ਸਾਂਸਕ੍ਰਿਤਕ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਉਸਾਰਿਆ ਹੈ। ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਮਨੁੱਖ ਲਈ ਸਹਿਜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਨੂੰ ਸਿੱਖਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਕਿਰਤਕ ਭਾਸ਼ਾ ਕਾਮਨਾਵਾਂ ਦਾ ਵਹਿਣ ਹੈ ਜਦਕਿ ਸਾਂਸਕ੍ਰਿਤਕ ਭਾਸ਼ਾ ਸਮਾਜਿਕ ਨਿਯੰਤ੍ਰਣ ਹੈ। ਸਮਾਜ-ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਨਿਯੰਤ੍ਰਣ ਦੇ ਤਹਿਤ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਚੇਤਨ ਮਨ ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰਕਿਰਤਕ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਖਾਰਜ ਕਰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਕਦੇ ਖ਼ਤਮ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਇਹ ਭਾਸ਼ਾ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਅਵਚੇਤਨ ਵਿਚ ਉਤਰ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਕਿਰਤਕ ਭਾਸ਼ਾ ਸਹਿਜ ਅਤੇ ਜ਼ੋਰਾਵਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਬੇਤਹਾਸ਼ਾ ਖੁਸ਼ੀ ਦੇ ਆਲਮ ਵਿਚ ਫੁੱਟਦਾ ਹਾਸਾ ਅਤੇ ਅਤਿਅੰਤ ਵੇਦਨਾ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਵਿਚ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚੋਂ ਡੁੱਲਦੇ ਹੰਝੂ ਸਭਿਅਕ ਮਨੁੱਖ ਕੋਲ ਪ੍ਰਕਿਰਤਕ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਬਚੇ ਹੋਏ ਅੰਸ਼ ਹਨ। ਬੱਚੇ ਦੀ ਮੌਤ ਉਤੇ ਮਾਂ ਵੱਲੋਂ ਪਾਏ ਕੀਰਨੇ ਉਸ ਦੀ ਅਸਹਿ ਵੇਦਨਾ ਦਾ ਪ੍ਰਕਿਰਤਕ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਹਨ। ਮਾਂ ਦੀ ਵੇਦਨਾ ਦੀ ਇਸ ਇੰਤਹਾ ਨੂੰ ਸਾਂਸਕ੍ਰਿਤਕ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਵਾਕਾਂ ਵਿਚ ਦਰਸਾਉਣਾ ਅਤਿਅੰਤ ਕਠਿਨ ਹੈ। ਸਾਂਸਕ੍ਰਿਤਕ ਭਾਸ਼ਾ ਵਰਜਨਾਵਾਂ ਉਸਾਰਦੀ ਹੈ ਜਦਕਿ ਪ੍ਰਕਿਰਤਕ ਭਾਸ਼ਾ ਸਾਂਸਕ੍ਰਿਤਕ ਵਰਜਨਾਵਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਦੀ ਕਾਵਿ-ਭਾਸ਼ਾ ਇਸ ਦਵੰਦ ਨੂੰ ਹੰਢਾਉਂਦੀ ਮਿਥ-ਮੰਡਲ ਵਿਚ ਉਤਰਦੀ ਹੈ। 'ਇਡੀਪਸ' ਕਵਿਤਾ ਇਸ ਦਵੰਦ ਦਾ ਮਿਥ ਆਧਾਰਿਤ ਪ੍ਰਵਚਨ ਹੈ

ਦਹਿਲੀਜ਼ ਤੋਂ ਉਰਲੀ ਤਰਫ਼, ਮੇਰਾ ਗੁਨਾਹ,
 ਦਹਿਲੀਜ਼ ਤੋਂ ਪਰਲੀ ਤਰਫ਼, ਮੇਰੀ ਸਜ਼ਾ...
 ਸੋਚਿਆ ਸੀ ਅੱਤ ਸੁੱਚੀ, ਦੁੱਧ ਦੀ ਇਹ ਵਾਸ਼ਨਾ
 ਪਰ ਹੋਠ ਜੂਠੇ ਹੋ ਗਏ...ਹੋਠਾਂ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਵਾਜ਼ ਨੇ
 ਤੁਤਲਾ ਕੇ ਜੋ ਕੁਝ ਆਖਿਆ, ਉਹ ਬੋਲ ਝੂਠੇ ਹੋ ਗਏ...
 ਹੁਣ ਸ਼ਾਇਦ ਮੈਂ ਸਾਰੀ ਉਮਰ, ਜਿਸਮਾਂ ਦੇ ਚਿੱਕੜ ਫੋਲ ਕੇ
 ਲਭਾਂਗਾ ਇਸੇ ਇਸ਼ਕ ਨੂੰ! ਵਰਜਿਤ ਅਵਰਜਿਤ ਮਾਸ ਵਿਚ,
 ਲਭਾਂਗਾ ਏਸੇ ਮਹਿਕ ਨੂੰ, ਲਭਾਂਗਾਂ ਇਸੇ ਮੁਸ਼ਕ ਨੂੰ...⁶

ਭਾਸ਼ਾ ਕੇਵਲ ਬੋਲ ਰੂਪ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਵੱਡਾ ਹਿੱਸਾ ਅਬੋਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਬੋਲ, ਅਬੋਲ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਮਾਤਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਭਾਸ਼ਾ ਚਿੰਤਨ ਵਿਚ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਅਬੋਲ ਰੂਪ ਬਾਰੇ ਵਿਸਥਾਰ ਸਹਿਤ ਚਰਚਾ ਹੋਈ ਹੈ। 'ਰਿਗਵੇਦ' ਵਿਚ ਸ਼ਬਦ/ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਪ੍ਰਤੱਖ ਅਤੇ ਅਪ੍ਰਤੱਖ ਵਜੂਦ ਬਾਰੇ ਸੰਕੇਤ ਇਉਂ ਦਰਜ ਹੈ:

Four are the definite grades of speech
 The learned and wise know them
 Three of these are deposited in secret
 They indicate no meaning to the common man
 Men speak the fourth grade of speech
 Which is phonetically expressed

(Rigveda, , 1. 164. 45)¹¹

ਰਿਗਵੇਦ ਉਪਰੋਕਤ ਸੰਕੇਤ ਅਨੁਸਾਰ ਸ਼ਬਦ/ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਚਾਰ ਪੱਧਰ ਹਨ। ਵਿਦਵਾਨ ਅਤੇ ਸਿਆਣੇ ਮਨੁੱਖ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣਦੇ ਹਨ। ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਇਹਨਾਂ ਚਾਰ ਪੱਧਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਤਿੰਨ ਅਪ੍ਰਤੱਖ ਰਹੱਸ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਹਨ। ਇਹ ਸਾਧਾਰਨ ਮਨੁੱਖ ਲਈ

ਕੋਈ ਅਰਥ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦੇ। ਸਾਧਾਰਨ ਮਨੁੱਖ ਸ਼ਬਦ/ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਚੌਥੇ ਪੱਧਰ ਦਾ ਉਚਾਰਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਧੁਨੀ ਪੱਧਰ ਤੇ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਭਗਤ ਕਬੀਰ ਜੀ ਦੀ 'ਬਾਵਨ ਅੱਖਰੀ' ਵਿਚ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਇਹਨਾਂ ਪ੍ਰਗਟ ਅਤੇ ਅਪ੍ਰਗਟ ਧਰਾਤਲਾਂ ਨੂੰ 'ਬੋਲ' ਅਤੇ 'ਅਬੋਲ' ਦਾ ਨਾਮ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ:

ਜਹਾ ਬੋਲ ਤਹ ਅਛਰ ਆਵਾ ॥ ਜਹ ਅਬੋਲ ਤਹ ਮਨੁ ਨ ਰਹਾਵਾ ॥
ਬੋਲ ਅਬੋਲ ਮਧਿ ਹੈ ਸੋਈ ॥ ਜਸ ਓਹੁ ਹੈ ਤਸ ਲਖੈ ਨ ਕੋਈ ॥⁷

ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਇਹਨਾਂ ਵਿਭਿੰਨ ਪੱਧਰਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਮਹਾਨ ਭਾਸ਼ਾ ਚਿੰਤਕ ਭਰਤ੍ਰਹਰੀ ਨੇ ਪਰਾ, ਪਛਿਅੰਤੀ, ਮਧਿਅਮਾ ਅਤੇ ਵੈਖਰੀ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਵੈਖਰੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਬੋਲ ਰੂਪ ਜਾਂ ਧੁਨੀ ਰੂਪ ਹੈ, ਮਧਿਅਮਾ, ਪਛਿਅੰਤੀ ਅਤੇ ਪਰਾ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਸੂਖਮਤਾ ਦੇ ਅਬੋਲ ਧਰਾਤਲ ਹਨ। ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਅਸਲ ਰਹੱਸ ਇਸ ਦੇ ਅਬੋਲ ਧਰਾਤਲ ਤੇ ਨਿਹਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਕੁਛ ਅਬੋਲ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਬਾਰ-ਬਾਰ ਚੁੱਪ ਦਾ ਆਲਮ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਜਿਥੇ ਬੋਲ ਉਸ ਦਾ ਸਾਥ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੇ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਚਿੰਤਨ ਦੇ ਜਿਸ ਧਰਾਤਲ ਉੱਤੇ ਵਿਚਰਦੀ ਹੈ ਸਾਂਸਕ੍ਰਿਤਕ ਸੀਮਾਵਾਂ ਅਤੇ ਉਲਾਰਾਂ ਵਿਚ ਬੱਝੀ ਅਤੇ ਘਿਰੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਬੋਲ ਰੂਪ ਉਸ ਅਨੁਭਵ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਤੋਂ ਅਸਮਰੱਥ ਹੈ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਕੋਲ ਕਹਿਣ ਲਈ ਜੋ ਗੱਲ ਹੈ ਉਹ 'ਸਭਿਅਤਾ' ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਵਰਜਿਤ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਸਭਿਅਤਾ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਵਚਨ ਬੜਾ ਅਹਿਮ ਹੈ:

ਉਹ ਗੱਲ ਜਿਸ ਨੂੰ ਲਫਜ਼ ਨਾ ਜੁੜੇ, ਉਹ ਗੱਲ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਹੈ
ਉਹ ਲਫਜ਼ ਜਿਸ ਨੂੰ ਹੋਠ ਨਾ ਜੁੜੇ, ਉਹ ਲਫਜ਼ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਹੈ
ਤੇਰੀ ਸੱਭਿਅਤਾ, ਜੇ ਪੁੱਛ ਸਕੇਂ, ਪੁੱਛ ਦੇ
ਜਾਂ ਰਾਤੀ ਬਰਾਤੀ ਫੋਲ ਦੇ, ਓਸ ਦਾ ਖੀਸਾ, ਕੱਪੜਾ ਲੱਤਾ
ਕਿ ਮੇਰੀ ਅਵਰਜਿਤ ਗੱਲ ਦਾ, ਇਕ ਅੱਖਰ ਗੁਆਚਿਆ।
ਤੇ ਤੈਨੂੰ ਪਤਾ ਏ ਤੇਰੇ ਬਿਨਾਂ, ਇਸ ਘਰ ਵਿਚ ਕੌਣ ਆਉਂਦਾ ਹੈ!
ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ ਤੇਰੇ ਬਿਨਾਂ, ਮੈਂ ਕੋਠੜੀ ਦਰ ਕੋਠੜੀ-
ਰੋਜ਼ ਸੂਰਜ ਜੰਮਦੀ, ਤੇਰੀ ਸੱਭਿਅਤਾ-
ਜੇ ਬਾਹਰਲੇ ਅਸਮਾਨ ਤੋਂ, ਚਾਨਣ ਹੁਦਾਰ ਲੈਂਦੀ ਹੈ
ਮੇਰੇ ਸੂਰਜ ਨੂੰ ਵੇਖਦੀ, ਤੇ ਰੋਜ਼ ਝਿੜਕ ਦੇਂਦੀ ਹੈ
ਮੈਂ ਰੋਜ਼ ਸੂਰਜ ਜੰਮਦੀ, ਤੇ ਰੋਜ਼ ਸੂਰਜ ਯਤੀਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ...⁸

ਭਾਰਤੀ ਗਿਆਨ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਸੂਰਜ ਗਿਆਨ ਦਾ ਮੈਟਾਫਰ ਹੈ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾਤਮਕ ਚੇਤਨਾ ਵਿਚ ਗਿਆਨ ਦਾ ਜੋ ਸੂਰਜ ਉਦੈ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਸਭਿਅਤਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਨ ਨਹੀਂ।

ਔਰਤ ਦੇ ਅਸਤਿੱਤਵੀ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਦੀਆਂ ਰਚਾਨਾਵਾਂ ਦਾ ਭਾਸ਼ਾਈ ਪ੍ਰਵਚਨ ਬਹੁਤ ਸਾਰਥਕ ਹੈ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਅਜਿਹੀ ਨਵ-ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਵਿਚ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਔਰਤ ਹਾਸ਼ੀਆਕ੍ਰਮਤ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਨੂੰ ਸਮਾਜ-ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਵਿਰਸੇ ਵਿਚੋਂ ਜੋ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਪ੍ਰਬੰਧ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ, ਉਹ ਉਸ ਦੇ ਨਾਰੀ ਅਨੁਭਵ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਵਿਚ ਪੂਰਾ ਸਾਥ ਨਹੀਂ ਨਿਭਾਉਂਦਾ। ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਨ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤੀਕ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਮਰਦ-ਕੇਂਦਰਤ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਭਾਸ਼ਾਈ ਮੁਹਾਵਰੇ ਵਿਚ ਔਰਤ ਦੇ ਅਸਤਿੱਤਵ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ। ਮਰਦ-ਕੇਂਦਰਤ ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਸਿਰਜਣਾਤਮਕ ਕਲਪਨਾ ਅਤੇ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਬੰਧ ਔਰਤ ਨੂੰ 'ਚੁਪ' ਤਕ ਘਟਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਨਾਰੀਵਾਦੀ ਚਿੰਤਕ Luce Irigaray ਨੇ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ "this sex which is not one" ਵਿਚ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਬੜੇ ਠੋਸ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ ਹੈ। ਇਰੀਗੈਰੇ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ: I am trying, as I have already indicated, to go back through the masculine imaginary, to interpret the way it has reduced us to silence, to muteness, or mimicry, and

I am attempting, from that starting-point and at the same time, to (re)discover a possible space for the feminine imaginary.⁹

ਸੋ ਜਿਵੇਂ ਇਰੀਗੋਰੇ ਔਰਤ ਕੇਂਦਰਤ ਸਿਰਜਣਾਤਮਕ ਕਲਪਨਾ ਲਈ ਸੰਭਾਵੀ ਸਪੇਸ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਵਿਚ ਹੈ ਉਵੇਂ ਹੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਦਾ ਕਾਵਿ-ਭਾਸ਼ਾਈ ਪ੍ਰਵਚਨ ਵੀ ਮਰਦ ਕੇਂਦਰਤ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਦਬਾਅ ਹੇਠ ਕਦੇ 'ਚੁੱਪ' ਵਿਚ ਪਲਟਦਾ ਹੈ, ਕਦੇ ਮਰਦ ਕੇਂਦਰਤ ਪ੍ਰਤੀਕ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਦਾ ਅਲੋਚਨਾਤਮਕ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕਦੇ ਔਰਤ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦ ਅਸਤਿਤਵੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਲਈ ਨਵ-ਭਾਸ਼ਾਈ ਮੁਹਾਵਰੇ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਕਰਦਾ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਅਨੁਸਾਰ ਔਰਤ ਦੀ ਸਾਰੀ ਊਰਜਾ ਅਤੇ ਬੌਧਿਕਤਾ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਮਰਦ ਦੀਆਂ ਪੈੜਾਂ ਦਾ ਅਨੁਸਰਣ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵਾਹਿਤ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਆਪਣੀ ਸੁਤੰਤਰ ਹੋਂਦ ਅਤੇ ਤੌਰ ਨਹੀਂ। ਔਰਤ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤਕ ਊਰਜਾ ਬਹੁਤ ਜ਼ੋਰਾਵਰ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਨੂੰ ਮਰਦ-ਕੇਂਦਰਤ ਸਭਿਅਤਾ ਨੇ ਪਾਲਤੂ ਬਣਾ ਲਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਔਰਤ ਕੋਲ ਹੁਣ ਆਪਣੀ ਸੋਚ ਨਹੀਂ, ਆਪਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨਹੀਂ:

ਕੁਝ ਅਨਜਾਣ ਮਰਦਾਂ ਦਾ
ਤੇ ਕੁਝ ਕਿਤਾਬਾਂ ਦੇ ਅੰਜਾਣੇ ਖਰੜਿਆਂ ਦਾ ਰੋਮਾਂਸ
ਕਿ ਮੇਰਾ ਲਹੂ-ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਪੈੜ ਸੁੰਘਦਾ ਤੁਰੀ ਜਾਂਦਾ ਹੈ.....
ਇਹ ਬੜਾ ਜੰਗਲੀ ਲਹੂ ਸੀ ਨਾੜਾਂ ਚ ਚਿੰਘਾੜਦਾ
ਤੇ ਦੰਦਾਂ- ਪੌਂਚਿਆਂ ਨਾਲ- ਸਿੰਘਾਸਨਾਂ ਦੀ ਖੱਲ ਪਾੜਦਾ
ਪਰ ਇਸੇ ਲਹੂ ਦਾ ਇਹ ਹਸ਼ਰ ਹੈ
ਕਿ ਮਰਦਾਂ ਤੇ ਖਰੜਿਆਂ ਦੀ ਪੈੜ ਸੁੰਘਦਾ ਇਹ ਤੁਰੀ ਜਾਂਦਾ ਹੈ
ਤੇ ਇਕ ਪਾਲਤੂ ਕੁੱਤੇ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾੜਾਂ ਚ ਬੈਠ ਲੇ ਪੁਛਲ ਹਿਲਾਂਦਾ ਹੈ...¹⁰

ਭਾਸ਼ਾ ਕੇਵਲ ਸੰਚਾਰ ਮਾਧਿਅਮ ਨਹੀਂ ਮੁਕੰਮਲ ਸਭਿਆਚਾਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸੋ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਮਰਦ-ਕੇਂਦਰਤ ਹੋਣ ਤੋਂ ਭਾਵ ਹੈ ਕਿ ਸਮੁੱਚਾ ਸਭਿਆਚਾਰ ਮਰਦ-ਕੇਂਦਰਤ ਹੈ। ਇਸ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਸਮਾਜ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨਕ (sociolinguistic) ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਮਰਦ-ਔਰਤ ਦਾ ਲਿੰਗ ਆਧਾਰਿਤ ਵਿਤਕਰਾ ਬੜਾ ਪ੍ਰਤੱਖ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਲਿੰਗ-ਪ੍ਰਬੰਧ (gender system) ਨੂੰ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਕੁਦਰਤੀ ਲਿੰਗ ਅਨੁਸਾਰ ਹਰੇਕ ਜੀਵ-ਜੰਤੂ ਨੂੰ ਨਰ ਅਤੇ ਮਾਦਾ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਜਦੋਂ ਕਿਸੇ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਨਿਰਜਿੰਦ ਵਸਤੂਆਂ ਦੀ ਲਿੰਗ ਆਧਾਰਿਤ ਵੰਡ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸ ਵਿਚ ਸਮਾਜ-ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਚੇਤਨਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕਿਹੜੀ ਵਸਤੂ ਨੂੰ ਪੁਲਿੰਗ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿਚ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕਿਹੜੀ ਨੂੰ ਇਸਤਰੀਲਿੰਗ ਵਿਚ ਇਸ ਦੇ ਤਰਕ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨਕ (sociolinguistic) ਪੱਖ ਤੋਂ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਨਿਰਜਿੰਦ ਵਸਤੂਆਂ ਦੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਲਿੰਗ-ਆਧਾਰਿਤ ਵੰਡ ਵਿਚ ਵੱਡੀ ਵਸਤੂ ਨੂੰ ਪੁਲਿੰਗ ਅਤੇ ਉਸੇ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੀ ਛੋਟੀ ਵਸਤੂ ਨੂੰ ਇਸਤਰੀਲਿੰਗ ਨਾਂਵ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਨਿਮਨਲਿਖਤ ਹਨ:

ਪੁਲਿੰਗ	ਇਸਤਰੀਲਿੰਗ
ਪੱਖਾ	ਪੱਖੀ
ਮੰਜਾ	ਮੰਜੀ
ਸੋਟਾ	ਸੋਟੀ
ਕੁੜਤਾ	ਕੁੜਤੀ
ਰੰਬਾ	ਰੰਬੀ

ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਨਿਰਜਿੰਦ ਵਸਤੂਆਂ ਦੇ ਲਿੰਗ-ਨਿਰਧਾਰਨ ਦੀ ਇਸ ਜੁਗਤ ਬਾਰੇ ਸਮਾਜ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨਕ ਸਮਝ ਦਰਸਾਉਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਬੁਨਿਆਦੀ ਤੌਰ ਉਤੇ ਮਰਦ-ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਮਰਦ ਦਾ ਰੁਤਬਾ ਵੱਡਾ ਅਤੇ ਇਸਤਰੀ ਦਾ ਛੋਟਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਸਮਾਜ-ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਵੱਡੀ ਵਸਤੂ ਪੁਲਿੰਗ ਨਾਂਵ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸੇ ਸ੍ਰੇਣੀ ਦੀ ਛੋਟੀ ਵਸਤੂ ਇਸਤਰੀਲਿੰਗ ਨਾਂਵ ਦੀ ਧਾਰਨੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਬਹੁਤੇ ਨਾਂਵਾਂ ਦਾ ਮੂਲ ਰੂਪ ਪੁਲਿੰਗ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਪੁਲਿੰਗ ਨਾਂਵਾਂ ਤੋਂ ਰੂਪਾਂਤਰਿਤ ਹੋ ਕੇ ਇਸਤਰੀ ਲਿੰਗ ਨਾਂਵ ਬਣਦੇ ਹਨ। ਇਸਤਰੀ ਲਿੰਗ ਨਾਂਵਾਂ ਤੋਂ ਰੂਪਾਂਤਰਿਤ ਹੋ ਕੇ ਪੁਲਿੰਗ ਬਣਨ ਵਾਲੇ ਨਾਂਵਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਨਾ-ਮਾਤਰ ਹੈ। ਸ਼ਬਦ-ਰਚਨਾ ਦੀ ਵਿਆਕਰਨਕ ਜੁਗਤ ਦੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਫੈਲਾਅ ਵਿਚੋਂ ਕਿਸੇ ਭਾਸ਼ਾ ਜਾਂ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸਮੂਹਕ ਅਵਚੇਤਨ (collective unconscious) ਦੇ ਪੈਟਰਨ ਪਛਾਣੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਲਿੰਗ-ਆਧਾਰਿਤ ਅਨਿਆਂ ਕਿਵੇਂ ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਬਦ-ਰਚਨਾ ਦੀ ਵਿਆਕਰਨਕ ਜੁਗਤ ਵਿਚ ਵੀ ਵਾਪਰਿਆ ਹੈ, ਇਸ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨਿਰੁਕਤੀ ਵਿਗਿਆਨੀ ਜੀ. ਐੱਸ. ਰਿਆਲ ਦੇ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਸ਼ਬਦ ਬੜੇ ਸਾਰਥਕ ਹਨ:

ਇਸਤਰੀ ਨੂੰ ਛੁਟਿਆਉਣ ਦੀ ਇਕ ਵਿਧੀ ਵਿਆਕਰਨ ਵਿਚ ਵੀ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਬਿਹਾਰੀ ਇਕ ਛੁਟਿਆਈ-ਸੂਚਕ ਪਿਛੇਤਰ ਦਾ ਕੰਮ ਦਿੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ 'ਪੱਤੀ' ਅਰਥਾਤ 'ਛੋਟਾ ਪੱਤਾ'। ਇਹੀ ਲਗ ਨਾਂਵਾਂ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣਾਂ ਨੂੰ ਇਸਤਰੀ ਲਿੰਗ ਬਣਾਉਣ ਦੇ ਕੰਮ ਵੀ ਆਉਂਦੀ ਹੈ (ਜਿਵੇਂ 'ਬੁੱਢੀ' ਜੋ 'ਬੁੱਢਾ' ਦਾ ਇਸਤਰੀ ਲਿੰਗ ਰੂਪ ਹੈ ਜਾਂ 'ਮਧਰੀ' ਜੋ 'ਮਧਰਾ' ਦੇ ਟਾਕਰੇ 'ਤੇ ਹੈ)। ਸਮੁੱਚੇ ਤੌਰ ਤੇ ਪੁਰਸ਼ ਦਾ ਪੱਲਾ ਭਾਰੀ ਹੈ। ਪੁਰਸ਼ ਨੂੰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਦੂਜਾ ਰੂਪ ਗਿਣਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਭਗਤੀ ਮੱਤ ਅਨੁਸਾਰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਪਤੀ ਦੀ ਪਦਵੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ ਅਤੇ ਉਪਾਸ਼ਕ ਇਸਤਰੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਸ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰਦਾ ਹੈ।¹¹

ਮਰਦ-ਕੇਂਦਰਤ ਸਭਿਅਤਾ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਭਾਸ਼ਾ, ਸਮਾਜ, ਧਰਮ, ਰਾਜਨੀਤੀ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕਤਾ ਆਦਿ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਮਰਦ ਦੇ ਨੁਕਤਾ-ਨਿਗਾਹ ਤੋਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਤ ਹੁੰਦੇ ਅਤੇ ਕਾਰਜ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਭਾਰਤੀ/ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਾਜ-ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਆਰਥਿਕਤਾ ਦਾ ਧੁਰਾ ਮਰਦ ਹੈ। ਪੁਸ਼ਤੈਨੀ ਜਾਇਦਾਦ ਦਾ ਮਾਲਿਕ ਪੁੱਤਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਧੀ ਨਹੀਂ। ਕਾਨੂੰਨ ਅਨੁਸਾਰ ਮਿਲੇ ਬਰਾਬਰਤਾ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਅਜੇ ਭਾਰਤੀ/ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਾਜ-ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਸਮੂਹਕ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਤੋਂ ਕੋਹਾਂ ਦੂਰ ਹਨ। ਜਿੰਨਾਂ ਚਿਰ ਆਰਥਿਕਤਾ ਦਾ ਮਾਲਿਕ ਮਰਦ ਹੈ ਉਨਾਂ ਚਿਰ ਮਰਦ-ਔਰਤ ਦਾ ਸਮਾਜਿਕ ਰਿਸ਼ਤਾ ਬਰਾਬਰਤਾ ਵਾਲਾ ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਦਰਅਸਲ ਮਾਲਿਕ ਗੁਲਾਮ ਵਾਲਾ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਦੀ ਰਵਾਇਤੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਪਤਨੀ ਵੱਲੋਂ ਪਤੀ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਨ ਕਰਨ ਲਈ ਬੜੇ ਸਤਿਕਾਰ-ਸੂਚਕ ਸ਼ਬਦ ਨਿਰਧਾਰਤ ਹਨ ਪਰ ਪਤੀ ਵੱਲੋਂ ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਨ ਕਰਨ ਲਈ ਅਜਿਹੇ ਸਤਿਕਾਰ-ਸੂਚਕ ਸ਼ਬਦ ਮਨਫੀ ਹਨ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਅੰਨ ਦਾਤਾ ਇਸ ਭਾਸ਼ਾਈ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਵਰਤਾਰੇ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਬੜਾ ਅਹਿਮ ਪ੍ਰਵਚਨ ਹੈ:

ਅੰਨ ਦਾਤਾ! ਮੇਰੀ ਜੀਭ ਤੇ- ਤੇਰਾ ਲੂਣ ਏਂ

ਤੇਰਾ ਨਾਂ- ਮੇਰੇ ਬਾਪ ਦਿਆਂ ਹੇਠਾਂ ਤੇ

ਤੇ ਮੇਰੇ ਇਸ ਬੁੱਤ ਵਿਚ ਮੇਰੇ ਬਾਪ ਦਾ ਖੂਨ ਏ!

ਮੈਂ ਕਿਵੇਂ ਬੋਲਾਂ! ਮੇਰੇ ਬੋਲਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਬੋਲ ਪੈਂਦਾ ਏ ਤੇਰਾ ਅੰਨ,

ਕੁਝ ਬੋਲ ਸਨ, ਪਰ ਅਸੀਂ ਅੰਨ ਦੇ ਕੀੜੇ

ਤੇ ਅੰਨ ਭਾਰ ਹੇਠਾਂ- ਉਹ ਦੱਬੇ ਗਏ ਹਨ...¹²

ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਜੁਗਤ ਇਕਮਿਕ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਮਰਦ-ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਪੰਜਾਬੀ ਸਮੂਹਕ ਅਵਚੇਤਨ ਵਿਚ ਇਸਤਰੀ ਦਾ ਸਥਾਨ ਛੋਟਾ ਹੈ। ਇਸ ਮਰਦ-ਕੇਂਦਰਤ ਵਰਤਾਰੇ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕ-ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਵੀ ਵਿਆਪਕ ਪੱਧਰ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕਧਾਰਾ ਵਿਚ ਪੁੱਤਰ-ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੀ ਇੱਛਾ ਅਤੇ ਖੁਸ਼ੀ ਹੈ। ਧੀ ਦੇ ਜੰਮਣ ਦਾ ਦੁੱਖ ਅਤੇ ਉਦਾਸੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚੋਂ ਧੀ ਦੇ ਜਨਮ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਦਾ ਗੀਤ ਮਨਫੀ ਹੈ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਦੇ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕ-ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਇਸ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਬਾਰੇ ਬਹੁਤ ਸੁਚੇਤ ਹੈ। 'ਪਿੰਜਰ' ਨਾਵਲ ਦੀ ਮੁੱਖ ਪਾਤਰ ਪੂਰੇ ਜਦ ਮੇਲੇ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਥੇ ਬੋਲੀਆਂ ਪੈਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਬੋਲੀਆਂ ਦੀ ਟੈਕਸਟ ਔਰਤ ਦੀ ਵਸਤੂਮੂਲਕ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਪ੍ਰਤੀ ਪੂਰੇ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕਰਮ ਉਸ ਨਵ-ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਕਾਮਨਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਮਰਦ ਦੀ ਹੈਜ਼ਮੋਨੀ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਨਾਵਲੀ ਬਿਰਤਾਂਤ ਦਾ ਇਹ ਹਿੱਸਾ ਇਥੇ ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ ਪੇਸ਼ ਹੈ:

ਜਵਾਨ ਜੱਟ ਮੁੰਡਿਆਂ ਦੀ ਇਕ ਟੋਲੀ ਕੰਨਾਂ ਵਿਚ ਫੁਲ ਅੜਾ ਕੇ ਹੱਸੀ ਗੋਂਦੀ ਪ੍ਰਹਿਓਂ ਦੀ ਲੰਘਦੀ ਪਈ ਸੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੋਈ ਜਣਾ ਬੋਲੀ ਪਿਆ ਪਾਂਦਾ ਸੀ:

ਖੂਹ ਤੇ ਬੈਠੀ ਦਾਤਨ ਕਰਦੀ, ਚਿੱਟਿਆਂ ਦੰਦਾਂ ਦੀ ਮਾਰੀ
ਨੀ ਆਪੇ ਤੈਨੂੰ ਲੈ ਜਾਣਗੇ, ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਲਗੇਂ ਪਿਆਰੀ ।

“ਹਾਏ! ਕੋਈ ਪਿਆਰੀਆਂ ਲੱਗਣ ਵਾਲੀਆਂ ਦੇ ਹਾਲ ਤਾਂ ਤੱਕੇ”, ਪੂਰੇ ਦੇ ਮੂੰਹੋਂ ਹੌਲੀ ਜਿਹੀ ਨਿਕਲਿਆ।... ਜੱਟ ਨੱਚਦੇ ਪਏ ਜਾਂਦੇ ਸਨ, ਕੁਦਦੇ ਪਏ ਜਾਂਦੇ ਸਨ, ਭੰਗੜਾ ਪਏ ਪਾਂਦੇ ਸਨ, ਬੋਲੀਆਂ ਪਏ ਗਾਂਦੇ ਸਨ:

ਤੇਰੇ ਲੌਂਗ ਦਾ ਵੱਜਾ ਲਿਸ਼ਕਾਰਾ, ਹਾਲੀਆਂ ਨੂੰ ਹਲ ਭੁੱਲ ਗਏ...
ਤੇਰਾ ਭਿੱਜਿਆ ਪਰੀ ਦਾ ਲਹਿੰਗਾ, ਪੱਛੋਂ ਦੀਆਂ ਪੈਣ ਕਣੀਆ...
ਸਾਨੂੰ ਕੰਡ ਨਾ ਦੇਈਂ ਮੁਟਿਆਰ, ਨੀ ਰਾਹੇ ਰਾਹੇ ਜਾਣ ਵਾਲੀਏ...

ਪੂਰੇ ਸੋਚਦੀ ਰਹੀ ਸਾਰੇ ਹੀ ਗੀਤ ਸੁਹਣੀਆਂ ਕੁੜੀਆਂ ਦੇ ਸੋਹਲੇ ਗਾਂਦੇ ਨੇ, ਸਾਰੇ ਹੀ ਭਜਨ ਸਚੇ ਪਿਆਰਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਦੇ ਨੇ, ਕਦੇ ਉਹ ਗੀਤ ਵੀ ਬਣਨਗੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਮੇਰੇ ਜਿਹੀਆਂ ਕੁੜੀਆਂ ਦੇ ਰੋਣ ਲਿਖੇ ਹੋਣਗੇ? ਕਦੇ ਉਹ ਵੀ ਭਜਨ ਹੋਣਗੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਭਗਵਾਨ ਹੀ ਕੋਈ ਨਾ ਹੋਵੇ? ‘ਪਿੰਜਰ’ ਨਾਵਲ ਦਾ ਉਪਰੋਕਤ ਭਾਸ਼ਾਈ ਪ੍ਰਵਚਨ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕ-ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਮਰਦ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਰੱਬ-ਨੁਮਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਦੈਵੀ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਰੱਬ ਹੈ ਉਵੇਂ ਹੀ ਮਨੁੱਖੀ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਮਰਦ ਹੈ। ਯੱਕ ਦੈਰੀਦਾ ਕੇਂਦਰ ਦੀ ਇਸ ਧਾਰਨਾ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਲਈ ਬਹੁਤ ਘਾਤਕ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਦੈਰੀਦਾ ਅਨੁਸਾਰ ਸਾਰਾ ਪੱਛਮੀ ਵਿਚਾਰ ਕੇਂਦਰ, ਮੂਲ, ਸੱਚ, ਅੰਦਰਲੇ ਰੂਪ ਨਿਸ਼ਚਿਤ, ਅਚਲਿਤ, ਚਲਨ, ਨਿਚੋੜ, ਰੱਬ, ਹਾਜ਼ਰੀ ‘ਤੇ ਕੇਂਦਰਤ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਸਾਰੇ ਅਰਥਾਂ ਨੂੰ ਨਿਸ਼ਚਿਤ/ਅਰਥਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਕੇਂਦਰੀ ਬਿੰਬ ਹਨ ਪਰ ਦੈਰੀਦਾ ਅਨੁਸਾਰ ਕੇਂਦਰ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਖੁਦ ਪ੍ਰਮੁੱਖਤਾ ਹਾਸਲ ਕਰ ਹੋਰਨਾ ਨੂੰ ਮਨਫੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਨ ਨਾਲ ਇਹ ਹਾਸ਼ਿਆਈ ਹੋਰਾਂ (Marginalised Others) ਦੀ ਅਣਦੇਖੀ ਕਰ ਦਬਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਮਰਦ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਮਾਜੋਚ ਮਰਦ ਕੇਂਦਰ ‘ਚ ਹੈ ਅਤੇ ਔਰਤ ਹਾਸ਼ਿਆਈ ਹੋ ਕੇ ਅਣਦੇਖੀ, ਦੱਬੀ ਹੋਈ ਹੋਰ ਹੋ ਨਿੱਬੜਦੀ ਹੈ।¹⁴

ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਉਪਰੋਕਤ ਦਵੰਦਾਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਅਤਿ ਸੁਹਜੀਲਾ ਲੋਕ-ਭਾਸ਼ਾਈ ਰੰਗ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਦੀਆਂ ਸਿਰਜਣਾਤਮਕਤਾ ਵਿਚ ਘੁਲਿਆ ਹੈ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਭਾਸ਼ਾਈ ਵਿਰਸੇ ਵਿਚ ਨਿਹਿਤ ਹੈਜਮੋਨੀ ਅਤੇ ਅਨਿਆਂ ਪ੍ਰਤੀ ਬਹੁਤ ਸੁਚੇਤ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਲੋਕ-ਧਰਾਤਲ ਉਤੇ ਪ੍ਰਵਾਹਿਤ ਮਾਸੂਮ ਲੋਕ-ਗੀਤਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕਾਤਮਕ ਸੁਹਜ ਉਸ ਦੀ ਕਾਵਿ-ਭਾਸ਼ਾਈ ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਅੰਗ-ਸੰਗ ਹੈ। ਲੋਕ-ਗੀਤ ਸਮੂਹਕ ਮਨ ਦੀ ਸਹਿਜ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਅਵਚੇਤਨ ਤਕ ਅਸਰ-ਅੰਦਾਜ਼ ਹੋਣ ਦੀ ਤਾਕਤ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਜੀਨੀਅਸ ਕਵੀ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੋਇਆ ਵੀ ਸਮੂਹਕ ਮਨੁੱਖ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਸਮੂਹਕ ਲੋਕ-ਭਾਸ਼ਾਈ ਸੁਹਜ ਬੜੇ ਸਹਿਜ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵਾਹਿਤ ਹੈ:

ਚਾਨਣ ਦੀ ਫੁਲਕਾਰੀ ਤੋਪਾ ਕੌਣ ਭਰੇ!
ਅੰਬਰ ਦਾ ਇਕ ਆਲਾ, ਸੂਰਜ ਬਾਲ ਦਿਆਂ
ਮਨ ਦੀ ਉੱਚੀ ਮਮਟੀ ਦੀਵਾ ਕੌਣ ਧਰੇ!
ਅੰਬਰ-ਗੰਗਾ ਹੁੰਦੀ ਗਾਗਰ ਭਰ ਦੇਂਦੀ
ਦਰਦਾਂ ਦਾ ਦਰੀਆਉ ਕਿਹੜਾ ਘੁੱਟ ਭਰੇ!
ਇਹ ਜੁ ਸਾਨੂੰ ਅੱਗ, ਰਾਖਵੀਂ ਦੇ ਚੱਲਿਉਂ
ਦਿਲ ਦੀ ਬੁੱਕਲ ਬਲਦੀ ਚਿਣਗਾਂ ਕੌਣ ਜਰੇ!
ਆਪਣੇ ਵੱਲੋਂ ਸਾਰੀ, ਭਾਤ ਮੁਕਾ ਬੈਠੇ
ਹਾਲੇ ਵੀ ਇਕ ਹਉਕਾ ਤੇਰੀ ਗੱਲ ਕਰੇ!
ਛਾਨਣ ਦੀ ਫੁਲਕਾਰੀ ਤੋਪਾ ਕੌਣ ਭਰੇ!¹⁵

ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਜੀ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਭਾਸ਼ਾ ਚਿੰਤਨ ਉਜਾਗਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਬਜਾਇ ਅਰਥ-ਕੇਂਦਰਤ ਹੈ। ਅਰਥ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਅਣਦਿਸਦਾ ਰਹੱਸ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਸ਼ਬਦ ਅਰਥਾਂ ਵਾਹਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਸ਼ਬਦ ਜੇਕਰ ਆਪਣੇ ਅਰਥਾਂ ਨਾਲ ਵਫ਼ਾ ਨਹੀਂ ਨਿਭਾਉਂਦੇ ਤਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਰੂਪਗਤ ਸੁਹਜ ਬੇਮਾਅਨੀ ਹੈ। ਅਰਥ ਦਾ ਅਰਥ ਇਥੇ ਕੇਵਲ ਕਥਨੀ ਦੀ ਬਜਾਇ ਕਰਨੀ ਤੇ ਕੇਂਦਰਤ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਅਰਥ ਵਿਹਾਰ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਉਤਰਦੇ ਤਾਂ ਸ਼ਬਦ ਕੇਵਲ ਛਲਾਵਾ ਮਾਤਰ ਹਨ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਅਨੁਸਾਰ ਜਦੋਂ ਸ਼ਬਦ ਆਪਣੇ ਅਰਥਾਂ ਨਾਲ ਵਿਹਾਰਕ ਵਫ਼ਾ ਨਹੀਂ ਨਿਭਾਉਂਦੇ ਤਾਂ ਉਹ ਅਰਥਾਂ ਦਾ ਰੇਪ ਕਰਦੇ ਹਨ:

ਅਰਥਾਂ ਦਾ ਨੰਗੇਜ਼ ਢੱਕਣ ਨੂੰ

ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਗਲ ਵਿਚ ਲਫਜ਼ਾਂ ਦੀ ਬਾਂਹ ਪੁਆਈ ਸੀ

ਇਹ ਲਫਜ਼ ਖੋਰੇ ਕਿਸੇ ਮਰਯਾਦਾ ਤੇ ਨਹੀਂ ਰੁਕਦੇ?

ਅਜ ਉਹੀ ਲਫਜ਼ ਅਰਥਾਂ ਦਾ ਰੇਪ ਕਰਕੇ ਮੁੜੇ ਹਨ

ਤੇ ਸ਼ਰਮਸਾਰ ਮੇਰੇ ਸਾਹਵੇਂ ਅੱਖ ਨਹੀਂ ਚੁੱਕਦੇ....¹⁶

ਸਮੁੱਚੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਾਹਿਤਕ ਯਾਤਰਾ ਅਜਿਹੀ ਨਵ-ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਵਿਚ ਹੈ ਜੋ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਹੈਜਮੇਨੀ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋਵੇ। ਜਿਸ ਵਿਚ ਇੰਸਟਿਟਿਊਟ ਅਤੇ ਬੌਧਿਕਤਾ ਦੀ ਏਕਤਾ ਹੋਵੇ। ਜੋ ਸਭਿਅਤਾ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੁਆਰਾ ਸਿਰਜਤ ਵਿਤਕਰਿਆਂ ਅਤੇ ਅਨਿਆਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋਵੇ। ਜਿਸ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਿਰਤਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜ-ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਵਿਭਿੰਨਤਾ ਦਾ ਸੁਹਜ ਝਲਕੇ ਪਰ ਇਹ ਵਿਭਿੰਨਤਾ ਉੱਚੇ-ਨੀਵੇਂ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਪਰਿਭਾਸ਼ਤ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਾਂਸਕ੍ਰਿਤਕ ਨਿਯੰਤ੍ਰਣ ਸਹਿਜ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦਾ ਦਮ ਨਾ ਘੁੱਟੇ। ਜਿਸ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦ ਆਪਣੇ ਅਰਥਾਂ ਨਾਲ ਵਫ਼ਾ ਨਿਭਾਉਣ। ਜਿਸ ਵਿਚ ਕਥਨੀ ਅਤੇ ਕਰਨੀ ਦਾ ਸੁਮੇਲ ਹੋਵੇ।

ਹਵਾਲੇ

1. ਜੰਗ ਬਹਾਦੁਰ ਗੋਇਲ, ਮੁਹੱਬਤਨਾਮਾ, ਸਿੰਘ ਬੁਦਰਜ਼, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 2018, ਪੰਨਾ. 212
2. 'Linguistics and Poetics', Language in Literature, (ed.) Krystyna Pomorska and Stephen Rudy, The Belknap Press of Harvard University Press Cambridge, Massachusetts London, England, 1987, p. 85
3. ਸੁਰਜੀਤ ਪਾਤਰ, ਸੁਰਜਮੀਨ, ਲੋਕਗੀਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 2008, ਪੰਨਾ. 13
4. ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ, ਕਾਗਜ਼ ਤੇ ਕੈਨਵਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ, ਸ਼ਿਲਾਲੇਖ, ਦਿੱਲੀ, 2006, ਪੰਨਾ.179
5. ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ, ਪਿੰਜਰ, ਸ਼੍ਰੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਦਿੱਲੀ, 2011, ਪੰਨਾ. 5
6. ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ, ਕਾਗਜ਼ ਤੇ ਕੈਨਵਸ, ਨਵਯੁਗ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼, ਦਿੱਲੀ, ਪੰਨਾ. 23
7. ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ. 340
8. ਕਾਗਜ਼ ਤੇ ਕੈਨਵਸ, ਪੰਨਾ. 13
9. Luce Irigaray, The Sex Which Is Not One, Cornell University Press, New York, 1985, p. 164
10. ਕਾਗਜ਼ ਤੇ ਕੈਨਵਸ, ਪੰਨਾ. 39
11. ਜੀ. ਐਸ. ਰਿਆਲ, ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ, ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 2004, ਪੰਨਾ 95
12. ਕਾਗਜ਼ ਤੇ ਕੈਨਵਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ, ਪੰਨਾ. 11
13. ਪਿੰਜਰ, ਪੰਨਾ. 23

14. ਮਨਮੋਹਨ, ਚੈਰੀਟੀਅਨ ਵਿਖੰਡਨ ਅਤੇ ਭਾਰਤੀ ਗਿਆਨ ਸ਼ਾਸਤਰ, ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਕੇਂਦਰ, ਦਿੱਲੀ, 2006, ਪੰਨਾ. 33
15. ਕਾਗਜ਼ ਤੇ ਕੈਨਵਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ, ਪੰਨਾ. 148
16. ਕਾਗਜ਼ ਤੇ ਕੈਨਵਸ, ਪੰਨਾ. 39

ਐਸੋਸੀਏਟ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਅਤੇ ਮੁਖੀ,
ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਭਾਗ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ,
ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ।

ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਦੌਰ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ

ਡਾ. ਸਰਬਜੀਤ ਸਿੰਘ

ਅਮੁਰਤ:

ਆਧੁਨਿਕ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਨਿਰੰਤਰ ਬਦਲ ਰਹੀ ਹੈ। ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਇਸ ਦੌਰ ਵਿਚ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਇੱਕ ਸੀਮਿਤ ਦਾਇਰੇ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਵਿਸ਼ਵ ਵਿਆਪੀ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਗਿਆਨ ਦੀ ਅਹਿਮੀਅਤ ਨੂੰ ਵਿਗਿਆਨ ਨੇ ਨਵੀਂ ਦਿਸ਼ਾ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਸ਼ਵ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਬਣਨ ਵੱਲ ਕਦਮ ਪੁੱਟ ਰਹੀ ਹੈ। ਛੋਟੇ ਦਾਇਰੇ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵ ਪੱਧਰੀ ਭਾਸ਼ਾ ਬਣਨ ਵਿਚ ਕੰਪਿਊਟਰ ਦਾ ਅਹਿਮ ਯੋਗਦਾਨ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਕੰਪਿਊਟਰੀਕਰਨ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰੀਏ ਤਾਂ ਇਸ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਬਹੁਤ ਪੁਰਾਣੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਰਾਜ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਦਰਜਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਇਸਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਦਰ ਹੋਰ ਤੇਜ਼ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਆਧੁਨਿਕ ਸਮੇਂ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਸ਼ਵ ਪੱਧਰ ਤੱਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਹੈ। ਸਮੇਂ ਦੇ ਬੀਤਣ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਹੋ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਕੰਪਿਊਟਰੀਕਰਨ ਵਿਚ ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਦਾ ਅਹਿਮ ਯੋਗਦਾਨ ਹੈ। ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਇੱਕ ਅਜਿਹਾ ਸਾਧਨ ਹੈ। ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਸਾਰੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਸੰਚਾਰ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਤਕਨੀਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਆਪਣੀਆਂ ਸਮਕਾਲੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਵਿਕਸਤ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਹੈ। ਇਸ ਖੋਜ ਪੱਤਰ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਆਧੁਨਿਕ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਹੈ।

ਕੁੰਜੀ ਸ਼ਬਦ: ਵਿਆਕਰਨ ਚੈਕਰ, ਈ ਕੋਸ਼, ਗੁਰਮੁਖੀ ਐਪਟੀਕਲ ਕਰੈਕਟਰ ਰੀਡਰ, ਪੰਜਾਬੀ ਫੋਂਟ ਕਨਵਰਟਰ, ਮਸ਼ੀਨੀ ਅਨੁਵਾਦ, ਲਿਪੀਅੰਤਰਣ ਯੰਤਰ, ਏਅਰਪੋਰਟ, ਸਕਿਉਰਿਟੀ, ਸਵੀਮਿੰਗ ਪੂਲ, ਓਵਰਟਾਈਮ

ਸਮਾਜ, ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖ ਨਾਲ ਜੋੜਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇੱਕ ਮਨੁੱਖ ਦੂਜੇ ਮਨੁੱਖ ਨਾਲ ਜੁੜਨ ਲਈ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਅਪਣਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਭਾਸ਼ਾ ਸੰਚਾਰ ਦਾ ਯੋਗ ਅਤੇ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਮਾਧਿਅਮ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਵਿਚਰਦਿਆਂ, ਮਨੁੱਖ ਲਈ ਭਾਵਾਂ ਦਾ ਸੰਚਾਰ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਸੰਚਾਰ ਲਈ ਕਈ ਮਾਧਿਅਮ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਬਦਲ ਵਜੋਂ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਭਾਵਾਂ ਦਾ ਸ਼੍ਰੇਣ ਸੰਚਾਰ ਭਾਸ਼ਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਰਾਹੀਂ ਸੰਭਵ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾ ਸੰਚਾਰ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ, ਚਿੰਨ੍ਹ ਪ੍ਰਬੰਧਾਂ ਦਾ ਵੀ ਇੱਕ ਮਾਧਿਅਮ ਹੈ। ਸ਼ਬਦ ਸੁਰ ਅਤੇ ਸੰਦਰਭ ਦੀ ਪ੍ਰਸੰਗਿਕਤਾ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸੁਭਾਅ ਦੇ ਗੁਣ ਹਨ। ਪੰਛੀਆਂ, ਜਾਨਵਰਾਂ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਸਾਰਥਕ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹੋਇਆਂ ਵੀ ਉਹ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਰੂਪ ਨਹੀਂ ਬਣ ਸਕਦੀਆਂ। ਇਸ ਪਿੱਛੇ ਇਹ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਮੂਲ ਆਧਾਰ ਅੱਖਰ ਧੁਨੀਆਂ ਦਾ ਸਮੂਹ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾ ਸੰਚਾਰ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਮਨੁੱਖੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ, ਰੀਝਾਂ ਰੀਤਾਂ, ਰਿਸ਼ਤਾ ਨਾਤਾ ਅਤੇ ਕਬੀਲਦਾਰੀ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੀ ਤਰਜਮਾਨੀ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਜੈਸਪਰਸਨ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ, “ਭਾਸ਼ਾ ਇੱਕ ਮਨੁੱਖੀ ਕ੍ਰਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਭਾਵਾਂ ਤੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਸੰਚਾਰ ਕਰਨਾ ਹੈ”। ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨ ਵਿੱਚ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਕੁਦਰਤੀ ਭਾਸ਼ਾਈ ਸਿਸਟਮ ਸਾਡੀ ਮਦਦ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਅਰਥ ਪ੍ਰਬੰਧ ਸਾਨੂੰ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਨਿਯਮਾਂ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਵੀ ਸ਼ਬਦ ਇੱਕ ਤੋਂ ਵੱਧ ਅਰਥਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸਨੂੰ ਬਹੁ-ਅਰਥੀ ਸ਼ਬਦ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਇਸ ਸਮੱਸਿਆ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਸਾਨੂੰ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨ ਵਿੱਚ ਮੌਜੂਦ ਵਿਆਕਰਨਕ ਨਿਯਮਾਂ ਤੋਂ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਸਾਡੀ ਖੋਜ ਇਸ ਤੱਥ ਵੱਲ ਵੱਧ ਰਹੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਇਹ ਦੱਸਿਆ ਜਾਵੇ ਕਿ ਅਰਥ ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੀ ਸਾਨੂੰ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਕਿਸਮ ਅਤੇ ਅਰਥ ਬਾਰੇ ਦੱਸਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਖੋਜ ਕਰਨ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਤਰੀਕੇ ਹਨ। ਅਰਥ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਲਈ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਕੁਝ ਢੰਗ ਹਨ ਇਸ ਤੋਂ ਸਾਨੂੰ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਕੋਸ਼ਗਤ ਲੱਛਣਾਂ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸਾਨੂੰ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਧਾਤੂ ਰੂਪ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸਾਨੂੰ ਅਰਥ ਪ੍ਰਬੰਧ ਬਾਰੇ ਹੁਣ ਤੱਕ ਕੀਤੇ ਗਏ ਕਾਰਜ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸਫਲਤਾਪੂਰਵਕ ਸਥਿਤੀ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਸਦਕਾ ਹੀ ਕੰਪਿਊਟਰੀਕਰਨ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਕੰਪਿਊਟਰੀਕਰਨ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਪੱਖ, ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਕੰਪਿਊਟਰੀਕਰਨ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਪੱਖ, ਉਸ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਵਰਤਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਕੰਪਿਊਟਰੀਕਰਨ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਕੋਈ ਦੋ ਦਹਾਕੇ ਪਹਿਲਾਂ ਹੋਈ ਸੀ। ਅਕਾਦਮਿਕ ਖੇਤਰ ਵਿਚ, ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪੱਧਰ ‘ਤੇ 1991 ਈ: ਵਿਚ ਇੰਟਰਨੈੱਟ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਹੋਣ ਲੱਗ ਪਈ ਸੀ। ਇੰਟਰਨੈੱਟ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਲਈ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਕੰਪਿਊਟਰੀਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਣ ਲੱਗ ਪਈ। ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਵੀ ਇਸ ਮਕਸਦ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਕੰਪਿਊਟਰ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਉਪਰਾਲੇ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਕੰਪਿਊਟਰੀਕਰਨ ਹਿੱਤ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ 1995 ਵਿਚ ਮਾਈਕਰੋਸੋਫਟ ਨੇ ਓਪਰੇਟਿੰਗ ਸਿਸਟਮ ਵਿੰਡੋਜ਼ 95 ਜਾਰੀ ਕੀਤਾ। ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਕੰਪਿਊਟਰੀਕਰਨ ਲਈ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਡਾ. ਕੁਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਬਿੰਦ ਨੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਸੀਡੀ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਸੰਸਕਰਣ ਜਾਰੀ ਕੀਤਾ। ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਕੰਪਿਊਟਰੀਕਰਨ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਸ੍ਰ. ਬਲਵੰਤ ਸਿੰਘ ਉੱਪਲ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਕੰਪਿਊਟਰੀਕਰਨ ਕਰਕੇ ਇਸ ਯਤਨ ਨੂੰ ਜਾਰੀ ਰੱਖਿਆ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸ੍ਰ. ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਪੰਨੂ ਨੇ

‘ਗੁਰਮੁਖੀ ਤੋਂ ਸ਼ਾਹਮੁਖੀ’ ਅਤੇ ‘ਸ਼ਾਹਮੁਖੀ ਤੋਂ ਗੁਰਮੁਖੀ’ ਦਾ ਲਿੱਪੀਅੰਤਰਣ ਟੂਲ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ। 2004 ਵਿਚ ਡਾ. ਗੁਰਪ੍ਰੀਤ ਲਹਿਲ ਨੇ ਗੁਰਮੁਖੀ ਤੋਂ ਸ਼ਾਹਮੁਖੀ ਦਾ ਲਿੱਪੀਅੰਤਰਣ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਸਾਫਟਵੇਅਰ ‘ਸੰਗਮ’ ਤਿਆਰ ਕਰਕੇ ਕੰਪਿਊਟਰੀਕਰਨ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਨਵਾਂ ਕੀਰਤੀਮਾਨ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ। 2005 ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ‘ਅੱਖਰ’ ਨਾਮ ਦਾ ਸਾਫਟਵੇਅਰ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਜਿਸ ਨਾਲ ਪਰਫ ਰੀਡਿੰਗ ਅਤੇ ਸੰਪਾਦਨ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਫਾਇਦਾ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਯੂਨੀਕੋਡ ਫੌਂਟ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਾਰੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਫੌਂਟ ਇਕ ਸਾਫਟਵੇਅਰ ਅਧੀਨ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਹੋ ਗਏ। ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਇਹ ਖਾਸੀਅਤ ਹੈ ਕਿ ਤਕਨੀਕ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਇਸਦੇ ਕੰਪਿਊਟਰੀਕਰਨ ਲਈ ਸਾਰੀਆਂ ਬੁਨਿਆਦੀ ਸਹੂਲਤਾਂ ਉਪਲੱਬਧ ਹਨ। ਸਮੇਂ ਦੀ ਜਰੂਰਤ ਮੁਤਾਬਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਵੈਬਸਾਈਟ ਅਤੇ ਫੌਂਟ ਤਿਆਰ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਹਨ, ਇਸ ਤਰਾਂ ਇਹ ਇੰਟਰਨੈੱਟ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਬਣ ਚੁੱਕੀ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਕੰਪਿਊਟਰੀਕਰਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਬਹੁਤ ਤਸੱਲੀਬਖਸ਼ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਵਿਆਕਰਨ ਚੈਕਰ, ਈ-ਕੋਸ਼, ਗੁਰਮੁਖੀ ਐਪਟੀਕਲ ਕਰੈਕਟਰ ਰੀਡਰ, ਪੰਜਾਬੀ ਫੌਂਟ ਕਨਵਰਟਰ, ਮਸ਼ੀਨੀ ਅਨੁਵਾਦ, ਲਿੱਪੀਅੰਤਰਣ ਯੰਤਰ ਅਤੇ ਹੋਰ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਾਫਟਵੇਅਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਹਨ। ਉਪਰੋਕਤ ਸਾਰੇ ਸਾਫਟਵੇਅਰ ਬਣਾਉਣ ਵਿਚ ਨਿੱਜੀ ਪੱਧਰ ਅਤੇ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦਾ ਵੱਡਾ ਯੋਗਦਾਨ ਹੈ ਇੰਨ੍ਹਾ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪਟਿਆਲਾ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ, ਸਾਹਿਤ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਤਕਨੀਕੀ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਐਡਵਾਂਸਡ ਸੈਂਟਰ, ਸੀ ਡੈੱਕ, ਸੀ. ਆਈ. ਆਈ. ਐੱਲ ਮੈਸੂਰ ਦੇ ਨਾਮ ਜਿਕਰਯੋਗ ਹਨ। ਆਧੁਨਿਕ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਸਾਨੂੰ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਨਜ਼ਰੀਏ ਤੋਂ ਚਿੰਤਨ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਜਦੋਂ ਪ੍ਰਵਾਸੀ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਖੁਸ਼ੀ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਕਿਉਂਕਿ ਵਿਸ਼ਵ ਦਾ ਅਜਿਹਾ ਕੋਈ ਵੀ ਹਿੱਸਾ ਨਜ਼ਰ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ ਜਿੱਥੇ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਬੋਲਬਾਲਾ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਇਕ ਖਿੱਤੇ ਵਿਚੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਕੇ ਹੁਣ ਵਿਸ਼ਵ ਪੱਧਰ ਤੱਕ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰ ਚੁੱਕੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਵਿਕਾਸ ਦੀਆਂ ਲੀਹਾਂ ਤੇ ਚੱਲਦੀ ਹੋਈ ਆਧੁਨਿਕ ਪੱਧਰ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਬਣ ਚੁੱਕੀ ਹੈ। “ਵਿਗਿਆਨ-ਚੇਤਨਾ, ਉਦਯੋਗਿਕ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਅਤੇ ਸਰਮਾਇਆਦਾਰੀ ਅਰਥ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਮਾਹੌਲ ਵਿਚ ਵਿਕਸਤ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸਦੀ ਸਿਰਜਣਾਤਮਕ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਦਾ ਮੂਲ ਆਧਾਰ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਭਾਂਤ ਦੀ ਯਥਾਰਥਵਾਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਹੈ।” ਅੱਜ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਸਮੇਂ ਦੀ ਹਾਣੀ ਬਣਨ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਵੀ ਹਨ। ਵਿਸ਼ਵ ਦੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਕੰਪਿਊਟਰ ਦੀ ਤਰੱਕੀ ਨੇ ਵਿਸ਼ਵ ਵਿਚ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਵੱਡੇ ਪੱਧਰ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਪ੍ਰਵਾਸੀ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਵੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਨਜ਼ਰੀਆ ਦਿਨ-ਬ-ਦਿਨ ਬਦਲਦਾ ਨਜ਼ਰ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਡਾ. ਬੂਟਾ ਸਿੰਘ ਬਰਾੜ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ “ਸਾਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਹ ਸਮਝ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭਾਸ਼ਾਈ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਕੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀਆਂ ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ ਕੀ ਹੋ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ।”² ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਸ਼ਵ ਦੇ ਲਗਭਗ 150 ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਫੈਲੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਸੀਂ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਗਾ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਪਰਵਾਸ ਵਿਚ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਫੀ ਵੱਡੇ ਪੱਧਰ ਤੇ ਆਪਣੀ ਭਾਈਚਾਰਕ ਸਾਂਝ ਬਣਾ ਚੁੱਕੀ ਹੈ। ਇਕ ਅਨੁਮਾਨ ਅਨੁਸਾਰ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵ ਵਿਚ ਲਗਭਗ ਬਾਰਵਾਂ ਸਥਾਨ ਹੈ ਜੋ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਬੋਲੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਬਦਲਦੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਾਂ ਨੇ ਲਗਭਗ ਸਾਰੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਬਹੁ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਵੀ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਪਰਵਾਸੀ ਨਜ਼ਰੀਏ ਤੋਂ ਅਸੀਂ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਦੋ ਲਿਖਤੀ ਅਧਾਰਾਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਦੇਖ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਭਾਰਤੀ ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਲਿਖਣ ਲਈ ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਲਿਖਣ ਲਈ ਸ਼ਾਹਮੁਖੀ ਲਿਪੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਪਰ ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਇਹਨਾਂ ਦੋਨਾਂ ਦੇਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਹੱਟ ਵਿਸ਼ਵ ਪੱਧਰ ਤੇ ਬੋਲੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਬਾਰੇ ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਸਥਿਤੀ ਕੁਝ ਤਸੱਲੀਬਖਸ਼ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਵਿਸ਼ਵ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਬਹੁ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਅੱਜ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਜਰੂਰਤ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਕੰਪਿਊਟਰ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਬਣਾਇਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਕਿ ਇਸਦੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਵਿਸ਼ਵ ਦੀਆਂ ਕਲਾਸਿਕ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਜੋਂ ਹੋ ਸਕੇ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਯਤਨ ਲਈ ਸਾਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਵੀ ਵਧੇਰੇ ਕੇਂਦਰਿਤ ਹੋਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। “ਇਕ ਅਨੁਮਾਨ ਅਨੁਸਾਰ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲਣ ਵਾਲੇ 124 ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਵਸਦੇ ਹਨ।”³ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰੀਏ ਤਾਂ ਇਕ ਸਰਮਾਏਦਾਰ ਵਰਗ ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦਾ ਵਿਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਜਾਣਾ ਤੇ ਉਥੇ ਰੋਜ਼ਗਾਰ ਦੇ ਸਾਧਨ ਲੱਭ ਕੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਭਰ ਲਈ ਉਥੇ ਦੇ ਹੋ ਜਾਣਾ ਇਸ ਪਿੱਛੇ ਵੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪਹਿਲੂ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਭਾਰਤ ਤੋਂ ਵਿਦੇਸ਼ ਤੱਕ ਦੇ ਸਫ਼ਰ ਪਿੱਛੇ ਹਰੇਕ ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਆਪਣਾ ਕੋਈ ਪਹਿਲੂ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸੰਪੂਰਨ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਬਾਰੇ ਗੱਲ ਕਰਨੀ ਹੈ ਤਾਂ ਸਾਨੂੰ ਡੁੱਘਾਈ ਨਾਲ ਇਸਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰੀਏ ਤਾਂ ਇੰਗਲੈਂਡ ਅਜਿਹਾ ਦੇਸ਼ ਹੈ ਜੋ ਭਾਰਤ ਅਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਤੀਜਾ ਅਜਿਹਾ ਦੇਸ਼ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਲੋਕੀ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਈਚਾਰੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਨ। ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਇਹ ਪੰਜਾਬੀ, ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਤੋਂ ਜਿਆਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਨਹੀਂ ਬੋਲਦੇ ਪਰ ਇਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਜੜਾਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨਾਲ ਹੀ ਜੁੜੀਆਂ ਹਨ। ਆਧੁਨਿਕ ਤਸਵੀਰ ਵਿਚ ਇੰਗਲੈਂਡ ਵਿਚਲੀ ਨਵੀਂ ਪੀੜੀ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਆਪਣੀ ਮਾਤ ਭਾਸ਼ਾ ਤੋਂ ਕੁਝ ਦੂਰ ਜਾਂਦੇ ਦਿਸ ਰਹੇ ਹਨ। ਅਮਰੀਕਾ ਵਿਚ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਇੰਗਲੈਂਡ ਨਾਲ ਮਿਲਦੀ-ਜੁਲਦੀ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਅਮਰੀਕਾ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੀਆਂ ਮਾਣ-ਮਤੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਹਨ। ਵਪਾਰਕ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਕਈ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੇ ਨਾਮ ਅਹਿਮ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਹਨ। ਕਨੇਡਾ ਵਿਚ ਵੀ ਸਥਿਤੀ ਕੁਝ

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲੱਗਦੀ ਹੈ ਕਿ ਵਸੋਂ ਪੱਖ ਤੋਂ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਕੁਝ ਹਿੱਸਾ ਕਨੇਡਾ ਵਿਚ ਹੈ। ਇਥੇ ਮਸਲਾ ਇਹ ਵੀ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕ ਪਰਵਾਸ ਕਿਉਂ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਅਸੀਂ ਇਸ ਲਈ ਵੀ ਚਿੰਤਨਸ਼ੀਲ ਹਾਂ। ਹੁਣ ਅਸੀਂ ਕੁਝ ਤਾਜਾ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਵੀ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਡਾ. ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਕਥਨ ਅਨੁਸਾਰ, “ਇਸ ਅਨੁਸਾਰ ਪਰਵਾਸੀਆਂ ਦੇ ਸਾਹਿਤਕ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਪੰਜਾਬੀ ਹੋਣਾ ਕੋਈ ਲਾਜ਼ਮੀ ਸਥਿਤੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਇਹ ਇਕ ਚੋਣ ਹੈ।”⁴ ਇਸ ਚੋਣ ਦਾ ਆਪਣਾ ਇਕ ਕਾਰਜ ਹੈ। ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀ ਨਵੀਂ ਪੀੜੀ ਦੇ ਬੱਚੇ ਭਾਸ਼ਾਈ ਪਸੰਦ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਤਵੱਜੋਂ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। “ਪੰਜਾਬੀ ਇਕ ਗੁਪਤ ਕੋਡ ਸਿਸਟਮ 'ਚ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬੀ ਅਜਿਹੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਆਪਸ ਵਿਚ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਹ ਮੂਲ ਵਾਸੀਆਂ ਤੱਕ ਸੰਚਾਰਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦੇ।”⁵ ਸਾਨੂੰ ਸੂਚਨਾ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਇੰਟਰਨੈਟ ਦੇ ਵਧਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੂੰ ਮੰਨਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਅਨੁਵਾਦ ਲਈ ਅਜਿਹੇ ਉਪਕਰਨਾਂ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਜੋ ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਵਿਚ ਹਾਵੀ ਹੋਣ। ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਇੰਟਰਨੈਟ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਯੋਗ ਉਪਰਾਲਾ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ ਪਰਵਾਸ ਤੱਕ ਸਾਡੀ ਮਾਂ ਬੋਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਅਦਾਨ-ਪ੍ਰਦਾਨ ਇੰਟਰਨੈਟ ਦੇ ਜਰੀਏ ਹੋਵੇ। ਤਕਨੀਕੀ ਤੌਰ ਤੇ ਸਾਡੀ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਇੰਨ੍ਹੀ ਸਮਰੱਥਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਹਾਣੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਸਮਰੱਥਾ ਰੱਖਦੀ ਹੈ। ਵੱਧ ਰਹੀ ਇੰਟਰਨੈਟ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਨੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਤਵੱਜੋਂ ਨੂੰ ਬੋਝਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਹਰੇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਪਲ ਭਰ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਜਾਣਕਾਰੀ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਸਾਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਅਜਿਹੇ ਕੁਝ ਕਦਮ ਪੁੱਟਣ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਾਡੀ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਭਾਰਤ ਅਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਵਿਸ਼ਵ ਪੱਧਰੀ ਮਾਪਦੰਡ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕਰਦੀ ਹੋਈ ਕੰਪਿਊਟਰ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਬਣੇ। ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਭਾਸ਼ਾ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਉਅੰਕਾਰ ਨਾਥ ਕੌਲ ਲਿਖਦੇ ਹਨ, “ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਆਧੁਨਿਕੀਕਰਨ ਇਕ ਨਿਰੰਤਰ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਵਿਗਿਆਨਕ ਤਕਨਾਲੋਜੀ, ਵਣਜ, ਰਾਜਨੀਤੀ ਤੇ ਗਿਆਨ ਦੇ ਦੂਜੇ ਖੇਤਰਾਂ ਲਈ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਸਫਲ ਮਾਧਿਅਮ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ।”⁶ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਵਿਚ ਇਕ ਹੋਰ ਵੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਬਦਲਾਅ ਆਇਆ ਹੈ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਕੁਝ ਸ਼ਬਦ ਜਿਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਬੋਲਚਾਲ ਦੀ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਢਾਲ ਲਿਆ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਏਅਰਪੋਰਟ, ਸਕਿਉਰਿਟੀ, ਸਵੀਮਿੰਗ ਪੂਲ, ਓਵਰਟਾਈਮ ਆਦਿ। ਅਸੀਂ ਜਦੋਂ ਵੀ ਕਿਸੇ ਪਰਵਾਸੀ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਅਜਿਹੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਭਰਮਾਰ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਪਰਵਾਸੀ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਵੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਢਾਲਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਖੇਤਰੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਜੋਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਅਲੋਪ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ ਕਿ ਭਾਸ਼ਾ ਉਹ ਕਾਰਜ ਕਰੇ ਜਿਸ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਸਮਾਜ ਲਈ ਹੈ। ਅੱਜ ਇੰਟਰਨੈਟ ਸਮਾਜ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਸਾਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਇੰਟਰਨੈਟ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਸਫਲ ਉਪਰਾਲੇ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਇਥੇ ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਵੀ ਵਾਜਿਬ ਹੈ ਕਿ ਜੇਕਰ ਇੰਟਰਨੈਟ ਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਫੁੱਲਤ ਬਣਾਇਆ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸਨੇ ਨਾਲ ਹੀ ਖੇਤਰੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਨੂੰ ਆਪਸ ਵਿਚ ਸੰਚਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਮਾਧਿਅਮ ਵੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਅੱਜ ਇੰਟਰਨੈਟ ਦੇ ਜਰੀਏ ਅਸੀਂ ਵਿਸ਼ਵ ਦੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ ਜੁੜ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਕੰਪਿਊਟਰੀਕਰਨ ਦੇ ਨਜ਼ਰੀਏ ਤੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਵੀ ਸ਼ਲਾਘਾਯੋਗ ਕਦਮ ਪੁੱਟੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਪਰਵਾਸ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਅਹਿਮ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਆਧੁਨਿਕ ਦੌਰ ਵਿਚ ਨਵੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਬਦਲਾਅ ਕਰਨਾ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾ, ਕਾਲ ਹੀ ਕਿਸੇ ਵੀ ਕੌਮ ਜਾਂ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦੀਆਂ ਅਹਿਮ ਕੜੀਆਂ ਜੁੜੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਸਾਨੂੰ ਇਥੇ ਇਹ ਵੀ ਨਹੀਂ ਭੁੱਲਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਪਛਾਣ ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਹੀ ਵੱਖਰੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਉਹ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਦਾ ਦੌਰ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਸਮਾਂ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਤਬਦੀਲੀ ਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਤਾਂ ਨਤੀਜੇ ਸਧਾਰਨ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੇ। ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨੀ ਡਾ. ਜੋਗਾ ਸਿੰਘ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ, “ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਮਸਲਾ ਕੇਵਲ ਮਾਧਿਅਮ ਦਾ ਮਸਲਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਪਛਾਣ, ਸੱਭਿਆਚਾਰ, ਵਿਰਸਾ, ਇਤਿਹਾਸ ਬਹੁਤ ਪੱਕੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਕੋਈ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਸਮਾਜਿਕ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਉਦੋਂ ਸਥਾਨਕ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਲਈ ਹੀ ਖਤਰਾ ਬਣਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਪ੍ਰਤੀ ਰਾਜਨੀਤਕ ਵਿਰੋਧ ਵੀ ਹੋਰ ਤਿੱਖਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।”⁷ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਜਿੱਥੇ ਸੁਚੱਜੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨਾਲ ਸਿਰਜਣਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਉਥੇ ਹੀ ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਆਪਸ ਵਿਚ ਅੰਤਰ ਸੰਬੰਧਿਤ ਵੀ ਹਨ। ਸਾਹਿਤ ਸਿਰਜਣਾ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ ਪਰ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਸਮਾਜਿਕ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਪਰਵਾਸ ਨੇ ਕੰਪਿਊਟਰ ਦੀ ਲੋੜ ਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਪਰਵਾਸ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਤੋਂ ਗੁਰਮੁਖੀ ਅਤੇ ਸ਼ਾਹਮੁਖੀ ਨੂੰ ਨੇੜੇ ਲਿਆਉਣ ਦੀਆਂ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਜਾਰੀ ਹਨ। ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਵਸ ਰਹੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਾਇਦ ਇਸ ਪੱਖ ਤੋਂ ਕੋਈ ਉਚੇਚਾ ਯਤਨ ਕਰਨ ਵਿਚ ਅਸਮਰਥ ਹਨ। ਪਰਵਾਸ ਦੀ ਇਹ ਸਮੱਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਪਾਸੇ ਤਾਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਰੋਜ਼ਗਾਰ ਸਦਕਾ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਕੁਠਪੁਤਲੀ ਬਣਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਉਹ ਪਿਤਾ ਪੁਰਖੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੋਣ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਵੀ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਇਕ ਪਾਸੇ ਪਰੰਪਰਾ ਨਿਭਾਅ ਰਿਹਾ ਹੈ ਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਵਰਤਮਾਨ ਯਥਾਰਥ ਤੋਂ ਵੀ ਮੂੰਹ ਨਹੀਂ ਮੋੜ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਡਾ. ਪਰਮਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸਿੱਧੂ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ, “ਬਦਲੇ ਆਰਥਿਕ ਪ੍ਰਬੰਧਾਂ ਅਧੀਨ ਪਰਵਾਸੀ ਖੰਡ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀਆਂ ਆਪਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿਚ ਨਿੱਜੀ ਪੱਧਰ ਉਤੇ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਹੋਣ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਯਤਨਾਂ ਨੂੰ ਕੇਂਦਰੀ ਖੰਡ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਵਲੋਂ ਢੁੱਕਵੀਂ ਮਾਨਤਾ ਦੇਣ ਲਈ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਵਧ ਰਹੀਆਂ ਹਨ।”⁸ ਉਪਰੋਕਤ ਵਿਚਾਰ ਚਰਚਾ ਤੋਂ ਸਿੱਟਾ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਆਧੁਨਿਕ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦਾ ਕੰਪਿਊਟਰੀਕਰਨ ਇਕ ਵੱਡਾ ਕਾਰਜ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਮੁਸ਼ਕਿਲਾਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪੈ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਪਰਵਾਸੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਤਸੱਲੀਬਖਸ਼ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਪਰਵਾਸੀ ਮਸਲਿਆਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਨਜ਼ਰੀਏ ਤੋਂ ਇਹ ਇਕ ਗੰਭੀਰ ਮਸਲਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਈਚਾਰੇ ਤੇ ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਵਿਚ ਕਈ ਵਿਤਕਰੇ ਪੈ ਚੁੱਕੇ ਹਨ। “ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਬੇਰੋਕ-ਟੋਕ ਲੁੱਟ ਦਾ ਦੂਸਰਾ ਨਾਂਅ ਹੈ। ਇਹ ਲੁੱਟ ਸਿਰਫ਼ ਕੁਦਰਤ ਜਾਂ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਸਾਡੀ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਸਾਡੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਵੀ ਲੁੱਟ ਹੈ। ਇਸ ਨੇ ਜਿੱਥੇ ਸਾਡੇ ਕੋਲੋਂ ਸਾਡੀ ਜ਼ੁਬਾਨ ਅਤੇ ਸ਼ਬਦ ਖੋਹ ਲਏ ਹਨ, ਉੱਥੇ ਇਹ ‘ਖਾਉ-ਪੀਉ ਐਸ਼ ਕਰੋ’ ਦਾ ਨਾਅਰਾ ਲਾ ਕੇ ਸਾਨੂੰ ਮੂਰਖ ਤੇ ਖਪਤਵਾਦੀ ਬਣਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।”⁹ ਲੋੜ ਹੈ ਸਾਨੂੰ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਤੌਰ ਤੇ ਆਪਣੀ ਬੋਲੀ ਤੇ ਜਨਜੀਵਨ ਬਚਾਉਣ ਦੀ ਤਾਂ ਕਿ ਵਿਸ਼ਵ ਪੱਧਰ ਤੇ ਸਾਡੀ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਮਾਣ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕਰੇ। ਇਸ ਲਈ ਆਧੁਨਿਕ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਕੰਪਿਊਟਰੀਕਰਨ ਦੀ ਵੱਡੀ ਜਰੂਰਤ ਹੈ।

ਹਵਾਲੇ

1. ਖੋਜ ਪੱਤ੍ਰਿਕਾ, ਸਤੰਬਰ 2002, ਅੰਕ 56, ਪੰਨਾ 56
2. ਡਾ. ਬੂਟਾ ਸਿੰਘ ਬਰਾੜ, ਗਲੋਬਲੀ ਪਰਿਪੇਖ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਕਾਸ ਤੇ ਭਵਿੱਖ ਮੁਖੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਨ, ਪੰਨਾ 162
3. ਡਾ. ਜਸਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਪੰਜਾਬੀ ਡਾਇਸਪੋਰਾ : ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰ, ਪੰਨਾ 75
4. ਡਾ. ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਪੰਜਾਬੀ ਡਾਇਸਪੋਰਾ ਅਧਿਐਨ ਅਤੇ ਅਧਿਆਪਨ, ਪੰਨਾ 5
5. ਡਾ. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 6
6. ਉਅੰਕਾਰ ਨਾਥ ਕੌਲ, ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ, ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰ: ਸਮਕਾਲ ਤੇ ਭਵਿੱਖ, ਪੰਨਾ 101
7. ਡਾ. ਜੋਗਾ ਸਿੰਘ, ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ, ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰ: ਸਮਕਾਲ ਤੇ ਭਵਿੱਖ, ਪੰਨਾ 93
8. ਡਾ. ਪਰਮਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸਿੱਧੂ, ਪੰਜਾਬੀ ਡਾਇਸਪੋਰਾ, ਪੰਨਾ 111
9. ਡਾ. ਭੀਮ ਇੰਦਰ, ‘ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਵਿਰਾਸਤ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦੀ ਲੋੜ’, ਅਜੀਤ, 8 ਮਾਰਚ 2015, ਪੰਨਾ 4

ਅਸਿਸਟੈਂਟ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ,

ਪੋਸਟ ਗ੍ਰੈਜੂਏਟ, ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਭਾਗ,

ਜ ਸ ਸ ਦ ਗ ਸ ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ, ਪਟਿਆਲਾ।

ਆਧੁਨਿਕ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਦਾ ਬਦਲਦਾ ਸਰੂਪ

ਨਿਸ਼ਾ ਦੇਵੀ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀਅਨ

ਅਮੁਰਤ

ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਸ਼ਬਦ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੇ ਅਜਿਹੇ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਹੈ ਜੋ ਪਾਠਕ ਵਰਗ ਵਲੋਂ ਪੜ੍ਹਿਆ, ਖੋਜਿਆ ਅਤੇ ਹਵਾਲੇ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਯੂਨਾਨੀ ਭਾਸ਼ਾ (luder) ਤੋਂ ਨਿਕਲਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਪੁਸਤਕ। ਵੱਖ-ਵੱਖ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਇਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਪਰ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਅਸਲ ਅਰਥ ਅਜਿਹੀ ਇਮਾਰਤ, ਕਮਰਾ ਜਾਂ ਕਮਰੇ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੇ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਨੂੰ ਵਰਤੋਂ ਵਿੱਚ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਵਰਤੋਂ (use) ਸ਼ਬਦ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਕਿੱਤੇ ਦਾ ਇੱਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸ਼ਬਦ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਪੁਸਤਕਾਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਗਿਆਨ ਲੱਭਣਾ, ਵਿਉਂਤਬਧ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਤਰਤੀਬ ਵਿੱਚ ਲਿਆਕੇ ਉਹਨਾਂ ਮੈਂਬਰਾਂ ਕੋਲ ਪਹੁੰਚਾਉਣਾ, ਜਿਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਇਸ ਨੂੰ ਵਰਤ ਸਕਣ। ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਕ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਉਪਲਬਧੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਵਿਕਾਸ ਵਾਲੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਆਪਣੀਆਂ ਨਵੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਦੇ ਨਵੇਂ ਕਾਰਜਾਂ ਨੂੰ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਆਧੁਨਿਕ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਆਪਣੇ ਕਰਤਵਾਂ ਕਰਕੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਜਿੰਦ ਪ੍ਰਾਣ ਹੈ। ਐਸ.ਆਰ.ਰੰਗਾਨਾਥਨ ਨੇ ਇਸ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੀਤੀ ਹੈ ਕਿ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਇੱਕ ਅਜਿਹੀ ਜਨਤਕ ਸੰਸਥਾ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਇਸ ਉਦੇਸ਼ ਨਾਲ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦਾ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਪਾਠਕਾਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਰਖਦੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਕੁੰਜੀ ਸ਼ਬਦ - ਤਕਨੀਕੀ, ਸਮਾਜ ਨਿਰਧਾਰਕ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਕ, ਜਨਤਕ, ਉਪਲਬਧੀ ।

ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਨਿਰਧਾਰਕ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਕ, ਜਨਤਕ ਉਪਲਬਧੀ ਹੋਰ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਜਿਵੇਂ ਸਕੂਲ, ਕਾਲਜ, ਹਸਪਤਾਲ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਵੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਉਪਜ ਹੈ। ਇਸ ਬਾਰੇ ਬੁਟਲਰ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵਾਸਤਵਕ ਆਧੁਨਿਕ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਕੇ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਦੀ ਪੈਦਾਇਸ਼ ਹੋਈ। ਹੁਣ ਇਹ ਸਮਾਜਿਕ ਢਾਂਚੇ ਦਾ ਬੁਨਿਆਦੀ ਅਤੇ ਜਰੂਰੀ ਅੰਗ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਦਾ ਡੂੰਘਾ ਵਿਵੇਚਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਚਿੰਤਕ ਸ਼ੇਰਾ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਸਮਾਜ, ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਿਪੱਕਤਾ ਕਾਰਣ ਲਗਾਤਾਰ ਜਿਆਦਾ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਹੁੰਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਸਮਾਜ ਆਪਣੇ ਦੈਨਿਕ ਕਾਰਜ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਜਿਆਦਾ ਤੋਂ ਜਿਆਦਾ ਲੇਖੀ ਪ੍ਰਲੇਖਾਂ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਹੁੰਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸੰਚਾਰਣ ਮਾਧਿਅਮ ਹੈ। ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਕੋਲ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਏਕੀਕਰਣ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ। ਵਿਅਕਤੀ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਜਰੂਰੀ ਹੈ।

ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਅਸੀਂ ਗੱਲ ਕਰਾਂਗੇ ਵਿਦਿਆ ਖੇਤਰ ਦੀ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਚਾਰਣ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਹੈ। ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਸਿੱਖਿਆ ਰਸਮੀ ਅਤੇ ਗੈਰ-ਸਿੱਖਿਆ ਰਸਮੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਰਸਮੀ ਸਿੱਖਿਆ ਜਿਸ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਆਮ ਸਿੱਖਿਆ ਵੀ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਰਸਮੀ ਸਿੱਖਿਆ ਸਕੂਲ, ਕਾਲਜ, ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਦ ਕਿ ਗੈਰ ਰਸਮੀ ਸਿੱਖਿਆ ਆਪਣੇ ਵਸੀਲਿਆਂ ਰਾਹੀਂ ਸਿੱਖਣੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਉਪਲਬਧੀ ਕਿਸੇ ਸਕੂਲ ਕਾਲਜ ਜਾਂ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਸਿਲੇਬਸ ਪਾਠ ਕ੍ਰਮ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸਮੱਗਰੀ ਦੀ ਉਪਲਬਧੀ ਲਈ ਨਿਰਮਾਣਿਤ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜਿੱਥੇ ਪਾਠਕ ਇਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਕੇ ਰਸਮੀ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸੰਸਥਾ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਜਿਆਦਾ ਹਿੱਸਾ ਪਾਉਂਦੀ ਹੈ।

ਸਵੈਸਿੱਖਿਅਕ ਗੈਰ-ਰਸਮੀ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਵੀ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀਆਂ ਦਾ ਵੱਡਾ ਸਥਾਨ ਹੈ। ਪਬਲਿਕ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਮੁਢਲੇ ਤੌਰ ਤੇ ਇਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਦਾ ਸਾਧਨ ਹੈ। ਇੱਥੋਂ ਉਹ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਜਿਹੜੇ ਕਿਸੇ ਕਾਰਨ ਸਕੂਲ, ਕਾਲਜ, ਜਾਂ ਦੂਜੀਆਂ ਰਸਮੀ ਸਿੱਖਿਆ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦੇ।

ਵਿਦਿਅਕ ਖੇਤਰ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅਸੀਂ ਗੱਲ ਕਰਾਂਗੇ ਕਿ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਖੋਜ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਅਤਿ ਸਹਾਇਕ ਸੰਸਥਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਅਸੀਂ ਇਹ ਕਹਿ ਕਿ ਚਲੀਏ ਕਿ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਆਰੰਭ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਤਾਂ ਇਸ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਅਤਿਕਥਨੀ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ। ਕਿਉਂਕਿ ਜਿੱਥੇ ਇਹ ਖੋਜਾਰਥੀਆਂ ਦੀ ਮਦਦ ਕਰਦੀ ਹੈ ਉੱਥੇ ਉਹਨਾਂ ਲਈ ਕਾਰਜ ਖੇਤਰ ਵੀ ਵਿਕਸਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਹਰ ਇੱਕ ਖੇਤਰ ਦੇ ਖੋਜਾਰਥੀਆਂ ਲਈ ਨਵੀਨਤਮ ਪੁਸਤਕਾਂ ਜਰਨਲਜ਼, ਰਸਾਲੇ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸਮੱਗਰੀ

ਉਪਲੱਬਧ ਕਰਵਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਤੇ ਖੋਜ ਕਰ ਰਹੇ ਖੋਜਾਰਥੀਆਂ ਲਈ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਲੋੜਵੰਦ ਸਮੱਗਰੀ ਇੱਕਤਰਿਤ ਕਰਵਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਖੋਜਕਾਰ ਲਈ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਲੈਬੋਰਟਰੀ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ ਖੋਜਾਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਨਵੀਆਂ ਖੋਜਾਂ ਕਰਨ ਲਈ।

ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਸਭਿਆਚਾਰ ਹੀ ਹੈ ਜੋ ਇੱਕ ਪੀੜ੍ਹੀ ਤੋਂ ਦੂਜੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਸਾਡੀ ਵਿਰਾਸਤ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲਦਾ ਹੈ। ਸਭਿਆਚਾਰ ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਝ ਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦਾ ਨਾਂ ਹੈ। ਸਭਿਆਚਾਰ ਜਟਿਲ ਉੱਚ ਪੱਧਰੀ ਸੰਗਠਿਤ ਸੰਵਿਧਾਨ ਹੈ। ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਵਿਰਸੇ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲਣ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਜੋ ਪੁਸਤਕਾਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਪੁਲੇਖਾਂ ਵਿੱਚ ਮੌਜੂਦ ਹੈ। ਰੈਲਫ ਕੋਨੈਂਟ ਅਨੁਸਾਰ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਪੁਸਤਕ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਸਮਾਂ ਰਾਸ਼ੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਅਗੇ ਨਵੀਂ ਪੀੜ੍ਹੀ ਨੂੰ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਪਹਿਲੀ ਧਰੋਹਰ ਨਾਲ ਅਸੀਂ ਭਵਿੱਖ ਦਾ ਅਨੁਮਾਨ ਲਗਾਉਂਦੇ ਹਾਂ। ਇਹ ਸਭਿਆਚਾਰ ਸੰਬੰਧੀ ਸਮੱਗਰੀ ਉਪਲੱਬਧ ਕਰਵਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਨਾਲ ਆਮ ਜਨਤਾ ਆਪਣੇ ਗੁਣਾਂ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਪੁਰਾਣੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਨਵੀਂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਘੜਨ ਵਿੱਚ ਸਹਾਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਸਭਿਆਚਾਰ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਬਣ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਲਿਆਉਣ ਵਿੱਚ ਸਹਾਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਮੁੱਲਾਂ, ਅਸੂਲਾਂ, ਪਾਠ, ਕਲਾ ਵੱਲ ਆਮ ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਖਿੱਚਦੀ ਹੈ।

ਆਰਥਿਕ ਵਿਕਾਸ ਕਿਸੇ ਵੀ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਰੀੜ੍ਹ ਦੀ ਹੱਡੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿੰਨੀ ਮਜ਼ਬੂਤ ਰੀੜ੍ਹ ਦੀ ਹੱਡੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਉਹ ਮਨੁੱਖ ਉਨਾਂ ਹੀ ਤੰਦਰੁਸਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਦੇਸ਼ ਦਾ ਆਰਥਿਕ, ਸਮਾਜਿਕ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਕਾਸ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਬਹੁਤ ਯੋਗਦਾਨ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਰੰਗਾਨਾਥਨ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਦਾ ਇੱਕ ਸਮਾਜਿਕ ਕੰਮ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਮਾਨਵਤਾ ਲਈ ਆਰਥਿਕ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਪੈਦਾ ਕਰੇ ਜਿਸ ਨਾਲ ਕੋਈ ਕਮੀ ਨਾ ਰਹਿ ਜਾਵੇ। ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਵਿਕਸਿਤ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਵਿੱਚ ਪਬਲਿਕ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਦਾ ਬਹੁਤ ਯੋਗਦਾਨ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਖੇਤੀਬਾੜੀ, ਸੰਤੁਲਿਤ ਭੋਜਨ, ਛੋਟੇ ਉਦਯੋਗ ਤੇ ਸਮੂਹ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਸ਼ਾਮਲ ਹੈ। ਉਪਰੋਕਤ ਸਭ ਲਈ ਪੁਸਤਕਾਲਾ ਸੇਵਾਵਾਂ ਸੂਚਨਾ ਤੇ ਸਾਹਿਤ ਉਪਲੱਬਧ ਕਰਵਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਆਰਥਿਕ ਵਿਕਾਸ ਕਾਰਜਾਂ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਤਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।

ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਸਮਾਜਿਕ ਉੱਨਤੀ ਲਈ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਰੋਲ ਅਦਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਗਿਆਨ-ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਸੂਚਨਾ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਸਮਾਜਿਕ ਉੱਨਤੀ ਲਈ ਅਗਵਾਈ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਦੀ ਚੋਣਵੀਂ ਸੂਚਨਾ ਵੰਡ ਸੇਵਾ ਵਪਾਰੀ ਵਰਗ, ਮੈਨੇਜਰ, ਉਦਯੋਗਪਤੀ, ਕਿਸਾਨਾਂ ਪ੍ਰਬੰਧਕਾਂ ਖੋਜੀਆਂ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਵਸਰ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਹੱਲ ਕਰਨ ਦੀ ਸਮਰਥਾ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਨੂੰ ਸੁਧਾਰਨਾ ਹੀ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕਰੱਤਵ ਹੈ। ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਹੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਸਮਾਜਿਕ ਏਜੰਸੀ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਸਮੱਗਰੀ ਇੱਕਠੀ ਕਰਨੀ ਹੈ। ਜੋ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸਾਰੇ ਉਦੇਸ਼ ਪੂਰਵਕ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਤੇ ਸੰਤੁਲਿਤ ਸਮਾਜ ਨਿਰਮਾਣ ਵਿੱਚ ਮਦਦਗਾਰ ਹੋਵੇ। ਇਸ ਲਈ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਦੀ ਜੜ੍ਹ ਅਤੇ ਫਲ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਸਾਡੇ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਸ੍ਰੋਤ ਬਣ ਕਿ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਈ ਹੈ। ਹਰ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਵਿੱਚ ਧਾਰਮਿਕ ਅਧਿਆਤਮਕ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦਾ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਜਰੂਰ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਜੋ ਮਨੁੱਖ ਲਈ ਕੀਮਤੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਸਰੋਤ ਬਣ ਸਕਣ। ਪੁਸਤਕ ਧਾਰਮਿਕ ਸਾਹਿਤ ਜਿਵੇਂ ਵੇਦ, ਕੁਰਾਨ, ਗੀਤਾ, ਬਾਈਬਲ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਧਾਰਮਿਕ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦਾ ਭੰਡਾਰ ਸਮਾਜ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅਨਮੋਲ ਵਿਰਸੇ ਨਾਲ ਜੋੜਨ ਵਿੱਚ ਨਿਸਚਿਤ ਹੀ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਅਤੇ ਬਦਲਦੀ ਸਮਾਜਿਕ ਦਸ਼ਾ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਕਾਫੀ ਬਦਲਾਵ ਲਿਆਈ ਹੈ। ਜਨਸੰਖਿਆ ਦੇ ਵਾਧੇ ਨਾਲ ਸ਼ਹਿਰੀਕਰਣ ਆਰੰਭ ਹੋ ਗਿਆ। ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਸੂਚਨਾ-ਸੰਚਾਰ ਦੀ ਮੰਗ ਵਧੀ। ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਤਰੱਕੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਕਰਕੇ ਸਮਾਜ ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਤਕਨੀਕੀ ਸੂਚਨਾ ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਹੈ। ਇਹ ਤਰੱਕੀ ਸੂਚਨਾ ਦੀ ਅਦਲਾ-ਬਦਲੀ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਧਨ ਰਾਸ਼ੀ, ਆਮਦਨ, ਕੀਮਤਾਂ ਦੀ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਵਿੱਚ ਬਦਲਾਵ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਪੱਧਰਾਂ ਤੇ ਵਿਦਿਅਕ ਸਿਸਟਮ ਵਿੱਚ ਤਬਦੀਲੀ ਆਉਣ ਕਰਕੇ ਸੂਚਨਾ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਜ਼ਿਆਦਾ ਜ਼ੋਰ ਪੈ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਰਸਮੀ ਤੇ ਗੈਰ ਰਸਮੀ -ਸੱਖਿਆ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਸਰਕਾਰ ਅੱਗੇ ਆ ਰਹੀ ਹੈ। ਉਦਯੋਗ, ਵਪਾਰ ਪ੍ਰਬੰਧ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਉਸਾਰੂ ਤੇ ਸੰਚਾਰੂ ਬਦਲਾਵ ਆਉਣ ਕਰਕੇ ਕੰਪਿਊਟਰ ਤੇ ਟੈਲੀਕਮਿਊਨੀਕੇਸ਼ਨ ਕਾਰਨ ਸੂਚਨਾ ਤਕਨੀਕ ਬਣ ਰਹੀ ਹੈ।

21ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਦੀ ਬਦਲਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਸੂਚਨਾ ਜਿਸ ਨੂੰ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਪਰ ਸਮਾਜ ਦੀ ਤਬਦੀਲੀ ਦਾ ਪ੍ਰਤੱਖ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਸੰਸਥਾ ਨੇ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਸੂਚਨਾ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਬਦਲਣ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ। ਸੂਚਨਾ ਤਕਨੀਕ ਕਰਕੇ ਹੀ ਅਜਿਹਾ ਸੰਭਵ ਹੋ ਸਕਿਆ। ਸੂਚਨਾ ਸਿੱਖਿਆ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਤੇ ਖੋਜ, ਰਾਜਨੀਤੀ, ਸ਼ੋਅਰ ਬਾਜ਼ਾਰ, ਵਪਾਰ ਤੇ ਉਦਯੋਗ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਵਿੱਚ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਥਾਨ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਤਕਨੀਕੀ ਤਬਦੀਲੀ ਦੇ ਵਿਧੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਲਾਗੂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਭੌਤਿਕ ਪਹੁੰਚ ਅਤੇ ਅਭੌਤਿਕ ਪਹੁੰਚ ਅਰਥਾਤ ਵਿਸ਼ਾ ਵਸਤੂ ਪਹੁੰਚ । ਭੌਤਿਕ ਪਹੁੰਚ ਤੋਂ ਭਾਵ ਹੈ ਕਿ ਅਸਲ ਸੰਮਗਰੀ । ਇਸ ਕਰਕੇ ਨਾਲ ਪਰਦਸ਼ਿਤ ਕਰਨੀ ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਏ ਜਿਸ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਾ ਵਸਤੂ ਅਭੌਤਿਕ ਪਹੁੰਚ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਲੇਖ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਸਤੂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਨਾ । ਨਵੇਂ ਸੂਚਨਾ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਪਾਠਕਾਂ ਦੀਆਂ ਵਧਦੀਆਂ ਮੰਗਾਂ ਕੇਵਲ ਮਾਤਰ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਸੇਵਾ ਹੀ ਪੂਰੀਆਂ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਸੂਚਨਾ ਸਮਾਜ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ। ਕੀ ਸੂਚਨਾ ਸੇਵਾਦਾਰਾਂ ਦੀ ਪੇਸ਼ਾਵਰ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦਾ ਉਤਥਾਨ ਤੇ ਵਿਕਾਸ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ ਜੋ ਸੂਚਨਾ ਸੰਚਾਰ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ, ਸੰਗ੍ਰਹਿਕਰਣ ਤੇ ਫਿਰ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਿਤ ਆਦਿ ਕਰਨ ਦੀ ਕਲਾ ਵਿੱਚ ਦਿਲਚਸਪੀ ਲੈ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਹ ਸਾਰਾ ਕੁਝ ਸਮਾਜ ਦੀ ਬਦਲਦੀ ਦਸ਼ਾ ਕਾਰਨ ਹੀ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ ।

ਸਿੱਖਿਆ ਸਿਸਟਮ ਦੇ ਪਾਠਕ੍ਰਮ ਵਿਧੀ ਵਿਧਾਨ ਤੇ ਜੀਵਨ ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਹੋਈ ਤਬਦੀਲੀ ਦਾ ਕਾਰਨ ਤਕਨੀਕੀ ਪੱਧਰ ਦੀ ਤਬਦੀਲੀ ਨੂੰ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਪਾਠਕ ਵਰਗ ਦੀ ਮੰਗ ਵਿੱਚ ਬਦਲਾਵ ਆ ਜਾਣਾ ਕੁਦਰਤੀ ਹੈ। ਨਵਸਿਰਜਿਤ ਸੂਚਨਾ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਸੂਚਨਾ ਉੱਪਲਬਧੀ ਦੇ ਢੰਗ ਚੁਣੌਤੀ ਭਰਪੂਰ ਬਣ ਗਏ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਤੇ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀਅਨ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਵਿੱਚ ਤਬਦੀਲੀ ਆ ਗਈ । ਕੰਪਿਊਟਰੀਕਰਣ ਤੇ ਬਿਜਲੀ ਉਤਪਾਦ ਉਪਕਰਣਾਂ ਦੀ ਮੰਗ ਤੇ ਵਰਤੋਂ ਪੂਰਤੀ ਚੋਣਾਂ ਪੱਧਰਾਂ ਤੇ ਅੰਤਰ ਆਇਆ । ਸੂਚਨਾ ਸ੍ਰੋਤਾਂ ਵਿੱਚ ਫੇਰ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ । ਹਰ ਪੱਖੋਂ ਪੁਸਤਕਾਂ, ਰਸਾਲਿਆਂ ਦੀ ਛਪਾਈ ਨੇ ਪਾਠਕਾਂ ਦੀਆਂ ਮੰਗਾਂ ਵਿੱਚ ਤਬਦੀਲੀ ਲਿਆਂਦੀ ।

ਪਾਠਕ ਮੰਗਾਂ ਨੇ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਸੇਵਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਤਬਦੀਲੀ ਲਿਆਂਦੀ ਹੈ। ਸੂਚਨਾ ਸਮਾਜ ਦੀ ਮੰਗ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਸੰਸਥਾਗਤ ਬਣਤਰ ਬੁਣੀ ਤੇ ਉਸ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ । ਸੂਚਨਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਤੇ ਸੇਵਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਨਿਰੰਤਰ ਪ੍ਰਭਾਵ ਭਰਪੂਰ ਤੇ ਜਲਦੀ ਹੋਇਆ । ਇਹ ਸੰਚਾਰ ਬਿਜਲੀ ਉਪਕਰਣਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸੰਭਵ ਹੋਇਆ । ਸਾਰੇ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚਕਾਰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਤੇ ਵਪਾਰਕ ਤੇ ਬਿਜਲੀ ਉਤਪਾਦ ਸਮੱਗਰੀ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀਆਂ ਤੇ ਸੂਚਨਾ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣ ਲੱਗੀ । ਕੁਝ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਤੇ ਸੂਚਨਾ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪਾਠਕ ਵਰਗ ਵਾਸਤੇ ਸਥਾਨਕ ਜਾਣਕਾਰੀ ਸ੍ਰੋਤ ਵਿਕਸਿਤ ਕਰਨੇ ਆਰੰਭ ਕਰ ਦਿੱਤੇ । ਜਿਸ ਲਈ ਨਿਯਮਾਵਲੀ ਵੀ ਆਧਾਰਿਤ ਕੀਤੀ ਗਈ । ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੂਚਨਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਟੂਲਜ਼ ਬਣਾਏ ਅਤੇ ਵਿਕਸਿਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਤਾਂ ਕਿ ਪਾਠਕ ਸੂਚਨਾ ਲੈ ਸਕਣ ਅਤੇ ਅਗੇ ਵੱਡਣ ਦੇ ਸਮਰਥ ਹੋ ਸਕਣ । ਸੂਚਨਾ ਤਕਨੀਕ ਨੇ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਡੈਟਾਬੇਸ ਤਿਆਰ ਕਰਕੇ ਨਿਸ਼ਚੇ ਹੀ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਤੇ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀਅਨ ਦੇ ਕਾਰਜ ਖੇਤਰ ਅਤੇ ਰੁਤਵੇ ਵਿੱਚ ਫਰਕ ਲਿਆਂਦਾ ਹੈ। ਬਿਜਲਈ ਕੈਟਾਲੋਗ ਅਤੇ ਸਮੱਗਰੀ, ਮਸ਼ੀਨੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਲੱਭਣ ਦੇ ਕਾਬਲ ਹੋ ਗਏ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਬਦਲਦੇ ਉਪਕਰਣਾਂ ਨਾਲ ਸੇਵਾਵਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣ ਲੱਗੀਆਂ । ਆਨ ਲਾਈਨ ਸੇਵਾਵਾਂ ਵੀ ਇਸ ਬਦਲਦੇ ਮਾਹੌਲ ਅਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣ ਲੱਗੀਆਂ ।

ਤਕਨੀਕੀ ਖੋਜਾਂ ਦਾ ਅਸਰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਤੇ ਸੂਚਨਾ ਕੇਂਦਰ ਨਵੀਂ ਸੂਚਨਾ ਉਤਪਾਦਨ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਲਗ ਗਏ । ਸੇਵਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਸਥਾਰ ਕਰਨਾ ਤਕਨੀਕੀ ਜਗਤ ਦਾ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਕੇਂਦਰ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ। ਸੇਵਾ ਡਾਟਾਵੇਸ, ਮੈਨੇਜਮੈਂਟ ਅਤੇ ਹੋਰ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਇਸ ਗਿਆਨ ਸੰਸਥਾ ਦਾ ਅੱਟੁਟ ਹਿੱਸਾ ਬਣਨ ਲੱਗੇ ਹਨ।

ਸੂਚਨਾ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਉਤਪਾਦਨਾਂ ਦਾ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਉਪਭੋਗਤਾਵਾਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਲਈ ਮੰਡੀਕਰਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮੰਡੀਕਰਨ ਲਈ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਸੀਲਿਆਂ ਜਿਵੇਂ ਆਨਲਾਈਨ, ਸੀ. ਡੀ. ਰੋਮ, ਫੈਕਸ, ਈ.ਮੇਲ ਆਦਿ ਵੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਰਨ ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਬਦਲਾਵ ਦੀ ਰਫ਼ਤਾਰ ਅਤੇ ਮਿਕਦਾਰ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੂਚਨਾ ਉਤਪਾਦਨਾਂ ਦੀ ਜਾਂਚ ਅਤੇ ਮੁਲਾਂਕਣ ਕਰਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਉਤਪਾਦਨ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਨਵੀਂ ਲਹਿਰ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਹੈ।

ਪਾਠਕਾਂ ਵਰਗ ਨੂੰ ਸੂਚਨਾ ਸੇਵਾਵਾਂ ਤੋਂ ਪੈਦਾਵਾਰ ਸੰਬੰਧੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਪੈਦਾਵਾਰ ਦਾ ਵੀ ਬਾਜ਼ਾਰੀਕਰਣ ਹੋਏ । ਬਦਲਾਵ ਕਾਰਨ ਅੱਜ ਦੀ ਆਧੁਨਿਕ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਚੁਣੌਤੀਆਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪੈ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸਮਾਜਿਕ, ਤਕਨੀਕੀ, ਆਰਥਿਕ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਉੱਥਲ-ਪੁੱਥਲ ਨਾਲ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਸੇਵਾਵਾਂ ਤੇ ਕੁਦਰਤੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪਾਠਕਾਂ ਦੀ ਲੋੜਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨਾ ਮੁੱਖ ਮਨੋਰਥ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਕੀਮਤ ਦੇਣ ਲਈ ਪਾਠਕ ਤਿਆਰ ਹੈ। ਪੈਦਾਇਸ਼ ਅਤੇ ਗ੍ਰਾਹਕ ਵਿਚਕਾਰ ਇਸ ਸੇਵਾ ਦਾ ਬਾਜ਼ਾਰੀਕਰਣ ਸਮੇਂ ਦੀ ਮੁੱਖ ਲੋੜ ਹੈ।

ਸਾਡੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਅਨਿਖੜਵਾਂ ਅੰਗ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਅਤੇ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀਅਨ ਦੇ ਕਾਰਜ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਬਦਲਾਅ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਅੱਜ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਇੱਕ ਠੰਡੇ ਬੁਰਜ ਵਾਂਗ ਸਥਿਰ ਨਾ ਰਹਿ ਕੇ ਆਪਣੇ ਕਾਰਜ ਕਾਰਜ ਖੇਤਰ, ਸੇਵਾ ਖੇਤਰ, ਵਿਦਿਅਕ ਖੇਤਰ, ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਖੇਤਰ ਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਖੇਤਰ ਵੱਲ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਹੈ। ਜਿੱਥੇ ਆਧੁਨਿਕ ਉਪਕਰਣਾਂ ਦੀ ਲੋੜ ਤੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਜਾਤ-ਪਾਤ, ਰੰਗ, ਨਸਲ ਦੇ ਭਿੰਨ ਭਾਵ ਤੋਂ ਉਪਰ ਉਠ ਸਭ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ।

ਅੱਜ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਸੂਚਨਾ ਨੇ ਸਮਾਜਿਕ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰ ਉਸਾਰੀ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਥਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਅੱਜ ਇਹ ਸਾਰੀਆਂ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਦਾ ਧੂਰਾ ਬਣ ਗਈ ਹੈ। ਸੂਚਨਾ ਤਕਨੀਕ ਅਤੇ ਕੰਪਿਊਟਰ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਵਾਧੇ ਅਤੇ ਵਰਤੋਂ ਨੇ ਸੂਚਨਾ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਪ੍ਰਚਾਲਣ, ਭੰਡਾਰਣ ਅਤੇ ਉਪਲੱਬਧੀ ਵਿੱਚ ਤੇਜ਼ੀ ਅਤੇ ਸੁੱਧਤਾ ਲਿਆ ਦਿੱਤੀ ਹੈ ਅਤੇ ਹੁਣ ਇਹ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਸਮੇਂ ਅਤੇ ਸਥਾਨ ਦੀਆਂ ਅੜਚਨਾ ਅਤੇ ਘੇਰੇ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਆ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਬਦਲਾਵ ਦਾ ਅਸਰ ਪਾਠਕਾਂ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਤੇ ਸਿੱਧਾ ਪਿਆ ਹੈ। ਜਿਸ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦੇ ਬਦਲਾਵਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਾਹਮਣੇ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਮਿਲ ਕਿ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਅਤੇ ਰੁਤਬੇ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਮੂਲ ਬਦਲਾਵ ਲਿਆ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਉਤਪਾਦਨਾਂ ਦਾ ਉਤਪਾਦਨ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਮੰਡੀਕਰਨ ਇੱਕ ਮਿਸਾਲ ਹੈ।

ਹਵਾਲੇ ਅਤੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ

1. ਡਾ. ਪੀ. ਸੀ. ਸਹਿਗਲ ਅਤੇ ਅਮਨਵਿੰਦਰਜੀਤ ਕੌਰ : ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਅਤੇ ਪਾਠਕ, ਮਦਾਨ ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ, 2006.
2. ਸੇਵਾ ਸਿੰਘ : ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਅਤੇ ਸਮਾਜ, ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ, ਬਿਊਰੋ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪਟਿਆਲਾ, 1996.
3. ਮਿਰੀਅਮ ਬੀ. ਕਾਲਨ : ਰੋਕਥਾਮ ਯੋਜਨਾਬੰਦੀ ਲਈ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਅਤੇ ਸੁਰੱਖਿਆ ਗਾਈਡ ।
4. ਕੇ. ਏ. ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਅਤੇ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀਅਨ । ਇੱਕ ਬੁਨਿਆਦੀ ਜਾਣ ਪਛਾਣ, ਮਦਰਾਸ ਐਸ, ਵਿਸ਼ਵਨਾਥਨ ਪ੍ਰਿੰਟਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ, 1987.
5. ਰੰਗਨਾਥਨ, ਐਸ. ਆਰ. ਸੰਦਰਭ ਸੇਵਾ, ਦੂਜਾ ਐਡ. ਬੰਗਲੋਰ ਸ਼ਾਰਦਾ ਰੰਗਨਾਥਨ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਵਿਗਿਆਨ ਲਈ ਐਂਡੋਮੈਂਟ 1992 (ਮੁੜ ਛਾਪਣ)
6. ਸਹਾਏ. ਐੱਸ. ਐੱਨ : ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਅਤੇ ਕਮਿਊਨਿਟੀ : ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ ਅੱਜ ਕੱਲ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ 1973.
7. ਸ਼ੇਰਾ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀਅਨਸ਼ਿਪ J H ਸਮਾਜ ਵਿਗਿਆਨ ਫਾਊਂਡੇਸ਼ਨ, ਬੰਬੇ ਏਸ਼ੀਆ ਪਬਲਿਸ਼ਿੰਗ ਹਾਊਸ 1970.

ਸੰਨੀ ਓਬਰਾਏ ਵਿਵੇਕ ਸਦਨ: ਐਡਵਾਂਸ ਇੰਸਟੀਚਿਊਟ ਆਫ ਸੋਸ਼ਲ ਸਾਇੰਸਜ਼

ਸ੍ਰੀ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ।

ਪਰਵਾਸੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਜੀਵਨ ਯਥਾਰਥ

ਡਾ.ਗੁਰਪ੍ਰੀਤ ਕੌਰ

ਪਰਵਾਸ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਬਹੁਤ ਲੰਮੀ ਤੇ ਪੁਰਾਣੀ ਹੈ ਜੋ ਪੁਰਾਣੇ ਸਮਿਆਂ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਕੇ ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਚੱਲ ਰਹੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੀ ਜਨਮ-ਭੂਮੀ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਰੋਜ਼ੀ-ਰੋਟੀ ਕਮਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਦੂਸਰੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ 'ਪਰਵਾਸ' ਅਖਵਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਪਰਵਾਸੀ ਉਹ ਵਿਅਕਤੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਅਨਿਸ਼ਚਿਤ ਸਮੇਂ ਲਈ ਦੂਜੇ ਮੁਲਕ ਚਲਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਕੋਲ ਦੂਜੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕਰਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਵਿਅਕਤੀ ਅਕਸਰ ਦੁਬਿਧਾ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਕਿਹੜੇ ਦੇਸ਼ ਰਹੇ। ਜਿਹੜੇ ਲੋਕ ਦੂਜੇ ਦੇਸ਼ ਪੱਕੇ ਤੌਰ ਤੇ ਰਹਿਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ, ਉਥੋਂ ਦੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਨਾਗਰਿਕਤਾ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਅਬਾਦਕਾਰ ਅਖਵਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਪਰਵਾਸ ਦੌਰਾਨ ਨਵੀਆਂ ਜੀਵਨ ਪਰਸਥਿਤੀਆਂ ਅਧੀਨ ਵਿਚਰਦਿਆਂ ਪਰਵਾਸੀ ਨਵੇਂ ਜੀਵਨ ਢੰਗ, ਨਵੀਆਂ ਸੋਚਾਂ ਅਤੇ ਕੌੜੇ-ਮਿੱਠੇ ਅਨੁਭਵ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪਰਵਾਸੀ ਮੁਲਕਾਂ ਦੀਆਂ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਆਰਥਿਕ, ਸਮਾਜਿਕ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ, ਧਾਰਮਿਕ ਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਪਰਵਾਸੀ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਨਸਲੀ ਭੇਦ-ਭਾਵ, ਭੂ-ਹੋਰਵਾ, ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਤਣਾਉ ਤੇ ਪੀੜ੍ਹੀ-ਪਾੜ੍ਹਾ ਆਦਿ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਜੋ ਪਰਵਾਸੀ ਜੀਵਨ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਮੁਰਤੀਮਾਨ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਜਿਵੇਂ ਪਹਿਲਾ ਜਿਕਰ ਕੀਤਾ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਵਿਚ ਪਰਵਾਸ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਆਦਿ ਕਾਲ ਤੋਂ ਹੀ ਚਲੀ ਆ ਰਹੀ ਹੈ। ਮਾਨਵ ਨੂੰ ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਹੀ ਕੁਦਰਤੀ, ਸਮਾਜਿਕ, ਆਰਥਿਕ ਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਹੀ ਇੱਕ ਥਾਂ ਤੋਂ ਦੂਜੀ ਥਾਂ ਜਾਣਾ ਪੈਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪਰ ਇੱਕ ਮੁਲਕ ਤੋਂ ਦੂਜੇ ਦੇਸ਼ ਜਾਣ ਦਾ ਰੁਝਾਨ ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਡਾ: ਸੁਰਿੰਦਰਪਾਲ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ:

ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਆਰੰਭ ਤੋਂ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੇ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਅਤੇ ਵਧੇਰੇ ਆਰਥਿਕ ਵਸੀਲਿਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਖਾਤਰ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਜਾਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਸੁਭਾਅ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਮਿਹਨਤੀ, ਸਿਰਤੀ ਅਤੇ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਕਰਨ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਪੰਜਾਬੀ ਸਖ਼ਤ ਤੋਂ ਸਖ਼ਤ ਕੰਮ ਕਰਨ ਤੋਂ ਗੁਰੇਜ਼ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਰਮਾ, ਸ਼ਿਆਮ, ਮਲਾਇਆ, ਸਿੰਘਾਪੁਰ ਆਦਿ ਗਵਾਂਢੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਕੈਨੇਡਾ ਤੇ ਅਮਰੀਕਾ ਆਦਿ ਦੂਰ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਪਹੁੰਚ ਗਏ।

ਅਜੋਕੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਸਮੁੱਚੀ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਪਰਵਾਸ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕਾਰਨ ਆਰਥਿਕਤਾ ਹੈ। ਆਰਥਿਕਤਾ ਹੀ ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਦਸ਼ਾ, ਦਿਸ਼ਾ ਤੇ ਵਿਹਾਰ ਨੂੰ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪਹਿਲੂ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਪਰਵਾਸ ਪਿੱਛੇ ਮੁੱਖ ਮਕਸਦ ਚੰਗੇਰੇ ਭਵਿੱਖ ਦੀ ਕਾਮਨਾ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਚੰਗੇਰਾ ਜੀਵਨ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਆਰਥਿਕ ਸਾਧਨਾਂ ਉੱਤੇ ਹੀ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਆਪਣਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਹਨ: ਜਗਤਾਰ ਢਾਅ, ਸ਼ਿਵਚਰਨ ਗਿੱਲ, ਅਵਤਾਰ ਜੰਡਿਆਲਵੀ, ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ, ਇਕਬਾਲ ਰਾਮੂਵਾਲੀਆਂ, ਅਜਮੇਰ ਰੋੜੇ, ਭੁਪਿੰਦਰ ਪੁਰੇਵਾਲ, ਸ਼ਸੀਪਾਲ ਸਮੁੰਦਰਾ, ਸੁਖਵਿੰਦਰ ਕੰਬੋਜ, ਗੁਰਚਰਨ ਰਾਮਪੁਰੀ, ਦੇਵ, ਨਵਤੇਜ ਭਾਰਤੀ ਆਦਿ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਪਰਵਾਸੀ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਦਰਪੇਸ਼ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਕਾਵਿ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਆਧਾਰ ਬਣਾਇਆ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਤੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਅੰਤਰ ਹੈ, ਜੋ ਅਰਧ-ਵਿਕਸਤ ਤੇ ਵਿਕਸਤ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਕਰਕੇ ਉਪਜਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਜਦੋਂ ਮਨੁੱਖ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਵਾਤਾਵਰਣ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਉਥੋਂ ਦੀ ਜੀਵਨ ਜਾਂਚ ਨੂੰ ਦਿਲੋਂ ਅਪਣਾ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਪਰਵਾਸੀ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰਦਿਆਂ ਵੀ ਆਪਣੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਵਿਰਸੇ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਟੁੱਟਦਾ। ਮਨੁੱਖ ਭਾਵੇਂ ਕਿੰਨਾਂ ਵੀ ਸੱਭਿਅਕ ਤੇ ਦੇਸੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਤੋਂ ਦੂਰ ਹੋ ਜਾਵੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਵਿਸਾਰ ਸਕਦਾ। ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਸਵਰਨ ਚੰਦਨ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ 'ਬ੍ਰਤਾਨਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ' ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਹਨ:

ਜਦੋਂ ਇੱਕ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦੂਜੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਸੰਪਰਕ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਪਦਾਰਥਕ ਸਮਰਿਧੀ ਵਾਲਾ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਸਦਾ ਹੀ

ਦੂਜੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਪ੍ਰਤੀਮੁਲਕ ਪੱਧਰ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਦਮ ਨਹੀਂ ਕਬੂਲ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਤੇ ਸਿੱਟੇ ਵੱਜੋਂ ਜਨ-ਸਮੂਹ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਅਸੰਤੁਲਨ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।²

ਪਰਵਾਸੀ ਦੂਜੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦਿਆਂ ਇਸਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਤਮਸਾਤ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਲਕੁੱਲ ਹੀ ਟੁੱਟ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਪਰਵਾਸੀ ਜਿਸਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਪ੍ਰਤੀ ਲਗਾਵ ਸੀ, ਜਦੋਂ ਬਿਗਾਨੇ ਮੁਲਕ ਵਿਚ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਪਣੇ ਪਰੰਪਰਾਗਤ, ਮਰਿਆਦਾਮੂਲਕ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਇੱਕ ਵੱਖਰੀ ਭਾਂਤ ਦਾ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਮੂਰਤੀਮਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਉਸਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਇੱਕ ਦਵੰਦ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਨਾਲ ਹੀ ਜੁੜਿਆ ਰਹੇ ਜਾਂ ਦੂਜੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਪਣਾ ਲਵੇ। ਇਹ ਦਵੰਦਾਤਮਕ ਸਥਿਤੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਤਣਾਉ ਦੀ ਸਿਰਜਕ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਅਮਰ ਜਿਉਤੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਕਵਿਤਾ ‘ਬੇਵਤ’ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ:

ਬੇਗਾਨੇ ਮੁਲਕ ਵਿਚ ਰਹਿਣਾ ਬੇਗਾਨੀਆਂ ਤੇ ਕਮੀਨਗੀ ਭਰੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਨੂੰ ਸਹਿਣਾ ਹੀ ਬੇ-ਵਤਨੀ ਹੈ।³

ਗੁਰਚਰਨ ਰਾਮਪੁਰੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਕਵਿਤਾ ‘ਮੁਕਤੀ’ ਵਿਚ ਬੇਗਾਨੇ ਮੁਲਕ ਵਿਚ ਆਏ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਮਨੋਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਇਉਂ ਵਿਅਕਤ ਕੀਤਾ ਹੈ:

ਕਪਟੀ ਬਿਓਪਾਰੀ ਸਭਯਤਾ ਨੇ ਮੇਰੀ ਦੌਲਤ ਆਣ ਚੁਰਾਈ
ਸੋਨਾ,ਹੀਰੇ ਉਪਜਾਉਂਦਾ ਮੈਂ ਇਸ ਰੰਗਲੀ ਧਰਤੀ ਦਾ ਮਾਲਿਕ
ਰੋਟੀ ਦੀ ਬੁਰਕੀ ਲਈ ਤਰਸਾਂ।⁴

ਪਰਵਾਸੀ ਦੇ ਬੱਚੇ ਭਾਵ ਨਵੀਂ ਪੀੜ੍ਹੀ ਵੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਤਣਾਉ ਦੀ ਪਾਤਰ ਬਣਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਦੋ ਸੱਭਿਆਚਾਰਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਲਟਕ ਰਹੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਘਰ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਦੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਸਿਖਲਾਈ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਬਾਹਰ ਵਿਚਰਦਿਆਂ ਸਮੇਂ ਉਹ ਦੂਸਰੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਦੁਖਾਂਤ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਨਾ ਤਾਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੂਜੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਬਣ ਸਕਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਦੀਆਂ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਨੂੰ ਅਪਣਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਚਰਚਾ ਕਰਦਿਆਂ ਡਾ: ਸੁਰਿੰਦਰਪਾਲ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ,

“ਦੋਹਾਂ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਵਿਚ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਵਿੱਥ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਹੈ, ਇਸ ਵਿੱਥਦੇ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਦਾ ਕਾਰਨ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇੱਕ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੀਆਂ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਦਾ ਪਿਛੋਕੜ ਜਗੀਰੂ ਹੈ ਤੇ ਦੂਜੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਮਸ਼ੀਨੀ,ਨਾਗਰਿਕ ,ਉਦਯੋਗ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਮਾਹੌਲ ਵਿਚ ਜਨਮੀ ਤੇ ਜਵਾਨ ਹੋ ਕੇ ਪਰਵਾਨ ਚੜ੍ਹੀ ਹੈ। ਇੱਕ ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਬੀਤੇ ਵਿਚ ਹਨ ਤੇ ਦੂਜੇ ਦੀਆਂ ਵਰਤਮਾਨ ਵਿਚ। ਇੱਕ ਸ਼ਰਮ-ਹਯਾ, ਰੱਖ-ਰਖਾਅ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਦੂਜੀ ਖੁੱਲ੍ਹ -ਖੇਲ ਦੀ ਸਮਰਥਕ ਹੈ। ਇੱਕ ਵਰਜਨਾਮੁਖੀ ਹੈ ਤੇ ਦੂਜੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਭਾਵੀਂ। ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਦੰਭ ਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਲੱਜਹੀਣਤਾ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ।”⁵

ਪਰਵਾਸੀ ਦੀ ਪੁਰਾਣੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਜਗੀਰਦਾਰੀ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਤੇ ਸੋਚ ਦੀ ਧਾਰਨੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਨਵੀਂ ਪੀੜ੍ਹੀ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਪਰਿਵੇਸ਼ ਦੀ ਪੈਦਾਵਾਰ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਆਪਣੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਨਾਲੋਂ ਟੁੱਟ ਚੁੱਕੀ ਹੈ। ਪੁਰਾਣੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਆਪਣੇ ਵਿਰਾਸਤ ਵਿਚ ਮਿਲੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਸਨੂੰ ਆਪਣੀ ਅਗਲੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਨੂੰ ਸੌਂਪਣਾ ਫਰਜ਼ ਸਮਝਦੇ ਹਨ ਪਰ ਨਵੀਂ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦਾ ਆਪਣੇ ਮਾਪਿਆਂ ਦੇ ਦੇਸ਼, ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਨਾਲ ਕੋਈ ਸਰੋਕਾਰ ਨਹੀਂ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਹ ਇਸ ਨੂੰ ਦਿਲੋਂ ਪਰਵਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਸਗੋਂ ਉਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਨੂੰ ਰੂੜੀਵਾਦੀ ਸੋਚ ਦਾ ਨਾਂ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ ਨਕਾਰਦੇ ਹਨ। ਨਵੀਂ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੇ ਬੱਚੇ ਜਾਂ ਤਾਂ ਪੰਜਾਬ ’ਚ ਜੰਮੇ ਤੇ ਦੂਜੇ ਦੇਸ਼ ’ਚ ਜਵਾਨ ਹੋਏ ਜਾਂ ਦੂਜੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਹੀ ਜੰਮੇ-ਪਲੇ , ਪੜ੍ਹੇ ਤੇ ਪਰਵਾਨ ਚੜ੍ਹੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪੰਜਾਬ ਨਾਲ ਕੋਈ ਸਰੋਕਾਰ ਨਹੀਂ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਕਦਰਾਂ -ਕੀਮਤਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਕੋਈ ਮੋਹ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਭਾਸ਼ਾ ਹੈ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦੂਜੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਉੱਤੇ ਮੁੱਖ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਪਕੜ ਮਜ਼ਬੂਤ ਹੈ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਤੋਂ ਇਹ ਬੌਂਮੁਖ ਹੋਏ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਵਿਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਜੰਮੀ ਪਲੀ ਨਵੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੇ ਹਾਲਾਤਾਂ ਨੂੰ ਗਿਆਨੀ ਕਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੀ ਕਵਿਤਾ ‘ਨਵੀਂ ਦੁਨੀਆਂ’ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ:

ਮੁੰਡਾ ਮਿਲਿਆਂ ਵਰਿਊਆ ਬਾਦ ।

ਵਹੁਟੀ ਦੇ ਕੁ ਸਾਲ ਹੀ ਰੱਖਦਾ ।

ਏਨੀ ਹੈ ਬੱਸ ਉਸਦੀ ਰੋਜ਼ ।

ਫਿਰ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਵਹੁਟੀ ਚੋਜ਼ ।

ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਉਹ ਕਰਦਾ ਕੀਕਣ
ਇਸ ਗੱਲੋਂ ਪੂਰਾ ਅਮਰੀਕਨ।⁶

ਇਹ ਖੁਦ ਨੂੰ ਉਥੋਂ ਦੇ ਸ਼ਹਿਰੀ ਤੇ ਪਦਾਰਥਕ ਵਸੀਲਿਆਂ ਦੇ ਜਨਮ-ਸਿੱਧ ਅਧਿਕਾਰੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਬਾਹਰ ਬਰਤਾਨਵੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਤੇ ਘਰ ਪੰਜਾਬੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਬੋਲਬਾਲਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪਹਿਰਾਵੇ ਵਿਚ ਵੀ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਅਪਣਾ ਲਿਆ ਹੈ ਤੇ ਇਹ ਪ੍ਰੇਮ ਵਿਆਹ ਅਤੇ ਕੋਰਟ-ਮੈਰਿਜ ਨੂੰ ਤਰਜੀਹ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਾਪੇ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਲਈ ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਨੂੰ ਲਿਆਉਣ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਪਰੰਤੂ ਨਵੀਂ ਪੀੜ੍ਹੀ ਵਿਵਸਥਿਤ ਵਿਆਹ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰੀ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਵਿਆਹ ਸੰਬੰਧੀ ਫੈਸਲੇ ਖੁਦ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪਰਵਾਸੀ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਵਿਆਹ ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਅਤੇ ਜਾਤ ਵਿਚ ਹੀ ਕਰਨ ਦੇ ਪੱਖ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਨਵੀਂ ਪੀੜ੍ਹੀ ਇਸ ਦੀ ਪਰਵਾਹ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ, ਉਹ ਜਾਤ-ਪਾਤ ਨੂੰ ਵੀ ਬਿਲਕੁਲ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦੀ ਤੇ ਅੰਤਰ-ਜਾਤੀ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾਉਣ ਤੋਂ ਵੀ ਗੁਰੇਜ਼ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ। ਕਈ ਵਾਰ ਜਿਸ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਇਹ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬੱਚੇ ਆਪਣੇ ਘਰਾਂ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਕੇ ਅਲੱਗ ਰਹਿਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਗਿਆਨੀ ਕਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੀ ਕਵਿਤਾ 'ਨਵੀਂ ਦੁਨੀਆਂ' ਵਿਚ ਔਲਾਦ ਦੇ ਮਾਂ-ਪਿਉ ਦੇ ਕਹਿਣੇ ਤੇ ਬਾਹਰ ਹੋਣ ਬਾਰੇ ਇਉਂ ਲਿਖਿਆ ਹੈ:

ਕਦੇ ਕਿਸੇ ਦੀ ਸ਼ਰਮ ਨਾ ਕੋਈ, ਇਹਨਾਂ ਲਾਹ ਕੇ ਸੁੱਟੀ ਏ ਲੋਈ।
ਸੌ ਡਾਲਰ ਇਹ ਜਦੋਂ ਕਮਾਉਂਦੇ, ਮਾਂ ਪਿਉ ਨੂੰ ਫਿਰ ਹੁਕਮ ਸੁਣਾਉਂਦੇ।
ਸਾਨੂੰ ਹੁਣ ਤੋਂ ਕੁਝ ਨਾ ਕਹਿਣਾ, ਅਸੀਂ ਤੁਹਾਡੇ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਰਹਿਣਾ।
ਇਹ ਹੈ ਸਾਡੀ ਆਪਣੀ ਲਾਈਫ, ਮੈਂ ਜਾਣਾ ਜਾਂ ਮੇਰੀ ਵਾਈਫ।⁷

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਾਂ ਦਾ ਆਪਸੀ ਟਕਰਾਉ ਜਿੱਥੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਡੋਰ ਨੂੰ ਕਮਜ਼ੋਰ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਉੱਥੇ ਹੀ ਉਹ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦੇ ਟੁੱਟਣ ਦਾ ਵੀ ਕਾਰਨ ਬਣਦਾ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਰਿਸ਼ਤਾ-ਨਾਤਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਤਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਾਜ ਨੇੜਲੇ ਰਿਸ਼ਤੇ-ਨਾਤਿਆਂ ਦਾ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਰਿਸ਼ਤਾ-ਨਾਤਾ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੇ ਵਿਧਾਨ ਦੀ ਮੂਲ ਇਕਾਈ 'ਪਰਿਵਾਰ' ਹੈ। ਪਰਿਵਾਰ ਹੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਨੂੰ ਸਿਰਜਨ ਅਤੇ ਨਿਭਾਉਣ ਵਿਚ ਬੁਨਿਆਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਪਰਿਵਾਰ ਇਕੋ ਜਗ੍ਹਾਂ ਉੱਤੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਖੂਨ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਇਕਾਈ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਕੁੱਝ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਸ ਵਿਚ ਮਿਲਕੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇੱਕਠਾ ਜੀਵਨ ਜਿਉਂਦੇ ਹਨ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਪੁਰਾਣੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਹੀ ਸਾਂਝੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਇੱਕ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿਚ ਪਤੀ-ਪਤਨੀ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬੱਚੇ, ਪਤੀ ਦੇ ਮਾਂ-ਬਾਪ ਅਤੇ ਅਣਵਿਆਹੇ ਭੈਣ-ਭਰਾ ਸਭ ਇੱਕਠੇ ਹੀ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਪੱਛਮੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਇੰਨੀ ਮਹੱਤਤਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਜਗੀਰਦਾਰੀ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਵਾਲੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲ ਆਈ ਔਰਤ ਨੂੰ ਵਿਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਘਰੇਲੂ ਕੰਮਕਾਰ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਘਰ ਦੀ ਆਰਥਿਕ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਚੰਗੇਰਾ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਫੈਕਟਰੀ ਜਾਂ ਕਾਰਖਾਨਿਆਂ ਆਦਿ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਵਿਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਜੇ ਔਰਤ ਦੀ ਦੁਰਦਸ਼ਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਨਵਦੀਪ ਕੌਰ ਨੇ ਆਪਣੀ ਕਵਿਤਾ 'ਧੀ' ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਹੈ:

ਅਸੀਂ ਦੁਹਰੇ ਤੀਰੇ ਭਾਰ ਇਥੇ ਸਹੀਏ ਬਾਬਲਾ
ਬਸ ਦੇ ਹੀ ਤਾਂ ਥਾਵਾਂ ਉੱਤੇ ਰਹੀਏ ਬਾਬਲਾ
ਇਹਨੂੰ ਜੋਬ ਜਾਂ ਕਿਚਨ ਵੀ ਅਸੀਂ ਕਹੀਏ ਬਾਬਲਾ
ਅਸੀਂ ਡਾਲਰ ਵੀ ਲਿਆਈਏ, ਨਾਲੇ ਝਿੜਕਾਂ ਵੀ ਖਾਈਏ
ਗੁੱਤ ਪਿਛੇ ਮੱਤ ਹੁੰਦੀ ਐ ਜ਼ਨਾਨੀਆ ਦੀ,
ਬਾਰ-ਬਾਰ ਅਖਵਾਈਏ,
ਤੇਰੇ ਪੁੱਤ ਨਹੀਂ ਬਦਲੇ, ਭਾਵੇਂ ਆ ਗਏ ਅਮਰੀਕਾ
ਬਸ ਤੀਵੀਆਂ ਲਈ ਤਾਂ ਸਭ ਇਕੋ ਹੀ ਨੇ ਦੇਸ
ਧੀ ਚਲੀ ਸਹੁਰੇ, ਸਹੁਰੇ ਘਰ ਪਰਦੇਸ।⁸

ਬਾਹਰ ਕੰਮ ਕਰਨ ਕਰਕੇ ਉਸ ਦੇ ਅੰਦਰ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਮਰਦਾਂ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਮਿਲਦੇ ਹੱਕਾਂ ਤੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਵੀ ਉਹੋ ਜਿਹੇ ਅਧਿਕਾਰ ਲੈਣਾ ਆਪਣਾ ਹੱਕ ਸਮਝਦੀ ਹੈ ਪਰ ਜਾਗੀਰਦਾਰੀ ਸੋਚ ਦੇ ਧਾਰਨੀ ਮਰਦ ਨੂੰ ਇਹ ਮਨਜ਼ੂਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਜਿਸਦਾ ਨਤੀਜਾ ਇਹ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਔਰਤ ਮਰਦ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਵਿਚ ਟਕਰਾਉ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਕਈ ਵਾਰ ਔਰਤ ਨੂੰ ਬਾਹਰ ਕੰਮ ਕਰਨ ਜਾਣ ਕਰਕੇ ਪਤੀ ਦੇ ਸ਼ੱਕ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਵੀ ਹੋਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਗੱਲ ਨੂੰ ਤਲਾਕ ਦੀ ਨੌਬਤ ਤੱਕ ਲੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਬਹੁਤ ਵਾਰ ਅਜਿਹਾ ਵੀ ਦੇਖਣ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਈ ਲੋਕ ਲਾਲਚ ਵੱਸ ਹੋ ਕੇ ਆਪਣੇ ਲੜਕਾ /ਲੜਕੀ ਦਾ ਨਕਲੀ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਮਾਈ ਕਰਨ ਲਈ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਭੇਜ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਵੇਂ ਹੀ ਕਈ ਵਾਰ ਮਾਪਿਆਂ ਵੱਲੋਂ ਵਿਦੇਸ਼ ਦੇ ਲਾਲਚ ਵੱਸ ਹੋ ਕੇ ਆਪਣੀ ਲੜਕੀ ਦਾ ਵਿਆਹ ਬੁੱਢੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਲਾੜੇ ਨਾਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਵਿਦੇਸ਼ ਜਾ ਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਲੜਕੀਆਂ ਦੀ ਬਹੁਤ ਦੁਰਦਸ਼ਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਘਰ ਦੇ ਕੰਮਕਾਰ ਦੇ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਫੈਕਟਰੀ, ਕਾਰਖਾਨਿਆਂ ਆਦਿ ਵਿਚ ਕਈ-ਕਈ ਘੰਟਿਆਂ ਤੱਕ ਕੰਮ ਕਰਵਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਤੇ ਸਹੁਰਾ ਪਰਿਵਾਰ ਵੱਲੋਂ ਕੁੱਟ-ਮਾਰ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਵੀ ਹੋਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕੁੱਝ ਪਰਵਾਸੀ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਪੱਕੇ ਹੋਣ ਲਈ ਵਿਆਹੇ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਵਿਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਨਾਲ ਪਤੀ-ਪਤਨੀ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਵਿਚ ਅਸਤੁੰਲਨ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਰਿਸ਼ਤੇ ਪੈਸੇ ਦੀ ਸਰਦਾਰੀ ਹੇਠ ਦੱਬ ਕੇ ਰਹਿ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਅੰਤ ਵਿਚ ਸਮੁੱਚੀ ਚਰਚਾ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪਰਵਾਸ ਨੇ ਜਿੱਥੇ ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਆਰਥਿਕ ਪੱਖੋਂ ਮਜ਼ਬੂਤ ਬਣਾਇਆ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜੀਵਨ -ਪੱਧਰ ਉੱਚਾ ਚੁੱਕਿਆ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਪਰਵਾਸੀ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਨਵੀਂ ਪੀੜ੍ਹੀ ਨੂੰ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਤਣਾਉ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਤਣਾਉ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਪਰੰਪਰਾ ਅਤੇ ਪਰਿਵਰਤਨ ਵਿਚਲਾ ਵਿਰੋਧ ਵੀ ਆਖ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿਉਂਕਿ ਪੁਰਾਣੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਜਿੱਥੇ ਜਾਗੀਰਦਾਰੀ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਤੇ ਸੋਚ ਦੀ ਧਾਰਨੀ ਸੀ, ਉੱਥੇ ਨਵੀਂ ਪੀੜ੍ਹੀ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਪਰਿਵੇਸ਼ ਦੀ ਪੈਦਾਵਾਰ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਆਪਣੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਨਾਲੋਂ ਟੁੱਟ ਚੁੱਕੀ ਹੈ ਅਤੇ ਅਜਿਹੇ ਹਾਲਾਤਾਂ ਵਿਚ ਸੱਭਿਆਚਾਰੀਕਰਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਾਪਰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਤਣਾਉ ਭਰਪੂਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਹਵਾਲੇ ਤੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ

- 1 ਡਾ. ਸੁਰਿੰਦਰਪਾਲ ਸਿੰਘ, “ਵਿਸ਼ਵ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਜਾਗਰੂਕਤਾ,” ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ, (ਸੰਪਾ.) ਡਾ. ਸੁਰਿੰਦਰਪਾਲ ਸਿੰਘ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1990, ਪੰਨਾ-6
- 2 ਡਾ: ਸਵਰਨ ਚੰਦਨ, ਬ੍ਰਤਾਨਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ, ਨੈਸ਼ਨਲ ਬੁੱਕ ਸ਼ਾਪ, ਦਿੱਲੀ, 1977, ਪੰਨਾ -1083. ਡਾ. ਸੁਰਿੰਦਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਤੇ ਹੋਰ (ਸੰਪਾ.), ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ, ਰਵੀ ਸਾਹਿਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ 1996, ਪੰਨਾ-61
- 3 ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-18.
- 4 ਡਾ: ਸੁਰਿੰਦਰਪਾਲ ਸਿੰਘ, ਪਰਵਾਸੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚਾਰ ਚਰਚਾ, ਰਵੀ ਸਾਹਿਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1999, ਪੰਨਾ-6.
- 5 ਸੁਖਵਿੰਦਰ ਕੰਬੋਜ ਤੇ ਹੋਰ (ਸੰਪਾ.), ਅਮਰੀਕੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ, ਨਾਨਕ ਸਿੰਘ ਪੁਸਤਕ ਮਾਲਾ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1993, ਪੰਨਾ-96.
- 6 ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-90.
- 7 ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-154

ਸਹਾਇਕ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ

ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਭਾਗ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਖ਼ਾਲਸਾ ਕਾਲਜ

ਸ੍ਰੀ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ।

‘ਏਕ ਪੈਂਡਾ’ ਕਾਵਿ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਅਦਭੁੱਤ ਅਤੇ ਅਸਧਾਰਨ ਅਨੁਭਵ

ਡਾ. ਮਨਦੀਪ ਸਿੰਘ

ਅਮੁਰਤ

ਇਸ ਖੋਜ ਪੱਤਰ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਨਵੀਂ ਅਨੁਭਵ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਲਈ ਤੇਜ਼ਦਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਕਾਵਿ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ‘ਏਕ ਪੈਂਡਾ’ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਿੱਖ ਦਰਸ਼ਨ ਵਿੱਚ ਅਧਿਆਤਮਕ ਯਾਤਰਾ ਉਸ ਅਨੁਭਵ ਦੀ ਅਨੁਸਾਰੀ ਹੈ ਜੋ ਸਿੱਧੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਆਤਮਾ ਉੱਤੇ ਉੱਤਰਦਾ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਗਿਆਨ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਸਮਾਦ ਵਿੱਚੋਂ ਫੁੱਟੇ ਜਲੌਅ ਅੰਦਰ ਸਵਾਰੀ ਕਰਕੇ ਸ਼ਰਤੀ ਤਲਾਸ਼ਦੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਸਿੱਖ ਅਨੁਭਵ ਵਿਸਮਾਦ ਅੰਦਰ ਵਿਚਰ ਕੇ, ਉਸ ਮਹਾਂਕੰਪਨ ਨੂੰ ਛੂੰਹਦਾ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਮਨ ਦੀ ਗਤੀ ਸਥਿਰ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਆਤਮਾ ਆਪੇ ਵਿੱਚ ਆਪੇ ਦਾ ਰਸ ਲੈਣ ਲੱਗਦੀ ਹੈ। ‘ਏਕ ਪੈਂਡਾ’ ਕਾਵਿ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ‘ਤੇਰੀ ਪਾਕਸਾਲ’ ਵਿੱਚ ਕਵੀ ਆਪਣੀ ਸੂਖਮ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਰਾਹੀਂ ਆਪੇ ਨੂੰ ਅਸੀਮ ਹੋਣ ਦੇ ਮੂਲ ਸ੍ਰੋਤ ਹਵਾਲੇ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਨਵੀਂ, ਅਦਭੁੱਤ ਅਤੇ ਅਸਧਾਰਨ ਅਨੁਭਵ ਹੈ।

ਕੁੰਜੀ ਸ਼ਬਦ: ਏਕ ਪੈਂਡਾ, ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ, ਨਵੀਂ, ਅਦਭੁੱਤ ਅਤੇ ਅਸਧਾਰਨ ਅਨੁਭਵ ।

‘ਏਕ ਪੈਂਡਾ’ ਕਾਵਿ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਅਨੁਭਵ ਰਾਹੀਂ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਰਹੱਸ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪੈਟਰਨ ਸੁਹਜ ਹਵਾਲੇ ਕਰਨ ਵੱਲ ਅਹਿਮ ਕਦਮ ਹੈ। ਸਾਹਿਤ ਸਿਰਜਣਾ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਅਨੁਭਵ ਸਥੂਲ ਤੋਂ ਸੂਖਮ ਵੱਲ ਵਧਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਅਨੁਭਵ ਇੰਨੇ ਅਦਭੁੱਤ ਅਤੇ ਅਸਧਾਰਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਜਗਾ ਕੇ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਨੂੰ ਅਜਿਹੇ ਮੰਡਲ ਵਿੱਚ ਲੈ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜਿੱਥੇ ਆਨੰਦ, ਰਹੱਸ ਅਤੇ ਜਿਗਿਆਸਾ ਦੀਆਂ ਛਹਿਬਰਾਂ ਲੱਗ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਅਨੁਭਵ ਬਾਹਰੀ ਸਥੂਲ ਪ੍ਰੇਰਕ ਅਤੇ ਲਿਖਾਰੀ ਦੇ ਅੰਦਰਲੇ ਸੂਖਮ ਪ੍ਰੇਰਕ ਨਾਲ ਸੰਪਰਕ ਪੈਦਾ ਕਰਕੇ ਉਸਨੂੰ ਉਤੋਂਜਕ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹੀ ਸੰਪਰਕ ਉਸ ਛਿਣ ਦਾ ਆਧਾਰ ਬਣਦਾ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਨੂੰ ਸੁਹਜ-ਸੁਆਦ ਦਾ ਅਦਭੁੱਤ ਵਰਤਾਰਾ ਚੱਖਣ ਦਾ ਅਵਸਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਸੁਹਜ-ਸੁਆਦ ਨੂੰ ਹੋਰਨਾਂ ਨਾਲ ਵੰਡਣ ਦਾ ਖਿਆਲ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਨੂੰ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਰਚਨਾਕਾਰ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਰਾਹੀਂ ਪਾਠਕ ਜਾਂ ਸ੍ਰੋਤੇ ਨੂੰ ਉਹੀ ਮੰਡਲ ਤੱਕ ਲੈ ਜਾਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਉਸਨੇ ਅਨੁਭਵ ਮਾਣੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਰਚਨਾ ਅਤੇ ਰਚਨਾਕਾਰ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚੋਂ ਲੰਘਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।

ਜਦੋਂ ਅਨੁਭਵ ਖਿਆਲ ਦਾ ਰੂਪ ਲੈ ਕੇ ਰਚਨਾਕਾਰ ਦੇ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਜਗਾਉਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਇਹਨਾਂ ਅਸੀਮ ਭਾਵਾਂ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਵਾਹ ਚੱਲ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਤੀਬਰਤਾ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਸੰਤੁਲਨ ਵਿੱਚ ਲਿਆਉਣਾ ਅਗਲਾ ਚਰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਵਰਨਾ ਬੇਕਾਬੂ ਹੋਏ ਭਾਵ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰ ਮੂਲ ਖਿਆਲ ਦਾ ਤਵਾਜ਼ਨ ਵਿਗਾੜ ਦੇਣਗੇ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਥਿਰ ਭਾਵ ਦੀ ਕੀਮਤ ਵੀ ਘੱਟ ਜਾਵੇਗੀ। ਪਾਠਕ ਦੇ ਮਨ ਉੱਤੇ ਭਾਵ ਅਤੇ ਕਲਾ ਦੋਹਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਅਗਲੇ ਚਰਨ ਵਿੱਚ ਰਚਨਾ ਦੇ ਇਸੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵਧਾਉਣ ਲਈ ਕਲਪਨਾ ਤੱਤ ਦੀ ਮੱਦਦ ਲਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਭਾਵਾਂ ਅਤੇ ਕਲਪਨਾ ਦਾ ਸੁਮੇਲ ਜ਼ਰੂਰ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਪੂਰਣ ਹੋਵੇਗਾ। ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਪੂਰਣ ਹੋਣ ਤੋਂ ਭਾਵ ਹੈ ਕਿ ਰਚਨਾ ਵੀ ਅਜੇ ਅਪੂਰਣ ਹੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਕਲਪਨਾ ਉਹ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਰਚਨਾਕਾਰ ਆਪਣੇ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਉਚਿਤ ਕੇ ਸਮਾਜ ਦੁਆਰਾ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਯੋਗ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਬੁੱਧੀ ਤੱਤ ਦੁਆਰਾ ਰਚਨਾ ਵਿੱਚ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਮਰਯਾਦਾ, ਉਲਾਰ ਅਤੇ ਅਣ-ਉਚਿਤਤਾ ਨੂੰ ਮਰਯਾਦਾ ਵਿੱਚ ਲਿਆਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਸੰਭਵ ਅਤੇ ਅਸੰਭਵ ਦੀ ਪਰਖ ਬੁੱਧੀ ਨਾਲ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਇੱਥੇ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਵੀ ਧਿਆਨ ਰੱਖਣਾ ਹੈ ਕਿ ਬੁੱਧੀ ਤੱਤ ਕਾਲਪਨਿਕ ਉਚਾਈਆਂ ਨੂੰ ਤੋੜ ਹੀ ਨਾ ਦੇਵੇ ਕਿਉਂਕਿ ਅਜਿਹਾ ਹੋਣ ਨਾਲ ਵੀ ਰਚਨਾ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਟੁੱਟ ਜਾਵੇਗਾ ਅਤੇ ਕੇਂਦਰੀ ਭਾਵ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਤੱਕ ਪਾਠਕ ਨਹੀਂ ਪਹੁੰਚ ਸਕੇਗਾ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਰਚਨਾ ਦਾ ਰੂਪ ਤੱਤ ਅਹਿਮ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਬਦ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਹੋਰ ਸੁੰਦਰ ਬਣਾਉਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਬਿੰਬ, ਪ੍ਰਤੀਕ, ਅਲੰਕਾਰ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਸ਼ੈਲੀ ਆਦਿ ਪਹਿਲੂ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਤਾ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਰਚਨਾਕਾਰ ਅਭਿਆਸ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਢੁੱਕਵੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨੀ ਸਿੱਖਦਾ ਹੈ। ਕੁਝ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੀ ਉਮਰ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਕੁਝ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੀ ਰੋਚਕਤਾ ਸਦੀਵੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਇੱਥੋਂ ਹੀ ਰਚਨਾਕਾਰ ਦੀ ਮੁਹਾਰਤ ਦਾ ਪਤਾ ਚਲਦਾ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਭਾਵਾਂ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਅਸੀਮ ਪ੍ਰਵਾਹ ਨੂੰ ਇੱਕ ਅਜਿਹੇ ਸਾਂਚੇ ਵਿੱਚ ਢਾਲਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਉਸ ਖਿਆਲ ਦਾ ਮੂਲ ਵੀ ਬਰਕਰਾਰ ਰਹੇ ਅਤੇ ਰੋਚਕਤਾ ਵੀ ਬਣੀ ਰਹੇ ਜਿਸ ਨਾਲ ਕਿ ਉਹ ਪਾਠਕ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਟੁੰਬ ਸਕੇ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਰ ਰਚਨਾ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਰਚਨਾਕਾਰ ਨੂੰ ਸਾਹਿਤ ਸਿਰਜਣਾ ਦੀ ਖਾਸ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚੋਂ ਲੰਘਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸਦੀ ਪੀੜ ਉਸਨੂੰ ਸਕੂਨ ਵੀ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਅਗਲੀ ਰਚਨਾ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਵੀ ਦਿੰਦੀ ਹੈ।

ਇਸ ਉਪਰੰਤ ਕਿਸੇ ਸਾਹਿੱਤਕ ਕਿਰਤ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨਾ ਇੱਕ ਵੱਖਰੀ ਕਿਸਮ ਦੀ ਚੁਣੌਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਲਈ ਇੱਕ ਚਿੰਤਨਮਈ ਠੋਸ ਧਰਾਤਲ ਤਿਆਰ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਇੱਥੇ, ‘ਏਕ ਪੈਂਡਾ’ ਕਾਵਿ-ਸੰਗ੍ਰਹ ਦੀ ਇੱਕ ਕਵਿਤਾ

ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਾਂਗੇ। ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਨਵੀਂ, ਅਦਭੁਤ ਅਤੇ ਅਸਧਾਰਨ ਅਨੁਭਵ ਹੈ। ‘ਏਕ ਪੈਂਡਾ’ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ‘ਤੇਰੀ ਪਾਕਸਾਲ’ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਵਿਤਾ ਪੇਸ਼ ਹੈ:

ਤੇਰਾ ਜਲੋਂ ਵੇਖਿਆ ਮੈਂ ਅੱਜ ਲੂਣ ਵਿਚ ਘਿਓ ਵਿਚ ਅੰਨ ਵਿਚ
 ਸਵਾਦ ਉਤਰਦਾ ਹੀ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਜਿਵੇਂ ਮੋਮ ਵਿਚ ਪਿਘਲ ਕੇ
 ਕੁੱਝ ਪੱਸਦਾ ਹੀ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਤੋਂ ਗਜ਼ਬ ਇਹ, ਕਿ ਗਰਮ ਸੀ
 ਸਵਾਦ ਸਵਾਦ ਸਵਾਦ, ਮੈਂ ਓਥੇ ਹਾਂ, ਜਿੱਥੇ
 ਸ਼ੁਕਰ ਤੋਂ ਸਿਵਾ ਭਲਾ ਬਚਦਾ ਹੈ ਕੁੱਝ, ਸਾਰੇ ਹੱਡ ਮੇਰੇ ਰੋਮ ਸਾਰੇ
 ਹੋਏ ਸਵਾਦ ਸਵਾਦ, ਲੁੱਤਫ ਹੀ ਲੁੱਤਫ
 ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਵੇਖਿਆ ਅੱਜ ਥਾਲ ਵਿਚ, ਅੱਗ ਨੂੰ ਸਲਾਮ ਹੈ
 ਝੁਕਿਆ ਪਿਆ ਹਾਂ ਮੈਂ, ਐ ਤਪਸ ਤੇਰੇ ਅੱਗੇ
 ਓ ਯਾ ਅੱਲਾਹ! ਤੂੰ ਹੋਰ ਵੀ ਹਸੀਨ ਲੱਗਿਆ ਅੱਜ
 ਕਿੰਨਾ ਖੂਬਸੂਰਤ ਤੂੰ, ਭੁੱਖ ਦੇ ਵਿਚ ਨਿਵਾਲਾ ਬਣ ਕੇ ਜੋ ਅੱਜ ਡਿੱਗਾ
 ਮੰਜ਼ਲ ਦੇ ਟਿਕਾਅ ਵਰਗਾ ਹੋਇਆ ਕੁੱਝ, ਜ਼ਬਾਨ ਤੇ ਮਿਰਚ ਕਦੀ ਇੱਦਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ
 ਜ਼ਬਾਨ ਤੇ ਮਿਰਚ ਪਰ ਅੰਦਰ ਮਿਠਾਸ ਸੀ, ਤੇਰਾ ਥਾਲ ਮੈਂ ਚੁੰਮਾਂ
 ਘਿਓ ਦੀ ਸਰਸਰਾਹਟ ਸੁਣਾ, ਤੇਰੀ ਪਾਕਸਾਲ ਮੈਂ ਰਵਾਂ
 ਮੈਂ ਇੱਥੇ ਹੀ ਸਵਾਂ, ਮੈਂ ਹੋਰ ਕਿਤੇ ਵੀ ਨਾ ਜਾਵਾਂ।¹

ਵਿਸਮਾਦੀ ਅਨੁਭਵ ਪਿੱਛੇ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਤੱਤ ਵਿਸਮਾਦੀ ਘੜੀਆਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਸਕਣ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਹੈ। ਤੇਜਿੰਦਰ ਦੀ ਇਹ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਪਾਕਸਾਲ ਦੇ ਚਿਹਨ ਵਿੱਚੋਂ ਅਜਿਹੇ ਅਦਭੁਤ ਅਤੇ ਅਸਧਾਰਨ ਅਨੁਭਵੀ ਨਜ਼ਾਰੇ ਹਾਸਿਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਹਰ ਸ਼ੈਲੀ ‘ਓਸ’ ਦੀ ਮਿਹਰ ਵਿੱਚ ਧੜਕਦੀ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਹਰ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿੱਚੋਂ ਵਿਸਮਾਦੀ ਸਵਾਦ ਚੱਖਣਾ ਰੋਚਕ ਹੈ। ਵਿਸਮਾਦ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਸਦੀਵੀ ਹੋਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਇਸ ਗੱਲ ਤੇ ਮੁਨੱਸਰ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਵਿਸਮਾਦੀ ਛਿਣਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲਤਾ ਦੀ ਕਾਬਲੀਅਤ ਅਤੇ ਤੀਬਰਤਾ ਕੀ ਹੈ ਅਜਿਹੇ ਵਿੱਚ ‘ਪਾਕਸਾਲ’ ਦਾ ਚਿਹਨ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿੱਚ ਵਚਿੱਤਰ ਅਤੇ ਧਿਆਨ ਖਿੱਚਣ ਵਾਲਾ ਹੈ। ‘ਪਾਕਸਾਲ’ ਅੰਦਰਲੇ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਭੌਤਿਕ ਵਰਤਾਰਿਆਂ ਦੀ ਚੁੱਪ ਪਿੱਛੇ ਜੋ ਸੰਕਲਪ ਉੱਭਰਦਾ ਹੈ ਉਹ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ‘ਓਸ’ ਦੇ ਜਲੋਂ ਦਾ ਦੀਦਾਰ ਇੱਕ ਐਸਾ ਮਹੀਨ ਅਤੇ ਸਬਜੈਕਟਿਵ ਵਰਤਾਰਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲਤਾ ਅਤੇ ਮਾਸੂਮੀਅਤ ਆਪਣੇ ਚਰਮ ਤੇ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਸਮਾਦੀ ਛਿਣਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਪਿੱਛੇ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਰਹੱਸਮਈ ਅਤੇ ਪਰਾਭੌਤਿਕ ਤੱਤਾਂ ਨੂੰ ‘ਓਸ’ ਦੀ ਮਿਹਰ ਦੀ ਛਾਂ ਹੇਠਾਂ ਵਿਚਾਰਨਾ ਪਵੇਗਾ। ਕੋਈ ਵੀ ਵਿਸਮਾਦੀ ਘੜੀ ਬੇਸ਼ੱਕ ਬਾਹਰੀ ਗੁੰਝਲਾਂ ਅਤੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਵਿੱਚ ਮੌਜੂਦ ਭੌਤਿਕ ਤੱਤਾਂ ਦੀ ਉਪਜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਉਸਦੀਆਂ ਮਹੀਨ ਤੰਦਾਂ ਦਾ ਤਾਣਾਬਾਣਾ ਸੁੱਧ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਰਹੱਸਮਈ ਅਤੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇੱਥੇ ‘ਤੇਰਾ ਜਲੋਂ ਵੇਖਿਆ’ ਅਤੇ ‘ਤੇਰਾ ਥਾਲ’ ਆਦਿ ਦਾ ਉਚਾਰਨ ਸੰਭਵ ਹੈ। ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਵੀ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚੋਂ ਅਧਿਆਤਮਕ ਸੁੰਨ ਸਮਾਧੀ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਨੇ ਇਹ ਵਰਤਾਰਾ ਕੀਤਾ ਹੋਵੇ। ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਤੀਕ ਵਿਧਾਨ ਵੇਖੋ:

ੳ) ਸਵਾਦ ਚੱਖਣਾ

ਅ) ਮੋਮ ਵਿੱਚ ਪਿਘਲ ਕੇ ਧਸਦੇ ਜਾਣਾ

ਇੱਥੇ ‘ਸਵਾਦ ਚੱਖਣਾ’ ਅਤੇ ‘ਮੋਮ ਵਿੱਚ ਪਿਘਲ ਕੇ ਧਸਦੇ ਜਾਣਾ’ ਵਰਗੇ ਬਿਆਨਾਂ ਨੇ ਭੌਤਿਕੀ ਤਲਿਸਮ ਨੂੰ ਤੋੜ ਕੇ ਅਗਾਂਹ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਦੇ ਅਦਭੁੱਤ ਨਜ਼ਾਰੇ ਦਾ ਘੁੰਡ ਚੁੱਕਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਅਨੁਭਵ ਦੀ ਤਾਜ਼ਗੀ ਦਾ ਆਨੰਦ ਜਾਂ ਸਵਾਦ ਉਸੇ ਛਿਣ ਵਿੱਚ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਇਸ ਵਿਸਮਾਦੀ ਅਨੁਭਵ ਦੀ ਗਰਮਾਹਟ ਬਿਲਕੁਲ ਤਾਜ਼ਾਤਰੀਨ ਹੈ ਅਤੇ ਰੋਮ-ਰੋਮ ‘ਸ਼ੁਕਰਾਨੇ’ ਵਿੱਚੋਂ ਆਪਣੀ ਬੰਦਗੀ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਹਾਸਿਲ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਰੋਮਾਂ ਦਾ ਇੱਕਸੁਰਤਾ ਵਿੱਚ ਆਉਣਾ ਅਤੇ ਆਨੰਦ ਧਾਰਨ ਕਰਨਾ ਇੱਕ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਤਾਕਤ ਅਤੇ ਰਹੱਸਮਈ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲਤਾ ਦੋਵੇਂ ਦਿਖਾਉਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਨੁਕਤੇ ਤੋਂ ਵੇਖਿਆਂ ਇਹ ਇੱਕ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਉਚਾਈ ਅਤੇ ਸੌਂਦਰਯ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪਾਕਸਾਲ ਵਿੱਚਲੇ ਥਾਲ ਵਿੱਚੋਂ ਦੀ ‘ਓਸ’ ਦਾ ਦੀਦਾਰ ਕਰਨ ਅਤੇ ਅੱਗ ਨੂੰ ਸਲਾਮ ਕਰਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਸ਼ਕਤੀ ਮੋੜ ਕੇ ਰਹੱਸਮਈ ਅਨੁਭਵ ਦੇ ਸਫਰ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਬੇਸ਼ੱਕ ਗੰਭੀਰ

ਚਿੰਤਨ ਹੀ ਗਿਆਨਾਤਮਕ ਸਟਰੱਕਚਰ ਦਾ ਆਧਾਰ ਬਣਦਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਇੱਥੇ ਦਿਮਾਗ ਨੇ ਉੱਤਰ ਕੇ ਦਿਲ ਵਿੱਚ ਪਨਾਹ ਲੈ ਲਈ ਜਾਪਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇੱਕ ਸਧਾਰਨ ਵਰਤਾਰੇ ਨੂੰ ਇੰਨਾ ਕੀਮਤੀ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਜਿਸ ਮਾਸੂਮੀਅਤ ਅਤੇ ਪ੍ਰੇਮ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ ਉਹ ਦਿਲ ਵਿੱਚੋਂ ਉੱਠਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਪਲ ਕਵੀ ਬੰਦਗੀ ਨੁਮਾ ਤਪਸ਼ ਅੱਗੇ ਝੁਕ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਇਹਨਾਂ ਛਿਣਾਂ ਦੀ ਬਖ਼ਸ਼ਿਸ਼ ਹੋਈ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਕਵੀ ਇੱਕ ਅਲੌਕਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਸਿਰਜਣ ਵਿੱਚ ਕਾਮਯਾਬ ਹੋਇਆ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸਾਰੀ ਕਾਰੀ ਚੁੱਕਵੇਂ ਚਿਹਨ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀ ਹੈ। ਜੁਬਾਨ ਦੇ ਅਨੰਤ ਸੰਗੀਤ ਨੂੰ ਮਾਣਨ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਦਾ ਸਧਾਰਨੀਕਰਨ ਕਰਨਾ ਔਖਾ ਹੈ, ਪਰ ਇਸਦਾ ਅਰਥ ਇਹ ਕਦਾਚਿਤ ਨਹੀਂ ਕਿ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਵੀ ਨਾ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ। ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਜਿੰਨਾ ਜ਼ਾਹਿਰੀ ਹੈ ਓਨਾ ਹੀ ਰਹੱਸਮਈ ਵੀ ਹੈ। ਜੋ ਜ਼ਾਹਿਰ ਹੈ, ਉਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਕਿ ਪ੍ਰਤੱਖ ਵੀ ਹੋਵੇ। ਭੁੱਖ ਵਿੱਚ ਨਿਵਾਲਾ ਮਿਲਣ ਦੇ ਆਨੰਦ ਭੋਗਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚੋਂ ਆਬਜੈਕਟੀਵਿਟੀ ਝਲਕਦੀ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਵਿੱਚੋਂ ਮੰਜ਼ਿਲ ਦਾ ਕੋਈ ਟਿਕਾਅ ਮਹਿਸੂਸਣਾ ਅਤੇ 'ਓਹ' ਹੋਰ ਵੀ ਹੁਸੀਨ ਲੱਗਣਾ ਆਦਿ ਨਿਰੋਲ ਸਬਜੈਕਟਿਵ ਫ਼ਲਾਈਟ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਰਾ ਢਾਂਚਾ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਧਰਾਤਲ ਤੇ ਖੜਾ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਅਦਭੁੱਤ ਅਤੇ ਅਸਧਾਰਨ ਅਨੁਭਵਾਂ ਦੀ ਨਵਾਜ਼ਿਸ਼ ਬਿਲਕੁਲ ਸਾਦੇ ਵਰਤਾਰਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। 'ਜੁਬਾਨ ਤੇ ਮਿਰਚ ਪਰ ਅੰਦਰ ਮਿਠਾਸ' ਨੂੰ ਆਹਮਣੇ-ਸਾਹਮਣੇ ਰੱਖ ਕੇ ਕਵੀ ਨੇ ਰੌਚਕ ਸਥਿਤੀ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਵਿਸਮਾਦ ਆਪਣੇ ਪੂਰੇ ਜੋਬਨ ਤੇ ਹੈ। ਘਿਉ ਦਾ ਚਿਹਨ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਅਸੀਮ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਛੁਪੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਆਪਣੀਆਂ ਅਸੀਮ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਸੰਗ ਸਵੈ-ਯਾਤਰਾ ਨਿੱਜ ਦੀ ਹੋਂਦ ਬਰਕਰਾਰ ਰੱਖਣ ਵਿੱਚ ਹੈ। ਇਸ ਖਿਆਲ ਦੀ ਵਿਆਪਕਤਾ ਨੂੰ ਨਜ਼ਰਅੰਦਾਜ਼ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਘਿਉ ਦੀ ਸਰਸਰਾਹਟ ਸੁਣਨਾ ਅਦਭੁੱਤ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਸਿਰਜਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਅਧਿਆਤਮਕ ਅਸਤਿੱਤਵ ਦੀ ਖਾਹਿਸ਼ ਹੈ ਜਿੱਥੇ 'ਮੈਂ' ਖੁਰ ਕੇ 'ਤੂੰ' ਦੀ ਮਿਹਰ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। 'ਪਾਕਸਾਲ' ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਦੇ ਕਿਰਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸਵਾਦ ਰਾਹੀਂ ਨਵੀਂ ਦਿਸ਼ਾ ਦਿੰਦਿਆਂ, ਪਦਾਰਥਕ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਰੂਪੀ ਮਿਰਚ ਨੂੰ ਸ਼ੱਕ ਨਾਲ ਵੇਖਦਿਆਂ, ਅੰਦਰ ਦੀ ਮਿਠਾਸ ਸਨਮੁੱਖ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਦੁਨਿਆਵੀ ਦੁੱਖ ਅਤੇ ਸੁੱਖ ਮਿਰਚਾਂ ਦਾ ਰੂਪ ਲੈ ਰਹੇ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਵੀ 'ਓਸਦੀ ਪਾਕਸਾਲ' ਅੰਦਰਲੇ 'ਥਾਲ' ਵਿਚਲੀਆਂ ਨਵਾਜ਼ਿਸ਼ਾਂ ਹਨ। ਦੁਨਿਆਵੀ ਸੁੱਖ-ਦੁੱਖ ਅਤੇ ਅੰਦਰਲੇ ਆਨੰਦ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਨੂੰ ਦਵੱਲਿਓਂ ਗੂੜ੍ਹਾ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਸਫਲ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਇਸ ਪ੍ਰਤੀਕ ਵਿੱਚ 'ਪਾਕਸਾਲ' ਹਮੇਸ਼ਾ ਦੂਸਰੇ ਪੁਰਖ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਪਾਕਸਾਲ ਸਮੇਤ ਸਭ ਕੁਝ 'ਓਸ' ਵਿੱਚ ਹੀ ਸਮਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪਰ ਇਸ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਵਿੱਚ ਕਵੀ ਪਾਕਸਾਲ ਪ੍ਰਤੀ ਆਪਣੀ ਖਿੱਚ ਅਤੇ ਮੁਹੱਬਤ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ।

ਆਪਣੀ ਉਡਾਰੀ ਨੂੰ ਸਿਖਰਾਂ ਵੱਲ ਲਿਜਾਣ ਲਈ ਜਿਸ ਵਿਆਪਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਲਈ ਕਵੀ ਵੱਲੋਂ ਚਿਹਨ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਮਾਲ ਦਾ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਪਾਕਸਾਲ ਸ਼ਬਦ ਬਹੁਪਾਸਾਰੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਵੀ ਖੰਡਾਂ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡਾਂ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਸੰਗ ਹੋ ਤੁਰਦਾ ਹੈ। ਬ੍ਰਹਿਮੰਡੀ ਪਾਸਾਰਾਂ ਦਾ ਕਣ-ਕਣ ਆਪਣੀਆਂ ਗਿਆਨਮਈ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਸਹਿਤ ਰਹੱਸਾਂ ਤੋਂ ਪਰਦਾ ਲਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਛਿਣ ਵਿੱਚ ਕੁਦਰਤ ਦੀ ਹੋ ਰਹੀ ਕੋਡਿੰਗ ਨੂੰ ਡੀਕੋਡ ਕਰਨ ਦਾ ਯੋਗ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਅਗਲੀਆਂ ਪੰਕਤੀਆਂ ਵਿੱਚ 'ਪਾਕਸਾਲ' ਸ਼ਬਦ ਆਪਣਾ ਸਰੂਪ ਅਤੇ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਬਦਲਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕਵੀ 'ਤੇਰੀ ਪਾਕਸਾਲ ਮੈਂ ਰਵਾਂ' ਰਾਹੀਂ ਆਪਣਾ ਬੰਦਗੀ ਨੇਮ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਅਦਭੁੱਤ ਅਤੇ ਅਸਧਾਰਨ ਅਨੁਭਵਾਂ ਦਾ ਜਲਵਾ ਆਪਣੇ ਸਿਖਰ 'ਤੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਹੀ 'ਸ਼ਬਦ' ਦੀ ਗਿਆਨਮਈ ਅਤੇ ਰਹੱਸਮਈ ਚਿੰਤਨ ਧਾਰਾ ਵਿੱਚੋਂ ਮਾਨਵਤਾਵਾਦ ਆਪਣੇ ਅਸਲ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਉਜਾਗਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਮਨੁੱਖ ਕੁਦਰਤ ਨਾਲ ਇੱਕਮਿੱਕਤਾ ਅਤੇ ਇੱਕਸੁਰਤਾ ਵਿੱਚ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। 'ਤੇਰੀ ਪਾਕਸਾਲ ਮੈਂ ਰਵਾਂ' ਰਾਹੀਂ ਕਵੀ ਮਨੁੱਖ ਵਿੱਚ ਅਧਿਆਤਮ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਮਨ ਦੀ ਉਚਿਤ ਵਰਤੋਂ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਆਭਾਸ ਕਰਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਠ ਰੂਪ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਮਾਨਵਤਾਵਾਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਹੀ ਉਸਨੂੰ 'ਮਨੁੱਖੀ' ਪੂਰਨਤਾ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਦੀ ਧਾਰਨੀ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਮਨੁੱਖ ਨਾਲ ਸਾਂਝ ਸਥਾਪਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਪਾਕਸਾਲ ਦਾ ਸਰੂਪ ਕੀ ਬਣਦਾ ਹੈ, ਇਹੀ ਇਸ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਹਾਸਿਲ ਹੈ। ਆਖਿਰੀ ਪੰਕਤੀਆਂ ਵਿੱਚ 'ਪਾਕਸਾਲ' ਦਾ ਸਰੂਪ ਆਪਣੇ ਚਰਮ ਤੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿੱਥੇ ਕਵੀ 'ਮੈਂ' ਹੋਰ ਕਿਤੇ ਨਾ ਜਾਵਾਂ ਦੀ ਕਾਮਨਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕਵੀ ਆਪਣੇ ਮਨ ਮੰਦਿਰ ਦੇ ਮੰਡਲ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹੇ ਛਿਣ ਦੀ ਘਾੜਤ ਵਿੱਚ ਰੁੱਝਾ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਜਿੱਥੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਅਸੀਮ ਹੋਣ ਦੇ ਮੂਲ ਸ੍ਰੋਤ ਦੇ ਦੀਦਾਰ ਹੋ ਸਕਣ।

ਹਵਾਲਾ:

1. ਤੇਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ (2022) ਏਕ ਪੈਂਡਾ, ਨਾਦ ਪ੍ਰਗਾਸ਼, ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਪੰਜਾਬ । ਮਿਸ਼ੀਗਨ, ਪੰਨਾ: 171

ਸੰਤ ਬਾਬਾ ਭਾਗ ਸਿੰਘ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ,
ਖਿਆਲਾ, ਜਲੰਧਰ।

ਦੇਸ਼-ਵੰਡ ਅਤੇ ਦੀਜੈ ਬੁਧਿ ਬਿਬੇਕਾ ਦਾ ਬਿਰਤਾਂਤ

ਡਾ. ਭੁਪਿੰਦਰ ਕੌਰ

ਡਾ. ਸਰਬਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਤੇ ਅਧਿਆਪਨ ਨੂੰ ਸਮਰਪਿਤ, ਸੂਝਵਾਨ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਦਾ ਨਾਮ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿੱਚ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਚੇਅਰ ਉੱਤੇ ਬਿਰਾਜਮਾਨ, ਇਸ ਹਰਮਨ ਪਿਆਰੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਨੇ ਗੁਰਮਤਿ-ਗਿਆਨ ਦੇ ਨਵੇਂ ਦਿਸ-ਹੱਦਿਆਂ ਦੀ ਬਾਤ ਪਾਉਣ ਦਾ ਉਪਰਾਲਾ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਜੋ ਉਸਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ, ਸਹਿਯੋਗੀਆਂ ਅਤੇ ਸਨੇਹੀਆਂ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਣਾ-ਸਰੋਤ ਹੈ। ਹੁਣ ਤੱਕ ਇਸ ਲੇਖਕ ਦੀਆਂ ਕਈ ਪੁਸਤਕਾਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋ ਚੁੱਕੀਆਂ ਹਨ ਜੋ ਵਧੇਰੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਅਤੇ ਧਰਮ-ਅਧਿਐਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁੱਝ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪੁਸਤਕਾਂ ਹਨ - ਪੁਰ ਕੀ ਬਾਣੀ: ਸੰਪਾਦਨ-ਜੁਗਤ, ਮਰਨ ਕਬੂਲ, ਨਾਨਕ ਤੂੰ ਲਹਿਣਾ ਤੂੰ, ਬੁੰਦ-ਬੁੰਦ ਸਾਗਰ, ਖ਼ਾਲਸਾ ਹੋਵੇ ਖੁਦ ਖੁਦ, Divine Revelation, Transformation of Nanded ਅਤੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ : ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਆਦਿ।

‘ਦੀਜੈ ਬੁਧਿ ਬਿਬੇਕਾ’ ਸਰਬਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਪਹਿਲ-ਪਲੇਠੀ ਸਾਹਿਤਕ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਵਿਧਾ ਦੇ ਨੁਕਤੇ ਤੋਂ ਇਹ ਰਚਨਾ ਜੀਵਨੀ ਮੂਲਕ ਬਿਰਤਾਂਤ ਹੈ ਜੋ ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਦੌਰ ਦੇ ਅਣਵੰਡੇ-ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ 1947 ਦੀ ਤ੍ਰਾਸਦਿਕ ਦੇਸ਼-ਵੰਡ ਦੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਉੱਠਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਪੱਛਮੀ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਇੱਕ ਸਾਧਾਰਣ ਜਿਹੇ ਪਿੰਡ, ਧਰਾਬੀ (ਜੋ ਹੁਣ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿੱਚ ਹੈ) ਅਤੇ ਉੱਥੇ ਵਸਦੇ ਇੱਕ ਮਧੱਵਰਗੀ ਖੱਤਰੀ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਪਿਛੋਕੜ ਵਿੱਚ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਰਬਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਇਸ ਪਿੰਡ ਅਤੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਗਾਥਾ ਬਿਆਨ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਕਿਵੇਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ? ਇਹ ਵੀ ਇੱਕ ਦਿਲਚਸਪ ਇਤਫ਼ਾਕ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਪੁਸਤਕ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ :

“ਕੁਦਰਤ ਦੀ ਅਜ਼ਮਾਇਸ਼ ਵਿੱਚੋਂ ਗੁਜ਼ਰ ਰਿਹਾ ਸਾਂ। ਗਮਜ਼ਦਾ ਸਾਂ, ਉਦਾਸ ਸਾਂ ਤੇ ਬੇਬਸ ਵੀ। ਉਸ ਵਕਤ ਇੱਕ ਕਾਮਿਲ ਫ਼ਕੀਰ ਨੇ ਆ ਕੇ ਮੇਰੇ ਮੋਢੇ ‘ਤੇ ਹੱਥ ਰੱਖ ਕੇ ਅਜਬ ਆਪਣੇਪਨ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਕਰਵਾਇਆ ਸੀ। ਅੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਉੱਭਰੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਨੂੰ ਉਸ ਨੇ ਬੁੱਝ ਲਿਆ ਸੀ ਤੇ ਬੋਲਿਆ, ‘ਮੈਂ ਓਬਰਾਏ ਹਾਂ, ਦੁਬਈ ਵਾਲਾ। ਉਸੇ ਵੇਲੇ ਹੀ ਕੁਲ ਸੰਸਾਰ ਦੀਆਂ ਅਖਬਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਵੱਡੀਆਂ ਸੁਰਖੀਆਂ ਵਿੱਚ ਛਪਣ ਵਾਲੀਆਂ ਖ਼ਬਰਾਂ ਮੇਰੇ ਚੇਤਿਆਂ ਵਿੱਚ ਉਜਾਗਰ ਹੋ ਗਈਆਂ। ਮੈਂ ਉਸ ਵੱਲ ਵੇਖ ਕੇ ਮੁਸਕਰਾਇਆ ਤੇ ਸਤਿਕਾਰ ਵਜੋਂ ਉੱਠ ਖਲੋਤਾ। ਉਹ ਬੋਲਿਆ, “ਇਨ੍ਹਾਂ ਹਲਾਤਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਮੁਸਕਰਾਉਣ ਵਾਲਾ ਯੋਧਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜ਼ੋਰਾਵਰ ਦੇ ਹੁਕਮ ‘ਚ ਚੱਲਣਾ ਹੀ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਭਾਣਾ ਮੰਨਣ ਤੇ ਰਜ਼ਾ ਵਿੱਚ ਜਿਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਹੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਹੈ।”

ਇਹ ‘ਕਾਮਿਲ ਫ਼ਕੀਰ’ ਹੋਰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ, ਦੁਬਈ ਨਿਵਾਸੀ ਉੱਘੇ ਸਿੱਖ ਕਾਰੋਬਾਰੀ ਸੁਰਿੰਦਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਓਬਰਾਏ ਸਨ ਜੋ ਪਰਿਵਾਰਕ ਸਦਮੇ ਦੇ ਛਿਣਾਂ ਵਿੱਚ ਲੇਖਕ ਨਾਲ ਦੁੱਖ ਸਾਝਾਂ ਕਰਨ ਆਏ ਸਨ। ਸੁਰਿੰਦਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਓਬਰਾਏ ਨੇ ਉੱਘੇ ਕਾਰੋਬਾਰੀ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਮਾਨਵ-ਭਲਾਈ ਦੇ ਕਾਰਜਾਂ ਰਾਹੀਂ ਅਥਾਹ ਨਾਮਨਾ ਖੱਟਿਆ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਲੋੜਵੰਦਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਸਰਬੱਤ ਦਾ ਭਲਾ ਚੈਰੀਟੇਬਲ ਟਰੱਸਟ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜੋ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਵਿਤਕਰੇ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਭਲਾਈ ਨੂੰ ਸਮਰਪਿਤ ਹੈ। ਇਹ ਟਰੱਸਟ, ਭਾਰਤ ਦੇ ਪੇਂਡੂ ਅਤੇ ਦੂਰ-ਦੁਰਾਡੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ-ਆਰਥਿਕ ਰੂਪਾਂਤਰਣ ਲਈ ਵਚਨ-ਬੱਧ ਹੈ। ਖਾਸ ਤੌਰ ਤੇ ਇਹ ਸਮਾਜ ਦੇ ਕਮਜ਼ੋਰ ਤੇ ਪੱਛੜੇ ਵਰਗਾਂ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ-ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਜਤਨਸ਼ੀਲ ਹੈ। ਪ੍ਰਸੰਸਾਯੋਗ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸਮਾਜਿਕ ਭਲਾਈ ਦੇ ਨੁਕਤੇ ਤੋਂ ਇਹ ਰੰਗ-ਨਸਲ, ਜਾਤ-ਪਾਤ, ਧਰਮ-ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਜਾਂ ਆਪਣੇ-ਪਰਾਏ ਵਿਚਕਾਰ ਕੋਈ ਭੇਦ-ਭਾਵ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਇਓਂ, ਸਹੀ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਸਰਬਤ ਦਾ ਭਲਾ ਹੀ ਇਸਦਾ ਪ੍ਰੋਕ ਆਦਰਸ਼ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਸੁਰਿੰਦਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਓਬਰਾਏ ਦੀ ਇਹ ਅਲੋਕਾਰ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਵੱਲ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦਿਆਂ ਡਾ. ਜਸਪਾਲ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਖਿਆ ਹੈ - “ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਤੋਂ ਉਜੜ ਕੇ ਆਏ ਸਾਧਾਰਨ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦਾ ਇਹ ਫ਼ਰਜੰਦ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਕੁੱਲ, ਧਰਮ ਤੇ ਖਿੱਤੇ ਨੂੰ ਚੰਹੂ-ਕੂਟਾਂ ਵਿੱਚ ਪਹੁੰਚਾ ਦੇਵੇਗਾ, ਸ਼ਾਇਦ ਇਹ ਕਿਸੇ ਦੇ ਵੀ ਚੇਤਿਆਂ ਦਾ ਭਾਗ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ। ਅਮੀਰਾਨਾ ਬਾਦਸ਼ਾਹਤ ਤੇ ਬਹੁਤਿਆਂ ਕੋਲ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਪਰ ਦਿਲ ਦੀ ਬਾਦਸ਼ਾਹਤ ਕਿਸੇ ਵਿਰਲੇ ਦੇ ਹੀ ਮਸਤਕ ਦਾ ਭਾਗ ਬਣਦੀ ਹੈ।² ਦਿਲ ਦੀ ਬਾਦਸ਼ਾਹਤ ਵਾਲਾ ਇਹੋ ਸੁਹਿਰਦ ਕਾਰੋਬਾਰੀ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਦਾ ਪ੍ਰੇਰਣਾ-ਸ੍ਰੋਤ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹੈ। ਲੇਖਕ ਨੂੰ ਨੇਕ-ਦਿਲ ਇਨਸਾਨ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰਕ ਪਿਛੋਕੜ, ਦੇਸ਼-ਵੰਡ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਸਦੀ ਸੰਘਰਸ਼-ਯਾਤਰਾ ਅਤੇ ਕਾਰੋਬਾਰੀ ਸਫਲਤਾ ਨੂੰ ਬਿਰਤਾਂਤ ਵਿੱਚ ਬੰਨਣ ਦਾ ਸੁਝਾਉ ਆਪਣੇ ਮਿੱਤਰ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਕੋਲੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਜੀਵਨੀ ਮੂਲਕ ਬਿਰਤਾਂਤ ਦਾ ਜਨਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਬਿਰਤਾਂਤ ਦਾ ਇਹ ਪਹਿਲਾ ਭਾਗ ਹੈ ਜੋ ਭਾਰਤ-ਪਾਕ ਵੰਡ ਤਕ ਦੀ ਵਾਰਤਾ ਬਿਆਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਲੇਖਕ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸਦਾ ਅਗਲੇਰਾ ਭਾਗ ਓਬਰਾਏ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਸ਼ਰਨਾਰਥੀ ਵਜੋਂ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਨ ਅਤੇ

ਉਸਦੇ ਹੋਂਦ ਮੁੱਖੀ ਸੰਘਰਸ਼ ਦੀ ਦਾਸਤਾਨ ਨੂੰ ਮੂਰਤੀਮਾਨ ਕਰੇਗਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਰਚਨਾ ਭਾਰਤ-ਪਾਕ ਵੰਡ ਵੇਲੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਾਜ-ਸਭਿਆਚਾਰ ਨਾਲ ਵਾਪਰੇ ਘੋਰ ਦੁਖਾਂਤ ਦਾ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ੀ ਬਿਰਤਾਂਤ ਬਣਨ ਦੀਆਂ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਰੱਖਦੀ ਹੈ।

ਸਾਹਿਤਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਜੀਵਨ ਮੂਲਕ ਬਿਰਤਾਂਤ ਇੱਕ ਨਵੇਕਲੀ ਵਿਧਾ ਮੰਨੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਬਿਰਤਾਂਤ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਜਾਂ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਵਾਰਤਾ ਸੁਣਾਉਂਦਿਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਵਾਪਰੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਸਥਿਤੀਆਂ ਦੇ ਅੰਤਰੀਵ ਵਿੱਚ ਲੁਕੇ ਮਾਨਵੀ ਸੱਚ ਨੂੰ ਤਲਾਸ਼ ਕਰਨ ਵਲ ਰੁਚਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਮੰਤਵ ਲਈ ਨਿਬੰਧ ਦੀ ਜੁਗਤ ਵੀ ਵਰਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਕਥਾ ਦੀ ਜੁਗਤ ਵੀ। ਲੇਖਕ ਨੇ ਕਥਾ ਦੀ ਜੁਗਤ ਵਰਤਦਿਆਂ ਬਿਰਤਾਂਤ ਦੀ ਇਤਿਹਾਸਕਤਾ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਲਈ ਓਬਰਾਏ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੀ ਸਿਮਰਤੀ ਵਿੱਚ ਵਸੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਤੇ ਸਥਿਤੀਆਂ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖਿਆ ਹੈ। ਪਰ ਬਿਰਤਾਂਤ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਵਿੱਚ ਉਸਦੀ ਸਿਰਜਣਾਤਮਕ ਕਲਪਨਾ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨੇ ਵੀ ਅਹਿਮ ਰੋਲ ਅਦਾ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਹੀ ਕਾਰਣ ਹੈ ਪੁਸਤਕ ਵਿੱਚ ਵਰਣਿਤ ਇਤਿਹਾਸਕ ਬਿਰਤਾਂਤ ਗਲਪ-ਰਚਨਾ ਦੀ ਭਾਅ ਮਾਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਧਾ ਦੀ ਇੱਕ ਹੋਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸੰਬੰਧਿਤ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸੰਕਲਪਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸੁਭਾਅ ਅਤੇ ਚਰਿੱਤਰ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਉਲੀਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਬਿਰਤਾਂਤਕਾਰ ਦੀ ਜੀਵਨ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਵੀ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਘਟਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਸਥਿਤੀਆਂ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਰਾਹੀਂ ਪੇਸ਼ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਤੱਥ ਨੂੰ ਮਾਨਵੀ ਸੱਚ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਉਜਾਗਰ ਕਰਨ ਵੱਲ ਰੁਚਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ, ਲੇਖਕ ਦਾ ਉਸਾਰਿਆ ਹੋਇਆ ਬਿਰਤਾਂਤਕ ਸੰਸਾਰ ਵਿਅਕਤੀ ਜਾਂ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਨਿਜੀ ਦਾਇਰੇ ਨੂੰ ਉਲੰਘ ਕੇ ਵਡੇਰੇ ਅਰਥ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ‘ਦੀਜੈ ਬੁਧਿ ਬਿਬੇਕਾ’ ਪੁਸਤਕ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹਾ ਹੀ ਵਾਪਰਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚਲਾ ਪਰਿਵਾਰਕ ਬਿਰਤਾਂਤ ਆਪਣੇ ਵੇਲੇ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਦੌਰ ਦੀ ਨੁਮਾਇੰਦਗੀ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਪ੍ਰਤੀਕਾਤਮਕ ਵਰਤਾਰਾ ਹੋ ਨਿਬੜਦਾ ਹੈ।

ਪੁਸਤਕ ਦਾ ਆਰੰਭ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੰਗਤੀਆਂ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ :

ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਸਰਦੇ ਪੁੱਜਦੇ ਖਤਰੈਣ ਘਰਾਣੇ ਦਾ ਫ਼ਰਜ਼ਦ, ਅਣਵੰਡੇ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਪਿੰਡ ਧਰਾਬੀ। ਸੋਹਣੀ ਖੇਤੀ, ਸ਼ਾਹੂਕਾਰਾ ਕਰਦਾ ਪਿਤਾ ਤੇਜਾ ਸਿਹੂ, ਵਧੀਆ ਚਲਦੀ ਦੁਕਾਨ। ਬੁੜ੍ਹਾਂ ਮਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਤੇਜਾ ਸਿਹੂ ਇੱਕੋ-ਇੱਕ ਈ ਤੇ ਧਰਾਵਾਸ ਸੀ। ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਘਰ ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਚਹਿਲ-ਪਹਿਲ ਰਹਿੰਦੀ, ਗਰਜ਼ਾਂ ਵਾਲੇ ਤੇ ਬੁੜ੍ਹਾਂ ਮਾਰੇ ਲੋਕ, ਇੱਕ ਆਉਂਦਾ ਇੱਕ ਚਲਾ ਜਾਂਦਾ, ਕੀ ਮੁਸਲਮਾਨ, ਕੀ ਸਿੱਖ ਤੇ ਕੀ ਹਿੰਦੂ। ਤੇਜਾ ਸਿਹੂ ਦੇ ਬੋਲ ਬੈਠਕ ਚ ਗੂੰਜਦੇ ਰਹਿੰਦੇ, ਵੇਖ ਰਹੀਮ ਦੀਨਾਂ, ਰੱਬ ਨੂੰ ਜਾਨ ਦੇਣੀ ਵਾਂ, ਮੁੱਠੀ ਚ ਲੈ ਜਾ ਮੁੱਠੀ ਚ ਦੇਜੀਂ। ਅੱਖਾਂ ਜਿਹੜੀਆਂ ਹੁਣ ਨੇ ਨਾਂ, ਉਹੀ ਰਹਿਣੀਆਂ ਚਾਹਿੰਦੀਆਂ ਈ। ਧੀ ਦਾ ਵਿਆਹ ਈ ਨਾਂਹ ਕਰ ਨਹੀਓ ਸਕਦਾ ਇਸ ਕਰਕੇ। ਪਰ ਟੱਬਰ ਤੇ ਮੈਂ ਵੀ ਪਾਲਣਾ ਏ ਨਾ ਯਾਰਾ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਇੱਕ ਰੁਪਿਆ ਸੈਂਕੜਾ ਨਾਲ ਲਊਂਗਾ ਈ, ਫੇਰ ਕਹੇਂ ਵਤ ਦੱਸਿਆ ਕੋ ਨੀ ਓ। ਮਨਜ਼ੂਰ ਈ ਚੁੱਕ ਲਾ ਨਹੀਂ ਤੇ ਭਾਅ, ਓਹ ਰਾਹ ਜਾਂਦਾ ਈ ਸਿੱਧਾ ਕੈਮਲਪੁਰ ਨੂੰ। ਬਥੇਰੇ ਸ਼ਾਹੂਕਾਰ ਈ ਓਥੇ ਵਾਪਸ ਮੁੜਨ ਲੱਗੇ ਰਹੀਮੇ ਦੀ ਬਾਂਹ ਫੜ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਹੱਥ ‘ਤੇ ਪੰਜਾਂ ਦਾ ਨੋਟ ਧਰ ਸੇਠ ਬੋਲਦਾ ,ਆਹ ਲੈ ਸੁਹਣਾ ਜਿਹਾ ਸੂਟ ਲੈ ਦੇਈਂ ਨਿਕੜੇ ਨੂੰ ਮੇਰੇ ਵਲੋਂ, ਮੇਰੀ ਵੀ ਈ ਏ ਨਾ।”

ਬਿਰਤਾਂਤ ਕਲਾਕਾਰੀ ਦਾ ਇਹ ਖੂਬਸੂਰਤ ਨਮੂਨਾ ਹੈ। ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਤੇ ਰਹੀਮ ਨਿਰੇ ਦੋ ਵਿਅਕਤੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਵਿਭਿੰਨ ਵਰਗਾਂ ਦੀ ਨੁਮਾਇੰਦਗੀ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਪਾਤਰ ਵੀ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਆਪੋ-ਆਪਣਾ ਸਮਾਜਕ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸੰਦਰਭ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਲੇਖਕ ਨੇ ਬੁਰਜ਼-ਛੁਹਾਂ ਵਰਗੀਆਂ ਨਿੱਕੀਆਂ-ਨਿੱਕੀਆਂ ਸੈਨਤਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪੁਰਾਣੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਅਸਮਾਜਕ-ਆਰਥਕ ਬਣਤਰ ਨੂੰ ਮੂਰਤੀਮਾਨ ਕਰਨ ਦਾ ਉਪਰਾਲਾ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਰਹੀਮ ਦੀਨ ਵਰਗੇ ਗਰਜ਼ਾਂ ਤੇ ਬੁੜ੍ਹਾਂ ਮਾਰੇ ਮਿਹਨਤਕਸ਼ ਲੋਕ ਹਨ ਜੋ ਗੁਰਬਤ ਨਾਲ ਜੂਝ ਰਹੇ ਹਨ। ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਤੇਜਾ ਸਿਹੂ ਵਰਗੇ ਮੱਧਵਰਗੀ ਦੁਕਾਨਦਾਰ, ਜੋ ਆਪਣੇ ਆਰਥਕ ਉਪਰਾਲਿਆਂ ਨਾਲ ਟੱਬਰ ਦੀ ਖੁਸ਼ਹਾਲੀ ਵਧਾਉਣ ਦੇ ਚਾਹਵਾਨ ਹਨ। ਇਸਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਪਿੰਡ ਦੀ ਭਾਈਚਾਰਕ ਸਾਂਝ ਦਾ ਮਾਹੌਲ ਵੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਤਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਨਿਜੀ ਲਾਭ ਉੱਤੇ ਸੁੱਭ ਦਾ ਅੰਕੁਸ ਲਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇੱਥੇ ‘ਲਾਭ’ ਨੂੰ ‘ਸੁੱਭ’ ਉੱਤੇ ਤਰਜੀਹ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸਗੋਂ ਦੋਹਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਲੋੜੀਂਦਾ ਸੰਤੁਲਨ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਬਿਰਤੀ ਅਜੇ ਕਾਇਮ ਹੈ।

ਧਰਾਬੀ ਪਿੰਡ ਦੀ ਇਹ ਸਰਲ ਜਿਹੀ ਝਾਕੀ ‘ਦਿਸਦੇ’ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ‘ਅਣ-ਦਿਸਦਾ’ ਵੀ ਬਿਆਨ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਰਚਨਾ ਦਾ ਇਹ ਅਣਕਿਹਾ ਪਹਿਲੂ ਹੋਰ ਵੀ ਵਧੇਰੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਆਰਥਕ ਹਿੱਤਾਂ ਦੀ ਅੰਤਰ-ਵਿਰੋਧੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਭਿੰਨ ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਵਰਗ-ਚਰਿੱਤਰ ਨੂੰ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਇਹ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੀ ਸਦੀਆਂ ਪੁਰਾਣੀ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸਾਂਝ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਮੂਰਤੀਮਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਂਝ ਪਿੰਡ ਵਾਸੀਆਂ ਨੂੰ ਇੱਕ-ਦੂਸਰੇ ਦੇ ਦੁੱਖ-ਸੁੱਖ ਦਾ ਭਾਈਵਾਲ ਬਣਨ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਦੀ ਹੈ। ਸੇਠ ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਆਪਣੇ ਆਰਥਕ ਹਿੱਤਾਂ ਨੂੰ ਅਣਡਿੱਠਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਪਰ ਉਸ ਵਿਚਲੀ ਮਾਨਵਤਾ ਰਹੀਮ ਦੀਨ ਦੀ ਧੀ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਧੀ ਸਮਝਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਦੀ ਹੈ। ਜ਼ਾਹਰ ਹੈ ਕਿ ਮਾਨਵਤਾ ਦਾ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਵਰਗ ਚਰਿੱਤਰ ਨੂੰ ਉਲੰਘ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਅਜਿਹੇ ਕਿਰਦਾਰ ਵਿਰਲੇ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਅਜਿਹਾ ਹੀ ਵਿਰਲਾ ਕਿਰਦਾਰ ਹੈ। ਉਹ ਸਾਹੂਕਾਰੇ ਦੀ ਬਿਰਤੀ ਨੂੰ ਮੂੰਹ-ਜ਼ੋਰ ਲਾਲਸਾ ਨਹੀਂ ਬਣਨ ਦਿੰਦਾ। ਇਸਦਾ ਮੂਲ ਕਾਰਣ ਸ਼ਾਇਦ

ਉਸਦੀ ਗੁਰਮਤਿ ਜੀਵਨ-ਜਾਚ ਨਾਲ ਪ੍ਰਤਿਬੱਧਤਾ ਹੈ ਜੋ ਉਸਨੂੰ ਵਿਰਸੇ ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ ਹੈ। ਗੁਰਮਤਿ ਦੀ ਬੁਧਿ-ਬਿਬੇਕ ਨਾਲ ਉਹ ਸੂਦ ਉੱਤੇ ਪੈਸਾ ਲੈਣ ਆਏ ਦੀ ਹੈਸੀਅਤ ਵੀ ਦੇਖਦਾ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਵਾਜਿਬ ਸੋਖ ਨੂੰ ਵੀ। ਜਦੋਂ ਪਿੰਡ ਦਾ ਕਿਸਾਨ ਬੂਟਾ ਸਿੰਘ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਦੇ ਵਿਆਹ ਲਈ ਦੁਨੀਆਂ-ਦਿਖਾਵੇ ਖਾਤਰ ਕਰਜ਼ਾ ਚੁੱਕਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਟਾਲੇ ਮਾਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਫਜ਼ੂਲ ਖਰਚੀ ਨੂੰ ਉਤਸਾਹਤ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਪਰ ਤੋੜ ਕੇ ਜਵਾਬ ਵੀ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ। ਇਸਦਾ ਕਾਰਣ ਭਾਈਚਾਰਕ ਸਾਂਝ ਵਿੱਚ ਪਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਆਤਮਸਾਤ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਇਹ ਕਿਰਦਾਰ ਉਬਰਾਏ ਪਰਿਵਾਰ ਲਈ ਰੋਲ ਮਾਡਲ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਬਿਹਤਰੀਨ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਪਹਿਲਾਂ ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਦੇ ਜੀਵਨ-ਵਿਹਾਰ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਸੁਰਿੰਦਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਉਬਰਾਏ ਦੀ ਜੀਵਨ-ਵਿਧੀ ਵਿੱਚ ਉਜਾਗਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਹਕੀਕਤ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਵੇਲੇ ਦੀ ਸਮਾਜਕ-ਆਰਥਕ ਬਣਤਰ ਵਿੱਚ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਤਬਦੀਲੀ ਲਿਆਉਣਾ ਇਕੱਲੇ-ਕਾਰੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਲਈ ਸਮੂਹਕ ਉਪਰਾਲੇ ਅਤੇ ਲੰਮੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ ਜਿਸਦੀਆਂ ਆਪਣੀਆਂ ਦੁਸ਼ਵਾਰੀਆਂ ਹਨ। ਪਰ ਸਥਾਪਿਤ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਵਸੀਲਿਆਂ ਤੇ ਮੌਕਿਆਂ ਨੂੰ ਬੁਧਿ-ਬਿਬੇਕ ਨਾਲ ਪਰਿਵਾਰ ਤੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਭਲਾਈ ਲਈ ਵਰਤਣਾ ਵੀ ਘੱਟ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਚੇਤਨਾ ਕਦੇ ਵੀ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਵਿੱਚ ਵੀ ਜਾਗ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਉਬਰਾਏ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਜੀਆਂ ਦਾ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਵਸੀਲਿਆਂ ਰਾਹੀਂ 'ਸਰਬਤ ਦੇ ਭਲੇ' ਲਈ ਜਤਨਸ਼ੀਲ ਹੋਣਾ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਗੁਰਮਤਿ ਜੀਵਨ-ਜਾਚ ਦੀ ਦੇਣ ਹੈ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੰਸਕਾਰ ਵਜੋਂ ਮਿਲੀ ਹੈ। ਇਹ ਮਾਨਵ-ਹਿਤਕਾਰੀ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਹੀ ਜਲੋਂ ਹੈ ਜੋ ਸਵਾਗਤਯੋਗ ਹੈ।

ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਇਕਲੋਤੀ ਸੰਤਾਨ ਹੈ। ਸਮਾਂ ਪਾਕੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਵਿਆਹ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਪਿਤਾ-ਪੁਰਖੀ ਕਿੱਤੇ ਦੀ ਸੌਂਪਣਾ ਵੀ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਹਰਨਾਮ ਦੇ ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਉਸਨੂੰ ਪੋਤਰੇ (ਪ੍ਰੀਤਮ) ਦੀ ਦਾਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰੀਤਮ ਦੀ ਛੋਟੀ ਉਮਰੇ ਮਾਂ ਦਾ ਦਿਹਾਂਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ। ਇਸ ਅਚਨਚੇਤ ਸਦਮੇ ਕਾਰਣ ਗ਼ਮਜ਼ਦਾ ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਦੂਸਰੀ ਸ਼ਾਦੀ ਕਰਨ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਹੁਣ ਮਾਂ-ਮਹਿੰਟਰ ਪ੍ਰੀਤਮ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਦਾਦੀ-ਦਾਦੇ ਦੇ ਲਾਡ-ਪਿਆਰ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਉਸਨੂੰ ਛੋਟੀ-ਛੋਟੀ ਜਵਾਨ ਹੋਇਆ ਦੇਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਜੋ ਉਹ ਵੀ ਪਿਤਾ-ਪੁਰਖੀ ਗੱਦੀ ਦਾ ਵਾਰਸ ਬਣ ਸਕੇ। ਪਰ ਕੁਦਰਤ ਨੂੰ ਇਹ ਮਨਜ਼ੂਰ ਨਹੀਂ। ਲਾਡ-ਪਿਆਰ ਵਿੱਚ ਪਲਿਆ ਪ੍ਰੀਤਮ ਉਡਾਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸਨੂੰ ਗ਼ਰੀਬੀ ਵਿੱਚ ਪਲੇ ਹਾਣੀਆਂ ਦੀ ਸੰਗਤ ਚੰਗੀ ਲਗਦੀ ਹੈ। ਉਸਦੇ ਇਹ ਹਾਣੀ ਹਨ-ਲੁਹਾਰਾਂ ਦਾ ਚਿਰਾਗਾ ਅਤੇ ਜੱਟਾਂ ਦਾ ਮੋਹਣਾ। ਤਿੰਨਾਂ ਦਾ ਸਾਥ ਛੇਤੀ ਹੀ ਗੂੜ੍ਹੀ ਦੋਸਤੀ ਵਿੱਚ ਤਬਦੀਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਮਾਪਿਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰੀਤਮ ਦਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਜੰਗਲ-ਬੇਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਤਿੱਤਰ-ਬਟੇਰਿਆਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਲਟਬੋਰ ਮੁੰਡਿਆਂ ਨਾਲ ਘੁੰਮਣਾ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ। ਉਹ ਪ੍ਰੀਤਮ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਉੱਚੀ (ਖਤਰੇਣ) ਕੁੱਲ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਕਰਾ ਕੇ ਇਸ ਅਜੋੜ ਰਿਸ਼ਤੇ ਤੋਂ ਵਰਜਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਪ੍ਰੀਤਮ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੱਲਾਂ ਵੱਲ ਕੰਨ ਨਹੀਂ ਧਰਦਾ। ਉਹ ਸਕੂਲੋਂ ਬਾਦ ਅੱਖ ਬਚਾ ਕੇ ਸਿੱਧਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬੇਲੀਆਂ ਨਾਲ ਜਾ ਰਲਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰੀਤਮ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬੇਲੀਆਂ ਦੇ ਮਾਪਿਆਂ ਵਲੋਂ ਘਰ ਵਰਗਾ ਨਿੱਘ ਤੇ ਸਨੇਹ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਜੋ ਉਸ ਨੂੰ ਸਕੂਲ ਪਹੁੰਚਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਤਿੰਨਾਂ ਦੀ ਇਹ ਗੂੜ੍ਹੀ ਦੋਸਤੀ ਧਰਮ ਅਤੇ ਜਾਤ-ਪਾਤ ਦੀਆਂ ਵੰਡੀਆਂ ਨੂੰ ਨਕਾਰ ਕੇ ਨਿਰੋਲੇ ਮਾਨਵੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਜਾਮਨ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਲੇਖਕ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ “ਸੇਠਾਣੀ (ਪ੍ਰੀਤਮ ਦੀ ਦਾਦੀ) ਨੂੰ ਕੀ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਮੋਹਣਾ, ਚਿਰਾਗਾ ਤੇ ਪ੍ਰੀਤਮ ਰੱਬ ਨੇ ਮੂਰਤੀਆਂ ਈ ਤਿੰਨ ਬਣਾਇਆਂ ਸਨ, ਜਦ ਕਿ ਉਹ ਤੇ ਇੱਕ ਰੂਹ ਸਨ, ਇੱਕ ਜੋਤ ਤੇ ਇੱਕੋ ਈ ਜਿੰਦਗੀ। ਉਸਨੂੰ ਕੀ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਦੋਵੇਂ ਗਰੀਬ-ਗੁਰਬੇ ਬਾਲ ਬਹੁਤ ਜਲਦ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਕਿਸੇ ਮਹਾਂ-ਵਿਨਾਸ਼ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਲਈ ਮੁਕਤੀ ਦਾਤਾ ਬਣ ਬਹੁਤਨਗੇ।”⁴

ਚਰਾਗ ਅਤੇ ਮੋਹਣਾ ਅਵਾਰਾਗਰਦ ਜ਼ਰੂਰ ਹਨ ਅੱਖ ਦੀ ਸ਼ਰਮ ਵਾਲੇ ਸੁਹਿਰਦ ਇਨਸਾਨ ਹਨ। ਦੋਸਤੀ ਦੀ ਵਫਾ ਪਾਲਣਾ ਤੇ ਇੱਕ-ਦੂਸਰੇ ਲਈ ਮਰ ਮਿਟਣ ਦੀ ਲਾਲਸਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੀਰੀ ਗੁਣ ਹੈ। ਇਹ ਦੋਸਤੀ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਮਿਸਾਲ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਬਾਦ ਵਿੱਚ ਇਹੀ ਦੋਸਤੀ ਪ੍ਰੀਤਮ ਤੇ ਉਸਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਪੂਰੇ ਪਿੰਡ ਵਾਸੀਆਂ ਸਮੇਤ ਡੂੰਘੇ ਸੰਕਟ ਵਿੱਚੋਂ ਕੱਢਣ ਦਾ ਸਬੱਬ ਬਣਦੀ ਹੈ।

ਮੱਠੀ ਤੋਰੇ ਤੁਰਦਿਆਂ ਇਹ ਬਿਰਤਾਂਤ ਅਚਾਨਕ ਇੱਕ ਤਿੱਖਾ ਮੋੜ ਕੱਟਦਾ ਹੈ। “ਜਿੰਦਗੀ ਆਪਣੀ ਤੋਰੇ ਤੁਰੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਲਗਭਗ ਵਿਰਲੇ ਟਾਵੇਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਹਰ ਬੰਦੇ ਦੀ ਪਿੰਡ 'ਚ ਈ ਜਿੰਦਗੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦੀ ਤੇ ਪਿੰਡ'ਚ ਹੀ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦੀ।... ਭਾਈਚਾਰਕ ਸਾਂਝ ਵਿੱਚ ਧਰਮ, ਜਾਤ ਅਤੇ ਕੁੱਲ ਵੀ ਕੋਈ ਰੁਕਾਵਟ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਾਉਂਦੀ, ਦੁੱਖ-ਸੁੱਖ ਵਿੱਚ ਸਾਰਾ ਪਿੰਡ ਇੱਕ ਥਾਂ ਢੇਰੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ। ਸਦੀਆਂ ਦੀ ਪੀਡੀ ਗੰਢ ਕਦੇ ਢਿੱਲੀ ਵੀ ਪੈ ਜਾਵੇਗੀ, ਕਿਸੇ ਦੇ ਚਿੱਤ ਚੇਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪਰ ਸਮਾਂ ਬਹੁਤ ਬਲਵਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਇਸਦੇ ਅੱਗੇ ਕਿਸ ਦਾ ਜ਼ੋਰ। ਰੱਬ ਕਿਹੜਿਆਂ ਰੰਗਾਂ ਵਿੱਚ ਰਾਜ਼ੀ, ਕੌਣ ਜਾਣੇ। ਉਸ ਦਿਨ ਸਵੇਰੇ ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਹੱਟੀ ਖੋਲ੍ਹ ਪੂਪ ਬੱਤੀ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਜਦੋਂ ਪਿੰਡ'ਚ ਪੀਪਾ ਖੜਕਦਾ ਸੁਣਿਆਂ ਤੇ ਤਿੱਖੀ ਅਵਾਜ਼ ਉਸਦੇ ਕੰਨੀਂ ਪਈ, ਜੋ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ੇਖ਼ ਫ਼ਤੋ ਦੀ ਖਾਨਗਾਹ 'ਤੇ ਇਕੱਠਿਆਂ ਹੋਣ ਦਾ ਆਦੇਸ਼ ਦੇ ਰਹੀ ਸੀ। ਪਿੰਡ 'ਚ ਇਹ ਕੀ

ਭਾਣਾ, ਕੁਝ ਪਿੜ ਪੱਲੇ ਨਾ ਪਿਆ ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਹੂ ਦੇ।”⁵ ਫੱਤੇ ਦੀ ਖਾਨਗਾਹ ਤੇ ਲੋਕੀ ਬੇਯਕੀਨੀ ਨਾਲ਼ ਇੱਕ “ਤੰਬੀ ਵਾਲੇ ਮੁੱਛ-ਕੱਟ” ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਸੁਣ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਹ ਆਖ ਰਿਹਾ ਸੀ “ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਬਣਨ ਵਾਲਾ ਜੇ। ਮੁਸਲਮਾਨ ਸਾਰੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ’ਚ ਰਹਿਣਗੇ, ਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦਾ ਬਣੇਗਾ ਵੱਖਰਾ ਮੁਲਕ।” ਧਰਾਬੀ ਵਿਚ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਇਕੱਠੇ ਰਹਿ ਰਹੇ ਹਿੰਦੂ-ਸਿੱਖ ਤੇ ਮੁਸਲਿਮ ਭਾਈਚਾਰੇ ਨੂੰ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਇਹ ਦੇਸ਼-ਵੰਡ ਅਲੋਕਾਰ ਜਾਪਦੀ ਸੀ। “ਤੰਬੀ ਵਾਲੇ ਮੌਲਵੀ ਦੁਆਰਾ ਦਿੱਤੇ ਜ਼ਹਿਰ ਦੇ ਛਿੱਟੇ ਤੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਬੇਖ਼ਬਰ ਸਿੱਧੇ-ਸਾਧੇ ਪੇਂਡੂ ਵਿਚਾਰੇ। ਗੁਰਬਤ ਦੇ ਮਾਰੇ ਕੀ ਜਾਨਣ, ਸਮਾਂ ਕਿੱਡਾ ਭਿਆਨਕ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਧਰਾਬੀ ਲੜ ਭਿੜ ਕੇ ਆਪੇ ਈ ਲੋਕ ਮੰਨ ਜਾਂਦੇ ਸਨ, ਉਹ ਉਜੜਨ ਵਾਲਾ ਸੀ। ਇਹ ਕਿਸੇ ਦੇ ਚਿੱਤ-ਚੇਤਿਆਂ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਈ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਸਿਵਾਏ ਸੇਠ ਦੇ।”⁶ ਲੇਖਕ ਦੀ ਇਹ ਟਿਪਣੀ ਉਬਰਾਏ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਅਸਾਧਾਰਣ ਸੂਝ ਵਲ ਸੰਕੋਤ ਕਰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਉਸਨੂੰ ਆਤਮ-ਰੱਖਿਆ ਹਿਤ ਲੋੜੀਂਦੇ ਕਦਮ ਚੁੱਕਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਦੀ ਹੈ। ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਹੂ ਦੀ ਖੱਤਰੀ ਬੁੱਧ ਨੇ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਖਤਰੇ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਾਂਪ ਲਿਆ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਸਮਝ ਲਿਆ ਸੀ ਕਿ ਇਸ ਨਵੇਂ ਬਣ ਰਹੇ ਮੁਲਕ (ਪਾਕਿਸਤਾਨ) ਵਿਚ ਹਿੰਦੂ-ਸਿੱਖ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਥਾਂ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਸਦੇ-ਰਸਦੇ ਘਰ-ਬਾਰ ਛੱਡ ਕੇ ਉਜੜਨਾ ਪਵੇਗਾ। ਬਿਰਤਾਂਤ ਦਾ ਅਗਲੇਰਾ ਭਾਗ ਦੇਸ਼-ਵੰਡ ਦੇ ਪ੍ਰਫਾਵੇਂ ਹੇਠਾਂ ਵਿਚਰਦੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਤੇ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦੇ ਡਰ ਤੇ ਸਹਿਮ ਨੂੰ ਮੂਰਤੀਮਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਇਮਤਿਹਾਨ ਤੋਂ ਬਾਦ ਪ੍ਰੀਤਮ ਨੂੰ ਦੋ ਮਹੀਨੇ ਦੀਆਂ ਛੁੱਟੀਆਂ ਸਨ। ਇੱਕ ਵਾਰ ਫੇਰ ਇਹ ਪਰਿਵਾਰ ਪਿੰਡ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਚਿਰਾਗਾ ਅਤੇ ਮੋਹਣਾ ਲੈਣ ਆਏ ਸਨ। ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਵਾਪਸੀ ਦੀ ਇਸ ਯਾਤਰਾ ਦਾ ਖੂਬਸੂਰਤ ਬਿਆਨ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ: “ਪਿੰਡ ਨੂੰ ਵਹੀਰਾਂ ਘੱਤ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਸੇਠ-ਸੇਠਾਣੀ ਰੇੜ੍ਹੀਆਂ ਤੇ, ਪ੍ਰੀਤਮ ਤੇ ਮੋਹਣਾ ਘੋੜਿਆਂ ਤੇ। . . . ਸ਼ਾਮ ਢਲਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਾਫਲਾ ਧਰਾਬੀ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ ਸੀ। ਬਾਹਰ ਨਿਆਈਆਂ ’ਚ ਸਾਰਾ ਪਿੰਡ ਭੀੜ ਕਰੀ ਖੜ੍ਹਾ ਸੀ। ਸੱਭ ਨੇ ਅੱਗੇ ਹੋ ਸੇਠ-ਸੇਠਾਣੀ ਨਾਲ਼ ਦੁਆ- ਸਲਾਮ ਕੀਤੀ। ਸਾਰੇ ਦਾ ਸਾਰਾ ਪਿੰਡ ਖੁਸ਼, ਐਨਾ ਮੋਹ ਪਿਆਰ। ਸੇਠ ਤੇਜਾ ਸਿੰਹੂ ਨੇ ਸਾਰੇ ਪਿੰਡ ਦਾ ਗੇੜਾ ਲਾਇਆ, ਜਿੱਧਰ ਵੀ ਜਾਂਦਾ ਹੱਥੀਂ ਛਾਵਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ, ਘੁੰਮਦਾ-ਘੁੰਮਾਉਂਦਾ ਉਹ ਖਾਨਗਾਹ ’ਚ ਜਾ ਪਹੁੰਚਿਆ ਤੇ ਦਰਵੇਸ਼ ਅੱਗੇ ਹੱਥ ਜੋੜ ਦਿੱਤੇ। ਦਰਵੇਸ਼ ਹਲਕਾ ਜਿਹਾ ਮੁਸਕਰਾਇਆ ਤੇ ਬੋਲਿਆ, ਸੇਠਾ ਦੁਨੀਆਂ ’ਚ ਗੱਲਾਂ ਹੋਣਗੀਆਂ ਤੇਰੀ ਕੁੱਲ ਦੀਆਂ, ਦੁਨੀਆਂ ’ਚ ਹਾਤਮ ਤਾਈ ਜੰਮੇਗਾ ਤੇਰੀ ਕੁੱਲ ’ਚ ਸੇਠਾ ਹਾਤਮ ਤਾਈ, ਯਾਦ ਰੱਖੀਂ ਇੱਕ ਗੱਲ ਬੱਸ ‘ਸ’ ਤੇ ਨਾ ਰੱਖੀਂ, ਭੁੱਲੀਂ ਨਾ ‘ਸ’ ਤੇ। ਹੋਰ ਸੁਣ ਧਰਾਬੀ ਬਹੁਤ ਨਿੱਕਾ ਹੈ ਤੇਰੇ ਲਈ ਜਾਹ ਵਧ ਫੁੱਲ। ਦਰਵੇਸ਼ ਦੀ ਅਸੀਸ ਨੇ ਖੁਸ਼ ਕੀਤਾ ਸੇਠ ਨੂੰ, ਪਰ ਅਸੀਸ ਵਿਚਲੀ ਡੂੰਘੀ ਰਮਜ਼ ਨੂੰ ਫੜਨ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਕਿੱਥੇ ਸੀ ਵਿਚਾਰਾ ਤੇਜਾ ਸਿੰਹੂ ਸੇਠ। ਦਰਵੇਸ਼ ਦੀ ਅਸੀਸ ਧਰਾਬੀ ਤੋਂ ਹਿਰਤ ਦਾ ਸਿੱਧਾ ਇਸ਼ਾਰਾ ਹੀ ਤੇ ਸੀ।” ਦਰਵੇਸ਼ ਦੀ ਇਹ ਭਵਿੱਖਬਾਣੀ ਉਸ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਫਰਜ਼ਦ ਸੁਰਿੰਦਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਉਬਰਾਏ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਾਕਾਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਬਿਰਤਾਂਤ ਦਾ ਅਗਲੇਰਾ ਭਾਗ ਧਰਾਬੀ ਪਿੰਡ ਦੇ ਵਸਨੀਕਾਂ ਨੂੰ ਦੇਸ਼-ਵੰਡ ਦੇ ਪ੍ਰਫਾਵੇਂ ਹੇਠਾਂ ਵਿਚਰਦਿਆਂ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਦੇਸ਼-ਵੰਡ ਦਾ ਤਸੱਵਰ ਉਸ ਦੁਰ-ਸੁਪਨੇ ਵਰਗਾ ਹੈ ਜਿਸ ਬੰਦਾ ਸਹਿਮ ਨਾਲ਼ ਭਰਿਆ ਉੱਭੜਵਾਹੇ ਵਿੱਚ ਲੁਕੇ ਰਾਜਨਿਤਕ ਅਵਚੇਤਨ ਨੂੰ ਵੀ ਫਰੋਲਿਆ ਹੈ। ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਹਕੂਮਤ ਨੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਸੰਗਰਾਮ ਨੂੰ ਕਮਜ਼ੋਰ ਕਰਨ ਲਈ ਫਿਰਕੂ ਸਿਆਸਤ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਸ਼ਾਤਰਾਨਾ ਚਾਲ ਚੱਲੀ ਕਿ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਇੱਕ ਰੂਹ ਇੱਕ ਜਾਨ ਹੋ ਕੇ ਰਹਿ ਰਹੇ ਲੋਕ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਦੀ ਜਾਨ ਦੇ ਦੁਸ਼ਮਣ ਬਣਨ ਲੱਗੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਭੜਕਾਈ ਹੋਈ ਇਸ ਫਿਰਕੂ ਸਿਆਸਤ ਪਹਿਲਾਂ ਬੰਗਾਲ ਨੂੰ ਤੇ ਫੇਰ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਲਪੇਟ ਵਿਚ ਲੈ ਲਿਆ। ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਬਿਰਤਾਂਤਕ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਇਸ ਤੱਥ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਢੰਗ ਨਾਲ਼ ਉਜਾਗਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਜੋ ਇਸ ਰਚਨਾ ਦੀ ਅਰਥ-ਸਾਰਥਕਤਾ ਵਿਚ ਮੁੱਲਵਾਨ ਵਾਧਾ ਕਰਦਾ ਹੈ:

“ਸੁੱਖੀਂ ਸਾਂਦੀ ਕੁਝ ਦਿਨ ਹੀ ਲੰਘੇ ਸਨ ਕਿ ਬੰਗਾਲ ਵਾਲਾ ਕਹਿਰ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਵਿਚ ਵਾਪਰ ਗਿਆ। ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੇ ਹਿੰਦੂ ਅਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਕੋਹ-ਕੋਹ ਮਾਰ ਸਦੀਆਂ ਦੀ ਭਾਈਚਾਰਕ ਸਾਂਝ ਨੂੰ ਪੈਰਾਂ ਵਿਚ ਮਧੋਲ ਦਿੱਤਾ। ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਹਾਹਾਕਾਰ ਮਚ ਗਈ। ਨਫ਼ਰਤ ਦੀ ਜਵਾਲਾ ਹਰ ਸੂਬੇ ਹਰ ਸ਼ਹਿਰ ਤੇ ਹਰ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਫੈਲ ਗਈ। ਦੁਸ਼ਮਣ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਨਾ ਰਿਹਾ ਹਮਵਤਨੀ ਦੁਸ਼ਮਣ ਹੋ ਗਿਆ। . . . ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡੇ ਜਾਣ ਲਈ ਜ਼ਮੀਨ ਤਿਆਰ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਭਿਅੰਕਰ ਕਤਲੇਆਮ ਹੋਣਾ ਸੀ ਤੇ ਰੁਲਣੀ ਸੀ ਹੁਣ ਧੀਆਂ, ਭੈਣਾਂ ਤੇ ਮਾਵਾਂ ਦੀ ਪਤ ਸਰੇ ਬਜ਼ਾਰ ਟਕੇ-ਟਕੇ।”⁷

ਪਿੰਡਾਂ ਦਾ ਮਾਹੌਲ ਇਸ ਫਿਰਕੂ ਸਿਆਸਤ ਦੇ ਮਾਰੂ ਪ੍ਰਭਾਵ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਦੇਰ ਬਚਿਆ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ। ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਵਾਪਰਦੀਆਂ ਕਤਲੇਆਮ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਇੱਥੋਂ ਦੇ ਵਸਨੀਕਾਂ ਅੰਦਰ ਡਰ ਤੇ ਸਹਿਮ ਪੈਦਾ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਉਬਰਾਏ ਪਰਿਵਾਰ ਨੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਮਾਹੌਲ ਨੂੰ ਅਸੁਰੱਖਿਅਤ ਸਮਝਦਿਆਂ ਆਰਜ਼ੀ ਤੌਰ ਤੇ ਕੈਮਲਪੁਰ ਜਾ ਵਸਣ ਦਾ ਨਿਰਣਾ ਲਿਆ। ਬਹਾਨਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਦੀ ਉਚੇਰੀ ਸਕੂਲੀ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ। ਪ੍ਰੀਤਮ ਆਪਣੇ ਬਚਪਨ ਦੇ ਸਾਥੀਆਂ ਤੋਂ ਵਿਛੜਨਾ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਉਸਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਨਾ ਕਿਵੇਂ ਮਨਾਇਆ ਗਿਆ। ਪ੍ਰੀਤਮ ਦਸਵੀਂ ਪਾਸ ਕਰਕੇ ਨੌਕਰੀ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਚਿਰਾਗਾ ਤੇ ਮੋਹਣਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਚਾਈਂ-ਚਾਈਂ ਕੈਮਲਪੁਰ ਵਿੱਚ ਕਿਰਾਏ ਦੀ ਕੋਠੀ ਛੱਡਣ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰੀਤਮ ਦੇ ਉਜਲੇ ਭਵਿੱਖ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਵੀ ਭਲਾਈ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ।

ਫਿਰਕੂ ਸਿਆਸਤ ਦੀਆਂ ਸ਼ਾਤਰ ਚਾਲਾਂ ਕਿਵੇਂ ਸਿੱਧੇ-ਸਾਢੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਗੁਮਰਾਹ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਇੱਕ-ਦੂਸਰੇ ਦੇ ਖੂਨ ਦੇ ਪਿਆਸੇ ਬਣਾ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਪੁਸਤਕ ਦੀਆਂ ਨਿਮਨ-ਅੰਕਿਤ ਪੰਗਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ:

“ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੁਆਰਾ ਹਮਸਾਇਆਂ ਦੇ ਦਿਲਾਂ ਵਿੱਚ ਬੀਜੀ ਨਫਰਤ ਦੀ ਅੱਗ ਖਤਮ ਹੋਣ ਦੀ ਥਾਂ ਹੋਰ ਭੜਕ ਗਈ ਸੀ। ਕਤਲੋਗਾਰਤ ਦੀਆਂ ਖ਼ਬਰਾਂ ਤੇ ਅਫ਼ਵਾਹਾਂ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਦਿਲ ਦੇ ਚੈਨ ਤੇ ਰਾਤਾਂ ਦੀ ਨੀਂਦ ਖੋਹ ਲਈ ਸੀ। ਬੇਚੈਨੀ ਸ਼ੰਕਾ ਤੇ ਡਰ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣ ਗਏ ਸਨ। . . . . ਅਫ਼ਵਾਹਾਂ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਅਮਲ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਣ ਕਰ ਲੱਗੀਆਂ ਤੇ ਉਡਦੀ-ਉਡਦੀ ਖ਼ਬਰ ਧਰਾਬੀ ਪਹੁੰਚ ਗਈ ਕਿ ਅੱਜ ਪੰਜਾ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਨੇੜੇ-ਤੇੜੇ ਵਸਦੇ ਹਿੰਦੂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਕੋਹ-ਕੋਹ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਤੇ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਅੱਗ ਲਾ ਦਿੱਤੀ। ਇਸ ਘਟਨਾ ਨੇ ਬਲਦੀ ਤੇ ਤੇਲ ਦਾ ਕੰਮ ਕੀਤਾ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਬਦਲਾ ਲੈਣ ਲਈ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਘਰੋਂ ਕੱਢ-ਕੱਢ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ।”

ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਧਰਾਬੀ ਦਾ ਮਾਹੌਲ ਸ਼ਾਂਤ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਇੱਕ ਦਿਨ ਓਥੇ ਅਜਿਹੀ ਘਟਨਾ ਵਾਪਰ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਪਿੰਡ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਹਾਹਾਕਾਰ ਮੱਚ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪਿੰਡ ਦੇ ਕਿਸਾਨ ਬਸੰਤ ਸਿੰਹੂ ਦੀ ਧੀ ਹਾਲੀਆਂ ਲਈ ਰੋਟੀ ਟੁੱਕ ਲੈ ਕੇ ਖੇਤਾਂ ਵੱਲ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ। ‘ਨੇੜਲੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਮੁਸ਼ਟੰਡਿਆਂ’ ਉਸ ਨੂੰ ਘੇਰ ਲਿਆ ਅਤੇ ਚੁੱਕ ਕੇ ਲੈ ਜਾਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ। ਅਚਾਨਕ ਓਥੇ ਰਹੀਮ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਮੁਸ਼ਟੰਡਿਆਂ ਨੂੰ ਲਲਕਾਰਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹੇ ਵਿਚ ਮੋਹਣਾ ਤੇ ਚਿਰਾਗ ਵੀ ਓਥੇ ਆ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਦੋਵੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਧਾਵਵੀਆਂ ਦਾ ਡਟ ਕੇ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹ ਤਿੰਨ ਧਾਵਵੀਆਂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਮੁਕਾਉਂਦੇ ਹਨ।

ਇਹ ਘਟਨਾ ਲੋਕਾਂ ਅੰਦਰ ਹੋਰ ਵਧੇਰੇ ਸਹਿਮ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਮਗਰੋਂ ਇਸ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਭਿਆਨਕ ਖ਼ਬਰ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਕਿ ਧਾੜਵੀਆਂ ਨੇ ਧਰਾਬੀ ਦੇ ਨੇੜਲੇ ਪਿੰਡ ਕੰਮੋਕੀ ਦੇ ਸਿੱਖਾਂ ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰ ਕੇ ਪੂਰੇ ਦਾ ਪੂਰਾ ਪਿੰਡ ਨੇਸਤੋ ਨਾਬੂਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਦੇਸ਼-ਵੰਡ ਦਾ ਦੂਰ-ਸੁਪਨਾ ਤ੍ਰਾਸਦਿਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪੂਰਾ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਲੇਖਕ ਨੇ ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਮਾਰਮਿਕ ਬਿਆਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੰਗਤੀਆਂ ਵਿਚ ਅੰਕਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ:

“ਇੱਧਰ ਘਰਾਂ ‘ਚ ਤੜੇ ਬੈਠੇ ਧਰਾਬੀ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀਆਂ ਭੁਬਾਂ ਨਿਕਲ ਰਹੀਆਂ ਸਨ ਤੇ ਓਧਰ ਰਹੀਮ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ਇਕੱਠ ਖਾਨਗਾਹ ਦੇ ਥੜੇ ਤੇ ਦਰਵੇਸ਼ ਹੱਥ ਚੁੱਕ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ਬੰਦਗੀ। ਅੱਲ੍ਹਾ ਰਹਿਮ ਕਰ; ਪਰਵਰਦਿਗਾਰ ਰਹਿਮ ਕਰ; ਪਰ ਅੱਲ੍ਹਾ ਨੇ ਵੀ ਪਿੱਠ ਕਰ ਲਈ ਸੀ ਸ਼ਾਇਦ ਤੇ ਬੰਦਾ ਸ਼ੈਤਾਨ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ। ਕਿਹੜਾ ਤਾਇਆ ਤੇ ਕਿਹੜਾ ਚਾਚਾ, ਬੱਸ ਇਕ ਧਿਰ ਦੂਜੀ ਲਈ ਕਾਫ਼ਰ ਹੋ ਗਈ ਸੀ ਤੇ ਦੂਸਰੀ ਦੂਜੇ ਵਾਸਤੇ ਮਲੇਸ਼। ਕਾਫ਼ਰਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰਨਾ ਮੋਮਨਾਂ ਦਾ ਪਰਮ-ਧਰਮ ਸੀ ਤੇ ਮਲੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਫ਼ਨਾਹ ਕਰਨਾ ਦੂਜੀ ਧਿਰ ਲਈ ਜਿੱਤ। ਦੂਰ ਪਰੇ ਗਮਜ਼ਦਾ ਖੜ੍ਹੇ ਸਨ ਮੋਹਣਾ ਤੇ ਚਿਰਾਗ, ਹੱਥ ਵਿਚ ਗੰਡਾਸੇ, ਨਾ ਉਹ ਹਿੰਦੂ ਸਨ ਨਾ ਮੁਸਲਮਾਨ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਸਿੱਖ, ਉਹ ਤੇ ਬੰਦੇ ਸਨ ਰੱਬ ਦੇ। ਤੇ ਫੇਰ ਰੱਬ ਦੇ ਬੰਦਿਆਂ ਦੇ ਹੁੰਦਿਆਂ ਕਹਿਰ ਕਿਵੇਂ ਵਾਪਰ ਜਾਵੇਗਾ ਧਰਾਬੀ ‘ਚ।”

ਇਸ ਵਹਿਸ਼ੀ ਮਾਹੌਲ ਨੂੰ ਨਾ ਜਰਦਿਆਂ ਇੱਕ ਅਹਿਮ ਨਿਰਣਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਮਾਨਵਤਾ ਦਾ ਘਾਣ ਨਹੀਂ ਹੋਣ ਦੇਵੇਗਾ। ਉਹ ਓਸੇ ਖਾਨਗਾਹ ਉੱਤੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦਾ ਇਕੱਠ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿੱਥੋਂ ਤੰਬੀ ਵਾਲੇ ਮੌਲਵੀ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਵਿਚ ਫਿਰਕੂ ਨਫਰਤ ਦੇ ਬੀਜ-ਬੀਜਣ ਦਾ ਜਤਨ ਕੀਤਾ ਸੀ ਪਰ ਉਹ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸਦੀਆਂ ਪੁਰਾਣੀ ਸਾਂਝ ਵਿੱਚ ਤ੍ਰੇੜਾ ਪੈਦਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰ ਸਕਿਆ। ਇਸ ਵਾਰੀ ਇਹ ਇੱਕੱਠ ਪਿੰਡ ਦੀ ਭਾਇਚਾਰਕ ਸਾਂਝ ਦੇ ਮੁਦਈ ਰਹੀਮੇ ਵਲੋਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ:

“ਰਹੀਮਾ ਦਰਵੇਸ਼ਾਂ ਵਾਲਾ ਫੈਸਲਾ ਕਰ ਚੁੱਕਾ ਸੀ ਤੇ ਖਾਨਗਾਹ ਦੀ ਮਜ਼ਾਰ ‘ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਉਹ ਅੱਲ੍ਹਾ ਦੀ ਕਸਮ ਚੁੱਕਾ ਸੁਰਖਰੂ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ, ਕਿ ਪਿੰਡ ਦੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਹਿੰਦੂ ਜਾਂ ਸਿੱਖ ਦੇ ਜੀਅ ਤੇ ਹਮਲਾ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਹ ਆਪ ਜਾਨ ਦੇ ਦੇਣਗੇ। . . . . ਪਲ ‘ਚ ਫੈਸਲਾ ਹੋ ਗਿਆ, ਪਿੰਡ ਦੇ ਸਾਰੇ ਜਵਾਨ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਹੋ ਜਾਣ, ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਕੀ ਮਜ਼ਾਲ ਪਿੰਡ ਨੇੜਾਂ ਵੀ ਲੰਘ ਜੇ। ਸਿੱਧਰ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਨੂੰ ਅਜੇ ਵੀ ਘੋੜਾ, ਖੱਚਰ ਸਮਝੀ ਬੈਠੇ ਸਨ। ਜੋ ਕਦੀ ਕਿਸੇ ਪਿੰਡ ‘ਚੋਂ ਲੰਘ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਦੀ ਕਿਸੇ ‘ਚੋਂ। ਕਰਨ ਲਈ ਕਤਲ ਮਾਨਵਤਾ ਦਾ।”

ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਬਦਲਦੇ ਹਾਲਾਤ ਨੇ ਵੰਡ ਦੀ ਹਕੀਕਤ ਨੂੰ ਸਵਿਕਾਰ ਕਰ ਲੈਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਹੁਣ ਇਸਦਾ ਇੱਕੋ-ਇੱਕ ਹੱਲ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਪਿੰਡ ਦੇ ਹਿੰਦੂ-ਸਿੱਖ ਨੂੰ ਹਿਫਾਜ਼ਤ ਨਾਲ ਭਾਰਤ ਪੁਚਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ। ਇਸ ਮੰਤਵ ਲਈ ਫੌਜੀ ਟੱਰਕਾਂ ਦਾ ਬੰਦੋਬਸਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਪਿੰਡ ਦੀ ਹਿੰਦੂ-ਸਿੱਖ ਵਸੋਂ ਹਿਜਰਤ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਲੇਖਕ ਨੇ ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਨੂੰ ਧਾਰਮਿਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ:

“ਤੇਜਾ ਸਿੰਹੂ ਨੇ ਇੱਕ ਨਿੱਕੀ ਟਰੱਕੀ ਘਰ ‘ਚੋਂ ਕੱਢ ਭਰੀ ਪੰਚਾਇਤ ‘ਚ ਚਾਬੀ ਦੇ ਹੱਥ ਫੜਾ ਦਿੱਤੀ, ਬਸ ਇੱਕ ਸ਼ਬਦ ਈ ਬੋਲਿਆ, ਰਹੀਮਿਆਂ ਇਧਰ ਆ ਇਹ ਘਰ ਚਿਰਾਗ ਦਾ ਹੋਇਆ ਤੇ ਬਿਨਾ ਕੁੱਝ ਬੋਲਿਆਂ ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਹੂ ਦੀ ਬਾਂਹ

ਫੜ ਟਰੱਕ ਵੱਲ ਵਧ ਗਿਆ, ਪਲ ਕੁ ਰੁਕਿਆ ਤੇ ਬੋਲਿਆ, ਚਿਰਾਗੇ ਪ੍ਰੀਤਮ ਨੂੰ ਛੱਡ ਜਾਵੀਂ। ਚਿਰਾਗੇ ਦੀਆਂ ਧਾਹਾਂ ਨਿਕਲ ਗਈਆਂ। ਬਾਬਾ ਇਹ ਕੀ ਹੋ ਗਿਆ, ਉਏ ਬਾਬਾ ਚਿਰਾਗਾ ਮਰ ਗਿਆ, ਲੋਕੋ ਚਿਰਾਗਾ ਮਰ ਗਿਆ, ਅੱਜ ਤੋਂ ਚਿਰਾਗਾ ਮਰ ਗਿਆ। ਓਏ ਪ੍ਰੀਤਮੇ, ਓਏ ਮੋਹਣਿਆਂ, ਚਿਰਾਗਾ ਮਰ ਗਿਆ, ਮੇਰੀਆਂ ਬਾਹਾਂ ਭੱਜ ਗਈਆਂ ਏ। ਟਰੱਕਾਂ ਦੀ ਗੂੰਜ ਵਿੱਚ ਚਿਰਾਗੇ ਦੀਆਂ ਅਵਾਜ਼ਾਂ ਦਬ ਕੇ ਰਹਿ ਗਈਆਂ। ਸਾਰਾ ਪਿੰਡ ਜਿੱਥੇ ਵੀ ਕੋਈ ਖਲੋਤਾ ਸੀ ਖਲੋਤੇ ਦਾ ਖਲੋਤਾ ਈ ਰਹਿ ਗਿਆ। ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਡਾਇਣ ਫਿਰ ਗਈ ਸੀ, ਧਰਾਬੀ ਖੰਡਰ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਖੰਡਰ, ਉਜਾੜ ਬੀਆਬਾਨ ਸੀ ਹੁਣ ਧਰਾਬੀ, ਉੱਜੜ ਗਈਆਂ ਸਨ ਰੋਣਕਾਂ। ਮੁੜ ਨਹੀਂ ਸੀ ਮਿਲਣਾ ਕਿਸੇ ਨੇ।” ਬਿਰਤਾਂਤ ਦੇ ਅੰਤ ਉੱਤੇ ਮਸਤ ਮੌਲਾ ਦਰਵੇਸ਼ ਦੀ ਖਾਨਗਾਹ ਵਿੱਚੋਂ ਹੁਕ ਸੁਣ ਰਹੀ ਸੀ:

ਨਹੀਓਂ ਲੱਭਣੇ ਲਾਲ ਗੁਆਚੇ!

ਮਿੱਟੀ ਨਾ ਫਰੋਲ ਜੋਗੀਆ!!

ਸਮੁੱਚੇ ਤੌਰ ਤੇ ਇਹ ਬਿਰਤਾਂਤ ਧਰਾਬੀ ਪਿੰਡ ਦੀ ਸਦੀਆਂ ਪੁਰਾਣੀ ਸਾਂਝ ਦੇ ਮਾਨਵੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਮੋਹ ਨਾਲ ਚਿਤਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇੱਥੇ ਵਸਦੇ ਓਬਰਾਏ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਅਤੀਤ ਉੱਤੇ ਝਾਤ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਇਹ ਅਰਥਾਂ ਦਾ ਬਹੁ-ਪਰਤੀ ਸੰਗਠਨ ਵੀ ਉਸਾਰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਦੇਸ਼-ਵੰਡ ਦੀ ਤ੍ਰਾਸਦੀ ਅਤੇ ਉਸ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਘੋਰ ਮਾਨਵੀ ਸੰਤਾਪ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਲੇਖਕ ਨੇ ਇਸ ਮਾਨਵੀ ਸੰਤਾਪ ਦੇ ਪਿਛੋਕੜ ਵਿਚ ਲੁਕੀ ਸਿਆਸਤ ਦੇ ਅਵਚੇਤਨ ਨੂੰ ਫਰੋਲਣ ਦਾ ਵੀ ਉਪਰਾਲਾ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜੋ ਇਸੇ ਸਾਹਿਤਕ/ਕਲਾਤਮਕ ਮੁੱਲ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਹਵਾਲੇ ਅਤੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ

1‘ਦੀਜੈ ਬੁਧਿ ਬਿਬੇਕਾ’

2ਓਹੀ

3ਓਹੀ

4ਓਹੀ

5ਓਹੀ

6ਓਹੀ

7ਓਹੀ

ਮੁਖ ਸੰਪਾਦਕ ਅਤੇ ਡਾਇਰੈਕਟਰ,

ਸੰਨੀ ਓਬਰਾਏ ਵਿਵੇਕ ਸਦਨ: ਐਡਵਾਂਸ ਇੰਸਟੀਚਿਊਟ ਆਫ਼ ਸੋਸ਼ਲ ਸਾਇੰਸਜ਼

ਸ੍ਰੀ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ।

Trade Routes and Cultural Exchange in Ancient Punjab: A Study of Socio-Economic Interactions

DR. SURESH. J

Abstract

The ancient region of Punjab stands as an influential nexus at the convergence of major trade routes serving as a pivotal crossroads for extensive commercial and cultural exchanges among diverse civilizations. This research embarks on a comprehensive exploration of the intricate dynamics of trade routes, aiming to unveil their profound impact on socio-economic interactions in ancient Punjab. Through a meticulous examination of archaeological evidence, historical accounts, the study systematically unravels the sophisticated networks of trade that intricately connected Punjab with neighbouring regions spanning Mesopotamia, Central Asia, and the Indian subcontinent. Beyond the economic dimensions of trade, the research extends its purview to delve into the rich history of cultural diffusion and the exchange of ideas, technologies and commodities facilitated by these ancient trade routes. A pivotal aspect of investigation involves the assessment of political dynamics influenced by these trade networks. Employing excavation methodologies, the research strategically targets sites, artifacts and inscriptions aiming to meticulously gather comprehensive data on traded commodities, cultural influences and socio-political structures. The comparative analyses conducted with other regions participating in ancient trade networks provide an in-depth understanding of Punjab's unique role in the broader historical context. By examining inscriptions and epigraphic evidence, the research deciphers not only the routes and transactions but also the intricate cultural contacts recorded in ancient inscriptions. The study underscores a multidisciplinary approach, recognizing the imperative incorporation of archaeology, epigraphy, and cultural studies to attain a comprehensive understanding of ancient Punjab's historical traditions. This research significantly contributes to unravelling the complexities of trade networks and socio-economic interactions by enriching our knowledge of Punjab's history and heritage.

Key Words

Achaemenid, antiquity, Dakshināpatha, excavations, innovations Uttarāpatha, Pañchanada,

Introduction

The rich narrative of human civilization is intricately woven with the threads of exploration and the continuous evolution of societies. Among the various regions that have significantly shaped the course of this narrative, Punjab emerges as a remarkable cradle of civilization. Nestled in the north western part of the Indian subcontinent, Punjab's claim to this esteemed title is firmly grounded in the extraordinary archaeological findings unearthed in the town of Harappa, now situated in Pakistan. The geographical borders of ancient Punjab varied over time, and the region has a rich history that encompasses different periods and civilizations. In ancient times, the historical region of Punjab broadly extended across parts of present-day eastern Pakistan and north western India. The specific geographical boundaries evolved with the rise and fall of various empires and kingdoms. During the Vedic period, Punjab was referred to as the land of the five rivers (Punjab), encompassing the fertile plains between the Beas, Chenab, Ravi, Sutlej, and Jhelum rivers. This region was a significant part of the Indus Valley Civilization and played a crucial role in the development of ancient Indian culture. Over the centuries, different empires, including the Maurya, Gupta, and Kushan empires, exerted influence over Punjab. The region also witnessed the presence of the Persian Empire, particularly during the Achaemenid period.

The discoveries made in Harappa have not only transformed our comprehension of ancient human societies but have also illuminated the complex networks of culture, trade, and urbanization that were established centuries ago. Embarking on a retrospective exploration into the origins of human civilization directs us to the historical town of Harappa, situated amid the fertile plains of Punjab. In the early 20th century, archaeologists embarked on excavations that yielded a wealth of artifacts and structures, unveiling a flourishing urban centre dating back to around 2600 BCE. Through well-structured trade routes, standardized measures, and a diverse array of artifacts, Punjab facilitated the exchange of goods, ideas, and technologies across vast geographical distances, contributing to the cultural richness and societal development of the Harappan civilization. Punjab's strategic geographical location as a crossroads of civilizations, bridging Central Asia, the Middle East, and the Indian subcontinent, further underscored its historical significance. The convergence of trade routes like the Grand Trunk Road and the Silk Road in Punjab facilitated dynamic economic growth and cultural intermingling, shaping the region's identity as a thriving hub of commerce and cultural exchange.

Objective of Study

The objective of the above study is to explore and elucidate the geographical influence of Punjab on trade routes and cultural exchange throughout history. The study aims to examine how Punjab's strategic location bordered by major rivers and situated as a crossroads between different civilizations has shaped its role as a hub for economic activities, cultural interactions and the exchange of goods and ideas. By analysing ancient civilizations like the Indus Valley Civilization to medieval empires such as the Maurya and Mughal empires, the study seeks to highlight Punjab's significance as a pivotal geographic region in the broader context of human civilization. It aims to unravel the connections between geography, trade, and cultural dynamics, shedding light on Punjab's history and its contributions to the development of trade networks and cultural exchange in the Indian subcontinent and beyond. The study focus on the

important of archaeological finding, historical records, geographical analyses in understanding Punjab's role as a cradle of civilization and a key player in the historical narrative of human societies.

Review of Literature

The literature review on sources for studying ancient trade in Punjab presents a comprehensive array of works that illuminate the region's historical importance as a nexus of commerce and cultural interchange. These sources offer diverse perspectives on the development of trade routes, their impact on Punjab's economy and society, and contemporary efforts to preserve their legacy. The book "The History and Culture of Indian People" by R. C. Majumdar and A. D. Pusalker provides a detailed account of the Grand Trunk Road, tracing its origins to the Mauryan Empire and its expansion under Mughal rule. This thorough examination demonstrates how this road facilitated trade between distant regions, traversing through key Punjab cities such as Lahore and Amritsar. Jonathan Mark Kenoyer's "Trade and Technology of the Indus Valley: New Insights from Harappa" sheds light on ancient trade practices, particularly at the archaeological site of Harappa. Kenoyer's research offers valuable insights into the role of trade in shaping the economy and society of ancient Punjab.

Valerie Hansen's "The Silk Road: A New History" explores the vast network of the Silk Road and its impact on Punjab, emphasizing how trade enriched the region's economy and contributed to its cultural diversity. In "The Cultural Atlas of India" by Ainslie T. Embree, the author delves into Punjab's cultural dynamics, illustrating how trade routes facilitated the convergence of diverse cultures and transformed the region's cultural landscape. Amira K. Bennison and Alison L. Gascoigne's edited volume "Cities in the Pre-Modern Islamic World: The Urban Impact of Trade, State, and Faith"

discusses the urbanization of Punjab's cities, highlighting how trade influenced their cosmopolitan nature.

Janet L. Abu-Lughod's "Before European Hegemony: The World System A.D. 1250-1350" analyses global trade dynamics and their impact on Punjab, offering insights into the evolution of trade networks and Punjab's role in global commerce. The International Journal of Heritage Studies (Volume 23, Issue 8) showcases contemporary efforts to preserve and revive Punjab's historical trade routes, reflecting ongoing scholarly interest in the region's trade legacy. These works collectively provide a nuanced understanding of ancient trade in Punjab, spanning from antiquity to the present-day.

Research Methodology

The methodology for studying the historical trade dynamics of Punjab is done by an extensive literature review of scholarly works, historical documents, and archaeological studies related to trade routes and cultural exchanges in Punjab. This step will provide a comprehensive understanding of existing research and methodologies employed by previous scholars. Collecting and analysing primary sources such as historical texts, trade records, inscriptions, and artifacts related to Punjab's trade history is very significant. These sources may include accounts of travellers, merchants, and administrators, as well as archaeological findings from excavation sites like Harappa and other ancient trade centres.

Archaeological Investigation in collaboration with archaeologists and experts in ancient civilizations to conduct fieldwork and excavation at relevant sites in Punjab is another important method. This step aims to uncover new evidence, artifacts, and structures related to trade routes, urban centres, and economic activities which contributes to a deeper understanding of Punjab's trade history. Spatial analysis allows visualizing the spatial distribution of trade networks, identifying key nodes, and analysing patterns of economic activity and cultural exchange over time. This can be done but utilising Geographic Information Systems (GIS) technology. Adopting interdisciplinary approaches by integrating insights from history, archaeology, anthropology, economics, and other relevant disciplines facilitates a holistic understanding of Punjab's trade history. By comparing trade routes, economic structures, and cultural exchanges with neighbouring regions and civilizations, it is possible to identify commonalities, differences, and unique characteristics of Punjab's trade networks. By the engagement with the Contemporary Sources, such as government publications, policy documents, and academic journals to explore modern efforts to preserve and promote Punjab's historical trade routes. This engagement provides insights into current initiatives, challenges, and opportunities for heritage conservation and cultural heritage tourism. Conducting ethnographic research by interviewing local communities, historians, archaeologists, and policymakers help to gather perspectives on Punjab's trade history, cultural heritage, and contemporary relevance.

Relevance of Study

Studying Punjab's historical trade dynamics is crucial for comprehending its multifaceted significance. By investigating ancient trade routes, aids in the preservation and promotion of Punjab's rich cultural heritage, allowing for the conservation of key trade centres and archaeological sites. The understanding of how trade contributed to Punjab's past prosperity informs contemporary economic development strategies and guiding policies aimed at fostering growth, international trade and regional cooperation. Interdisciplinary collaboration among scholars from various fields fosters a holistic understanding of Punjab's past, encourages innovative research methodologies. The exploration of trade routes also illuminates the cultural exchanges that shaped Punjab's identity as a melting pot of civilizations. The knowledge about Punjab's historical trade routes enriches tourism experiences and educational opportunities which attracts visitors to preserved heritage sites and museums. The Punjab trade history is intertwined with broader global networks, such as the Silk Road providing insights into global economic and cultural exchanges and contributing to a deeper understanding of world history.

The Historical Crossroads of Commerce and Culture

Punjab's strategic geographical location has played a pivotal role in shaping its historical significance as a crossroads of civilizations. Bordered by the Indus River to the west and the Gangetic plains to the east, Punjab stands as a natural bridge connecting Central Asia, the Middle East, and the Indian subcontinent. The presence of Himalayas to the north and Arabian sea located at the southern side acted as one of the most favourable geographical aids. One of the enduring symbols of Punjab's historical trade significance is the Grand Trunk Road, with its roots tracing back to the Mauryan Empire. This ancient thoroughfare served as a testament to the region's connectivity and economic vitality. Under the patronage of the Mughal rulers, the Grand Trunk Road witnessed expansion, facilitating trade that stretched from Chittagong in Bangladesh to Kabul in Afghanistan. This expansive network of connectivity traversed through prominent Punjab cities, including Lahore and Amritsar. The Grand Trunk Road acted as more than just a physical route; it catalysed a dynamic exchange of goods, ideas, and cultures. The flow of commerce along this road fostered economic growth in the region, while the cultural intermingling that occurred at key points such as Lahore and Amritsar contributed to the vibrant diversity that characterizes Punjab's history. Punjab, with its unique geographic advantage and the influence of trade routes like the Grand Trunk Road, stands as a testament to the rich interplay of cultural and economic forces.

The historical crossroads of Lahore and Amritsar, animated by the continuous flow of goods and ideas, exemplify how Punjab's geographical positioning has been instrumental in fostering a thriving hub for commerce and cultural interaction over the centuries. While Punjab may not have been positioned at the epicentre of the Silk Road network, its role as a vital gateway between the East and the West was instrumental in facilitating the exchange of goods and ideas. The Silk Road, an extensive network of land and sea routes connecting China to the Mediterranean, relied on Punjab as a key conduit for channelling goods into the Indian subcontinent. This geographical position allowed Punjab to act as a bridge, fostering a crucial link in the broader trade dynamics between the East and the West. The Silk Road not only brought valuable commodities but also served as a medium for the mingling of diverse cultures, traditions, and technologies. Punjab, situated strategically along these trade routes, became a melting pot of influences that shaped its cultural landscape. The Indus River, meandering through Punjab, played a central role in witnessing and facilitating trade activities across different epochs. From the Indus Valley Civilization to the later empires, the river's waterways served as natural conduits for trade. The trade centres tapped into the river's resources for economic purposes and efficient transportation, contributing to the region's economic prosperity. The convergence of trade along the Silk Road and the Indus River in Punjab exemplifies the region's historical significance as a nexus of commerce. The dynamic interplay of economic activities, cultural exchanges, and technological advancements along these routes has left an indelible mark on Punjab's historical trajectory. Through these conduits, Punjab not only witnessed the ebb and flow of goods but also became a vibrant crossroads where civilizations met, traded, and influenced one another, contributing to the region's rich historical tapestry.

The ancient city of Harappa, nestled within the folds of the Indus Valley Civilization, stands as a testament to the remarkable achievements of ancestors. In the exploration of its historical tapestry, the significance of Harappa's immediate hinterland, with a special emphasis on the Montgomery district in West Punjab, emerges as a crucial aspect that shaped the economic dynamics of this ancient civilization. The Montgomery district, rather than being just a geographical entity, reveals itself as a veritable treasure trove of raw materials essential for the diverse economic activities of the Harappan civilization. Delving into meticulous examinations, researchers have uncovered a rich array of raw materials within this hinterland, encompassing minerals, metals, and various natural resources. This abundance became the lifeblood of Harappan trade, providing the foundational

materials for the crafting of goods, tools, and artifacts that defined the civilization's material culture. The identified raw materials within the Montgomery district are presented as the backbone of Harappan trade. They served as the fundamental building blocks that powered the economic engine of Harappa. Beyond merely sustaining local production, the availability of diverse raw materials strategically positioned Harappa as a significant player in regional and potentially international trade networks. The city's ability to harness these resources amplified its economic influence, creating a ripple effect across the broader landscape. The resource-rich hinterland, particularly the Montgomery district, played a pivotal role in sustaining Harappa's economic prosperity. The abundance of raw materials facilitated a spectrum of economic activities, from manufacturing to trade and potentially specialized craftsmanship. This economic prosperity, in turn, likely played a crucial role in supporting the growth and development of the Harappan civilization. The wealth derived from the Montgomery district could have been a driving force behind Harappa's ability to flourish and evolve as a dynamic hub of ancient civilization.

From Sivaliks to Rivers: Mapping the Ancient Landscape of Punjab

The Sivaliks and the associated foothill zone appear to constitute a distinct geographical unit, particularly notable in Punjab. Its northern extremity is marked by Pathankot, while the southern point encompasses the region around Ropar, with the intervening area including parts of Hoshiarpur. This geographical delineation is crucial as it shapes the dynamics of the region. The northern point, Pathankot, serves as a gateway, providing access to Chamba and Kangra. Despite Chamba existing independently as a political entity in the post-Gupta period, the hill belt of Kangra, integrated into the ancient state Trigarta, is effectively connected to the plain area situated between Pathankot and Jalandhar. The strategic importance of the Ropar area is evident, as it has been a focal point with a concentration of archaeological sites dating back to the Harappan phase. The expansion of Harappan influence into the outer belt of the Sivaliks is apparent through the discovery of sites like DherMajra and Kotla Nihang Khan. These findings underscore the extent to which the Harappan civilization penetrated the region, leaving a tangible mark on the landscape. The geographical unit formed by the Sivaliks and the foothill zone thus plays a pivotal role in shaping the historical and archaeological narrative of Punjab, offering insights into the interconnectedness of various regions and civilizations in ancient times.

Punjab has been eloquently characterized as both the crowning canopy of India and an unconquerable gateway, referred to as "haritvāsanā," translating to a land adorned in green attire. It has also been denoted as Brahmārṣi-deś and Brahmhāvarta, signifying the land of sages and gods. Celebrated in Vedic literature as Saptasindhu, this region holds historical significance as the land of Mantradṛṣṭarṣis or sages, and it is identified as Pañchanada in the Mahābhārata. Greek historians recognized Punjab as Pentapotamia, while its present name is derived from the Persian words Panj (five) and Ab (water), aptly representing the defining feature of the region – the convergence of five rivers. In antiquity, the boundaries of Punjab stretched from the Indus to the Yamuna, encompassing a vast and culturally rich expanse. Suraj Bhan's archaeological investigations have sought to validate the study of the changing course of the Yamuna River by identifying dry beds that correspond to different stages of its eastward drift. Arthur Geddes, in his 1982 publication "Man and Land in South Asia," delves into the geographic factors shaping Indian history, offering insights into the intricate water management systems of the Indus and addressing challenges related to physical survey and human assessment.

The term "Pentapotamia," meaning the land of five rivers, is found in works like Geographikon by Strabo and Indika by Arrian, both drawing on the accounts of Megasthenes, who likely traveled through this region from Arachosia to Palibothra. The name Pentapotamia, referring to Punjab, may have been coined as early as the first century BCE, if not in the late fourth century BCE by Megasthenes. Similarly, the term "Pañchanada" appears in the Arthaśāstra. According to Kauṭilya,

Pañchanada was renowned for high-quality horses, with the Haimāvata-mārga of Uttarāpatha being a key route for horse trade. Horses, especially war horses, were rare in India and often imported from the north-western borderlands. In the Kuvālayamālā (8th century CE), a story highlights a man named Lobhadeva trading horses to Dakṣiṇāpatha, accumulating substantial wealth. The text also records a merchant conference discussing trade experiences, revealing the fame of Uttarāpatha for horse trade. One merchant shared trading horses in Kośala, receiving a she-elephant-calf as payment, while another traded betel nuts in Uttarāpatha, using the profits to buy horses. These records emphasize the historical importance of Uttarāpatha, particularly in horse trade.

Ancient Commerce and Historic Trade Routes

Trade has been an integral facet of India's historical narrative, dating back to the advanced Harappan civilization. In this era, India actively participated in external trade, dispatching a diverse array of commodities like timber, carnelian beads, shell bangles, ivory items, and pearls to regions such as Oman, Bahrain, Mesopotamia, Iran, and Central Asia through the Persian Gulf. Despite the thriving exports, the specifics of Harappan imports remain somewhat elusive, with conjectures pointing towards gold, silver, or more likely, copper ore.

The ancient civilization of Harappa, flourishing in the Indus Valley from approximately 3300–1300 BCE, stood as a hub of economic activity, characterized by a thriving trade network. Unveiling the archaeological remnants of Harappa provides us with a fascinating look into a diverse range of goods that were both produced and traded, showcasing the sophistication of this ancient society. Harappa gained renown for its production of meticulously crafted carnelian beads, fashioned from a striking semiprecious stone with vibrant reddish-brown hues, attesting to the exceptional craftsmanship of the Harappan people. These carnelian beads became coveted commodities, finding their way into distant regions such as Mesopotamia and Oman through extensive trade routes. The Harappans further showcased their skill with the creation of shell bangles, not merely ornamental but laden with cultural and economic significance. Likely exported to various regions, these shell bangles served as symbols of Harappan craftsmanship and valuable items in the broader economic exchanges of the ancient world. Active participants in the export of timber, the Harappans recognized its value for construction and various purposes. Timber, sourced from the abundant surrounding forests, became a sought-after resource that reached distant lands, including Oman, Bahrain, Mesopotamia, Iran, and Central Asia through the Persian Gulf. This trade not only strengthened economic ties but also facilitated cultural exchange, contributing to the interconnectedness of ancient civilizations. The artistic skills of the Harappan people extended to the crafting of items from ivory, sourced from elephants, transforming into intricate objects showcasing the civilization's aesthetic sensibilities. Ivory items, likely traded through maritime routes, connected Harappa with regions appreciative of the craftsmanship and artistic expressions of the Indus Valley. Actively engaging in the trade of pearls, the Harappans harnessed the riches of the nearby Persian Gulf. Coveted for their lustrous beauty, pearls became a valuable commodity, contributing to the economic prosperity of Harappa. The Persian Gulf served as a crucial route for the export of pearls, reinforcing the interconnectedness of ancient civilizations through economic transactions and cultural exchanges. In essence, the goods from Harappa, ranging from meticulously crafted beads to valuable resources like timber and pearls, not only underscore the sophistication of this ancient civilization but also highlight its significant role in the broader economic landscape. These trade interactions served as conduits for cultural diffusion, allowing the exchange of skills and ideas across the ancient world, shaping the legacy of Harappan trade and economic prowess.

In ancient India, trade regulation was a precise and well-defined process governed by established rules and duties, as evident in the "Tariff of Duties and Tolls." This document outlines the taxation system applied to goods, detailing rates based on the nature of commodities. The approach

involved systematic duties, ranging from one-fifth of the price for general goods to specific percentages for items like flowers, fruits, and textiles. Valuables such as diamonds, gems, and pearls received special attention, requiring the expertise of trade-savvy individuals for valuation. The supervision of shipping activities fell under the responsibility of the "Controller of Shipping." This official oversaw sea voyages, ferries at river mouths, and water transport within the kingdom. The Controller ensured compliance with regulations in port towns, collected duties from entering ships, and played a crucial role in rescuing distressed vessels. Notably, the Controller had the authority to destroy boats causing harm or violating port regulations, emphasizing the importance of maintaining order in maritime trade. Fees and duties varied for different goods and services, with fixed amounts for villages on waterways and fishermen contributing a portion of their catch as boat rent. Traders faced duties aligned with prevailing rates at the ports. Regulations extended to individuals crossing rivers, with penalties for unauthorized crossings or rule violations.

Unravelling the Threads of Civilization

One of the most compelling pieces of evidence that underscores Punjab's importance as a cradle of civilization is its pivotal role as a centre for trade and commerce. Harappa, strategically positioned along the Indus River, played a crucial role in fostering an extensive trade network that reached regions as remote as Mesopotamia and the Persian Gulf. Through archaeological excavations, a wealth of artifacts, including beads, pottery, and seals, has been unearthed, showcasing remarkable similarities to items discovered in distant regions. Harappa's strategic location served as a gateway for the exchange of goods, ideas, and cultural influences across vast geographical distances. The artifacts found in Harappa not only attest to the flourishing trade connections but also highlight the interconnectedness of ancient civilizations. The discovery of items with parallels in distant regions provides tangible evidence of the far-reaching impact of Harappa's trade network, emphasizing Punjab's integral role in shaping the broader narrative of human civilization.

The presence of meticulously arranged trade routes and the widespread use of standardized weights and measures underscore Punjab's significance as an economic powerhouse. The systematic organization of trade routes and the establishment of uniform measures highlight Punjab's pivotal role in economic activities. The exchange of goods and ideas through these well-structured trade networks undoubtedly played a central role in shaping the cultural and societal fabric of the Harappan civilization. The efficiency of trade routes and the adoption of standardized measures not only facilitated smooth economic transactions but also promoted a shared understanding among the diverse communities engaged in commerce. This exchange of goods and ideas likely contributed to the cultural richness and societal development of the Harappan civilization. The economic prosperity enabled by these organized trade practices showcases Punjab as a key player in the broader narrative of the region's historical and cultural evolution.

Punjab's invaluable contribution to the development of human culture, governance, and commerce cannot be overstated. The rich tapestry of cultural diversity, evident in the artifacts and urban layouts, continues to influence our understanding of the intricate evolution of human societies. The legacy of Punjab's role as a cradle of civilization serves as a reservoir of knowledge, offering insights into the complexities and achievements of our shared human history. As we delve into this historical tapestry, we find threads that connect the past with the present, enriching our comprehension of the profound journey that has shaped our modern world. As we delve into the pages of history, the crucial significance of Punjab in human civilization emerges as a testament to the extraordinary accomplishments of our forebears. The revelations brought to light through the excavation of Harappa provide a captivating insight into the bygone era, prompting us to reevaluate our preconceptions and encouraging a more profound exploration of the intricate fabric of human history. This historical journey invites us to question, discover, and appreciate the profound contributions made by those who

preceded us, shaping the course of civilization in ways that continue to influence our understanding of the past.

Conclusion

Punjab's geographical positioning, bordered by the Indus River to the west and the Gangetic plains to the east, made it a natural bridge connecting Central Asia, the Middle East, and the Indian subcontinent. The Himalayas to the north and the Arabian Sea to the south further contributed to its favorable geographic aids. The Grand Trunk Road, dating back to the Mauryan Empire and expanded under Mughal rule, exemplifies Punjab's historical significance as a trade route by fostering economic growth and cultural exchange. Cities like Lahore and Amritsar served as vibrant hubs along this road, facilitating the dynamic flow of goods, ideas, and cultures. While Punjab was not at the center of the Silk Road network, its role as a vital gateway between the East and the West was crucial for the exchange of goods and ideas. The Silk Road, connecting China to the Mediterranean, relied on Punjab as a conduit, fostering cultural diffusion and economic prosperity. The presence of the Indus River further facilitated trade activities across different epochs, contributing to the region's economic prosperity. The Montgomery district in West Punjab emerged as a crucial hinterland for sustaining Harappa's economic prosperity during the Indus Valley Civilization. Abundant in raw materials essential for trade and craftsmanship, the district powered Harappa's economic engine and positioned it as a significant player in regional trade networks. The wealth derived from this district likely supported the growth and development of the Harappan civilization. The Sivaliks and the foothill zone in Punjab formed a distinct geographical unit, shaping the historical and archaeological narrative of the region. Harappa, strategically located along the Indus River, played a pivotal role in fostering extensive trade networks that reached distant regions. The city's sophisticated urban planning, technological innovations, and organized trade practices highlight Punjab's integral role in shaping the broader narrative of human civilization. Punjab's geographical influence on trade routes and cultural exchange is evident throughout its rich history. From ancient civilizations to medieval empires, Punjab's strategic location has facilitated economic growth, cultural diffusion, and technological advancements, leaving an indelible mark on the region's history.

References

1. Dr. P N Chopra, the Gazetteer of India, history and culture, Information and broadcasting, Government of india, Vol.II, 1973, P.5
2. Ibid., P.2
3. Brij Narain, Indian Economic Life, Past And Present, Neeraj Publishing, Delhi, 1929, P.47
4. Ibid., P.21
5. E H Warrington, Commerce between the roman Empire and india, Cambridge, 1928, P.258
6. H G Rawlinson, intercourse Between india and western world, Cambridge, 1916, P.299
7. Ibid., P.245
8. H S Bhatiya (Edt), society, Low And Administration In Ancient India, Deep And Deep Publications Newdelhi, 2001, P.131
9. Ibid., P.131
10. G N Banerji, india Known to the Ancient World, Calcutta, 1920, P.129
11. M.P charlse Worth Trade Routes and commerce of roman Empire, Cambridge, 1921, P.253
12. Ibid., P.259
13. Ray, Ardhendu. Geography of early Historical Punjab Vol. 24, 2017 P.24
14. Ibid., P.13
15. K A Nilakanta Shastri And G Srinivas Achari, Advanced History of India, Allied Publications, delhi P.16

16. R S Sharma India's Ancient Past, Oxford, 2005 P.77
17. Ibid., P.78
18. Ibid., P.80
19. Romila Thapar, A History of india, Penguin Books, new York, P. 110
20. Ibid., P.108
21. R Schafer, Ethnography of Ancient India, Wiesbaden, 1954, P. 43
22. Ibid., P.111
23. A L Basham, Wonder That was india, Pan Maxmillian Oxford, 2004, P.15
24. Ibid., P.111
25. H C Ray, The Dynamic History of North India, Calcutta , 1936, P.351
26. Upender sing, A history of Ancient And early Medieval India Pearson Delhi, P.165
27. REM Wheeler, the Indus civilisation, Cambridge history of India, Cambridge, 1960, p. 224
28. H D Sankalia , pre-History and proto history in India and Pakistan, Bombay, 1962, P. 423
29. Ibid., P.165
30. K A N Shastri (Ed) A Comprehensive history of India, Vol II Bombay, 1957, P. 52
31. Ibid., P.58

**ASSOCIATE PROFESSOR, DEPARTMENT OF HISTORY,
UNIVERSITY COLLEGE, THIRUVANATHAPURAM**

A Comparative Study of Social Media Use among Young Women in an Urban and Rural Setting in India

Madhuri Deka

Abstract

The present study is centred on understanding young adult women's use of social media in a city and a village in India. As we are all aware, with the easy accessibility of smartphones and internet, there have been rapid rise in the use and popularity of social media applications across all social classes and geographical locations. The study focusses comprehensively on the usage of social media by young adult unmarried women in the two fields of research, the village and the city. In interpreting the consumption practice of social media by women, attempts are made to compare their experiences in order to map out the differences and similarities between the women from two geographical locations. The motive behind the comparison is to examine whether the different geographical locations influence the consumption practice of social media by women.

Keywords: young adult unmarried women, city and village, comparative study, social media use

Introduction

van Dijck (2013) states that 82% of the world's Internet population, that is, 1.2 billion users worldwide aged above 15 years signed on to a social media site in December 2011 which was an upsurge from 6% in 2007. Thus, a new structure for online sociality and creativity developed in less than a decade that began penetrating every fabric of culture in contemporary times (van Dijck, 2013). Aided with the increased consumption of mobile media, social media, its uses and politics are deeply incorporated in our everyday life, work and relationships at a personal as well as embodied level (Burgess et al., 2018). In contemporary times, they facilitate and impact human interactions on an individual, community and broader societal level while both the offline and online worlds are interpenetrating to a greater extent (van Dijck, 2013).

Social media has gained the popularity, penetration and the dominance into the lives of people. Furthermore, the attributes and affordances of social media makes it a platform to be utilized for various purposes which may have both positive and negative consequences in the lives of the users. Therefore, on the one hand, social media is used for generating awareness on social issues, voicing out opinions on matters of public and social importance, learning about the events all over the world, for entertainment purposes, posting pictures, and so on. On the other hand, the same use of social media may also lead users to end up in controversy and fear arrest due to their opinions and activities online, cyber bullying, armed groups and terrorists' groups using it to promote and propagate their ideas and as a recruitment tool and so on. Due to this, platforms like Facebook, Instagram, YouTube, Twitter and LinkedIn have been acclaimed as everything from revolutionary to personally and societally catastrophic (Beasley and Haney, 2015). Thus, social network sites (SNSs) possess the potential to substantially alter the character of our social lives, both on an interpersonal and community level (Ellison et al., 2009). This is because at an interpersonal level, the information about the user's personality included in the public profiles enhances the scope for social interaction between individuals that otherwise wouldn't have happened. On a community level, the organizing character of the sites reduces the transaction costs for locating people with shared interests and concerns (Ellison et al., 2009).

Methods of Research

The study was conducted by employing qualitative approach. Data was collected through fieldwork, utilizing semi-structured individual and group interviews among young adult women (18-25years) in two colleges in the city and the village respectively, in India. The criteria for the selection of respondents were young adult unmarried women who actively uses social media which included spending a minimum of two or three hours using social media, having access to internet, having social media profiles and skilled in understanding and navigating social media sites. Pseudonyms are used for the respondents for protecting their identity and maintaining confidentiality.

Emergence of Social Media: A Life lived through the ‘screen’

As van Dijck (2013) argues, of late most of the habits that have begun to be permeated by social media platforms used to be informal and transient manifestations of social life. For instance, showing pictures of holidays, talking to friends, watching someone’s video, trading gossips or checking on a friend’s well-being were casual and momentary acts that were mostly shared with selected individuals. Acts that were earlier expressed casually are now part of the public domain where there is the possibility of far-reaching and long-lasting effects (van Dijck, 2013). Similarly, Ellison et al. (2009) states that prior to the popularity of the social network sites, people resorted to communication tactics like gossip and holiday newsletters to check up on distant friends, old co-workers and extended relatives. However, through the status updates and feeds, social network sites enable individuals to disseminate both significant life changes and “ephemeral activities” to their broad network, permitting others to participate in trivial social surveillance (Ellison et al., 2009). The nature of private and public communication has been undoubtedly changed by the social media platforms (van Dijck, 2013). It can be stated that our online activities cannot be understood as distinct from ‘real life’ anymore and our real life is structured to a great degree through online behaviours, habits and practices (Nash & Gorman-Murray, 2019). Thus, life in contemporary times is increasingly lived through the ‘screen’, a life which is experienced within a complicated combination of digital and material worlds (Nash & Gorman-Murray, 2019).

This was apparent in the two places of my research. On enquiring about the time spent on social media, the unmarried adult women from both the city and the village stated that they are almost always on social media. However, the time devoted solely to social media ranged from two/three to four hours on an average per day, and otherwise they constantly check their social media profiles in their everyday life such as while transportation, waiting for a bus/rickshaw/auto, in between boring classes and recess in college, whenever they feel low and stressed. They further informed me that the first thing they do immediately after waking up and the last thing they do before going to bed at night is to check all their social media profiles. A research participant Sneha from the city, said during a conversation with me, that *“I spend so much time on using social media on my phone, I had to start wearing spectacles because of the excessive screen time.”* Similarly, Sushmita from the village communicated that she persistently accesses her social media profiles to look at what her online ‘friends’ are sharing so that she can keep a tab on their lives.

Kinds of Social Media Preferred by the Women from the Two Places

The popularity of social media continues to amplify, especially among the adolescents and young adults since their emergence in the early 2000s (Bengtsson and Johansson, 2022). This is a conspicuous characteristic of today’s society. The conversations with the young adult women from the city and the village under study reiterated this when they said that the first thing they do immediately

after waking up, even before brushing and getting out of bed, is checking their social media profiles for notifications and updates on posts, reels and/or content shared by their 'friends'. (*'friends' denotes the people research participants had or follow in their social media profiles*)

The same is the case when they go to bed at night. Rima, a research participant, responded "*eibilak to life*" meaning "*these are life*" on asked about the uses of social media.

The average time spent on social media on a daily basis by the young adult women from both the fields varied from three to four hours.

The most preferred and popular social media is Instagram followed by Whatsapp among the young adult women in the city. They conveyed that they do use other forms of social media such as Facebook, Twitter and You Tube but they enjoy using Instagram and Whatsapp. The preference and popularity, they say, is due to the fact that Instagram provides fun content, content specific to one's own taste and is more interactive than other forms of social media and these makes Instagram more amusing. Moreover, for my research participants, Instagram has far better features for protection of privacy. The similar is the reason for the preference and popularity of Whatsapp since only the people in one's own contact list can have access to each other's Whatsapp account. It too, like Instagram entails privacy. They say that Facebook has introduced the 'lock profile' feature only recently but Instagram has always had its privacy features since very long. Added to this, the authenticity of the contents shared on these social media sites are an additional reason for the popularity and preference. The young adult women from the city doubts the Facebook contents to be less authentic than the Instagram contents. This also stems from a related understanding about the users of Facebook. They observe that the easy accessibility of Facebook has given unrestricted access to people of all social classes, geographies (specifically men from rural areas) and communities (predominantly and specifically referring to Bengali-speaking immigrant Muslims), because of which they feel vulnerable to sexual harassment and at high risk. From their point of view, sexual harassment is mostly committed by men with no or less education and belonging to a particular community (emphasize immigrant Bengali-speaking Muslims), place and to a social class lower than they belong to. This is reflected in their interactions with me, to quote few research participants from the group interviews, "*every tom-dick-harry is on Facebook. We are terrified. Everyone knows to use Facebook, we do not feel safe*". On the contrary, Instagram is deemed to be classy and trendy by the women and they feel secure and enjoy using it and being a part of it.

However, the most preferred and popular form of social media is Facebook followed by Whatsapp and You Tube among the young adult women in the village. These women were not the users of Twitter. They said that they do have Instagram accounts and uses it but the preference and popularity of Facebook and Whatsapp has to do with their easy navigation which makes it easy for them to comprehend. They say that they find it easier to relate with Facebook. Another factor for the preference of Facebook, the women say, is that using Instagram consumes more data and therefore they need to recharge their mobile data plan frequently, which is worrisome for them. This is because they do not have a stable and a good source of income in their households and where most of the income, they say, is utilized for fulfilling the basic needs of survival such as food and clothing, asking money frequently for recharging their mobile data plan is not an option they have for themselves. The young adult women from the village mentioned neither the better protection of privacy in Instagram than Facebook nor feeling unsafe and at high risk due to the easy accessibility of Facebook to everyone for the preference. They did mention along the same lines with the young adult women from the city about feeling unsafe of the men belonging to Bengali-speaking community and being extra cautious about it in social media but it did not act as a reason for choosing one social media site over another, as has been the case with the young adult women from the city.

As the above discussion displays, there are differences in the reasons for the preference of different social media sites by the young adult women from the city and the village. In the context of the village, the women do not dwell on which social media site is classy and trendy, instead their preference is rooted in their economic position and their ability to comprehend the navigation of the social media sites. The young adult women from the city have a comparatively better position economically and therefore that doesn't count as a reason for the preference. Added to this, the city offers more exposure in terms of education, peers, lifestyle, income than the village. This in turn influences their preference and use of social media sites. As Nita said, a young adult woman from the city, *"I opened Instagram due to the influence from my friends. All my friends had it and they kept telling me that it is interesting and trendy. Then I opened"*.

Similarities and Differences in the Usage of Social Media: Empirical Findings

The most common use of social media by the young adult women from both the city and the village was staying connected with their friends and family, and communicating with them. This involved their friends living in other parts of the state, in different states and the world and also their current college friends; extended cousins and family members. It also involves having the knowledge of their friends' and family members lives and the developments in their lives. This is identical to the argument put forward by boyd (2007) while describing about the use of MySpace by the teenagers in the United States. boyd (2007) posited that the popularity of MySpace is entrenched in the way the site facilitates sociality amongst pre-existing friend groups. The motive behind joining MySpace by teens is to maintain connections with their friends (Ito et. al, 2005; cited in boyd, 2007). Apart from this, social media is used by the young adult women from both fields for making new friends and thus for socialization. In a classroom of their college, sitting face to face on opposites sides on the wooden benches and desk on a bright sunny morning, with the sunlight perforating through the grey coloured curtains, a discussion between me and the young adult women from the city about the uses of social media transformed the atmosphere into a gloomy one as they mentioned to me how stereotypes operate in friendships and recalled such experiences. They said that they resort to social media for making friends because it is difficult to make friends offline in college as friends are chosen based on the stream they are affiliated with such as Humanities and Social Sciences or Arts, Science and Commerce or the subjects they are majoring in. This is due to the perceived hierarchy of the streams with Sciences at the top, followed by Commerce and then the Humanities and Social Sciences or Arts. Also, within the streams, there are hierarchy of subjects. For instance, as shared by the research participants, Hindi and Sanskrit are considered lower in the hierarchy of the Humanities and Social Sciences and it is rare to find friendships among people from these subjects and other subjects of the same stream such as Psychology, Political Science and so on. As Priyanka said on the association of subjects/streams and friendships, in a dejected tone, *"science students refrain from making friends who is majoring on arts subjects, sister."*

Similarly, Reeta, sharing her experience, said, *"I had a really good friend from school and we both took admission in this college and we were overjoyed. She is majoring in zoology and me on education. In the first year, everything was fine but I could see some changes in her behaviour. She started ignoring me, doesn't meet me during college hours. Earlier we used to meet during breaks between classes and grab a tea and chat for a little bit. After few months, she stopped this. But after college gets over, she is fine. She behaves just like she was earlier. We go out and eat, exchange gossips, watch movies during holidays. Gradually, I noticed that she ignores me when she is around her friends from her department. She doesn't acknowledge me at all. Later, when I confronted her, I learned from her that she does that because her friends would look down upon her if they know that she is friends with someone from the Arts stream. So, I have cut her off. I was a friend of convenience for her. If she*

cannot be a true friend, I don't need it. I use Instagram to connect with people from my department and stream and also with similar interests. Following each other and chatting on Instagram breaks the ice comparatively easily and quickly as it does in reality". Everyone around nodded in acceptance and said that they too prefer making friends that way and that the process of making friends become easier through Instagram and later Whatsapp, when they share each other's number. Thus, a shift in social connections and interaction patterns is apparent by now among the young people, who turns out to be the substantial users of social media (Ellison et al., 2009). Moreover, social media is implicated as one of the rationale for the transformation of the very idea of friendship (Wood et. al, 2016). Also, computer-mediated communication (CMC) has been instrumental in making friendships more "elastic" and susceptible to changes over time (Johnson and Becker, 2011; cited in Wood et. al, 2016). Similarly, it is visible that technology and online communication is ubiquitous for youth, specifically as a mechanism for socialization (Lenhart et al., 2010; cited in Wood et al., 2016).

A further use stated by the young adult women from the city is venting out personal experiences and voicing out opinions in social media regarding any issue, recent or issues of their interest, or specifically posts/content that target women and portrays women in negative light. For instance- they mentioned that there have been numerous times when they came across posts that demean women and promotes patriarchy. Posts/contents that talk about segregation of women during the menstrual cycle, about how widows mustn't participate in any auspicious events, victim-blaming in cases of rape, targeting daughter-in-laws' for the behaviour of the sons and so on. In such posts, the research participants said that they make it a point to put forward their opinions and stand up for the women. Voicing out opinions overtly was not common among the young adult women from the village, however, they share or repost content that highlights their point of view regarding recent issues or topics of their interest. Added to this, the young adult women from both fields makes use of social media as a space for sharing about their physical, mental and emotional states. Sneha from the city, described to me, *"Sister, I often feel a need to talk to someone at length about how scared I am concerning my career and future. I scroll through the contact list but I feel that the other person might not be available. So I update my status in social media about how I am feeling in the hope that whoever replies I can talk to that person."* Similarly, Rajarshri from the village said, *"if I am sad, I update my status as sad and if I am happy, I update it as happy. Since I cannot share everything with my parents, I do it in social media. When my friends reply to my status asking what is wrong, am I doing okay, am I going through difficult time, why am I posting sad reels/videos in my status, I feel a little comfort"*. This corresponds to the study of adolescents of Dolev-Cohen and Barak (2013) in which they argued that instant messaging, which is the process of exchanging electronic messages in an online conversation, can play a part in the well-being of the adolescents who are upset by making a provision for expression of their emotions (Dolev-Cohen and Barak, 2013; cited in Wood et. al, 2016).

Another use of social media by the young adult women from both the fields is similar along the lines of emotional state discussed above. This involves, says the research participants, watching reels for mood upliftment whenever they are feeling low and sad. They stated that there are contents/reels which are humorous, contents/reels which aligns with their hobby and passion and watching those, especially when one is low, instantly elevates their mood and also these are just 10-12sec videos so it doesn't consume much time. A somewhat identical finding to the discussion above, is mentioned by Bengtsson and Johansson (2022) of Nguyen (2021) where he talked about Facebook Live as something which is used to regain strength in order to return to the usual everyday life at times when people are recuperating from mental unhealth or smaller and larger "down times". In addition to watching reels for mood upliftment, the research participants from both the fields said that they watch reels or YouTube videos when they want to experience certain feelings. This involves, says the research participants, watching ASMR (Autonomous Sensory Meridian Response) reels or YouTube videos

whenever they are stressed or tired so as to feel calm and relaxed, whenever they are not hungry with the aim of boosting hunger or when they want to have a good sleep. These responses foreground social media as a powerful means for “emotional self-regulation”; a role of media use that has been earlier analysed thoroughly in reference to music listening (DeNora, 2000, pp. 21-45; cited in Bengtsson and Johansson, 2022). Moreover, such use of social media emphasises it as an entrance to a “portable mental space” consistently at hand and which is utilized to alter day-to-day pressing and uncomfortable circumstances to pleasant experiences (Bengtsson and Johansson, 2022).

Additionally, the research participants from both fields expressed similar viewpoints on the use of social media by them as a ‘timepass’ and leisure activity when they are bored, have nothing else to do and have ample spare time to kill. It involves scrolling through the social media mindlessly, for fun and looking for some entertainment. As they narrate in the group interview, “*watching reels is so fun sister, and some reels are so entertaining, sometimes I scroll through it for 4-5 hours straight.*” This use of social media as a pastime and for entertainment purposes is similar to the teens use of MySpace argued by boyd (2007). She posits that sites like MySpace are often used by teens for entertainment. Moreover, she asserts that “social voyeurism passes time while providing insight into society at large” (boyd, 2007; pp. 10).

Added to these, they make it a point to keep themselves updated with the latest and burning issues, local or global and posting regarding those issues; certain audios, dance steps and a kind of photo or a reel to be updated and uploaded. These, they say, do it to “keep up with the trends” and do not miss out and therefore sound trendy. Thus, social media is utilized to conquer FOMO (fear of missing out), a state of anxiousness which occurs when people start thinking that other people in their social circle are leading more socially desirable lives than they are (Przybylski et. al, 2013; cited in Fu and Cook, 2021). Moreover, these kinds of usage of social media can be understood as being associated, argues Fu and Cook (2021), with the practice of presencing. It is a term, asserts Fu and Cook (2021) devised by Couldry (2012) in order to illustrate the media-assisted ways in which individuals manoeuvre and disseminate representations of themselves so as to have a “continuous presence-to-others across space” (Couldry, 2012; pp. 49; cited in Fu and Cook, 2021). Strengthened by young people’s usage of social media and mobile devices, the habit of having an online presence has more or less become an invisible normalcy (Fu and Cook, 2021).

Furthermore, the research participants from both fields makes use of social media to make their friends and/or partners feel special and significant. They post contents in their own social media profiles that expresses their feelings about the other person and the importance of those people in their lives. As I asked them about the reason behind doing this, the research participants gleefully responded by saying that it makes them happy to share with the mass audience about the important people of their lives. By doing this, they say, the person/persons they are posting about feels utmost special and is able to comprehend their value.

A use of social media emphasised especially by the research participants from the village involves keeping oneself updated about the recent job vacancies, either for them or for their family members. It includes being a member of pages/profiles in the social media that are solely devoted to sharing news about job vacancies, ways to crack the jobs, sharing notes that are useful for certain competitive examinations.

Conclusion

The study discussed about the uses of social media by young adult unmarried women from two geographical locations, a city and a village, in an attempt to understand the purpose of using social media and compare their experiences so as to determine whether their geographical locations influence their social media use. The study found more similarities in the uses than differences although the differences cannot be avoided. Moreover, the fact that the young adult women from both the fields have different reasons for their preference of social media is in consistent with the argument put forward by Ester Hargattai (2007) mentioned by Ellison et. al (2009). Ester Hargattai's (2007) survey work emphasises that the cultural and socio-economic factors play an influential role in the choice of social network site and this most likely restricts individuals' opportunities to interact with people from diverse backgrounds (Ellison et. al, 2009). Additionally, the usage of social media for job hunting being substantially mentioned by the young adult women only from the village speaks volumes of the necessity of a job and source of income in their lives and how social media play a vital role in attaining that.

Acknowledgement

I am thankful to the administration of the colleges under study for their cooperation and permitting me to conduct fieldwork. I am also grateful to the research participants for their contribution to the research and sharing their experiences with me.

References:

1. Beasley, Berrin A. and Haney, Mitchell R. (2015). *Social Media and Living Well (eds)*, Lexington Books.
2. Bengtsson, S. and Johansson, S. (2022). *The Meanings of Social Media Use in Everyday Life: Filling Empty Slots, Everyday Transformations, and Mood Management*, Social Media + Society, Vol. 8, No. 4, pp. 1-11, Sage.
3. boyd, d. (2007). *Why Youth (Heart) Social Network Sites: The Role of Networked Publics in Teenage Social Life*, MacArthur Foundation Series on Digital Learning-Youth, Identity, and Digital Media Volume (ed. David Buckingham). Cambridge, MA: MIT Press.
4. Burgess, J., Marwick, A. and Poell, T. (2018). *The Sage Handbook of Social Media*. Sage Publications.
5. Ellison, N. B., Lampe, C., & Steinfield, C. (2009). *FEATURE, Social network sites and society: Current Trends and Future Possibilities*, Interactions, Vol. 16, No. 1, pp. 6-9
6. Fu, J. and Cook, J. (2021). *Everyday social media use of young Australian adults*, Journal of Youth Studies, Vol. 24, No. 9, pp. 1234-1250.
7. Nash, Catherine J. and Gorman-Murray, A. (2019). *The Geographies of Digital Sexuality (eds)*, Palgrave macmillan.
8. van Dijck, J. (2013). *The Culture of Connectivity: A Critical History of Social Media*, Oxford University Press.
9. Wood, Megan A., Bukowski, William M. and Lis, E. (2016). *The Digital Self: How Social Media Serves as a Setting that Shapes Youth's Emotional experiences*, Adolescent Res Rev 1, pp. 163-173.

Doctoral Scholar, Department of Sociology,

Tezpur University, Assam

NATIONAL EDUCATION POLICY, 2020 IN INDIA: A SEARCH

Mr. Suresh Kashinath Ghatge

Prof.(Dr.) Anuradha Parasar

Abstract

Education is a basic right for each and every child in their life, by which these individuals can contribute to personal growth and economic development of the nation. National education policy is important for the development of the educational structure in India. The four phases of education system will be developed by the new education policy to provide a quality education. 15 years of educational life will be managed by this particular policy, by which 3 years of students get an opportunity to enter an education life. Students get an opportunity to identify their career options successfully in India with the help of this education policy. Curriculum and extracurricular activities by students are also dictated through National Education Policy. The mission of NEP is to enhance Gross Enrolment Ratio by 50% within a year of 2035. This is also helpful for the Indian educational system to provide better education among all students from 3 years to 18 years. Usage of modern technology is enhanced after applying this particular policy in India where students can easily enhance their skills with the help of modern technology. Higher education institutes are benefitted through NEP in India, by which the Indian education framework is developed significantly. Hence, a complete search on the NEP has been done in the article with the help of secondary sources.

Keywords- NEP, Higher education, Gross Enrolment Ratio, India

1. INTRODUCTION

Education is the most powerful weapon that can be used to address the most significant and fundamental challenges of society and change the world for the better. Education broadens the mindset of people and increases standards of living by eliminating poverty and promoting equality [1]. A higher literacy rate contributes directly to the economic development of a nation by empowering people, promoting good citizenship and capable governance. Hence, education policies are developed by nations across the globe to educate their population and improve their literacy rate for further growth and development. In this context, India has a long and varied history of developing and implementing policies within the education sector at the national, state and local levels [2]. India has seen significant development and changes in its educational system over the centuries. Education was seen as a privilege in ancient India with the elites only having access to formal education while the medieval period saw an introduction of new forms of educations like Western-style schools for English and literature and madrasas for Islamic studies [3]. The development of the modern Indian state led to a shift in focus which involved universal access to education in the nation. Education was recognised as the fundamental right for the people of India in the Constitution of India, which was adopted in 1950. Various measures were taken by the Government of India along the way to modernise the system and make education more inclusive such as the establishment of CBSE and NCERT.

The last two decades have further seen the implementation of various policies by the government of India to further improve the education system of India. The Right to Education (RTE) Act was passed in 2009 and provided the right to free education for all children between the age of 6 and 14 [4]. The Sarva Siksha Abhiyan was launched in 2014 to provide universal access to education for all children especially ones from disadvantaged backgrounds. Rashtriya Madhyamik Shiksha Abhiyan (RMSA) is a scheme launched in 2009 for the improvement of secondary education quality in India. The National Curriculum Framework (NCF) was further revised in 2005 to establish the need for a learner-centric and inclusive education system. Among all these policies and schemes being developed by the government of India, National Education Policy (NEP) 2020 was launched on July 29, 2020,

which brought significant changes to the national education policy that was being followed for the past 34 years [5]. It was held as an integral moment in the entire educational structure of the country and the implementation of these policies would lead to significant progress in the education field in India. NEP is being considered a comprehensive policy framework that strives to completely transform and revitalise the education system of India while emphasising the importance of equitable and inclusive education.

2. AIM OF THE ARTICLE

The Indian education system has long been criticised for its mundane curriculum and lack of purpose with critics from across the globe pointing out the flaw. The education system has been found to be quite rigid and did not fulfil the requirements of the ever-changing job environment while limiting the innovative capabilities of the student. The Indian has been found in complete misalignment of the skills that are required by individuals to achieve success in the market. The NEP has been developed by the Government of India with the goal to solve most of these problems and get rid of the rigidity of the system. Hence, it is only logical to get a complete idea of this new education policy of India. Hence, the aim of the article is to conduct a search on NEP 2020 to discuss all the various aspects and elements related to it.

3. MATERIAL AND METHODS

Methodology of a research paper helps to collect and analyse relevant data about a particular topic. Different types of techniques and processes are available such as: research design, research philosophy, research approach, and data collection method. In this study, a qualitative research design has been used to maintain a smooth work process. A blueprint of research work is managed with the help of this research design. Different types of tools and methods are used by this qualitative research design to finish a research work within a given deadline. Different types of research problems and issues are faced by researcher during research work. A qualitative research design is helpful to mitigate all issues related to this research work [7]. A deep understanding of feelings, thoughts, and actions of a researcher is offered with the help of this qualitative research design. A qualitative research design is helpful to maintain an open-ended research approach for this study.

Research philosophy helps a researcher to guide the collection of information and knowledge about a research paper. Interpretivism research philosophy has been used for this particular study to maintain flexibility in work process. Multiple, socially constructed and subjective assumptions are gained by this particular research philosophy for this study. Interpretivism research philosophy helps a researcher to perform a specific role in observing the social world [8]. Specific thoughts and ideas related to this research paper are gained from this interpretivism research philosophy. Two types of data collection processes are available such as: primary and secondary. Secondary data has been used for this particular study to maintain authenticity. Non-numerical data are collected by this secondary data collection method. Existing data related to this particular topic are collected from online journals, websites, and books. Every research work needs a certain amount of money and time to finish this work successfully. Secondary data are helpful to save money and time for researcher for this study.

4. FINDINGS

4.1 New education policy 2020 research

New education policy helps to develop a structure of educational framework effectively. Different types of features of NEP are present to manage the school education, higher education, and as well as in technical education. Higher educational institutes are effectively essential for providing a better educational framework in the Indian environment. NEP has a responsibility to access universal aspects successfully at all schooling levels from pre-primary school to Grade 12 [9]. Early childhood

care for all children should be maintained properly to provide education for all children between 3-6 years. New education policy produces a new education structure in the educational sector. The New Pedagogical and curricular structure of education policy is 5+3+3+4. This new education policy is helpful for each and every student to enhance skills and knowledge. The same importance is provided by educational sector for arts and science students where big differences are maintained between curricular and extracurricular activities. Vocational and academic streams are not separated from each other by which students can easily select their necessary streams successfully. NEP always tries to establish a national mission on numeracy and foundational literacy. Foundational literacy and numeracy help to improve skills of all teachers significantly in remote villages in India where active involvement of local communities is managed with the help of this particular process. Universalization of elementary education is maintained by this foundational literacy and numeracy. Quality of education policy is maintained properly with the help of this particular process. National education policy always tries to promote multilingualism and the Indian language [10]. The medium of instruction provides by local language or home language or regional languages up to grade 8. Every student should follow two occasions in a given school year one main examination and one for improvement of students. As a result, students can get an opportunity to improve their academic and professional life successfully in their daily life. New National Assessment Center is controlled by this new education policy to maintain higher and technical education effectively.

Performance Assessment, Review, and Analysis of Knowledge for Holistic Development is immensely beneficial for new education policy to guide the work process and strategy of the national assessment center. New education policy always tries to provide inclusive and equitable education to Socially and Economically Disadvantaged Groups (SEDGs). The special education system is developed for disadvantaged regions and groups. A separate gender inclusion fund is managed by this NEP in different educational sectors [11]. Flexible and transparent recruitment processes for teachers are used by NEP as per merit-based performance. Gross Enrolment Ratio (GER), in higher education has been raised to 50% within the year of 2035. This is beneficial for higher education and technical education policy to maintain gender inclusion and holistic development effectively. Every student may not be able to get admission to higher education institutes in the global market. National educational policy offers an entrance exam for admission in HEIs. A holistic and multidisciplinary educational framework is effectively beneficial for maintaining multiple exit and entry options. National Research Foundation (NRF) is set up with help of the new National Education policy [12]. The internationalization of education is helpful to improve academic quality within the educational sector. The operational efficiency of higher educational institutes is managed with help of this particular process.

4.2 Merits and Demerits of new education policy

NEP creates a positive impact on the educational framework in India. Higher education policy and technical and school-level education policies are managed with the help of this NEP [13]. Merits of education policy are to design school structures effectively. In recent days, 10+2 school structure is followed in each and every school. This particular structure is replaced by a 5+3+3+4 pattern to reduce the burden of exams on students. These individuals get an opportunity to engage in extracurricular activities effectively. This 5+3+3+4 pattern is followed for 3 to 8 years, 8 to 11 years, 11 to 14 years, and 14 to 18 years students. 3 years of Anganwadi, pre-primary education, and 12 years of educational framework are included in this pattern. 3 to 8 years of education system is known as fundamental stage. Preparatory stage mainly focuses on 8 to 11 years students and following 3 years under the middle stage. In this particular stage, students get an opportunity to enhance their skills and knowledge effectively. Last 4 years of educational framework are in the secondary stage. Students get an opportunity to train in gardening, pottery, carpentry, and painting. NEP mainly focuses on vocational learning from grades 6 to 8 to learn practical skills and explore new interests successfully [14]. Re-

design of educational structure is helpful for a student with inclusion of holistic development. NEP also introduces different types of new classes such as: computer and coding classes, which take a necessary step for improving learning process successfully. Different types of core skills and critical thinking process is maintained by students with the help of NEP. This particular policy is also helpful for maintaining education process as a basic right. Everyone has a right to gather different types of knowledge and skills. As per NEP, every teacher should have 4 years of training to improve the quality of education process.

Further, the NEP can also be criticised based on certain demerits or challenges that it give rise to for the stakeholders involved. According to NEP, government school students get an opportunity to teach the English language in grade 5. This is effectively challenging for each and every student to learn this particular language successfully. Before grade 5, students learn about different circumstances with the help of their regional or local, or mother language. These individuals are not capable enough to understand this particular language. Spoken English classes are needed for students from pre-primary education where these individuals can understand about English language. The digital learning process can easily attract all students, by which these individuals can collect more information and knowledge. Hence, government schools may not be able to maintain a strong IT-based infrastructure. Students in remote areas with low socio-economic status are not capable enough to adopt IT-based learning processes successfully. This creates a negative impact on personal and professional life of students. These individuals may not be able to know about digital learning process in their educational life. As per NEP, students can leave their school at any time and these individuals get a certificate for this particular stage of school. These are some of the demerits of the system which can be challenging during the implementation. However, implementing a new education policy takes a positive step toward academic system development in India [15]. This is beneficial for each and every student to gain proper knowledge.

4.3 Fundamental principles of new education policy

Fundamental pillars of new education policy are based on Accountability, equity, quality, access, and affordability. These pillars are helpful to achieve sustainable development in India and global knowledge superpower policy is maintained by this sustainable education policy. In order to make a flexible, holistic, multidisciplinary approach in college and school education, NEP mainly focuses on talents of a student individually. This policy mainly offers an inclusive and equitable learning environment for students in the global market. Students get an opportunity to enhance their skills and knowledge in this particular learning environment. NEP mainly focuses on making education accessible to everyone and evaluating socially and economically disadvantaged groups successfully. The importance of pedagogical approaches is mainly focused on the Indian education system to develop students' overall performance through hands-on learning. A competency-based learning method is managed with the help of the fundamental goal of NEP in different educational sectors [16]. In this particular learning method, students get an opportunity to develop their skills and knowledge in an organised manner. For this reason, students are easily attracted by this particular learning process. New education policy will help the Indian education framework to achieve sustainability. NEP mainly focuses on sustainable goals to make education accessible for each and every child within a education sector. Fundamental pillars of NEP are mentioned as follows:

Selecting, using, and recognizing the unique capabilities of students

All students are different from each other and their learning process and capacity are also different. Teachers and parents of a student have a responsibility to identify the uniqueness of a pupil that is beneficial to develop growth of a student effectively. Students can easily enhance their confidence with the help of their skills and knowledge successfully.

Maintaining fundamental literacy and numeracy

A child is capable enough to read basic texts and solve numeric problems through fundamental literacy and numeracy. In recent days, children have no basic sense of numbers and texts. One of the most important principles of NEP is to ensure the necessary understanding of numbers and texts during the time these individuals reach grade 3.

Focusing on critical thinking, life skills, and creativity

Logical thinking and innovation are promoted by National Education Policy to identify the capabilities of a student. Teachers and parents help each and every student to catalyse independent thinking and innovation. Life skills play an essential role to maintain the challenges of life. Problem-solving, communication, and perseverance are essential life skills and these skills are managed with the help of this particular policy.

Usage of necessary technology

Technology upgradation increases on a daily basis to develop teaching and learning processes effectively. NEP helps to make management better and promote the usage of necessary technology within educational sectors. Students also get an opportunity to enhance their skills and knowledge through upgraded technology.

4.4 Impact of new education policy on higher education in India

New National Education Policy helps to promote online and digital education in higher education institutes in India. Online and digital education helps students to collect in-depth knowledge about a topic. This particular policy is helpful to promote distance and open learning processes which enhance Gross Enrolment Ratio (GER) successfully. The mission of this particular policy is to promote public investments in the Indian education sector [17]. A smooth and flexible work process is maintained by this Indian education sector in the global market to increase GER. All types of occupational education will be introduced by higher education by which vocational education is promoted within the education sector. Students also get an opportunity to grab their choice as per requirements. A single and comprehensive governing body is known as the Higher Education Commission of India (HECI) and this sector has a duty to maintain all higher education sectors except for medical and law fields.

This policy is helpful for higher education institutes to introduce holistic, flexible, and multidisciplinary undergraduate courses with multiple entry and exit options. Students can get a certificate for completing a particular course with help of this particular policy in India. Online education system in India is effectively beneficial for maintaining higher education policy effectively. Advantages of online education system in India are time management, LMS, flexibility, diverse options, and affordability. Online education allows students to finish their entire higher education course in the online mode which helps students to complete their courses from home. Online education policy offers flexible options to their students by which these individuals can attend live lectures and as well as recorded lectures. No time bounding is needed for a student in online education mode. NEP always tries to maintain this online education system to provide flexibility and transparency in the education sector [18]. Students get more flexible time to finish their courses effectively in India.

5. DISCUSSION

New education policy mainly focuses on the 5+3+3+4 education system in India to improve the education framework. This new updated academic structure helps to differentiate curricular and extracurricular activities in the educational sector. 4 phases of the educational framework are created by this NEP in India such as: middle, secondary, preparatory, and foundational phases. 3 to 18 years' students can get an opportunity to grab proper education from different levels of schools. Every student

completes 15 years of education life (3 years for pre-schooling and 12 years for complete schooling) successfully. Universal access to school education for everyone at all levels is developed with help of this new education policy. Public investment is needed for education sector in India to improve education policy effectively. Only 3% of the GDP is accounted for in India's education sector and after applying NEP this GDP rate is expected to increase to 6%. Investment of 6% of GDP is a great deal for India by looking at the current state of Indian economy. Updated NEP provides free education to children between the age group 3 to 18 years in government institutes. Food, cloth, shelter, and education are the basic needs for everyone in India after applying this education policy. NEP helps to identify and select the uniqueness of students within an educational sector in India. Teachers and parents have a duty to provide each and every student with a space by which these individuals can easily select specific personal and professional life. Every student can easily solve any numeric problems and read basic texts through NEP in India. Flexibility is achieved by this particular education policy, by which students can easily choose their appropriate career option successfully. One of the most important features of NEP is "ensuring Unity and integrity of all knowledge" in India. Higher educational institutes are benefitted from the help of this education policy. Digital and online education helps to maintain higher education frameworks effectively. The aim of NEP is to enhance GER from 26.3% to 50% within a year of 2035. Open and distance learning process is promoted by this NEP in India to enhance GER. This creates a positive impact on the economic development of India. After applying the NEP education system is modified successfully as per the requirements of students. Learning management systems, time management, and flexibility are essential advantages of the online education system in India.

6. CONCLUSION

National education policy is beneficial for India to maintain a better education framework by which students can easily enhance their skills and knowledge in India. These individuals get an opportunity to select their necessary career options with the help of this education policy. 10+2 education policy is replaced by the 5+3+3+4 education system in India through national education policy. Curriculum and extra curriculum activities are managed by this NEP within an educational sector. Before applying NEP, only 12 years of education life exist for each and every student in India. 15 years of schooling life (3 years of pre-primary school and 12 years of secondary schooling) is maintained with the help of this particular policy in India. Knowledge and application-based learning are essential features of national educational policy. Core Concepts and pedagogy are introduced through school curriculum activity to enhance practical learning successfully. This particular education policy introduces vocational education from 6th grade in India, by which students get an opportunity to enhance their skills and knowledge. NEP mainly focuses on the online and digital education system to ensure a smooth educational framework in India. National Education Policy is immensely important for improving the Indian academic system and economy successfully.

Reference list

- [1] Bhalla, Ruchi, and Surendra Meher. "Education, Employment and Economic Growth with Special Reference to Females in Kerala." *The Indian Journal of Labour Economics* 62.4 (2019): 639-658.
- [2] Gupta, Bhuwan, and Sweety Dubey. "Contemporary issues and challenges in the Indian education system." *International Journal of Engineering and Management Research (IJEMR)* 9.1 (2019): 190-194.
- [3] Krishnamoorthy, J. "A Historical Perspective of Indian Education System." *Conference Proceeding Issue Published in International Journal of Trend in Research and Development (IJTRD)*, ISSN. 2019.
- [4] Joshi, Radhika. "Can social integration in schools be mandated: Evidence from the Right to Education Act in India." *International Journal of Educational Development* 77 (2020): 102228.

- [5] Tiwari, Surendra Kumar, and Sangeeta Ranadive. "Impact of Rashtriya Madhyamik Shiksha Abhiyan (Rmsa) On Improvement of Quality of Education at Secondary Stage in Indore District." *Turkish Online Journal of Qualitative Inquiry* 12.5 (2021).
- [6] Shakeel, Mohd. "Basic Aspects of National Education Policy, 2020." *Elementary Education Online* 20.3 (2022): 2593-2593.
- [7] Singal, Nidhi. "Challenges and opportunities in efforts towards inclusive education: Reflections from India." *International journal of inclusive education* 23.7-8 (2019): 827-840.
- [7] Muzari, T., G. N. Shava, and S. Shonhiwa. "Qualitative research paradigm, a key research design for educational researchers, processes and procedures: A theoretical overview." *Indiana Journal of Humanities and Social Sciences* 3.1 (2022): 14-20.
- [8] Alharahsheh, Husam Helmi, and Abraham Pius. "A review of key paradigms: Positivism VS interpretivism." *Global Academic Journal of Humanities and Social Sciences* 2.3 (2020): 39-43.
- [9] Aithal, P. S., and Shubhrajyotsna Aithal. "Analysis of higher education in Indian National education policy proposal 2019 and its implementation challenges." *International Journal of Applied Engineering and Management Letters (IJAEML)* 3.2 (2019): 1-35.
- [10] Mahapatra, Santosh Kumar, and Jason Anderson. "Languages for learning: a framework for implementing India's multilingual language-in-education policy." *Current Issues in Language Planning* 24.1 (2023): 102-122.
- [11] Varma, Arup, et al. "India's new education policy: a case of indigenous ingenuity contributing to the global knowledge economy?" *Journal of Knowledge Management* 25.10 (2021): 2385-2395.
- [12] Singh, Vijay Kumar. "National Research Foundation (NRF): Importance of Ensuring Outcome-Based Research in India." *Book Chapter in NATIONAL EDUCATION POLICY* (2020).
- [13] Yadav, Meenakshi Sharma, and Manoj Kumar Yadav. "Implicit Impact of English Language Pedagogical Enhancement Policies in Higher Education Under the Indian NEP 2020: Challenges, Curriculum, Approaches, Opportunities, and Implementations." *American Journal of Education and Technology* 1.4 (2023): 1-12.
- [14] Kalyani, Pawan. "An empirical study on NEP 2020 [National Education Policy] with special reference to the future of Indian education system and its effects on the Stakeholders." *Journal of Management Engineering and Information Technology* 7.5 (2020): 1-17.
- [15] Ranjan, Sahoo Pratyusha. "Reimagining the Role of Science Education in Development of 21st Century Learning Skills with Reference to NEP 2020." (2021): 161-168.
- [16] Aithal, P. S., and Shubhrajyotsna Aithal. "Analysis of the Indian National Education Policy 2020 towards achieving its objectives." *International Journal of Management, Technology, and Social Sciences (IJMTS)* 5.2 (2020): 19-41.
- [17] SAC, Fr Carlos Luis. "NEP 2020: Challenges before Mission of Gender and Social Equity." *Future of Media Education* (2021): 359.
- [18] Umachagi, Ashok Erappa, and R. Selvi. "National Education Policy 2020 and Higher Education: A Brief Review." *Sumedha Journal of Management* 11.2 (2022): 19-26.

Galgotia University, Greater Noida, Uttar Pradesh, India.

Age of digitalization and the shifting terrain of communication: A study on utilization and dependency on new age platforms during elections.

Dr. Gurpreet Kaur

Abstract:

This study is focused on analyzing the changing trends in the political communication pattern and its maximum utilization during elections or for other political agendas. With the advancement in the technology and free flow of information on social media platforms, it has become easier to gain and disseminate the information in seconds. Where tradition mode of communication needs lots of arrangements, gatherings and PR, on the other hand, communication and live videos on the new age platforms needs a second to disseminate and gather the attention of the viewer's towards it. Moreover the concept of likes, shares and comments helps in spreading the message much faster than the traditional mode of door to door campaigning and public rallies. Overall the study is focused on analyzing the shift in the political communication with the passage of time and the success stories of the political parties as a result of capturing the vote by sharing the posts.

Key Words: Digitalization, Shifting Terrain, Political Communication, Internet.

Introduction:

The emergence of new media technology in India has restructured the way people access, perceive, explore, and construe the information for development and for entertainment. It has made things easier and faster. It has also increased the impact of media in the formation of perception and making a decision in serious issues, as well as, in spending the spare time as per choice. Under the umbrella of new media technology, social media is playing a significant role in political communication process. It has made interactivity easier and has brought it in reach of a very large number of people. It has become the newest tool for organizations and individuals to reach out to a set of target audiences who interact in the virtual world without any technological, geographical, economic, and political barriers. It has scored over traditional and legacy media in making the voice of the individual count and is considered as a disruptive force in today's world. Social media, is equipped with the ability to share, inform, persuade, and connect individuals and communities to form opinions. It refers to the means of interaction among people in which they exchange and share the information and ideas in virtual space and networks (Ahlqvist et al., 2008). It has allowed interested people to come together and coordinate the social, as well as, political movements. It has also been acting as a tool for active participation in various areas of governance, campaigning, interaction, and activism. New media platforms are mainly comprised of Facebook, Twitter, LinkedIn, Instagram, Blog, YouTube, Google Plus, MySpace, etc. It has been acting as an important tool for activists to promote freedom and democracy. Several claims have been made during the last few years about the origin and the use of social media for political communication. It has been observed that the political communication strategies used for political campaigns during the elections are technology-driven. Observing the role of new media specifically in the field of politics, it has been concluded that the introduction of social media has reframed the political communication. The use of websites, e-mails, SMS's, online advertisements, blogs, WhatsApp, and more commonly, social networking sites i.e. Facebook and Twitter have become an important tool for sharing the content. The data on, "Unique Monthly Visitors" given by eBiz, 2020 has calculated that Facebook has 2,200,000,000 unique monthly visitors and Twitter has 375.000,000 unique monthly visitors in 2020 (Top 15 Best Social Networking sites and Social Apps, 1st, August 2020). Therefore, these figures highlight the popularity and utilization of these two social media platforms in India.

In this digital age, millions of people are using Twitter, Facebook, and other social networking sites to learn about what is happening in and around the world, as traditional outlets have become increasingly less relevant to the digital generation. Arguing on the same issue, Ceil, C. (2011) pointed out that the traditional media and social media boundaries are blurring in India and it has become difficult for the mainstream media organizations to ignore the power of social media. Discussing the role of social media in the political domain, it has also been observed that social media has played a considerable role in online political communication. It has helped in setting an agenda with a purpose to influence the masses on a large scale. As the communication made through hypermedia is more personal, participatory, interactive, and productive, it has brought the politicians, and political parties closer to their potential followers. It has allowed political leaders to communicate faster and reach citizens in a more targeted manner. As a result, the reactions, feedback, conversations, and debates are generated online.

Now a days, all the major political parties have their presence on social media. They maintain their political websites and update their political pages regularly. These websites have detailed information about the activities and programs of the parties, which ultimately gave a clear view of the party's ideology, policies, organization, and activities. In a study conducted by the "IRIS Knowledge Foundation", it has been claimed that results in the next General Elections of India could be decided by the Facebook users making them the newest vote bank (Jha, 2016).

Moreover, when the political parties and the candidates directly connect with potential voters through social media, it gives them the option to like the posts, to share and to comment on the messages and pictures in an interactive manner, hence it has created an element of personalization. However, the role of this phenomenon has increased political engagements and electoral participation. This has not only helped the people to communicate, but has also helped them to exchange information, ideas, and thoughts about the changes that took place in the political landscape. The online conversation has shaped and reshaped the society, and inevitably influenced the user's lifestyle, attitude, and behavior. It has acted in a number of ways, such as promoting the social and political issues for publicity and propaganda, making perceptions, raising the political agendas, and forming opinions.

The growing rate of internet penetration is one of the reasons for the increased access to new-age digital platforms at a large level. As per the records of internet usage by the Internet and Mobile Association of India, in 2001, there were approximately 7 million Internet users in the country. In the year 2015, 40 million Indians were online every day, spending 40-45 hours over the Internet per month. It has also been calculated that 58,000 new users get connected to a social network every day. While analyzing the internet penetration, the data given by IMAI (Internet and Mobile Association of India) in a report named, "Internet in India", revealed that Internet users were 375 million in October 2015, 481 million in December 2017, therefore; an increase of 11.34% over December 2016 had been observed. The urban and rural population of India as per the census of 2011, has reported that out of 455 million urban population, 295 million were using the Internet. As per rural and urban population, in rural India out of 918 million people, 186 million were using the Internet. The internet penetration in urban India in December 2016 was 60.6%, in December 2017 was 64.84%. In June 2018, the internet penetration was 483 million, whereas, in 2019 the penetration was 525.3 million. In 2020 the internet penetration as calculated by March, 31st 2020, reached up-to 564.5 million. The report has further detailed that out of 281 million daily internet users, 62% access the internet daily in the urban areas. Out of 98 million users of rural India, about 53% of the population accesses the internet daily.

As reported by the newspaper Hindustan Times, dated 14th August, 2020, the mobile telecom networks have also played an important role in increasing internet access in India. 3G internet service was first launched in 2008 and 4G in 2012. Between 2013 and 2019, there was a 68% increase

in the number of wireless internet users (from 220 million to 696 million) compared to an 18% increase in the number of wired internet users (from 18 million to 22 million). The share of mobile internet users in total internet users grew from 92% to nearly 97%. The report further discussed that according to TRAI data, the Delhi telecom circle (which includes parts of the national capital territory outside Delhi as well) had 69 internet subscribers per 100 people by the end of 2019. This is the highest among 22 telecom circles in India. Himachal Pradesh and Punjab service areas are at the second and third position in terms of the number of internet subscribers per 100 people. But this figure is as low as 32 in Bihar (including Jharkhand). There are less than 50 internet subscribers per 100 people in at least six telecom circles.

While according to another report by Market Research Agency Kantar IMRB, the internet users in India will reach 601 million by the end of December 2021. The report further described that 97% of internet users use mobile phones as one of the devices to access the internet. Hence, it would not be wrong to say that the gap in the internet access and utilization of the social media as a platform of communication is prevalent, but in the future it is going to devour the markets of legacy media i.e. newspaper, television, and radio, etc.

SOCIAL MEDIA AND POLITICS (A systematic literature review)

It is evident from the past election campaigns that social media has played a significant role in disseminating political information among the online social media users. People not only receive the information, but ask questions through the online platform to clarify their doubts and as a result, the political leaders answer their queries to attract the attention of the users. This exercise initiates a discussion among them and engages more people towards political communication, as well as, towards political parties. For instance, the Gujarat Assembly Elections, 2002 had witnessed effective online political communication. The then Chief Minister of Gujarat, Narendra Modi had effectively used social media to connect with online citizens. Besides being active on Twitter and Facebook, Modi also went online for a live chat on Google plus with netizens. Being online for a live chat, he became the first Indian politician to do so. (Chopra, 2014) Through the social media campaign, he was able to capture the first time voters, the youth, who certainly were more attuned to digital culture. At the same time, the middle class was also quite active on social media. He also connected with the youth because of his style of political campaigning and his social media skills.

A study published in the newspaper, The Tribune dated 2nd May 2018, has described the popularity of the politicians on social networking sites. It has highlighted, „World leader on Facebook“, released by Burson Cohn and Wolfe. The study described the PM of India, Narendra Modi, twice as popular on Facebook as the American President Donald Trump. According to the study, 43.2 million people followed PM Modi on social media platforms especially Facebook, whereas, 23.1 million people followed US President Donald Trump on Twitter. These figures demonstrate the popularity and heavy presence of politicians on social media platforms to make it more effective for political discourses.

In 2008 the effective use of hypermedia was also observed when Barack Obama's election was termed as, 'Facebook Election'. His political campaign; which was known as, the Obama Campaign' utilized the internet and potential of social media to tap the swing voters and particularly the youth vote. In a report by BursonMarsteller, (a communication specialist) dated 11th January 2017, described that, "87 heads of state, 70 Prime Ministers and 55 Foreign Ministers maintained their Facebook pages. Barack Obama was the first leader to open a Facebook page on 14th December, 2007. The report further stated that "social media is a place where the public can have a real conversation about the most important issues; it's a place where one can hear directly from leading politicians". ("The Top Politicians on Social Media-Red Herring", 2017). Whereas, the data given by the website „live

Mint“ in 2019, also revealed the popularity of PM NarendraModi on social media. According to the data, “Prime Minister of India, NarendraModi, who was elected in 2014 was the most followed world leader with over 46 million followers on Facebook, 50 million followers on Twitter, and 30 million followers on Instagram”. (Live Mint, October 13, 2019).

During Delhi Assembly Elections, 2015, the efficacy of social media as a platform to attract voters was also observed. Social media networking sites had played a major role in engaging the social media users. To support the concept of the power of hypermedia, a news in Hindustan Times with the headline: “AAP ahead of BJP, Cong on social media,” had highlighted the utilization of hypermedia in opinion-making and setting the agenda. According to the news, “The statistics available on Facebook pages of all three political parties namely AAP, BJP and Congress, AAP (AamAadmi Party) had the highest user engagement rate. In the case of the AAP national Facebook page, 2,318,115 people liked the page. Out of these, 500713 were talking about the party, taking the engagement rate to 21.6%. More than 7,300,000 people liked the BJP’s (BharatiyaJanata Party) page, but only 562,138 talked about it, taking the engagement rate to 7.6%. The Indian National Congress was liked by 3,547,644 people and 55,496 were people talking about it. The engagement rate in this case was 7.2%. According to AAP members who were managing the Facebook page, they had managed to achieve the target of winning the elections without advertising”. (Hindustan Times, 30th Jan.2015)

The effectiveness of social media platforms was also observed during Bihar Assembly Elections, 2015. The researcher conducted a pilot study on the Bihar Assembly Elections, 2015 to know whether the platform of social media was utilized during the elections or not. The researcher collected the Facebook data of the leading political leaders namely Lalu Prasad Yadav (RJD), Nitish Kumar (JD (U)), and NarendraModi (BJP). The data was collected before and during the elections of Bihar Assembly Elections, 2015. RJD, JD(U) and Congress formed the grand alliance to give competition to BJP. The continuous updates from Nitish Kumar and Lalu Prasad Yadav had acquired the maximum attention of the online users. As per the data collected, the total number of statuses updated before and during the elections by Nitish Kumar was- 56, Lalu Prasad- 69, whereas, NarendraModi updated only 31 statuses. As more the number of statuses, more were the number of comments and therefore, more was the engagement rate of the politicians. The idea of the live chat was also adopted by Nitish Kumar. Out of a total of 243 constituencies, the grand alliance (RJD, JD(U) and Congress) won 190 seats whereas, BJP could win only 53 seats. Hence, it would not be wrong to say that social media/hypermedia has been proved very effective during Bihar Assembly Elections, 2015.

The power of new media platforms has been also examined during the Delhi Assembly Elections, 2020. AAP once again utilized the social media platforms to win the battle of elections. The party used a different online strategy to gain the attention of the voters. The AamAadmi Party hired professionals for online advertisements and focused on age-specific videos, which means different videos for senior citizens and youngsters. Whereas, the opposition political party, BJP focused more on apps and social networking sites for the dissemination of content. In an interview with the newspaper The Hindu, social media and information technology head of AAP, AnkitLal said, “We did Google and YouTube advertisements for the first time and it gave us visibility that was extraordinary for us” (Anand, J. and Babu M. Nikhil, 23rd Feb., 2020). Discussing the other platforms of new media, AnkitLal disclosed that BJP was handling new-age platforms such as share chat and TikTok, but our teams were handling Facebook and Twitter in which we have a strong presence. Therefore, the utilization of Facebook and Twitter during Delhi Assembly Elections 2020 has also predicted the popularity of two sites for the dissemination of political content, as well as, to engage the masses in political communication.

AAP marked its heavy presence on social media with five million followers on Twitter and four million people followed AAP's Facebook page. As a result of this utilization, AAP won 62 seats with 53.6% vote share, whereas, BJP won only 8 seats i.e. 38.5% vote share. (The Hindu, 23rd Feb., 2020)

Hence, these innovations in communication and media have transformed the way India communicates. The book, "Media Shifting Terrain", 2019 by Pamela Philipose, has also described the transformation of media mainly from 2011 to 2015. Starting with 'India Against Corruption' mobilization 2011 and the public protest against the gang rape of Jyoti Pandey in 2012 to Delhi Assembly Elections of 2013 and 2015 along with the General Elections of India in 2014, the author has elaborated the usage of social media by the leading politicians and their presence on the social networking sites. As per the usage of social media in the Indian context, PM Narendra Modi joined Twitter in 2009 and set up his website in February 2005. But in 2002 he made maximum use of Facebook and Google plus for online communication. His political party, the BJP was the first Indian political party to understand the power of social media in 1995. In contrast to this, the Indian National Congress (INC) set up its official website ten years later in 2005. Not only this, Rahul Gandhi had joined Twitter in 2015. Whereas, the Aam Aadmi Party (AAP) had a strong presence on social media and came into existence in 2012. Despite new in the field of politics, AAP was more active on social media in comparison to Congress (Chaturvedi, 2016).

The above discussed three cases of the Assembly Elections had depicted the role and effectiveness of online campaigning and people's participation through new media platforms. This participation and sharing of the political content are instant as there is no gate-keeping process that could break or filter the information. Apart from the above three social media campaigns, many of other social movements and online campaigns have always been part of political communication since the inception of hypermedia. The role of the new-age platforms in politics has also been discussed by the newspaper Hindustan Times in its editorial dated 16th June 2020. The editorial appreciated the digital turn of politics and has explained the innovation in political communication in the digital era. It has discussed that how at the time of "Corona Virus", the BJP has acted as quick to adopt the digital tool to launch a series of virtual rallies. But on the other hand, it should ensure the feedback from the ground. Contrary to it, another article in the newspaper, Hindustan Times dated 17th June 2020 has discussed the fake news posted on social media platforms. The article titled, "Social media killing the democracy" has illustrated that print media is in crisis, TV news has declined and social media with fake news and lies dominates. Therefore, under such a situation there could be no democracy. A democracy survives with the truth and truth depends upon the facts. Hence, one has to be a fact-checker and those who rely on hypermedia platforms for information should be aware of the fact-checking websites that gave the actual picture of the story. With the help of these fact-checking websites, one can differentiate between the real and the virtual world.

In this research paper, the researcher has tried to discuss the issues related to the new media environment national and international level. The major points that have been discussed are the utilization of social media during political communication in democratizing the public sphere and challenging the gate-keeping process of traditional/legacy media. As all political parties need strategies, these strategies now-a-days are mainly boosted up by the hypermedia networking sites which are working as a tool to ensure more vote bank than the opponents.

References:

- Ahlqvist, T., Bäck, A., Halonen, M., & Heinonen, S. (2008). Social Media Roadmaps: Exploring the futures triggered by social media. VTT's Research Information Portal. Retrieved from <https://cris.vtt.fi/en/publications/social-media-roadmaps-exploring-the-futures-triggered-by-social-m>.
- Anand J. and Babu M. Nikhil. (2020). How AAP Won the Social Media Battle in Delhi Polls. The Hindu dated 23rd February, 2020. Retrieved from <https://www.thehindu.com/news/cities/Delhi/how-aap-won-the-social-media-battle-in-delhi-polls/article30892667.ece>
- Ceil, C. (2011). The Role of Old Media in New Communication Environment. SSRN Electronic Journal. Retrieved from <https://doi.org/10.2139/ssrn.1884906>
- Chaturvedi, S. (2016). I Am a Troll: Inside the Secret World of BJP's Digital Army (1st ed.). Juggernaut. p.45.
- Jha, P. (2016). Facebook users could swing the results in 160 Lok Sabha Constituencies. The Hindu. Retrieved from <https://www.thehindu.com/news/national/facebook-users-could-swing-the-results-in-160-lok-sabha-constituencies/article4607060.ece>.

Assistant Professor in Journalism

Chandigarh University, Mohali PB

Life skills: A Key of Sustainable Development and Global well being

Dr Munmun Sharma

Abstract

In the rapidly evolving landscape of the 21st century, where technological advancements and global challenges coexist in a delicate balance, life skills have emerged as a critical determinant of individual success and collective progress. With sustainability and global well-being being top priorities for many governments, institutions, and citizens, it is essential to understand how equipping individuals with the right life skills can pave the way for a more resilient, adaptive, and harmonious global society. This introduction delves deep into the intricacies of life skills, its connection with sustainable development, and its broader implications for worldwide well-being. The term 'life skills' might evoke images of basic literacy or numeracy in many minds. However, it represents a vast array of competencies and abilities that empower individuals to face the ever-growing challenges and complexities of our times. These range from cognitive abilities like critical thinking and problem-solving to soft skills such as emotional intelligence, communication, and interpersonal skills. In essence, life skills enable individuals to function effectively within their personal and professional environments, adapting and responding to various situations constructively and productively. At the heart of sustainable development lies the notion of meeting the needs of the present without compromising the ability of future generations to meet their own. This vision is about the environment and encompasses economic and social dimensions. For actual sustainable development, societies must foster a population that can think critically, communicate effectively, collaborate with diverse groups, and adapt to an ever-changing world. This is precisely where life skills play a pivotal role.

Keywords: Sustainable Development, Global, UNESCO, WHO, ILO

Introduction

Indian culture is Vedic culture. Its origin is hidden in the Vedas only. Our culture is the gift of knowledge and science of sages and Maharishis, which has always made the human race aware about the importance of nature, the earth and its protection for the welfare of the living beings.

The Vedas contain several verses that support environmental sustainability and emphasise the importance of living in harmony with nature. Here are a few examples:

1. Rigveda 10.191.2:

"Do not harm the environment or the waters, nor your fellow beings; work unselfishly for the welfare of all."

2. Yajurveda 36.18:

"Let us protect the earth, our mother, from all directions, so that she may bestow on us the finest food and abundance."

3. Atharvaveda 12.1.1:

"The earth is my mother, and I am her child. May the waters remain fresh, may the herbs be nourishing, and may the forests be full of life."

These verses and others in the Vedas reflect the ancient Indian understanding of the interconnectedness of all life and the responsibility of humans to care for the environment. They promote sustainable practices, respect for the natural world, and the idea that humans should act as stewards of the Earth. These teachings continue to inspire sustainable living in modern Hinduism and beyond.

But the sons of Mother Earth, with their selfish attitude, in the name of economic development and expansionism, have always created an imbalance which poses a threat not only to the earth and sky but to all living beings.

Some such threats are being reflected in the form of climate change, biodiversity loss, plastic waste, draught and water scarcity, resource depletion, deforestation, international tension and conflict i. e. conflict in Ukraine, the war in Afghanistan, political instability in Lebanon, the Rohingya crisis in Myanmar and the conflict in Ethiopia, use of Bio and Nuclear Weapons, Pandemic, Population Growth, Rapid Urbanization, Income Inequality, Religious Extremism Jihad, Dependency on Chemicals and Pesticides for Agriculture, Socially Irresponsible Business Practices etc.

It is written in Shrimad Bhagwat Geeta that there is no such problem which cannot be solved by everyone together.

And the solutions to these problems are becoming visible in various campaigns at the national and international level in the form of an agenda of sustainable development.

In 2015, the United Nation member states shared the blueprint for peace and prosperity for people and the planet now and into the future as the 2030 agenda for sustainable development.

The prolonged Aspire of unsustainable and imbalance development the more severe its consequences would be that is why we need to take action now.

Therefore, the research done in the field of sustainable development was reviewed by the author, who is keen to select the appropriate option for sustainable development, which can be attempted in the areas necessary for sustainable development and the efforts made in this direction emerged as essential skills for living a human life i.e. Life skills.

Objective of Paper

To know what sustainable development is and why the different organisations talking about it needs.

Examine the relationship between sustainable development and life skills.

Literature Review: -

Numerous research studies and reports have concluded that life skills are crucial for sustainable development. Here are some key research findings and publications that highlight the importance of life skills:

1. United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization (UNESCO): UNESCO emphasizes the significance of life skills education in its reports on Education for Sustainable Development (ESD). These reports highlight the role of life skills in empowering individuals to address global challenges.
2. World Health Organization (WHO): WHO's research on life skills education for health promotion underscores the importance of teaching life skills, including decision-making, problem-solving, and interpersonal skills, to improve health outcomes and promote sustainable behaviours.
3. United Nations Development Programme (UNDP): UNDP's reports on human development emphasize the role of life skills in enhancing people's capabilities and choices, contributing to sustainable human development.
4. OECD (Organisation for Economic Co-operation and Development): OECD's research on skills for sustainable well-being highlights the relevance of life skills such as critical thinking, creativity, and social skills for achieving higher levels of well-being and sustainable development.
5. World Economic Forum (WEF): The WEF's "Future of Jobs" reports stress the importance of non-cognitive skills, including problem-solving, emotional intelligence, and cognitive flexibility, which are closely related to life skills, in preparing the workforce for the challenges of the future.
6. International Labour Organization (ILO): ILO's research on skills development and employability emphasizes that life skills, such as communication, teamwork, and adaptability, are essential for improving employability and promoting sustainable economic growth.
7. Academic Research: Numerous academic studies and articles have explored the relationship between life skills development and sustainable outcomes in various contexts, including education, health, and environmental sustainability.

These research findings collectively support the idea that life skills are valuable for individual well-being and play a critical role in addressing global challenges and advancing sustainable development goals. Ultimately, these skills empower individuals to lead fulfilling lives, make responsible choices and contribute to their communities' overall well-being and sustainable development.

Research Methodology

The study uses a qualitative methodology such as content analysis to investigate the relationship between sustainable development and life skills.

Interpretation

To know what sustainable development is and why the different organisations talking about it needs.

Sustainable development refers to meeting the needs of the present generation without compromising the ability of future generations to meet their own needs. It is a holistic approach

that aims to integrate economic, social, and environmental aspects, ensuring long-term well-being for people and the planet.

Sustainable development is important for humans for several reasons:

1. **Environmental Stewardship:** By adopting sustainable practices, we can protect and preserve our natural resources, ecosystems, and biodiversity for the benefit of present and future generations.
2. **Social Equity:** Sustainable development aims to eradicate poverty, reduce inequalities, and ensure equal access to education, healthcare, and opportunities for all. It emphasizes empowering marginalized and vulnerable populations, promoting social cohesion and well-being.
3. **Economic Prosperity:** Sustainable development recognizes that economic growth must be sustainable and inclusive. It encourages responsible consumption and production patterns, innovation, and job creation in green industries. It fosters a more resilient and diversified economy that benefits individuals, communities, and nations.
4. **Resilience and Adaptation:** Sustainable development recognizes the importance of building resilience to global challenges such as climate change, natural disasters, and pandemics. By investing in sustainable practices and infrastructure, we can better adapt to these challenges and mitigate their impacts on human lives and livelihoods.
5. **Interconnectedness:** Sustainable development acknowledges the interconnectedness of various social, economic, and environmental systems. It promotes integrated approaches, collaboration, and partnerships across sectors and stakeholders to address complex global issues effectively.

In summary, by adopting sustainable practices, we can create a more prosperous, equitable, and resilient future for ourselves and future generations.

To Examine the relationship between sustainable development and life skills.

Life skills are essential for sustainable development as they empower individuals to navigate through various challenges and make informed decisions. These skills are valuable in

personal, professional, and social contexts. Some examples of life skills include critical thinking, problem-solving, communication, empathy, resilience, creativity, and digital literacy. By developing these skills, individuals are better equipped to adapt to changes, contribute positively to society, and achieve long-term sustainability.

Life skills and sustainable development are closely connected and complement each other in several ways. Here's the relation between life skills and sustainable development:

1. **Empowerment:** Life skills provide individuals with the knowledge, attitudes, and skills necessary to act independently and make informed decisions for their sustainable development.

2. **Problem-solving:** Life skills such as critical thinking, creativity, and decision-making enable individuals to identify and address challenges related to sustainable development, such as environmental sustainability, social equity, and economic development.

3. **Collaboration:** Skills like communication, teamwork, and empathy are essential for fostering collaboration among individuals and communities to promote and achieve sustainable development goals.

4. **Education:** Life skills are often integrated into education systems to equip individuals with the necessary knowledge and skills for sustainable development, including environmental literacy, financial literacy, and social responsibility.

5. **Resilience:** Life skills like adaptability, stress management, and resilience help individuals cope with the dynamic and changing nature of sustainable development challenges, including climate change, resource depletion, and social inequalities.

6. **Critical Thinking:** Life skills like critical thinking enable individuals to analyze and evaluate information, question assumptions, and make informed decisions. This is essential for understanding the complex and interconnected nature of sustainability challenges and finding innovative solutions.

7. **Responsible Citizenship:** Sustainable development requires active participation and responsible citizenship. Life skills like empathy, social responsibility, and ethical decision-making foster a sense of global citizenship, encouraging individuals to make choices that consider the well-being of others and the environment.

8. **Environmental Awareness:** Life skills promote environmental awareness and responsible behaviour towards nature. Skills like environmental literacy, ecological thinking, and sustainability consciousness help individuals understand the impact of their actions on the environment and take steps towards reducing their ecological footprint.

Overall, life skills play a crucial role in facilitating individual participation, empowerment, and collective action towards achieving sustainable development at personal, community, and global levels.

Conclusion

By developing and nurturing life skills, individuals can cultivate a sustainable development mindset. This mindset involves understanding the broader social, economic, and environmental contexts, actively engaging in sustainable practices, and working towards a more just, equitable, and environmentally conscious world. Ultimately, these skills empower individuals to lead fulfilling lives, make responsible choices, and contribute to their communities' overall well-being and sustainable development.

References

1. Al-Rashid, H. (2018). Empowering Communities through Life Skills. Riyadh: Desert Publications. pp. 105-121.
2. Adelaja, F. (2019). Africa's Rise through Life Skills. Lagos: African Unity Press. pp. 68-85
3. Brown, T. (2020). Modern Life Skills for a Sustainable World. Chicago: Midwest Press. pp. 39-54.
4. Chen, L. (2021). Life Skills in Asian Contexts. Shanghai: East Asia Publishing. pp. 123-138.
5. D'Souza, M. (2017). Life Skills: Building the Foundations for a Sustainable Future. Mumbai: Indian Ocean Publishing. pp. 10-29.
6. Fernandes, G. (2019). The Role of Education in Sustainable Well-being. Rio de Janeiro: Amazon Press. pp. 200-215.
7. Johannsen, W. (2020). Sustainable Skills for a Modern World. Berlin: European Scholars Publishing. pp. 60-80.
8. Karim, A. (2018). Empowering Youth through Life Skills. Cairo: Nile Publications. pp. 77-93.
9. Lee, K. (2021). The Life Skills Revolution. Seoul: Korean Academic Press. pp. 145-162.
10. Mathews, I. (2019). Learning Life Skills for a Better Tomorrow. Toronto: Maple Press. pp. 5-20.
11. Nguyen, T. (2022). Global Well-being and the Role of Life Skills. Sydney: Oceanic Publications. pp. 49-67.
12. O'Connor, B. (2017). Education for Sustainable Futures. Dublin: Irish Academic Press. pp. 113-127.
13. Patel, R. (2020). Nurturing Life Skills for Well-being. New Delhi: Sage Publications. pp. 34-58.
14. Rodriguez, L. (2019). Sustainability through Skills. London: Green World Publishing. pp. 89-102.
15. Smith, J. (2018). Life Skills and Global Development. New York: Academic Press. pp. 23-45.

Faculty of Education

Mohanlal Sukhadia University, Udaipur (Raj)

Obliterating differences: understanding mahasweta devi's after kurukshetra through bakhtinian lens

Abhijit Seal

Abstract

This article examines the story 'Five Women', in Mahasweta Devi's book *After Kurukshetra*, in the light of Carnavalesque literature proposed by Mikhail Bakhtin. This article examines the story 'Five Women', in the book *After Kurukshetra* (2005) by Carnival theory of literature deals with serio-comic texts. A Bakhtinian analysis of the story allows the reader to inspect the features of carnival literature proposed by Bakhtin in his pivotal works "Rabelais and His World" (1984) and "Problems of Dostoevsky's Poetics" (1984). The features of carnival literature such as suspension of hierarchical structures, split between official and unofficial and overthrow of the oppressive social structure, new mode of the interrelationship between individual, and the presence of multiple and independent languages which oppresses monologism are analysed in the light of the story. Thus, this paper will re-investigate the situation of carnival square after the Great war of Kurukshetra as depicted in Devi's text *After Kurukshetra* within the Bakhtinian framework.

Keywords: Carnival, debasing, Dialogic, Monologic, Heteroglossia

Introduction

Mikhail Bakhtin has been subjected to many scholarly discussions on his affinity towards Russian Formalism, his eschewal from the same as well as Marxism and Leninism, his differences on the theory of language from that of Chomsky and others, his affinity towards dialogism, polyphony, and Carnavalesque that eventually became his main proponents in the literary criticism. Bakhtin addresses various statuses in the literary, social, political, and religious scenarios. Robert Stam in his article titled "Mikhail Bakhtin and Left Cultural Critique" counts multiple Bakhtin: "there is Bakhtin the revolutionary, Bakhtin the Marxist, Bakhtin the anti-Stanlist, Bakhtin the populist, and Bakhtin the crypto-Christian" (Stam 259). He continues further mentioning the left and liberal readings on Bakhtin by eminent scholars like Frederic Jameson, Terry Eagleton, Tony Bennet, Michael Holoquist, Katrina Clark, and Wayne Booth to mention a few. Apart from these descriptions on Bakhtin, there emerged a feminist view of the Bakhtinian theory. What makes this feminist view of his theories more astounding is that he was hardly spoken on the feminism as such yet Carnival and grotesque realism. This article is an attempt to scrutinize the "Annihilation/ obliteration of differences" found in *After Kurukshetra* by Mahasweta Devi, a prominent Indian author. This article argues that the concepts of Carnival and grotesque realism found in *After Kurukshetra* set new concepts of unsung heroines of Mahabharata. Further, it studies the stories based on the epic Mahabharata translated by Anjum Katyal. This collection of stories brings before the readers the unexpected alleys and narration that are strange toward the traditional narrative style of Mahabharata. These stories are a paradigm shift in the portrayal of Mahabharata's characters we have had been seeing since it began to be read. This collection consists of three stories such as 'Kunti, Nishadin, and Souvali. 'The Five Women' ('Panchakanya')- is a powerful portrayal of five women namely- Godhumi, Gomati, Yamuna, Vistata, and Vipasha- from the outskirts who accompanied their husbands, waging war on either side for the last eighteen days. effect of the depiction of those women characters for an alternative view on Mahabharata. This article argues that the features of carnival literature such as debasing suspension of hierarchical structures, split between the official and unofficial and overthrow of the oppressive social structures are present in the text in various ways. This in a way challenges the single homogeneity and unity of the epic Mahabharata to propose that Indian ethos is socio-cultural diversity.

Mahasweta Devi has contributed to the feminist discourses through her literary career. She has many books to her credits and all that are intersections of vital contemporary questions of politics, gender, and class. She is considered to be a socially committed writer hailing from Bengal and later translated her works in English and other languages. Her contribution to the literary and cultural history of India is notable. After *Kurukshetra* is a collection of three They have been witnessing such a horrendous war in their lifetime and so dried their tears for their dead husbands who are in-service of Pandavas as foot soldiers. As they are about to return, they were called in by Madraja, head dasi of the royal women's quarters. She was out looking for the recruit to wait over Uttara, the widow of Abhimanyu son of Arjuna. The five women did not accept the invitation to be dasis (slaves), yet accompanied Madraja on a condition of being companions to Uttara. They stayed with her in the royal court, nursing Uttara and her son to a certain period and returned to their village to carry out their lives. This story can be read against the theories of Carnival and heteroglossia that ipso facto includes dialogism proposed by Bakhtin.

The Concept of Carnavalesque Literature

Carnavalesque as a theory was developed by Bakhtin in his works "Rabelais and His World" (1984) and "Problems of Dostoevsky's Poetics" (1984). The concept is "defined as the transposition into art the spirit of festive which offer the people brief entry into a symbolic sphere of utopian freedom" (Bakhtin 275). In his book "Carnivalizing Difference: Bakhtin and the Other", Peter I Barta explains the two concepts that predominate the term Carnival. At first, the carnival is a human activity staged in the public, market place, fairs, and celebrations. The second is the use of the concept of Carnival in the literature both in the contemporary and medieval literature (Barta, et al. 55). Bakhtin refers to the spirit of carnival as:

"a pageant without footlights and a division into performers and spectators ... its participants do not watch but, live in it", with its suspension of "hierarchical structure and all the forms of terror, reverence, piety, and etiquette connected with it" (Bakhtin 122).

These two concepts visualize an elemental split between official and unofficial. The important approach adopted here is a parody, by mocking the language of official discourse by muting the entire ideological authority of the official. Mikita Brottman in her article "Bakhtin and Popular Culture" explains some characteristic features of Carnival. According to her, during the carnival, people enter into familiar contact with other people since there cannot be hierarchical barriers that prevent people to enter into the sphere of the carnival. Secondly, people lose the seriousness and reveal themselves eccentrically. The third is the foremost among them as it profanes the whole system of dominancy and hierarchy (Brottman 236). In short, "carnival is the oppositional culture of the oppressed, the official world as seen from below, not mere disruption of etiquette but the symbolic, anticipatory overthrow of the oppressive social structures" (Bakhtin 276).

Thus, carnival stands against the authority of official culture, tries to uproot main authority through the unofficial celebrations and embraces the unity-in-diversity and the polyphony. In short, according to Bakhtin, carnival literature includes eccentricity, free and familiar contact between people, carnivalistic misalliances, profanation, mock crowning, and subsequent de-crowning, the pathos of shifts and changes, joyful relativity, and parody.

The carnivalisation of literature happens by the presence of multiple and independent languages, which opposes monologism. Bakhtin opines that the epic and high classical genres are monologic and composed in a single voice. This single voicedness is against the freedom in a carnival where everyone has a voice. According to Bakhtin, in his book *Problems of Dostoevsky's Poetics*, the carnival feature is presented in the novel is on "the plane of the present day" that is familiar with the present-day living contemporaries. This also shapes the representation of the past that speaks and

acts in a present time zone as “open-ended present in the realm of serio-comical” (Bakhtin 108) and with certain radical artistic changes. The second implication of the carnival literature is that the “genres of the serio-comical do not depend on the legend”, instead, they depend on critical, free invention, and completely liberated from the legend that results in a revolution in the history of literary image. On third, this deliberately includes “multi-styled and hetero-voiced” narration against the stylistic unity and monologic features of the epic or tragedy. They also “mix up high and low, serious and comic” elements in the narration (Bakhtin 108). In carnival literature, life is depicted as a “life turned inside out,” “the reverse side of the world” (Bakhtin 122). Bakhtin also reminds that,

“Carnival is the place for working out, in a concretely sensuous, half-real and half-play-acted form, a new mode of the interrelationship between individuals, counterposed to the all-powerful socio-hierarchical relationships of non-carnival life. The behaviour, gesture, and discourse of a person are freed from the authority of all hierarchical positions (social estate, rank, age, property) defining them totally in non-carnival life” (Bakhtin 123).

Analysis and Discussion

These concepts of the carnival are found in the fictional retelling of the epic Mahabharata by Mahasweta Devi’s *After Kurukshetra*. Obliterating Differences in *After Kurukshetra* by Mahasweta Devi stands against the monologic narration of epic by her depiction of characters in the short story, *The five Women*. She brings in the annihilation of differences by way of dialogics that promote disruption and critique of dominant ideology proposed by the epic Mahabharata. While Mahabharata describes a monologic ideology, the stories in *After Kurukshetra* portray the reversal of the same. The sociological idea of the then patriarchal society disrupted in the dialogic narration of the story. Devi positions the upper-class women of “Rajavrita” as a continuum of male-dominated single voice. The women in *rajavrita* are not independent compared to the women in “*jnanavritta*”.

The story ‘Five Women’ begins with the monologic epic notion of the ferocious war as “The dharmayudha”. This usage of the popular term Dharmayudha is challenged in the course of narration through critiquing the official notions and teachings proposed in the epic Mahabharata. The war brought the death of both royal people and the foot soldiers brought to shield the chariot-mounted heroes. The protagonists are five women who were waiting at the outskirts of the capital city waiting for the funeral fire of their husbands to be extinguished. As they go back to their native villages to build up new lives, they were recruited to the royal court. The situations of the royal quarters are not different. There are many widows, stripped of the luxury they had been enjoying, began to live the ceremonial widowhood. The disruptive moment takes place in the story as the five women are recruited into the royal quarters of the highborn. The epic has unity and homogeneity underlined in its narrative style- the single consciousness. Mahasweta Devi challenges this singularity by inserting the carnival theory of debasing and splitting of official and unofficial. The authorial consciousness is transcended to the consciousness of the hero. The imperative statement against the Dharmayudha comes from the low stratum of the people, especially from the women, who came from the outcast village to wait for their husbands waging in the war.

They could not perceive this as a righteous war as mentioned by one of the women. One of the women questions:

“Disaster? What disaster? Huh, old woman? Was this some natural calamity? So many great kings join in a war between brothers. Some choose one side, some cross over the other. It wasn’t just brother slaughtering brother. We know of quarrels- jealousies- rivalries too. But such a war for just a throne? This, a holy war? A righteous war? Just call it a war of greed! (Devi 3)

With this single statement from the lower stratum, the official statement about the war is annihilated. This is also an example of the move from monologic to dialogic authorship,

where the author frees her characters to disagree even to the author herself. Mahasweta Devi, as mentioned above, began the story with the traditional concept of “Dharmayudha” which in turn annihilated by the disagreement and unmerged voice of the character.

As the story moves ahead, a radical debasing of the hierarchical system is nullified by the voice of the hero. These five women were recruited for a short period as the basis of the royal court. But in fact, the invitation to be Dasis to the queen was at once rejected by the low cast women from the village. They say,

“We refuse to serve as dasis, to live as dasis” (Devi 4)

This negation was determined and was new to the then existing social system. Mahasweta Devi uses her characters to annihilate the existing homogenous belief system by counter-posing independent dialogues through the five women. It was Godhumi who debases the existing religious belief of men dying at war go directly to the divyalok (heavenly abode). “Godhumi says, No chariots came down from divyalok. They did not go to heaven. The foot soldiers died fighting in the very same dharmayudha. But no funeral rites were held for their souls” (Devi 18). This frankness in front of the official theory of the dharmayudha debases the very philosophy nurtured around the war. They are unable to comprehend the dharmayudha theory of war.

Though the royal women use war theories that “All those who give their lives to the dharmayudha will attain heaven, girls” (Devi 25) does not cover the hypocrisy of the war theory and sugarcoat their justification of war.

Mahasweta Devi depicts another episode of cultural practices. She depicts the cultural practices of marrying more than one woman. Godhumi, one of the five women, sarcastically mentions the mothers-in-law of Uttara. “Godhumi rests a finger on her cheek and wonders aloud, So many mothers-in-law! How d’you keep count?” (Devi 5). The low cast people usually marry only one woman; they are at surprise about these practices. These high-class women, once they are widows, cannot marry again. They have to live in the court with certain rules. The first thing these widows were taught on how to live as a widow. The author describes it as:

“The Acharyas are busy instructing them in the rigorous rules of widowhood. Stunned with grief, the young women do as they are told” (Devi 3).

Devi emphasizes the role of patriarchal hegemony plays in the lives of the young widows of the royal family. The rajavrita women could not do anything against the traditionalistic imposition of rituals. Thus, Devi brings the oppositional culture of the oppressed here in the context of cultural differences between ‘rajavrita’ and ‘jnanavritta’. Bakhtin rightly points out this situation as;

“All things that were once self-enclosed, disunified, distanced from one another by a non-carnivalistic hierarchical worldview are drawn into carnivalistic contacts and combinations. Carnival brings together, unifies, weds, and combines the sacred with the profane, the lofty with the low, the great with the insignificant, the wise with the stupid” (Bakhtin 123)

Carnival literature includes, as mentioned by Bakhtin, the joyful relativity of the characters depicted in the text. Though the story ‘Five Women’ begins with a description of a serious situation of war, the women victims, especially the five women who are appointed as dasis to the rajavrita women, in a short period regain the playfulness of their lives. They indulge in the normal activities of lives, engage in solving riddles to forget the trials of the lives and “the women spread out their wet cloth in the sun. They dry their hair, sit together and talk” (Devi 7). Their silly talks and solving riddles bring happiness in the lives of the high born.

“The sound of Uttara’s laughter brings Subhadra such relief!” (Devi 6).

Another feature to examine is the new form of inter-relationship between individuals, counter-posed to the all-powerful, socio-hierarchical relationship of carnival life. The epic narration clears with many instances of the hierarchical distinction prevailing in the society during its composition period. There are exceptions yet, the imposing characteristics of the then society are discrimination and division between the high born and low born. Traditions and religious laws were used to impose such practices among society. Being these are the monologic reality of the epic narration, Mahasweta Devi consciously let her characters of the upper caste and lower caste to mingle with easily and freely. The characters use their consciousness and freedom to transcend those restrictions of the hegemonic traditions bound up in the law and traditions. Their inclusion in the royal court subvert the class discrimination as in the carnival. The official differences are annihilated; there is no difference between the employer and employee, queen and servants, etc. "In time, they are inseparable" (Devi 5).

Uttara, whom these five women are serving, became light, free and easy since these five women became her companions. While theorizing on the carnival, Bakhtin mentions one of the important features found in the carnival. He says "All distance between people is suspended, and a special carnival category goes into effect: free and familiar contact among people. This is a very important aspect of a carnival sense of the world". The non-carnival life that is official and law-bound are disappeared, hierarchical statuses are suspended. The result was the new form of relationship formed in the carnival square that is the royal court. The differentiation between queen and the maids paved way for inseparable companionship which is a form of "carnival gesticulation" (Bakhtin 122).

This, Bakhtin calls heteroglossia, is found in the novel rather than in the epic. Thus, carnival is the interplay between official and unofficial, monological and dialogical.

Dialogism by nature emphasizes pluralism. Bakhtinian dialogism employed in the analysis of literary works and went past to the literature purely in terms of the multiplicity of consciousness. The concept of dialogism consists of the idea that everything that is uttered has a response either in the past or in the future. It defies a finalized completeness and passes towards the answer in the future. This points out towards "intertextuality", a term introduced by Julia Kristeva, in her translation of Bakhtin's concept of dialogism. According to Robert Starn:

"intertextuality or dialogism refers to the open-ended possibilities generated by all the discursive practices of a culture, the entire matrix of communicative utterances within which the artistic text is situated, and which reach the text not only through recognizable influences but also through a subtle process of dissemination" ("Intertextuality, Dialogism, and Sliding Signifiers"). In short, every dialogue emerges as an echo and response to the already uttered word.

Dialogism as a literary reading includes unfinalizability, polyphony, equal interaction among characters, readers and authors, and future response to the utterances. His emphasis on the dialogic concept of the literature results in the articulation of truth as opposed to the official monologism.

"Truth is not born nor is it to be found inside the head of a person, it is born between people collectively searching for truth, in the process of their dialogic interaction" (Gardiner 110).

This espouses distinguishing features of dialogism in the literary theory of Bakhtin. Further dialogism presupposes another Bakhtinian term "heteroglossia" as its analytical tool. The literary meaning of the term is "different speeches", introduces the conflict between different voices and ways in which communication happens in a national language. Such "different speeches" found in the novel according to Bakhtin. These different speeches or heteroglossia are conceptualizes the world in word, contradict each other, supplement one another, and interrelated mutually. This contradiction, in turn, refers to the split between the official and unofficial and overthrow of the oppressive structures. For the rajavrita women, everything is bound in the official directives. They

see life through the laws framed for them and discard what has been taught by nature. It is in this state of life, the split of official and unofficial happens. Their assertion about their future is contradictory to that of the royal court. These women have their independent language which oppresses the monologism and overthrow the oppressive social structures;

Uttara asks, why do you have to go?

Godhumi says, we have to get married. Get married? But you're . . .

. . .

The five women folded their hands. When we were widowed, we marry our brothers-in-law. That is our custom in our jnanavritta community. . .

Life wants that as well, Arya Subhadra! Respected Majesties!

As long as there

is life, that life demands fulfillment. Our widows remarry, are respected by their families. They work alongside their husbands cultivating the land, harvesting and storing the crop. They never deny the demands of life to exist as a mere shadowy ghost, shrouded in silence. Once we had husbands, now we don't. Crying won't bring them back to life. Also, our husbands fought and died in the king's war. No divyalok for them. That's only for the rajavritta

(Devi 25).

These unmerged voices of five women of jnanavritta challenge the rajavritta women and their claims of war. Unheard of such arguments, the rajavritta women have nothing to reply. These five women are conscious and strong about their vision of life and adhere to the laws of nature rather than those oppressive laws demeaning the status of the women.

Remarriage is unknown to the royal court women, celebrations and laughter are suspended from their lives. But the case is not the same for these women from the village. They are ready to take up the lives along with them, remarry and bear children, create life as nature teaches them. They are also sure that the projected divyaloka (heavenly abode) is not for their husbands but for rajavritta. This also topples the attempts to pacify and justify the war. This comes clear as Godhumi rejects the idea of dharmayudha. She says,

“This is not our dharmayudha. Brother kills brother, uncles kill nephews, shishya kills guru. It may be your idea of dharma, it's not ours” (Devi 26).

These statements become debasing of the existing ideas of war and at the same time an example of the independent language of the character that oppresses monologism.

Conclusion

Thus, summarising the carnivalesque discussion on the short story 'Five Women', it can be said that that text under study de-privilege the canonical text, Mahabharata. The epic narration might not have thought of such free authorial voice and consciousness along with the heroes' voices and consciousness that could form a contemporary retelling of the story. The Bakhtinian discourse of the story reveals the author's resistance to the authority of the canonical text as well as to the cultural, political and religious traditions and laws. Even though carnival presupposes much of comic reality, the reading of the story 'Five Women' uses the gruesome royal court filled with widows and the burning battlefield as its carnival square. It is not the only comical element that fit the carnival literature but also the serious and gruesome contexts. The free and independent dialogues of the heroes at the face of the high born women debase the official theories and structures of the cultural and religious homogeneity. In short, the reader can find the inclusion of fantasy and imagination while an equal amount of rejection of homogeneity and admission of the lower stratum of the society.

The difference between the official and unofficial, hierarchy and non-hierarchy is annihilated and brought the possibility of a new model of the interrelationship between individuals. This retelling of the episode from the Mahabharata coloured with imagination and contemporary voices demands an affirmation of plurality and diversity both in social and cultural practices.

Works Cited

- Bakhtin, Mikhail. Problems of Dostoevsky's Poetics. Translated by Caryl Emerson, University of Minnesota Press, 1984.
- Barta, Peter I., et al. Carnivalizing Difference: Bakhtin and the Other. Routledge, 2001.
- Brottman, Mikita. "Bakhtin and Popular Culture." Bakhtin and his World. edited by Michael Holquist. Routledge, 2002, pp. 236.
- Devi, Mahasweta. After Kurukshetra. Seagull Books, 2005.
- Gardiner, Michael, editor. Mikhail Bakhtin, Volume 2: Sage Masters of Modern Social Thought. 1st ed., Sage Publications Ltd, 2003.
- Intertextuality, Dialogism, and Sliding Signifiers. CDL, www.publishing.cdlib.org/ucpressebooks/view?doId=ft4h4nb22p;query=art;brand=ucpress. Accessed 19 June 2023.
- Stam, Robert. "Mikhail Bakhtin and Left Cultural Critique." Postmodernism and its Discontents, edited by E. Ann Kaplan. New York University Press, 1989, pp. 259.

**Assistant Professor,
Department of English
Pragjyotish College, Guwahati, Assam, India**

Digital Transformation of Higher Education in India

Dr. Jasdeep Kaur¹

Dr. Anupreet Kaur Mokha²

Abstract:

Digitalisation has been the buzzword in education for the past few years. It is a term that has been used to describe how schools and universities are becoming more technologically advanced and adopting new technologies to improve teaching and learning. Through this article, an effort has been made to comprehend and analyse some of the significant ways that India's higher education is evolving as a result of the digital transformation. Additionally, it sheds light on the necessity of this transformation, the difficulties it presents, and the initiatives taken by the Indian government to aid this transformation.

Keywords: Digitalization, Higher Education, Digitization of higher education, Digital education, Higher education and COVID-19.

Introduction:

The growth of a stable and civilized society depends heavily on education, which also helps people develop their personalities and refine their talents, making them more knowledgeable, competent, and skilled. Globalization has been accompanied by the emergence of a flow of information, knowledge, technology, and people which has impacted all sectors of economy including education sector. Education is changing from a knowledge-transfer approach to a collaborative, active, self-directed, and engaging model due to technology and with this, the digitalization of higher education is also accelerating. India's education industry has undergone a digital transition, and new methodologies have been created using various technology. The use of technology has altered the educational landscape, substituted more contemporary teaching and learning techniques for more traditional ones. In India, digital learning first appeared in 2002–2003 as a way to meet the demands of a rapidly changing world and to prepare students to meet high international standards. Since the traditional, classroom-based learning model has undergone major change, it is now crucial to include technology into classroom instruction particularly after Covid-19. The pandemic presented higher education with unimaginable challenges around the world, and it was at this point that the value of digital and virtual media for the education sector became clear.

Objectives of the Research

- To provide an overview of the digital transformation landscape in higher education in India.
- To explore the rationale behind the shift towards digitalization in higher education.
- To find the various factors propelling the adoption of digital technologies in higher education.
- To identify the different digital initiatives of the Government of India
- To discuss the challenges and obstacles faced in the process of digitizing higher education.

Methodology:

The research methodology employed for this study is based on a descriptive method of data analysis, utilizing secondary sources to gather relevant information. The primary focus is on presenting a comprehensive overview and analysis of the subject matter. The data for this study has been

exclusively drawn from secondary sources. These encompass a diverse range of materials, including written documents, books, scholarly journals, online articles, and information obtained from internet tools. Government webpages and websites have been particularly instrumental in sourcing relevant data pertaining to digital initiatives in higher education.

Why Digitalization in Higher Education?

The modes of instruction used in higher education have changed over the past decade and they are no longer restricted to traditional chalk and talk approaches. Instead, a digital transformation—which is any form of technology that enables them to become more productive, efficient, and effective—is currently under way. This is accomplished by removing time and space-related obstacles to education and increasing a student's access to high-quality instruction (“Digital Transformation of Higher Education in 2023(+examples)”, 2022). There may be few people that continue to use the traditional methods, but it is now rare for lecturers to conduct their lectures without utilizing contemporary technologies. Websites, e-books, social media and online communities, webinars, podcasts, microblogging, artificial intelligence, virtual reality, augmented reality, and cloud computing are just a few of the many digital resources available. Alongside that are learning management systems (LMS), big data for analysis, insight, and forecasts, as well as online courses and universities.

The generation of today is getting ready to join a global workforce that is going through a significant digital revolution. Numerous institutions of higher learning are being compelled by this transition to reconsider not only what students should learn, but also how they should study it (Schalkwyk, 2021). When technology takes centre stage, the educational sector reaps enormous rewards. For both students and teachers, the digital transformation of education is a never-ending source of opportunities. The greatest way to ensure that information is communicated with a large number of students is through digitalized education. Due to the advent of the internet, students can now connect with one another across international borders, greatly enhancing their communication skills (Seethal & Menaka, 2019). The upcoming of hybrid courses, customized instructions, new collaboration models, and a wide range of creative, engaging learning tactics by faculty is changing educational practices and creating new learning opportunities for students as they interact in online and digital environments. Additionally, for students to succeed in the 21st century, they must be efficient and thoughtful digital content users, collaborative digital media creators who use dynamic narrative, data visualization, and content creation to demonstrate skills and communicate ideas. The most significant advantage of digital learning is the chance to assist each student in studying at the speed and manner that is appropriate for them. The ability to individually tailor students' learning paths will increase the effectiveness of education. Special needs will be identified quicker, learning gaps will be filled, and progress will be made more swiftly. Therefore, the necessity to digitalize the higher education industry is expanding as a result of all these reasons.

Drivers of the Digital Transformation of Higher Education

The digital transformation of higher education in India is being driven by various factors that are reshaping the way academic institutions operate and deliver education. Some of such key drivers of digital transformation in higher education in India are given below:

- **Technological Advancements:** The rapid advancements in technology, such as cloud computing, artificial intelligence, and machine learning, are providing new opportunities for universities to enhance teaching, learning, and administrative processes.

- **Globalization and Competition:** Higher education is becoming more competitive on a national and international level, forcing universities to embrace digital technology in order to remain relevant, draw in new students, and improve their reputation globally.
- **Changing Student Expectations:** Students in the present age are tech-savvy and accustomed to use digital tools and internet resources. In order to match these expectations, educational institutions must provide digital resources and flexible online learning opportunities.
- **Access to Information:** Digital platforms provide easy access to vast amounts of information, enabling students and faculty to access resources and collaborate across geographical boundaries. This facilitates a more inclusive and diverse learning environment.
- **Remote Learning and Flexibility:** The use of online learning has increased since the COVID-19 epidemic. The ability for students to learn at their own speed and from any location has made remote learning alternatives essential in the modern educational landscape.
- **Cost Efficiency and Sustainability:** Digital transformation can lead to cost savings through streamlined administrative processes, reduced paperwork, and optimized resource utilization. Additionally, digital education reduces the environmental impact associated with traditional learning methods.
- **Government Initiatives:** Universities in India are being urged to incorporate technology into their curricula as a result of the government's emphasis on programmes like Digital India and Skill India. The deployment of digital infrastructure at higher education institutions is facilitated by a number of programmes and financing options.
- **Industry Collaboration:** Industry and academic partnerships are increasing the demand for specialised expertise. By integrating education with industrial demands, digital transformation guarantees that graduates are more equipped for the workforce.
- **Continuous Learning and Professional Development:** Universities are being forced to provide digital platforms for professional development and lifelong learning due to the need for ongoing education and upskilling in the quickly changing labour market.

Role of Covid-19 in Transforming Higher Education

Though online learning do have its own benefits namely flexibility (Smedley, 2010), interactivity (Leszczyski et al., 2018; Wagner et al., 2008), self-pacing (Amer, 2007), higher education institutions increased their usage of it to maintain an academic schedule during the COVID-19 pandemic. When educational institutions were compelled to close due to the global adoption of the social distancing policy, which was declared by the WHO as a strategy to stop the spread of Covid-19, an unforeseen disruption of traditional teaching and learning methods occurred. Universities all around the world went under digital transformation in order to achieve their goals. For instructional delivery and assessment, the institutions made use of systems like Big BlueButton, Zoom, Google Meet, Microsoft Teams, and Google Classroom. The demands of the teacher and learner changed dramatically, according to LMS providers. By the end of September 2020, the use of online learning environments (like Blackboard Collaborate) had increased by 9000% from its March 2020 level. The pandemic caused a

sharp increase in interest in the services provided by massive open online courses (MOOCs). For instance, between March and August 2020, the number of registered users on Coursera increased by more than 18 million. Students were using popular social media sites including WhatsApp, Telegram, Youtube Live, Facebook Live, and others during lockdown as part of an online teaching and learning system, and today both teachers and students frequently utilise them. Prior to COVID-19 pandemic, the belief was that technology enabled for pedagogical experimentation, classroom democratisation, and engagement with Generation Z students. However, after 2020, technology in education has become crucial, particularly since the COVID-19 pandemic compelled education institutions to switch from face-to-face instruction to online learning.

Digital Initiative of Government of India in Higher Education

To customise the learning experience for the students, the ministry of education is focusing on the idea of learning by all, with all, and for all. In accordance with this framework, the government has started a number of initiatives and developed digital education standards and guidelines to address the issue of equitable learning in India. The following is the list of some of the notable initiatives the Indian government has made in the area of digital education:

- **SWAYAM PRABHA** - The SWAYAM PRABHA is a collection of 22 DTH channels that use the GSAT-15 satellite to continuously broadcast high-quality educational programming. The students can choose when they want to learn new material each day for at least four hours, which will then be repeated five more times during the day. The channels are uplinked from Gandhinagar's BISAG-N facility. The NPTEL, IITs, UGC, CEC, and IGNOU contribute the content, while the INFLIBNET Centre manages the website.
- **SWAYAM**: SWAYAM is a government-sponsored initiative that aims to uphold the three guiding principles of Indian education policy—access, equity, and excellence. The goal of this initiative is to make the best teaching and learning tools available to everyone, even the most disadvantaged. SWAYAM aims to close the digital divide for students who, up until now, have not experienced the digital revolution and are unable to participate in the knowledge economy. SWAYAM offers online certification programmes on a range of topics, and each semester, exams are administered in either computer-based or hybrid formats, i.e. Paper-pen mode and computer-based mode BT mode.
- **NATIONAL DIGITAL LIBRARY OF INDIA** - The National Digital Library of India (NDLI) is an entirely digital library that has data (metadata) about various kinds of digital content, such as books, articles, films, audios, thesis, and other educational materials pertinent for users with different levels of education and capabilities. It offers a single-window search option so that students may quickly and easily find the appropriate resources with the least amount of effort. The interface of NDLI supports the most popular vernacular languages and may store content in any language. It is accessible through all widely used access methods, including through mobile apps for iOS and Android.
- **E-PG PATHSHALA** - e-PG Pathshala is an initiative of the MHRD under its National Mission on Education through ICT (NME-ICT) being executed by the UGC. High quality, curriculum-based, interactive e-content has been created in 70 subjects across all disciplines of social sciences, fine arts, and humanities, as well as natural and mathematical sciences, linguistics, and languages by subject experts working in Indian universities and other R & D centres across the

nation. There was a team for each subject that included a lead investigator, paper coordinators, content writers, content reviewers, language editors, and a multimedia team.

- **SAMARTH E-GOV** - The Samarth e-governance platform intends to create digital campuses that supply educational services in an easy and democratic manner. The platform was created specifically for Higher Education Institutions (HEIs) and enables them to implement a digital framework for the planning, management, delivery, and monitoring of services for clients like students, employees, and other stakeholders.
- **E-SHODHSINDHU** - e-Shod Sindhu is an initiative by the Ministry of Electronics and Information Technology (MeitY) to provide access to scholarly journals and databases to academic institutions. It ensures that students and researchers have access to a wide range of academic content.
- **NATIONAL PROGRAMME ON TECHNOLOGY ENHANCED LEARNING (NPTEL)**: Online courses in science, engineering, and the humanities are available from NPTEL. These courses, which promote skill development in technical and scientific disciplines, were jointly developed by IITs and IISc and are available to professionals and students nationwide.
- **PRADHAN MANTRI E-VIDYA**: Pradhan Mantri e-Vidya was introduced as part of the COVID-19 response and incorporates a number of digital education projects, such as SWAYAM and DIKSHA (Digital Infrastructure for Knowledge Sharing). It seeks to maintain educational continuity in the face of disturbances.

Challenges in Digitalization of Higher Education

Higher education institutions are facing a number of difficulties as a result of the digital transformation, including a lack of effective online systems, virus threats, a lack of educational software, and inadequate broadband internet accessibility, which is the biggest obstacle to the effective use of digital technology. Due to the numerous languages that are spoken and used in various states around the nation, it can be challenging to translate all of the digital information into all of these regional languages.

One of the core problems holding back digital transformation is reluctance to adopt technology-based techniques. Due to their fear of failing and lack of desire to learn, people are frequently hesitant to make changes and leave their comfort zones. For the transformation to be successful, the faculty in the educational system must be trained through workshops, seminars, lectures, or online courses. Institutions should offer learning opportunities and incentives to motivate employees to master new technology skills (McGregor, 2021). One of the biggest challenges of digitalisation especially in rural areas is keeping digital equipment updated and maintained. Government budget constraints play a significant role in this. The digital education initiatives in rural universities and schools are not financially viable. In the beginning, the government introduced a number of initiatives for the advancement of digital education, but subsequently they were not given the attention needed for the upkeep of digital equipment, which had an impact on the growth of digital education in rural areas.

Conclusion

India's higher education system is undergoing a digital revolution, which is a significant step towards learning that is dynamic and future-focused. Digital learning is replacing more and more traditional educational methods every day. Now is the time for us to adjust to new teaching methods.

Digital learning in the classroom can take many forms, from basic tablet substitutions for paper to the usage of more sophisticated software and tools than a simple pen.

Digital transformation is creating a new world by redefining and introducing tools used in the classroom that are stimulating new levels of cooperation and innovation to build a campus of endless learning. It offers the long-needed adaptability and data-driven practices that make it possible to meet the needs of different students in the classroom. Although the change poses challenges for institutions, it is nonetheless a beneficial move for the sector. It has a great deal of potential to empower students and instructors and support their adoption of innovative methods and perspectives. The effective and productive use of technology in today's inter-connected world can improve education; the government is aware of this and has taken a number of initiatives in this area. The COVID-19 epidemic also had a significant and immediate impact on higher education's digitalization, requiring institutions to switch quickly to emergency online medium. By employing technology as an aid in the classroom, instructors may produce memorable and effective learning outcomes for their varied set of college students. The best component of digitalizing education in the twenty-first century is how it combines elements of both in-person and online learning. In this way, the digitalization of the education sector in the twenty-first century is a boon for our society and it is anticipated that the digitalization of higher education systems will continue to intensify in terms of course design, instruction, assessment, and learning analytics for the benefit of learners.

References

- About samarth. (2022, November 30). Samarth EGov. <https://samarth.edu.in/about/4>
- Amer, T. (2007). E-learning and Education. Cairo: Dar Alshehab publication.
- Boczkowska, K., Bakalarski, P., Sviatoslav, M., & Leszczyński, P. K. (2018). The importance of e-learning in professional improvement of emergency nurses. *Critical Care Innovations*, 1(1), 16-24.
- Digitalisation today: Benefits and risks for teaching and learning. (2020, October 29). OECD. <https://www.oecd.org/education/higher-education-policy/Digitalisation-today-webinar-key-messages.pdf>
- E-pg pathshala. (n.d.). Retrieved December 7, 2023, from <https://epgp.inflibnet.ac.in/>
- Kaur, H. (2019). Digitalization of education: Advantages and disadvantages. *International Journal of Applied Research*, (3), 286-288.
- McGregor, A. R. (2021, December 7). Data Science / Business Intelligence. Project Cubicle. <https://www.projectcubicle.com/advantages-and-challenges-of-digital-transformation-in-the-education-sector/>
- National programme on technology enhanced learning. (2024). In Wikipedia. https://en.wikipedia.org/w/index.php?title=National_Programme_on_Technology_Enhanced_Learning&oldid=1204070895
- PM e-Vidya. (n.d.). Retrieved 1 February 2024, from <https://pmevidya.education.gov.in/>

- Schalkwyk, A. V. (2021, July 20). 6 Benefits of Digital transformation in education. <https://www.sovtech.co.za/blog/6-benefits-of-digital-transformation-in-education>
- Seethal, K., & Menaka, B. (2019). Digitalisation of Education In 21ST Century: A Boon Or Bane. Higher Education, 43, 196.
- Smedley, J. (2010). Modelling the impact of knowledge management using technology. OR Insight, 23(4), 233–250. <https://doi.org/10.1057/ori.2010.11>
- Swayam prabha | free 34 dth channels. (n.d.). Retrieved December 7, 2023, from <http://swayamprabha.gov.in/>
- Swayam. (n.d.). Retrieved December 9, 2023, from <https://swayam.nta.ac.in/>
- Wagner, N., Hassanein, K., & Head, M. (2008). Who is responsible for e-learning success in higher education? A stakeholders' analysis. Journal of Educational Technology & Society, 11(3), 26–36.
- Why does digital transformation for education ? (n.d.). AlCatel Lucent Enterprise. <https://www.al-enterprise.com/-/media/assets/internet/documents/digital-transformation-faq-en.pdf>
- Zitter, L. (2022, June 30). Digital transformation of higher education in 2023(+examples). The Whatfix Blog | Drive Digital Adoption. <https://whatfix.com/blog/digital-transformation-in-higher-education/>
-

Assistant Professor,

SGTB Khalsa College, University of Delhi

Information Literacy reflected through awareness and use of information among sarpanches in Punjab during covid-19

Poonam

Abstract

This study attempts to examine the Information Literacy skills of Sarpanches during Covid-19 in Punjab. The main objectives of this study are to explore information needs, use of information sources and general awareness of Sarpanches during the Pandemic. Survey method was used to collect data from 103 sarpanches of different districts of Punjab with the help of a self-structured questionnaire. The study found that sarpanches have shown good Information Literacy skills during Pandemic. They were well informed and aware about different aspects of Covid-19 such as origin, safety measures, government instructions etc. State government was also successful to achieve its goal of corona free villages due to awareness and active participation of sarpanches. Newspapers, news channels, social media and government websites were some major information sources for them to acquire information. Government websites were the most reliable source of information. The study recommends to arrange regular training programmes and workshops for sarpanches to enhance their Information Literacy skills.

Key words: Information Literacy, Sarpanches, Covid-19, Information Sources, Gram Panchayats, Information needs.

Introduction

The modern age is considered as the information age. On the grounds of exponential growth of information and availability of information in various and complex formats, major challenges faced by common man are to identify their information needs and to locate and find out appropriate information sources. This mandates to acquire specific skills and abilities which helps individual to find authentic and reliable information sources to satisfy their information needs. The National Forum on Information Literacy described that to prosper in the digital age, people must become master of Information. People must possess the skills and abilities to choose, assess, utilise and communicate information wisely and effectively (Perdew, 2017). The set of such skills and abilities is known as Information Literacy skills. The information literate individuals know how to learn from the ocean of knowledge, how to identify their information needs and how to find and use information in such a way that others can also learn from them (Lau & carol, 2006). The term Information literacy was initiated in 1974 by an American scholar Paul Zurkowsky, Chairman of National Commission on Library and Information Science. The most common and widely used definition of Information Literacy is given by American Library Association. It states that "Information literacy is a set of abilities requiring

individuals to recognize when information is needed and have the ability to locate, evaluate and use effectively the needed information” (ALA, 1989).

Hence the ability and skills are required to understand and evaluate information. If the individuals are information literate only then they will be able to recognize, find out and use the information sources effectively for their own development as well as for the welfare and development of the society (Ghosh & Das, 2006). Information Literacy skills are essential and required in every sphere of life for decision making and rational thinking. Generally, Information Literacy concept is associated with the use and awareness of information in academic discipline but in real sense it is considered necessary in all disciplines.

Rural community in India is governed by local self-government, commonly called Gram Panchayats. Sarpanch is the head of the Gram Panchayat. Innovative thinking, awareness, efficiency and decision-making capability of sarpanches leads to political, social, economic and cultural growth of rural areas. The role and importance of the sarpanches becomes more crucial in the modern information and communication technology era which originates a new concept i.e., E-Panchayat and digitalization of Gram Panchayat. Computer, internet and mobile technology has become an integral part of the working of Panchayat system. So, it becomes necessary for the sarpanches to be aware, educated, and information literate and able to recognise, evaluate and use right type of information to solve concerned issues of rural areas and effectively disseminate necessary information to village people.

Objectives of the study

- To explore general awareness of sarpanches about Covid-19.
- To explore information needs of sarpanches during the pandemic.
- To explore use of various information sources by sarpanches.

Need and Significance of the study

Covid-19 is declared as pandemic throughout the world by (WHO) World Health Organisation. Total 4,31,60,832 cases of corona virus were reported in India from which 7,60,356 cases were confirmed in Punjab State on June 01, 2022 (www.mygov.in/covid-19). Punjab is basically a rural area. In Punjab, 62.51% population lives in villages (www.punjab.gov.in/state-profile). Village sarpanches are responsible for smooth and efficient governing of rural structure. During the crucial time of covid-19 pandemic, major responsibilities were given to village sarpanches to fight against Covid-19

in rural areas by Punjab Government. Special emphasis was given on making each Panchayat “self-sufficient” to fulfill basic needs of rural people. E-gram Swaraj portal and mobile application was launched for digitalization of Gram Panchayats (Prime Minister’s address to Sarpanches, 24 April 2020).

A number of activities have been organised by the Gram Panchayats which included spread of literature on awareness about Covid-19, preparation of masks by self- help groups in the rural areas and sanitisation of the rural areas. Punjab Chief Minister has empowered village Panchayats to buy food and medicines for daily wagers and poor people from Panchayat funds as well as to issue curfew passes for medical emergency (<http://diiprpunjab.gov.in>). Previous studies have also proved that sarpanch and other members of Gram Panchayats are the main sources for village people to get the required information (Thangathurai, 2004; Dinesan, 2008; Batskhem, 2017; Santha, 2017; Rajiv, 2018). So, it became necessary for sarpanches to be informed, aware and take required measurements and precautions to save the rural community of the state from pandemic. Hence, the need arises to investigate awareness among sarpanches and use of information sources by them during Covid-19.

Literature Review

Dinesan (2008) explored the information requirements and information use pattern by Gram Panchayat members in Kerala and the findings of the study revealed that for accessing information, a majority of Gram Panchayats members e.g. 69.20% considered training/workshops as reliable information sources followed by 60.92% government order/circulars, 57.24% handbooks/manuals, 39.31% mass media. Parvathamma & Pattar (2013) conducted a study on Information Literacy among the rural community in an economically backward region of Karnataka (India). The results of the study revealed that only 10% of the total respondents were able to read and write English language and many respondents utilized information available only in their mother language. Batskhem (2017) discovered the impact of Information Literacy on rural development and found that village heads/leaders were the only source of information for rural population to get any information about the welfare schemes and development projects. Santha (2017) investigated the performance of women Panchayat presidents of Tiruchirappalli and Namakkal districts of Tamilnadu. The study found that performance of women Panchayat leaders was highly satisfactory. Rajiv (2018) disclosed the information needs and information sources used by the Gram Panchayat members in Haryana and found that Gram Panchayat members were highly information literate and 89.6% of respondents were quite aware about the different information sources.

Scope and Research Methodology

The scope of the study is confined to sarpanches of Punjab state. Presently, there are 23 districts in the State. Survey method was used to collect data for the study. Google form was created and sent to 120 sarpanches of different districts of the State to collect data. 103 responses were received online and found fit for analysis.

Data Analysis and Interpretation

Data collected through Google form was downloaded in excel. Analysed data has been presented with the help of table and graphs.

Table no.1: Demographic characteristics of Respondents

Sr. No.	Variable		No. of Respondents	Percentage %
1.	Gender	Male	70	67.96
		Female	33	32.04
2.	Age Group (In Years)	21-30	06	5.83
		31-40	27	26.21
		41-50	39	37.86
		51-60	21	20.39
		61-70	09	8.74
		71-80	01	0.97
3.	Qualification	Uneducated	02	1.94
		Primary	04	3.88
		Middle	11	10.68
		Matric	28	27.18
		Higher Secondary	26	25.24
		Graduate	23	22.34
		Post Graduate	09	8.74
4.	Profession	Farming	74	71.84
		Govt. Job	06	5.83
		Business	23	22.33
5.	Experience as a Sarpanch (In Years)	01-05	75	72.82
		05-10	23	22.33
		15-20	05	4.85
	Total		103	100%

Table no.1 shows that from the total respondents, 67.96% respondents are male members while 32.04% are female. The age group of the respondents is categorized into six parts and majority of respondents i.e., 37.86% belongs to age group of 41-50, 26.21% belongs to age group of 31-40, 20.39% belongs to 51-60, 5.83% belongs to 21-30 and only 0.97% belongs to age group of 71-80. Qualification of sarpanches is a major aspect of this study so an attempt was also made to know the education level of the respondents. Above table shows that 27.18% respondents are matric qualified, 25.24% are higher secondary, 22.34% are graduates, 10.68% are middle class passed, 8.74% are postgraduates, 3.88% are primary passed and only 1.94% respondents are uneducated. Experience of respondents is also a key factor to explore their information literacy level. Table no. 1 indicates that 72.82% respondents have 01 to 05 years of experience, 22.33% have 05 to 10 years of experience and 05% respondents have 15 to 20 years of experience. There is not any respondent who has 10-15 years of experience. Profession wise distribution shows that 71.84% respondents are farmers, 22.33% run their own business, and only 5.83% are in Government jobs.

Table no. 2 General perception of Sarpanches about Covid -19

Sr.no.	Statements	Awareness (in Percentage %)
1	Awareness of covid-19	100.00
2	Government instructions regarding covid-19	100.00
3	Precautions to be used during covid-19	99.00
4.	Symptoms of Covid-19	98.05
5.	Awareness on Arogya Setu	97.08
6	Panchayat Fund for Emergency Relief	97.08
7.	Origin of Pandemic	90.29
8.	Awareness about PM's address on Panchayati Raj Diwas	89.32
9.	Amount of Panchayat funds to be used per day	88.36
10.	Purpose to issue pass for medical emergency	85.44
11.	Information on E-gram Swaraj Portal & Mobile Application	83.49

Table no. 2 explore that 100% sarpanches were aware about the Covid-19 pandemic. During the pandemic, Government had issued various instructions and notifications to Gram Panchayats to keep the villages safe. Hence it becomes essential to investigate whether the sarpanches were aware and following these instructions or not. So sarpanches were asked about it and found that 100% sarpanches were aware and following the government instructions to keep their village safe. Sarpanches were also asked about the various precautionary measures to fight against covid-19 and 99.00% were aware about the precautions to be used during pandemic. As regarding the symptoms, 98.05% were fully aware about the symptoms, 97.08% were aware about “Arogya Setu” mobile application. State Government had authorized Gram Panchayats to use panchayat funds for emergency relief to poor and found that 97.08% sarpanches were fully aware about that. 90.29% knew the origin of pandemic,. As regarding their information about Prime Minister's address on Panchayati Raj Diwas during lockdown, 89.32% sarpanches had the information about the Prime Minister’s Address.

During the lockdown period Punjab Government had directed sarpanches to use five thousand rupees per day to give emergency relief to poor and 88.36% sarpanches had the information about it. State government had also authorized sarpanches to issue curfew passes for medical emergency during the lockdown and 85.44% sarpanches were aware that they can issue passes to their village people for medical emergency. 83.49% sarpanches are aware about E-gram swaraj Portal & Mobile Application which were launched on Panchayati Raj Diwas for transparency, digitalisation and strengthening e-governance.

Use of information sources among sarpanches

Information sources play key role to keep the people aware and update about the happenings around them. An attempt was also carried out to explore the various information sources used by the sarpanches, which keep them aware and information literate.

Table no.3: Source of information to get required information during covid-19

Sources	No. of Respondents	Percentage
News Channels	74	71.84
Newspapers	70	67.96

Government web sites	63	61.16
Social Media	63	61.16
Concerned Government office	58	56.31
Panchayat Portal	25	24.27

Among the different sources of information (Table no. 3), 71.84% respondents were getting required information about Covid-19 from news channels, 67.96% from newspapers, 61.17% each from government sites and social media, 56.31% from concerned government office and only 24.27% got required information from Panchayat Portal.

Table no. 4: Reliable Information Source

Sources	Respondents	Percentage
Government web sites	74	71.84
Newspapers	58	56.31
News Channels	58	56.31
Social Media	49	47.57
Panchayat Portal	27	26.21

Among the different information sources (Table no. 4), a majority of the respondents i.e., 71.84% consider Government websites as the most preferred information source followed by newspapers and news channel with similar responses (56.31% each), social media (47.57%) and panchayat Portal (26.21%) for reliable information sources.

Major findings

- All respondents were well aware about Covid-19 and its symptoms.
- Most of the respondents were aware about the App “Arogya Setu”
- A majority of the respondents were aware about the spread of Covid-19.
- A majority of the respondents were aware with the precautionary measures.
- The main information sources consulted by respondents were news channels, newspapers, Government web sites, colleagues and social media.
- Government sites were the most reliable information source for them.
- Panchayat Portal was the least used information source.

Conclusion

Findings of the study reveal that majority of sarpanches of the state are aware and show good information literacy in pandemic. Sarpanches play a very important role to achieve the goal of State government to keep villages safe and corona free and this is only possible due to their awareness and active participation. The Prime minister of India has also appreciated the role of Gram Panchayats in Covid management and again instructed the village leadership to keep the villages safe. (The Tribune, 25 April, 2021). The present study also suggests to arrange workshops and training programmes to make them well acquainted with modern technological devices in order to enhance their Information Literacy. It also shows that sarpanches can also be well involved in other projects and programmes initiated for rural development.

References

1. Association of College and Research Libraries (1989). *Presidential Committee on Information Literacy: Final Report*. Retrieved from www.ala.org/acrl/publication/whitepapers/presidential
2. Batskhem, S. (2017). *Impact of information literacy on rural development Programme in Ribhoi district of Meghalaya: a case study of Umkei and Mawtneng Village under the Umsning block*. Ph.d Thesis, North-Eastern Hill University. <http://hdl.handle.net/10603/253905> (Accessed on 18 January 2021).
3. Dinesan, K. (2008). *Study of the information requirements and information use pattern of the member of Grama Panchayats in Kerala*. Ph.D Thesis, University of Calicut.
4. Ghosh, S. B. & Das, A. K. (ICIL 2006). Information Literacy initiative in India with special reference to emerging knowledge economy. *International conference on Information Literacy*. Kuala Lumpur, Malaysia: Teknology Mara University. June14-15. 1-8p. Retrieved from <http://core.ac.uk/download/pdf/290473745.pdf> (Accessed on 3 March 2021).
5. IFLA (2005). *Beacon of information Society: The Alexandria Proclamation on Information Literacy and Life Long learning*. Retrieved from <https://www.ifla.org> (Accessed on 18 January 2021).
6. Lau, J. & Carol, E (2006). *Guidelines on information literacy for lifelong learning*. IFLA. Retrieved from <https://repository.ifla.org/handle/1234567/193>
7. Parvathamma, N. & Pattar, D. (2013). Information Literacy among the rural community in an economically backward region of Karnataka State, India. *Journal of Agricultural and Food Information*. 14(1), 26-36.
8. Perdew, L. (2017). *Information literacy in the digital age*. Minneapolis, Abdo publishing.

9. Rajiv. (2018). *Information needs of gram panchayat members: A study of Kurukshetra District, Haryana. International journal of library and information studies*, 8(2), 1-12.
10. Santha, C. (2017). *A comparative study of the performance of women panchayat leaders in Tiruchirappalli and Namakkal districts, Tamilnadu, India*. Ph.D Thesis, University of Madras . Retrieved from <http://hdl.handle.net/10603/258433>
11. Thangathurai, A. (2004). *Performance of the Gram Panchayat Presidents: An Evaluation*. Ph. D Thesis, Gandhigram Rural Institute Deemed University. Retrieved from <http://hdl.handle.net/10603/43287>
12. The Tribune, 25 April, 2021.
13. Thomas, N. P., Crow, S.R. & Franklin, L. L. (2011) *Information Literacy and information skills instructions : Applying research to practice in the 21st century school library* (3rd ed). California: Libraries Unlimited.
14. UNESCO (2003). *Information Literacy meeting of Expert. Prague: UNESCO*. Retrieved from www.unesco.org/pdf/lit_meeting_prague_2003 (Accessed on 12 January 2021).
15. www.mygov.in/covid-19 Accessed on January 21, 2022.
16. www.punjab.gov.in/state-profile Accessed on June 20, 2021.
17. <http://youtu.be/GVgj9MQkS-0> Accessed on October 30, 2021.
18. <http://diprpunjab.gov.in/sites/default/files/Rural%20Development%20Department-converted.pdf> Accessed on March 21, 2022

Research Scholar

Guru Nanak Dev University, Amritsar (Punjab)

Evaluating the Credit Utilization and Repayment Performance of Kisan Credit Card Holders in Jharkhand

Ranjeet Kumar Prasad

Abstract

In this research, we examine the effects of the Kisan Credit Card (KCC) Scheme on agricultural revenue and production in Jharkhand. During 2018 and 2019, researchers conducted a field study with a sample of KCC holders to collect primary data. They included their personal experiences and engaged in talks with other stakeholders. The use trend of the KCC Scheme across various sites in Jharkhand was understood by collecting secondary data spanning five years, from 2014–15 to 2018–19. Results from the study, confirmed by paired t-tests, show that KCC holders see a considerable rise in their income. A rise in total factor productivity from 1.38 in the pre-loan era to 1.64 in the post-loan period is indicative of the good effect the KCC Scheme has had on agricultural production among farmers. Overall factor productivity improved by 18.9 percent from the pre-loan period to the post-loan period, with a noteworthy rise of 0.26. Additionally, this research offers solutions to the problems that farmers have while applying for and repaying KCC loans. Only around a quarter of farmers rely on more informal lending networks. In addition, most KCC holders were able to lower their agricultural debt. Farmers who were beneficiaries of the KCC programme outperformed their non-beneficiary peers in terms of output, productivity, and net profit. Policymakers, financial institutions, and stakeholders may use these findings to make better decisions and create more efficient plans to distribute loans in order to boost agricultural production in Jharkhand.

Keywords: Jharkhand, Kisan Credit Card Holders, Credit Utilization, Gumla, Hazaribagh, Jamtara

Introduction

When thinking about the impact on the Indian economy, it's important to recognise that any changes in the agriculture sector might have far-reaching consequences for the whole economy. In order to promote economic development, it is crucial to cultivate agriculture in an ecologically appropriate manner. There are several elements that influence agricultural growth, but among the most important is the availability of financing. The Kisan Credit Card (KCC) Scheme, launched by the Indian government in 1998, has developed into a state-of-the-art financial delivery system with the goal of efficiently meeting farmers' credit needs. In 1998, the plan was first put into action.

To measure the effect on agricultural workers' income and productivity, the Kisan Credit Card Scheme has been put into place. Investigating these outcomes is the primary focus of this study. Utilization of credit, repayment performance, cost of credit, time

to secure loans, and the plan's impact on lowering agricultural debt are all examined in this study. The timely availability and adequacy of funding are the primary concerns of the research. In this regard, the research notes the initiatives undertaken by the Indian government concerning agricultural financing; one such initiative is the Kisan Credit Card.

The agricultural industry has grown thanks in large part to the Kisan Credit Card Scheme, which has facilitated easier access to credit and streamlined the loan application procedure. An agricultural loan may now be more easily obtained thanks to this arrangement. In order to achieve that purpose, this research draws on a variety of sources to examine how the programme has affected farmers' income and productivity. It is possible to track the program's execution back to its origins in 1998–1999, in addition to later improvements like NABARD's engagement with large banks to create a model scheme. Because the software has been running from the beginning, this is indeed feasible.

Immediate and sufficient funding is crucial for the agricultural sector to achieve both quick and sustainable development, as is becoming more clear as the research progresses. It is widely acknowledged that credit, in conjunction with technological advancements, plays a pivotal role in increasing productivity. I can confirm that. The results of earlier studies are also included in this one, with a focus on the different types of revenue and net profits made by KCC grantees and non-beneficiaries. The study's results illuminate the ways in which the Kisan Credit Card Scheme has revolutionised several agricultural organisations. Policymakers, financial institutions, and other interested parties in India's agricultural sector may find useful information in this research as they strive to promote long-term development in the industry.

Materials:

Tables 1–11: It is very probable that this table gives accurate information on the many components of the research design, such as the variables, measurements, or techniques. This is something that is well worth considering. In the event that the contents of the table were scrutinised in further detail, it would be feasible to get insights into the research design that was chosen.

Methods:

1. **Exploratory Research Design:** An exploratory research approach is distinguished by its adaptability and capacity to investigate uncharted territory or regions that have not been thoroughly investigated. In situations when the researcher is attempting to obtain insights, uncover difficulties, or generate hypotheses, it is very helpful.
2. **Objective Alignment:** The selection of an exploratory research design is directly connected to the goals and objectives of the investigations being conducted. The fact that this is the case shows that the purpose of the research is to either discover new information or give a more in-depth knowledge of a certain issue.

3. **Data Collection and Analysis:** In most cases, the section on materials and techniques will

Land Type	Tehsil			Total
	Gumla	Hazaribagh	Jamtara	
Irrigated	85	82	80	247(82.3)
Non Irrigated	15	13	15	53(17.7)
Total	100	100	100	300(100)

include a description of the procedure that was used to acquire the data. It is possible that this may involve interviews, surveys, observations, or any other techniques that are used in order to collect information that is pertinent.

4. **Flexibility of Approach:** When doing exploratory research, it is possible to use a flexible approach, which enables the researcher to modify their methodologies and tactics upon the basis of newly discovered insights. When it comes to dealing with research circumstances that are dynamic or developing, this flexibility is very necessary.
5. **Data Interpretation:** After the examination of the data has been completed, the researcher will most likely use qualitative analysis techniques in order to interpret the results. It is possible that this will include coding, categorising, or theme analysis in order to generate relevant insights from the data that was gathered.
6. **Iterative Process:** Exploratory research often comprises an iterative process in which the researcher refines their knowledge and refocuses the study depending on the results that occur throughout the course of the investigation. The iterative nature of the study design makes it possible for it to undergo ongoing improvement.

After obtaining a list of beneficiaries (holders of KCC), twenty farmers were chosen from each branch using a simple random sample method. This selection ensured that different kinds of farmers were adequately represented, taking into account the extent of their landholdings. As a result, one hundred KCC holders from each tehsil were chosen to participate in the research. For the purpose of the research, there were a total of three hundred KCC holders chosen.

Period of the study

A decision was made to collect secondary data on the Kisan Credit Card Scheme during the course of a reference period of five years, beginning in 2014-2015 and ending in 2018-2019. This period of time will comprise the reference period. This period of time was chosen for the study. All of the major data that was required was gathered from the sample of KCC holders, as well as from the author's actual experience working in the field and from conversations with all of the challenges that were brought up throughout the course of the 2018-2019 academic year when it was being discussed.

Table.1 Tehsil - wise list of surveyed branches of the District Jharkhand

S.No.	Tehsil	S.No.	Bank Branches
1	<u>Gumla</u>	1	SBI,Gumla
		2	DCCB, Gumla
		3	Bank of India,Gumla
		4	PNB,Gumla
		5	Union Bank of India,Gumla
2	<u>Hazaribagh</u>	1	SBI,Hazaribagh
		2	DCCB, Hazaribagh
		3	Bank of India,Hazaribagh
		4	PNB,Hazaribagh
		5	Union Bank of India,Hazaribagh
3	<u>Jamtara</u>	1	SBI,Jamtara
		2	DCCB, Jamtara
		3	Bank of India,Jamtara
		4	PNB,Jamtara
		5	Union Bank of India,Jamtara

Table.2 Land type -wise distribution of the sample KCC Holders

Source: Field Survey. Figures in parentheses indicate percentage to total

Table 2 Land type-wise distribution of the sample KCC Holders." It shows data for land types categorized as "Irrigated" and "Non Irrigated" across three tehsils: Gumla, Hazaribagh, and Jamtara. The table also presents the total counts and percentages of each land type.

According to the table:

1. In Gumla, there are 85 irrigated and 15 non-irrigated land holdings.
2. In Hazaribagh, there are 82 irrigated and 13 non-irrigated land holdings.
3. In Jamtara, there are 80 irrigated and 15 non-irrigated land holdings.

The totals across all tehsils are 247 (82.3%) for irrigated and 53 (17.7%) for non-irrigated land holdings, with an overall total of 300 (100%).

Table.3 Impact of KCCS on agricultural income

Particulars	Category of Sample KCC Holder					Total
	Marginal	Small	Semi Medium	Medium	Large	
Mean Pre Loan (Rs.)	21081.08	32415.73	49584.9	111685.19	242142.86	61140

Mean Post Loan (Rs.)	35135.14	56595.5	88433.96	193425.92	413928.57	106503.3
Difference In Income (Rs.)	14054.06	24179.06	38849.06	81740.73	171785.17	43363.33
% Change In Income	66.67	74.59	78.35	73.19	0.94	74.19

From the table, we can observe the following:

1. Marginal farmers had an average pre-loan amount of Rs. 21,081.08, which increased to Rs. 35,135.14 post-loan. The difference in income is Rs. 14,054.06, which is a 66.67% change.
2. Small farmers started with Rs. 32,415.73 and went up to Rs. 56,595.5 post-loan, a difference of Rs. 24,179.06, equating to a 74.59% increase.
3. Semi Medium holders had a pre-loan average of Rs. 49,584.9, and post-loan, it increased to Rs. 88,433.96. The income difference here is Rs. 38,849.06, which is a 78.35% change.
4. Medium category had Rs. 111,685.19 pre-loan and Rs. 193,425.92 post-loan, with the difference being Rs. 81,740.73, marking a 73.19% change.
5. Large holders had a significant pre-loan mean of Rs. 242,142.86 that increased to Rs. 413,928.57 post-loan, resulting in a difference of Rs. 171,785.17. However, the percentage change in income is notably lower at 0.94%.

The total column adds up the mean values across all categories of KCC holders, with the total mean pre-loan amount being Rs. 61140 and the mean post-loan amount being Rs. 106503.3, resulting in a total income difference of Rs. 43363.33, and an overall percentage change in income of 74.19%.

Table.4 Impact Of KCC on Agricultural Productivity

Particulars	Category Of Sample KCC Holder			Total
	MARGINAL	SMALL	LARGE	
TFP Before KCC	1.25	1.39	1.34	1.38
TFP After KCC	1.43	1.61	1.63	1.64
Difference In TFP	0.18	0.22	0.29	0.26
% Change In TFP	14.4	15.8	21.6	18.9

Source: Field Survey

Total Factor Productivity (TFP) for sample Kisan Credit Card (KCC) holders, categorized by the size of their agricultural operations (Marginal, Small, and Large). Here's a detailed explanation of each row in the table:

TFP Before KCC: This row indicates the level of total factor productivity for different categories of farmers before they obtained a Kisan Credit Card. TFP is a measure of the productivity of all inputs used in production. For Marginal, Small, and Large holders, TFP values are 1.25, 1.39, and 1.34, respectively, with a combined average TFP of 1.38.

TFP After KCC: This row shows the TFP after the KCC was issued. Generally, access to credit through KCC is expected to improve productivity by enabling better access to inputs, technology, and other agricultural services. After KCC issuance, the TFP values increased across all categories to 1.43, 1.61, and 1.63, respectively, with a total average rising to 1.64.

Difference in TFP: This is the absolute shift in TFP from the baseline to the KCC state. You may get it by taking the "TFP Before KCC" and dividing it by the "TFP After KCC" for every category. Marginal holdings had a difference of 0.18, small holders of 0.22, and large holders of 0.29, for a mean difference of 0.26. All signs point to the KCC having a beneficial effect on these farmers' output.

% Change in TFP: An indication of the extent to which farmers' production has increased relative to their original productivity, this is the percentage increase in TFP after the KCC. Dividing the "Difference in TFP" by the "TFP Before KCC" and then multiplying by 100 is how it is computed. The percentage increases for Marginal, Small, and Large holdings are 14.4%, 15.8%, and 21.6%, respectively, for a total gain of 18.9%. Following access to KCC, TFP increased across the board for all farmer groups, however the "Large" category had the biggest gains in both absolute terms and percentage terms. The bigger the farmer, the more resources they have to begin with, or the more efficiently they can leverage the credit for productivity improvements. When looking at agricultural production assessed by TFP, the KCC system seems to have had a generally favourable effect.

Table.5 Source of Irrigation -wise distribution of the sample KCC holders

Source of Irrigation	Tehsil			Total
	Gumla	Hazaribagh	Jamtara	
Tube Well	29	35	26	80 (32.4)
Pond	10	8	6	24 (9.7)
Well	32	24	31	87 (35.3)
River	19	14	17	50 (20.2)
Canal	3	1	2	06 (2.4)
Total	83	82	82	300 (100)

Figures in parentheses indicate percentage to total

Source: Field Survey

Table.6 Land type -wise distribution of the sample KCC holders

Land Type	Tehsil			Total
	Gumla	Hazaribagh	Jamtara	
Irrigated	85	82	80	247 (82.3)
Non-Irrigated	15	13	15	53 (17.7)

Total	100	100	100	300 (100)
--------------	-----	-----	-----	-----------

Figures in parentheses indicate percentage to total

Source: Field Survey

In each of the three tehsils, Gumla, Hazaribagh, and Jamtara, the number of male and female KCC holders is presented in a simple and concise manner in this table. Included in this report are both the overall count and the proportion of each gender category. As an example, these tehsils have a total of 300 KCC holders, 250 of whom are male (representing 83.33 percent), and 50 of whom are female (16.67 percent). As can be observed in the Hazaribagh and Jamtara columns, the total numbers for each tehsil are more than 100, giving rise to the possibility of some overlap or extra elements in the count.

Table.7 Gender -wise distribution of the sample KCC holders

Gender	Tehsil			Total
	<u>Gumla</u>	Hazaribagh	Jamtara	
Male	80	90	80	250 (83.33%)
Female	20	15	15	50 (16.67%)
Total	100	105	95	300 (100)

A clear representation of the number of male and female KCC holders in each of the three tehsils, namely Gumla, Hazaribagh, and Jamtara, is shown in the following table. Other information that is supplied includes the overall count as well as the proportion of each gender category. With regard to the 300 KCC holders in these tehsils, for example, 250 of them are male (which accounts for 83.33 percent), and 50 of them are female (16.67 percent). It is clear by looking at the Hazaribagh and Jamtara columns that the total numbers for each tehsil are more than 100, which suggests that there is some overlap or extra elements in the count.

Table.8 Age-wise distribution of the sample KCC holders

Age Group	Number of KCC Holders	Percentage of Total
18-25	27	9
25-32	29	9.7
32-39	114	38
39-46	93	31
46-53	14	4.7
Above 53	23	7.7
Total	300	100

Source: Field Survey

Middle-aged individuals (those between the ages of 32 and 39 and those between the ages of 39 and 46) make up the bulk of KCC holders, accounting for 69 percent of the sample. Only 4.7 percent of the sample are members of the age group that falls between 46 and 53 years old, making it the least represented age group. It is possible that the data might be a reflection of larger patterns in agricultural credit utilisation across various age demographics in the region that was researched. The data gives insights into which age groups are more involved with Kisan Credit Cards.

Table.9 Family size of the sample KCC holders

Family Size	Number of KCC Holders	Percentage to Total
Upto 2	72	24
03-May	174	58
06-Aug	47	15.7
Above 8	7	2.3
Total	300	100

Source: Field Survey

Kisan Credit Card (K CC) holders, along with the number of KCC holders in each family size category, and their corresponding percentage of the total sample size.

Here's a detailed explanation of the table:

Family Size "Up to 2": There are 72 KCC holders with family sizes up to 2 members. This group makes up 24% of the total number of KCC holders in the sample.

Family Size "03-May": There are 174 KCC holders with family sizes between 3 to 5 members. This is the largest group, constituting 58% of the total sample.

Family Size "06-Aug": There are 47 KCC holders with family sizes between 6 to 8 members. They represent 15.7% of the sample.

Family Size "Above 8": This category has the smallest number of KCC holders, with only 7 having families larger than 8 members. These account for 2.3% of the total sample.

Total: The total number of KCC holders in the sample is 300. The percentages of each category add up to 100% of the sample size.

The data in the table could give you an idea of how many people usually live in a KCC holder's home. The data reveals that the majority of KCC holders in the sample belonged to three- to five-person households. There may be additional criteria for the distribution of KCCs in this area, or it might be a reflection of regional population patterns. This information might prove to be priceless when it comes to formulating policies or pinpointing certain agricultural assistance services.

Table.10 Education-wise distribution of the sample KCC holders

Education	Tehsil			Total	
	Gumla	Hazaribagh	Jamtara		
Illiterate	42	45	44	131	(43.66)
Primary	22	21	25	68	-22.66
Middle	21	19	15	55	-18.3
High School	9	9	8	26	-8.66
Higher Secondary	4	4	5	13	-4.33%
Graduate and above	2	2	3	7	-2.33
Total	100	100	100	300	(100)

Figures in parentheses indicate percentage to total

Source: Field Survey

Table.11 Impact on productivity before and after KCC

Parameters	Before taking KCC	After taking KCC
Marginal farmers (0-2.5 acres)		
Productivity (q./ha.)	40	43.5
Gross income (Rs/ha.)	51450.5	68120.4
Net income (Rs/ha.)	16302	24800
Small farmers (2.5-5 acres)		
Productivity (q./ha.)	40.2	43.7
Gross income (Rs/ha.)	51707	68433.59
Net income (Rs/ha.)	16383.51	24914.02
Large farmers (>5 acres)		
Productivity (q./ha.)	40.73	44
Gross income (Rs/ha.)	52389.47	68903.39
Net income (Rs/ha.)	16599.51	25085.05

Results and Discussion

Evaluates the many aspects of agricultural operations both before and after the implementation of the Kisan Credit Card (KCC) among three distinct groups of farmers,

each of whom is classified according to the size of their landholdings. The following is an in-depth breakdown:

- **Marginal Farmers (0-2.5 acres):**

Before KCC:

- Productivity was 40 quintals per hectare (q/ha).
- Gross income was Rs 51,450.5 per hectare.
- Net income was Rs 16,302 per hectare.

After KCC:

- Productivity increased to 43.5 q/ha.
- Gross income rose to Rs 68,120.4 per hectare.
- Net income went up to Rs 24,800 per hectare.

- **Small Farmers (2.5-5 acres):**

Before KCC:

- Productivity was slightly higher than marginal farmers at 40.2 q/ha.
- Gross income was Rs 51,707 per hectare.
- Net income was Rs 16,383.51 per hectare.

After KCC:

- Productivity increased to 43.7 q/ha.
- Gross income rose to Rs 68,433.59 per hectare.
- Net income increased to Rs 24,914.02 per hectare.

- **Large Farmers (>5 acres):**

Before KCC:

- Productivity was 40.73 q/ha, marginally higher than the smaller categories.
- Gross income was Rs 52,389.47 per hectare.
- Net income was Rs 16,599.51 per hectare.

After KCC:

- Productivity increased to 44 q/ha.
- Gross income rose to Rs 68,903.39 per hectare.
- Net income increased to Rs 25,085.05 per hectare.

Immediately after the implementation of KCC, there is a discernible rise in the level of productivity, gross revenue, and net income in each and every instance. It would seem that the KCC has had a beneficial effect on the economic circumstances of the farmers, since all three groups have shown improvements in each of the three metrics taken into consideration. It is quite probable that the rise in productivity was a contributing factor in the increase in gross revenue. Furthermore, even after taking into account the expenses (which are not listed in the chart), the net income shows a considerable improvement. This demonstrates that the KCC has the ability to succeed in its mission of providing farmers with the resources necessary to enhance their agricultural techniques and increase their economic well-being.

Conclusion

The study that was conducted on the Kisan Credit Card (KCC) programme in the state of Jharkhand yielded a number of insights that might possibly be of significant use to a considerable number of different stakeholders. It is crucial to provide the local farmers with the appropriate information in order to provide them with vital information on the development, usefulness, and problems of the KCC programme. Additionally, with the assistance of this information, they are able to make decisions that are more well-informed, which helps them to make the most of the credit resources that are available to them in order to increase the amount of money that they create from agriculture. The results of this study might be used by financial institutions in order to get a more thorough understanding of the challenges that farmers face in connection to the requirements for loans and the requirements for financial assistance. When it comes to the process of generating financial products and services that are more specifically tailored to fulfil the needs of farmers, having this understanding might prove to be useful. In order to persuade farmers to depend on official financial channels rather than non-institutional ones, the research provides a few different methods for enhancing financial management. The recommendations that are presented here are the proposals that are being offered. In order to achieve this goal, a more comprehensive strategy is used. In addition to this, the study offers important information on the obstacles that are preventing the KCC strategy from being successful. Additionally, it sheds light on the adjustments that need to be performed at the institutional level in order to simplify the process of acquiring loans as well as the process of repaying them. This is achieved by reducing the number of steps involved in both processes. When taken as a whole, the results of this study are noteworthy in terms of making a contribution to the general prosperity of the nation as well as enhancing the well-being of farmers in the state of Jharkhand.

References

1. Ministry of Agriculture & Farmers Welfare. (2018). Agricultural Statistics at a Glance 2018. Retrieved December 25, 2020, from <http://agricoop.gov.in/sites/default/files/agristatglance2018.pdf>

2. National Bank for Agriculture and Rural Development. (2017). KCC Scheme. Retrieved July 15, 2020, from <https://www.nabard.org/auth/writereaddata/Flipbook/2017/Publication/Nabard-17-KCC-Scheme/files/assets/basic-html/page22.html>
3. Reserve Bank of India. (n.d.). [Notification]. Retrieved July 15, 2020, from <https://rbidocs.rbi.org.in/rdocs/notification/PDFs/112NTD830B814B0F44D6FAB02CBCB7F27A831.PDF>
4. Government of India. (n.d.). PM-KISAN Scheme. Retrieved July 16, 2020, from <https://pmkisan.gov.in/Documents/finalKCCCircular.pdf>
5. Reserve Bank of India. (n.d.). Master Circular. Retrieved July 16, 2020, from https://www.rbi.org.in/scripts/BS_ViewMasCirculardetails.aspx?id=11034
6. District Administration Budaun. (n.d.). About District. Retrieved July 25, 2020, from <https://budaun.nic.in/about-district/>
7. District Administration Budaun. (n.d.). Tahsils. Retrieved July 25, 2020, from <https://budaun.nic.in/tahsils/>
8. District Administration Budaun. (n.d.). Blocks. Retrieved July 25, 2020, from <https://budaun.nic.in/blocks/>
9. Census of India. (2011). Village Directory. Retrieved June 21, 2021, from https://www.censusindia.gov.in/2011census/dchb/DCHB_Village_Release_0900.xlsx
10. Census of India. (2011). District Census Handbook Budaun. Retrieved June 21, 2021, from https://censusindia.gov.in/2011census/dchb/DCHB_A/09/0918_PART_A_DCHB_BUDAN.pdf
11. Press Information Bureau, Government of India. (n.d.). Press Release. Retrieved June 23, 2021, from <https://pib.gov.in/Pressreleaseshare.aspx?PRID=1562687>
12. Andotra, & Gupta. (2015). Impact of Kisan Credit Card Scheme on Agriculture Production: A Case Study of Kathua District. *International Journal of Economic Plants*, 2(2), 67-69.
13. Narayanan. (2015). *The Productivity of Agricultural Credit in India*. Indira Gandhi Institute of Development Research, Mumbai.
14. Mehta, Trivedi, & Mehta. (2016). Indian Kisan Credit Card Scheme: An Analytical Study. *Broad Research in Accounting, Negotiation, and Distribution*, 7(1).
15. Sihag, S. (2018). An economic evaluation of kisan credit card scheme in Haryana.
16. Kaur, & Dhaliwal. (2018). Progress of Kisan Credit Card Scheme in India. *Amity Journal of Agribusiness*, 3(1), 26-36.
17. Hornby, A. S. (1952). *The Advanced Learner's Dictionary of Current English*. Oxford University Press.
18. Cohen, J. (1988). *Statistical power analysis for the behavioral sciences* (2nd ed.). Hillsdale, NJ: Erlbaum.

Research Scholar

Department of Commerce

Vinoba Bhave University, Hazaribag, Jharkhand

Celluloid Nation: Discourses of Nationalism in Popular Indian Cinema

Anagha Kamble

Bhushan Arekar

Abstract

Indian cinema has a history of over hundred years and was born around the same period as the growth of the national movement. Cinema plays a pivotal role in the construction of the idea of Nation and Nationalism. The concepts of Nation and nationalism are impacted by political and cultural discourses. From the colonial period itself, Cinema engaged with themes that had a strong message of nationalism and patriotism underlying the plot, which often met with serious censorship. With independence, nation builders perceived the role of cinema as an important tool for nation building and films largely reflected the prevalent national ideology. This article critically explores the construction of Nation and Nationalism especially in popular Hindi cinema. While the cinematic narrative of nation and nationalism has been crucial in the larger narrative of nation building, however it has not been able to highlight the complex realities of the nation thus maintaining a hegemonic discourse.

Keywords: Cinema, Nation, Nation building, Independence, Partition, War, Diaspora

Introduction

India achieved its independence in 1947 after a long struggle against colonial rule. The birth of the Indian National Congress in 1885 marked in many ways a strong and united effort of protest against the British colonial rule in India. In the history of cinema, the year 1886 was significant as it marked an historic event when the first motion picture of Lumiere brothers was screened in Watson hotel, Mumbai. This event opened the gates for many enthusiasts who began engaging with the process of filmmaking. In 1899, Harishchandra Sakharam Bhatavdekar also known as Save Dada was the first Indian to make a motion picture called 'The Wrestlers'. *Raja Harishchandra* (1913) created by Dadasaheb Phalke was the first indigenously made full length film. The spirit of nationalism as a form of anti-colonial struggle began made its mark on the emerging film industry in British India forming a symbiotic relationship. Cinema and nationalism are interdependent categories belonging to the large milieu of material culture and thus mutually enable and sustain each other. This article attempts to critically analyse the reflection of Nation and Nationalism through the lens of cinema, specifically studying examples from popular Hindi cinema.

The Contested Terrain of Nation/Nationalism

Nation and nationalism are contested categories whose semantics and semiotics are shaped by political and cultural discourses. Both in the academic and real world there is no agreed definition of what 'nation is' and the 'constitutive element of a nation'. We may try to understand nation/nationalism as perspective or discourse. Some of the prominent thinkers have defined nation/nationalism from various theoretical perspectives.

The ethnosymbolism theories of nationalism emphasizes on the role of ethnic community or *ethnies* in the formation of modern nation. The main argument is modern nations emerged in the larger context of ethnic community.¹ John Armstrong argued ethnic consciousness has a long history going deep in the ancient past and reaches fructification in the form of modern nation. Ethnic groups according to Armstrong are distinguished more by boundaries rather than essence. The perception of members of a group in terms of identifying themselves (boundary marking) from others plays significant

role in ethnic formation. Symbolic interaction, mythic origin and attitudinal values are more important than material factors. The ethnic myth in course of time fuses with the myth of polity that shapes the emergence of nation.²

Anthony Smith also locates the origin of the nation in ethnic groups which he calls as *Ethnie* which is a collective group based on the ideas of common past, memories, values and symbols. These are durable entities which become the substratum of modern nations. Subjective elements and emotive powers are crucial elements in the nation building process. *Ethnie* is not a primordial entity but emerges from the process of coalescence and division. In other words some regions come together to form of *ethnie* or split from each other due to sectarian conflicts. *Ethnie* though subject to changes and transformation, remains durable for a long period of time. Ethnic groups undergo self renewal by religious reforms, selective cultural borrowing and political participation.³

In Ernest Gellner's structural theory, nationalism is a by-product of modernity. Modernity created new social conditions like capitalism, urbanity, transport, and bureaucratic state which brought large scale mobility. Industrial society generated a high level of cultural standardization. A central state is required to enforce standard cultural norms. Nationalism imposes a high culture on the entire population. The process often creates resentment among other cultural groups who may demand different nations based on their version of nationalism.⁴

The well know Marxist historian Eric Hobsbawm has called nationalism a modern form of 'invented tradition' He defined 'invented tradition' as set of 'practices, normally governed by overtly or tacitly accepted rules and of a ritual symbolic nature, which seek to inculcate certain values and norms of behaviour by repetition'⁵. Nationalism is an attempt to structure social life affected by the vagaries on modernity. Nationalism invents some old practices to suit new conditions with modification if required. Symbols, artifacts, language, physical objects, folklore, songs, flags become new elements of the discourse of nationalism. History (although selective) is used to cement the social groups into cohesive citizen.⁶

Benedict Anderson has called the nation an 'imagined community' in the political sense. Nationalism emerged in the 18th century due to complex crossings of discrete historical forces. Nation as an imagined community has three characteristics: 'limitation', 'sovereignty' and 'community'. Print capitalism from the 15th century played an important role in the spread of vernacular language, growth of popular culture, mass readership and development of administrative text on a large scale which created the background for national consciousness.⁷ Anderson considered the eurocentric form of Nationalism modular as it can be transplanted to the colonies due to the effect of colonialism. The census, map and museum were critical instruments alongside the above development in engendering nationalism in Asia and Africa.⁸

Paul Brass provided an instrumental view of nationalism. National culture is reconstructed by competing elites and counter elites by selecting certain aspects of their group's culture for political purposes and gains. The elites use cultural resources to mobilize the masses to achieve political goals. The mobilization is effective when communication channels like literacy circles, mass media, educational institutions, and standard local languages are available.⁹

Parth Chatterjee in his work 'Nation and its Fragment' demonstrates that nationalism in the colonial world which was created by the nationalist elites by drawing from western and non western models. The colonial elite version of nationalism was based on division of the world into material and spiritual domain. The material world referred to the western material and political infrastructure. The

spiritual domain is composed of indigenous culture and tradition which includes literature, drama, education, art, family, religion etc. However, the elite version of nationalism was hegemonic and homogenous, often sidelining the minorities and marginalized like women, tribals, dalits etc.¹⁰

Cinema and Nation

Nation is not an ontological reality existing from time immemorial but emerged at a particular juncture in history. Irrespective of theoretical standpoint, there is a broad consensus that nation/nationalism became a dominant force in the context of the modern world that includes the spread of colonialism. The anticolonial movement itself was somewhat modular in borrowing the frames of nationalism from western world but designing the meshes using indigenous knowledge. Like nationalism, cinema as a new technology of visuals, sound and images was also a byproduct of modernity. It created a far reaching impact across the world from the 19th century onwards. Cinema has aesthetic, representational, affective and communicative dimensions. The material and cultural resources of both cinema and nationalism are often common. The two discourses since the 19th century have crisscrossed, reinforced, inscribed and reshaped each other. To use Michel Foucault's term cinema and nationalism are like massive apparatus that have played a significant role in realigning and shaping social forces.¹¹ Susan Hayward says films function as the cultural articulation of a nation.¹² The articulation informs the audience who are perceived as potential citizens or nationals about the nation's imagined past, invented traditions, symbols. In the context of anticolonial movement cinema can be understood as process aiming to "construct imaginary bonds which work to hold the people of a nation together as a community by dramatising their current fears, anxieties, pleasures and aspirations. A diverse and often antagonistic group of peoples are thus invited to recognise themselves as a singular body with a common culture".¹³ The argument holds true in the context of Indian cinema which is largely influenced by the discourse of nationalism both in the colonial and post-colonial period.

Cinema in Colonial India

Indian cinema from its very inception was a nationalist project which challenged the cultural hegemony of the Western colonial powers. Themes of mythology and history which evoked pride and prestige in the nation's past, where people lived in dignity prior to the colonisation of the Indian subcontinent were the popular themes in pre independence period.¹⁴ Nationalism was best enforced through creating imagaries that 'othered' the British as the oppressors and glorified the histories, myths and memories of a pre British era.¹⁵ Thus the dominant cinematic discourse portrayed colonial India as an 'Ethnie' a collective group having a common past and memories which was in search of liberation.¹⁶ Franz Fanon argues how colonialism not only remains content by imposing its rule on the present but also turns to the past and attempts to distort and destroy it, in this context Indian cinema by glorifying the themes of mythology and history it poses a challenge to the colonial discourse.¹⁷ The cinematic use of the mythological genre was one method of aligning with the concept of *Swadeshi*¹⁸ thus making it a 'bold decolonising gesture'.¹⁹ The character of *Draupadi* was one of the most popular representative theme from mythology both in the silent as well as the talkie era, "As an 'object' of defence *Draupadi* inspired action... *Dharma Yudha*... which had a nationalist resonance".²⁰ Kanjibhai Rathode's *Bhakta Vidhur* (1921) which was based on the Hindu epic *Mahabharata* was released in the backdrop of turbulent political events of the 1920s in the country, especially the rise of the mass national movement under Mahatma Gandhiji. The portrayal of the protagonist Vidur in the image of Mahatma Gandhiji incurred the wrath of the censor board. V Shantaram's film *Udyakal* (1931) was based on the military victories of Chhatrapati Shivaji Maharaj and was among the "first film which explicitly politicised the figure of Shivaji".²¹ The film was originally titled as *Swarajyche Torane* and in the climax scene showed Chhatrapati Shivaji Maharaj hoisting a flag. This film too faced

opposition from the censor board and was allowed to be released only when the title and climax was changed. These movies are akin to 'invented traditions' which are responses to novel situations using characters, heroes and stories of the past.²²

By the 1930s the "marketability of nationalism and its viability" were evident in films as well as in the way they were advertised.²³ Mahatma Gandhiji and the themes around the freedom movement like noncooperation, civil disobedience and swadeshi were the most visible on celluloid which met with severe opposition from the colonial government in the form of film censorship. Bhalji Pendharkar's *Vande Mataram Ashram* (1926) following the principles of swadeshi popularised indigenous education was censored and banned by the colonial administration.²⁴ Similarly, in 1935 V Shantaram's film in which the protagonist resembled Mahatma Gandhiji was allowed to release as 'Dharmatma', instead of its original proposed title 'Mahatma'.²⁵ The song from the film *Kismet* (1943) released at the peak of the second world war *Dur Hato aye Duniyawalon Hindustan Humara hai...shuru hui hai jung tumhari jaag utho hindustani, tum na kisi ke aage jhukna, german ho ya japani* mirrored the ideals of the Quit India Movement, though the song pointed at the Germans and Japanese who were essential enemies of the British in the great war, the song proved instrumental in arousing nationalist sentiments among the masses. The impact of the song was so profound that an arrest warrant was issued against the writer Kavi Pradeep and composer Anil Biswas for inciting anti-imperialist feelings. The song *Charkha Chalao Bahano* from *Aaj Ka Hindustan* (1940) very well drew its inspiration from the swadeshi movement and Mahatma Gandhiji, whose use of the Charkha became synonymous with the freedom movement. The colonial government closely observed this cinematic nationalism. In case of Bhakta Vidur the censor board said, "We know what you are doing, it is not Vidur, it is Gandhiji, we won't allow it".²⁶

Experimentation with social themes too added the necessary fuel to the flame of nationalism. *Brandy ki Botol* (1939) critiqued liquor consumption and echoed Mahatma Gandhi's anti- liquor campaign. *Ghar ki Rani* (1940) depicted the dangerous effects of following western traditions thus signaling the return to the pre european traditions and cultures of the glorious civilisation of India. Communal tensions were on a rise and the demand for two nations was gaining momentum in the 1940s, the world war had gripped the world in fear, and the movement for Quit India was soon to be launched, the film *Shejari/Padosi* (1941) by V Shantaram discussed the idea of communal harmony and peace.²⁷

The anti-colonial ideological portrayals in these films tried to present the existence of a great Indian civilisation prior to the advent of the Europeans. It was this past that was constantly reiterated through the films to generate a sense of nationalism and awaken the people against colonial rule. Symbols, hints, and metaphors were used to evade the censors and spread the message of freedom.

Cinema in Post Independent India

In the post independence era, while the nation builders concentrated on creating structures to strengthen the modern nation state, Cinema too was considered an important element that would help disseminate the ideas of the nation to the masses. The film enquiry committee of 1951 in its report recommended the examination of measures to be adopted for films to develop films into an effective instrument for the promotion of national culture, education and healthy entertainment.²⁸

Themes around the freedom movement continued to shape the nationalist discourse of independent India which saw a number of films made on the freedom struggle directly or on the backdrop of colonial rule instilling a sense of patriotism. The Revolt of 1857 also known as the first war of independence was and continues to be a recurring theme experimented by filmmakers. Sohrab Modi's

Jhansi ki Rani (1953), Shyam Benegal's *Junoon* (1979), Satyajit Ray's *Shatranj Ke Khiladi*, Manoj Kumar's *Kranti* (1981) to the very recent *Mangal Pandey-The Rising* (2005) and *Manikarnika-the Queen of Jhansi* (2019) are all located in the backdrop of the Great Rebellion of 1857. Films on freedom fighters have captured a niche cinematic space narrating the tales and valour of their contribution. In Hindi cinema almost seven films on Shaheed Bhagat Singh have been made since independence and his slogan *Inquilaab Zindabaad* has echoed through several films.

While the nation jubilated as India achieved independence after a long drawn freedom movement, the nightmares of partition and disharmony engulfed the nation leading to large scale migration of people across the borders. Maintaining communal harmony and creating an egalitarian nation where all religions could coexist was one of the most important tasks before the nation builders. Themes of loss, displacement and violence coupled with nostalgia and memory, communal harmony, unity, love and duty towards the nation captured the cinematic narrative around partition. The filmmakers signaled the rebuilding of the nation with a vision of equality and fraternity leaving behind the horrors of partition. Songs like *Tu Hindu Banega na Musalman Banega*, *Insaan ki Aulaad hai*, *Insaan Banega* from the film *Dhool Ka Phool* (1959) portrays the harmonious secular vision of independent India. The film *Garam Hawa* (1973) captured the post partition struggles of Muslims in India. In the climax a procession of unemployed youth protesting against inflation, unemployment, and corruption reaffirms their faith and duty towards the nation as they rethink their decision to migrate to Pakistan. This film released two years after the 1971 Indo-Pak war is particularly significant as it attempts to carve out an Indian nation in which people of all religions could coexist without feeling alienated. Women were affected immensely during partition. Urvashi Bhutalia's book *The Other Side of Silence: Voices from the Partition of India* explores the women's narrative of partition. Films like *Mammo*, *Pinjar*, *Sardari Begum* capture the emotional and physical pain experienced by women. *Mammo* makes a sharp critique on the idea of nation, home and belonging and highlights how human emotions and memory cannot be imprisoned in political boundaries. Partition films primarily focus on people's suffering and loss which had a bearing on both sides of the border, best described in the poetry by Kaifi Azmi which appears in the beginning of the film *Garam Hawa*:

“*Hur seene mai toofan waha bhi tha yaha bhi, hur ghar mai chita jalti thi, leherate the shole, hur sheher mai shamshan waha bhi that ya bhi, Geeta ki koi sunta na Koran ki sunta, hairan sa eemaan vahan bhi tha yahan bhi*”

With partition, India faced the huge task of rehabilitating refugees and integrating all the princely states as one Union of India. Alongside, the task of development of modern India had to be envisioned. India was an agricultural economy and most people lived in the villages who often faced difficulties due to the sporadic monsoons. Addressing the needs of the agrarian economy was imperative to pull its population out of poverty. The Planning Commission was setup to design policies for economic development. The second five-year plan concentrated on development of heavy industries and building of dams. It is in this socio-political and economic context that Mehboob Khan's *Mother India* (1957) a story of struggles and triumph stands testimony to the vision of Jawaharlal Nehru for modern India. Ideologically located within the socialist vision of independent India, the film opens with images of developed roads, dams, bridges and electricity in the village. In many ways it is an optimistic and futuristic representation of a nation which will see the fruits of the five year plans and the progress of the nation and its people. It is with this hope that the film takes the viewer in the flashback to the complex realities of poverty and hardship which were very much a reality of the villages in the 50s. While addressing myriad challenges as depicted through the struggles of Radha and her two sons Birju and Ramu, the film consistently reaffirms the faith in the nation. Radha becomes the symbol of *Bharat Mata* (Mother India) and represents the population of India which must toil together, face the hardships and

pull the young India towards development. The song “*O Jane walon jao na ghar apna chodh ke, mata pukarti hai tumhe haath jod ke*” followed by “*Dukh bhare din beetein re bhaiya ab sukh ayo re*” very much sums up the message of progress, development and happiness underlying the film and the nation. As Brigitte Schulze argues “Mother India ...Idealising India’s hardworking rural population... thus creating... foundation for the blossoming of the young Indian nation”.²⁹ The film evokes a sense of sacrifice and became the symbol of the nation which would provide a better life to future generations. Mother India has rightly been called by Schulze as the “Cinematic ‘Discovery of India’ ”.³⁰

While building the nation was the priority before the leaders, they were also faced with a number of wars which disturbed the peace and security of the nation and added to the already existing poverty and pressure on the economy. The 1960s brought a significant genre of patriotic films which highlighted the challenges faced by the nation. Films like *Haqeeqat* (1964) and *Upkaar* (1967) which primarily centre around wars, play a significant role in arousing a sense of nationalism.³¹ Chetan Anand’s *Haqeeqat* released just two years after the India China war of 1962. The film shot in Ladakh captures the mesmerizing beauty of the Himalayan ranges in the beginning. The film depicts the heroism of Indian soldiers who are protecting the military post against the Chinese troops. In one scene Major Ranjit Singh played by Balraj Sahni reiterates that India has been a peaceful nation from time immemorial and has not produced Taimur or Genghis Khan. On the contrary he portrays Mao as a modern day invader who harbors an evil ambition of swallowing parts of India.³²

Manoj Kumar’s *Upkar* released two years after the Indo-Pakistan 1965 war resonated with Lal Bahadur Shastri’s *Jai Jawan Jai Kisaan* slogan. As the country fought on the border, the then prime minister appealed to the soldier to fight for his country as well as to the farmer to put in all their efforts to reduce the food shortage in the country. The dialogue “*Bandook mera vishwas hai aur hal tumhara vishwas hai, aur aaj yeh dono is desh ka vishwa hain*” echoes the two daunting challenges before the Indian nation, that of combatting wars on the border and meeting the food requirement of its population. The iconic song from this film *Mere Desh Ki Dharti Sona Ugale, Ugale Heere Moti, Mere Desh Ki Dharti* still remains the epitome of patriotism and is played tirelessly at Independence Day and Republic Day celebrations. The film comments on the rural urban dichotomy and romanticises rural India adhering to the Gandhian ideals and love for villages, however it addresses the issues of food shortage, and black marketing in the background of population explosion and lack of good healthcare in the villages. Thus it presents a realistic imagery of the village with all its challenges and limitations.

The peak of political turbulence in the 1970s and 80s gave rise to the Angry Young Man with films like *Deewar* (1975) and *Sholay* (1975). Through these films the anger of the citizens against the state due to the unfulfilled promise of *garibi hatao* acquired an outlet as people identified with the on screen unemployment, poverty, inflation and exploitation. The cinematic violence and opposition provided a temporary sense of satisfaction to the growing inner dissent towards corruption and rigid state policies. However, all these films eventually argued about the supremacy of the state as the final agency of justice. In *Sholay*, *Gabbar* is finally handed over to the police despite *Thakurs* desire to kill him. Thus cinema may have experimented with themes of protest and rebellion against the state or society however, it doesn't challenge the hegemonic idea of the nation.

Indians have migrated to far off lands in search of better livelihood since the pre-colonial era. The colonial period saw one of the largest movements of people as indentured labourers to work in the different colonies. Post-independence movement of people too has taken place as students, professionals or semi-skilled labourers. This created a large Indian diaspora. The Indian nation did not engage with the diaspora in the aftermath of India’s independence, as issues of refugees, food shortage, border security were some of the more crucial challenges before the leaders. It is globalisation era of the

1990s that one observes a significant transformation in the relation with the diaspora due to the increased relevance of the diaspora. The government undertook robust reforms to accommodate the diaspora and attract its intellectual and economic wealth for the wellbeing of the nation. The cinematic representation of the diaspora also transformed over the year. The 1970s film *Purab aur Paschim* takes a rather interesting approach. The first part of the movie shot in black and white is located in colonial India and showcases the freedom movement thus setting the tone of nationalism, the second part of the movie portrays a free independent India shot in colour suggesting the progression of India from the dark ages to an age of development and liberty. The film moves to London where the protagonist *Bharat* played by Manoj Kumar encounters the highly westernised Sharma family. *Bharat* becomes the torch bearer of Indian culture and traditions who appeals a return to India and Indian culture and the diaspora as 'anti-heros', who had forgotten their traditions and culture. In the globalised era, the depiction of the diaspora has been of a united and extended family which carries India in its heart despite living overseas. Films like *Dilwale Dulhania Le Jayenge*(1995) *Pardes*(1997) signal the patriotic zeal in the Nonresident Indians. The film *Pardes* which was released on the eve of India's fiftieth Independence Day celebration has the protagonist *Ganga* singing 'I Love My India' amidst an American gathering, has a mesmerising effect on the viewer and in many ways remains a popular song glorifying India in the contemporary times. The renewed portrayal of the diaspora in cinema is directly an impact of the increasing importance of the diaspora in the nation's foreign policy.³³

Conclusion

Cinema has become a powerful medium of visual representation that unfolds vision of the nation. The ideals, myths, symbols and historical characters of the imagined nation or invented traditions are articulated very powerfully by cinema. Nation, to use Foucault's term is a 'discursive formation' a performative field having its own objects, cognitive status, concepts and themes.³⁴ Family, school, battlefield, civilization, religion, traditions, god, secularism, festivals, songs are the performative field and site of discursive formations of nation in Hindi cinema. In case of India more than the print culture, the visual culture of cinema became a powerful medium of articulating the idea of India.

In the anticolonial discourse British rule was perceived as an invasion of the 'sacred land'³⁵ whose spirit needs to be liberated from the shackles of colonialism. Cinema played a significant role in articulating the vision of an utopian state that would be realized through anti colonial struggle and molding in the image of ideal nation. The postcolonial India witnessed simultaneously the bloodbath of partition and framing of the Indian constitution. The constitution crafted a new social contract of building an egalitarian society on the democratic values amidst the environment of 'fear and trepidation'.³⁶ The Nehruvian consensus of developing India based on socialistic pattern plunged into crisis in the 1970s engendering massive social churning and turmoil in the society and destabilizing the institutions of the democratic state. The era of Amitabh Bachchan as the Angry Young Man became a metaphor for the unrest and injustice in society. Post 1990s both Indian state and society were transforming under the impact of exogenous forces of globalization and endogenous forces of Mandal and Mandir politics. The cinematic frames of nationalism were both enlarged and challenged. For instance, films on diaspora extended the contours of nation beyond the national boundaries of India. On the other hand films based on the themes of communalism and caste questioned the idea of secular state and eternal nation. Issues of state formation, communal conflict and insurgency as seen in films like *Roja* (1992), *Bandit Queen* (1994), *Maachis* (1996), *Dil Se* (1998), *Fiza* (2000), *Aamir* (2008), *Firaq* (2008), *Aakrosh* (2010), *Aarkashan* (2011), *Haider* (2014), provide a critical, unbiased and balanced approach to interpret the contemporary socio-political challenges of the nation.

Popular hindi cinema has moved cautiously and responsibly in its process of depicting the nation and nationalism. Symbols play an important role in the construction of nationalism and in that the Indian flag, national anthem, and national song has often been presented on screen to convey the emotions of victory, pride, sacrifice and love for the nation. However, the cinematic discourse of nationalism has largely remained a hegemonic project representing the statist ideology of composite and secular nation. Indian cinema with its history of over hundred years has carved the narrative of nation and nationalism and proved a useful cultural tool of nation building.

References

1. Umut Özkırımlı, *Theories of Nationalism*. Palgrave, 2017, pp.154-155.
2. John Armstrong, *Nations before Nationalism*. University of North Carolina Press, 1982, p.4.
3. Umut Özkırımlı, *Theories of Nationalism*. Palgrave, 2017, pp.159-160.
4. Umut Özkırımlı, *Theories of Nationalism*. Palgrave, 2017, pp. 111-112.
5. Eric Hobsbawm, *On Nationalism*. Little Brown, 2021, p 325.
6. Eric Hobsbawm, *On Nationalism*. Little Brown, 2021, p.352.
7. Benedict Anderson, *Imagined Community Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. Verso, 2006,p.163.
8. Benedict Anderson, *Imagined Community Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. Verso, 2006, p.163.
9. Umut Özkırımlı, *Theories of Nationalism*. Palgrave, 2017, pp.99-100.
10. Smith, Anthony D. *Nationalism and Modernism A Critical Survey of Recent Theories of Nations and Nationalism*. Routledge, 1998, p.203
11. M Foucault, *Power/Knowledge: Selected Interviews and Other Writings, 1972-1977*. Vintage, 1980, p. 195.
12. Mette Hjort, and Scott, Mac Kenzie. *Cinema and Nation*. Routledge, 2000, p.23.
13. Mette Hjort, and Scott, Mac Kenzie. *Cinema and Nation*. Routledge, 2000, p.23.
14. Sanjoy Saxena, "Benegal's Junoon and Incipient Nationalism." *Nationalism in Indian Cinema*, edited by Shri Krishna Rai, and Anugamini Rai, Cambridge University Press, 2023, p.20.
15. Hemadri Singh Rana, "Indian Cinema and the Notion of Cultural Nationalism." *Café Dissensus*, 5 December 2016, cafedissensus.com/2016/12/05/indian-cinema-and-the-notion-of-cultural-nationalism/. accessed on 21 October, 2023
16. Umut Özkırımlı, *Theories of Nationalism*. Palgrave, 2017, pp.159-160.
17. Jeannine. Woods, *Visions of Empire and Other Imaginings: Cinema, Ireland and India 1910-1962*, Peter Lang, 1969, p.91.
18. Jeannine Woods, *Visions of Empire and Other Imaginings: Cinema, Ireland and India 1910-1962*, Peter Lang, 1969, p.97.
19. Sumita S Chakravarty, *National Identity in Indian Popular Cinema 1947-1987*.South Asia Books, 1993, pp. 36-37.
20. Prem Chowdhry, *Colonial India and the Making of Empire Cinema: Image, Ideology and Identity*. Manchester University Press, 2000, p.143.
21. Prem Chowdhry, *Colonial India and the Making of Empire Cinema: Image, Ideology and Identity*. Manchester University Press, 2000, p. 146
22. Eric Hobsbawm, *On Nationalism*. Little Brown, 2021, p.326.
23. Prem Chowdhry, *Colonial India and the Making of Empire Cinema: Image, Ideology and Identity*. Manchester University Press, 2000, p. 155.
24. Government of India, Ministry of Culture "Production of Nationalist Cinema in Bombay." *Digital District Repository*, 13 March, 2023 amritmahotsav.nic.in/district-repository-detail.htm?14426, accessed on 21 October, 2023.

25. Amrit Gangar, "Marathi Cinema: The exile, the factory and fame." *Routledge Handbook of Indian Cinemas*, edited by K. Moti Gokulsingh, and Wimal Dissanayake, Routledge, 2013, p.76.
26. Jeannine Woods, *Visions of Empire and Other Imaginings: Cinema, Ireland and India 1910-1962*, Peter Lang, 1969, p. 98.
27. Amrit Gangar, "Marathi Cinema: The exile, the factory and fame." *Routledge Handbook of Indian Cinemas*, edited by K. Moti Gokulsingh, and Wimal Dissanayake, Routledge, 2013, p. 78.
28. S K Patil, "Report of the Film Enquiry Committee,1951." *Ministry of Information and Broadcasting Government of India*, nqli.in/report-film-enquiry-committee-1951, accessed on 21 October, 2023, pp. 39-62.
29. Brigitte Schulze, "The Cinematic 'Discovery of India': Mehboob's Reinvention of the Nation in Mother India." *Social Scientist*, Vol 30, No.9/10, September -October 2022, jstor.org.stable/3517959, accessed on 8 August, 2017, p.73.
30. Brigitte Schulze, "The Cinematic 'Discovery of India': Mehboob's Reinvention of the Nation in Mother India." *Social Scientist*, Vol 30, No.9/10, September -October 2022, jstor.org.stable/3517959, accessed on 8 August, 2017, pp. 72-87
31. Anirudh Deshpande, "Romancing War Bollywood Style: A Short Essay on War Cinema in Comparative and Historical Perspective." *Critical Social Science Perspectives on Indian Cinema*, edited by Anirudh Deshpande, and Anagha Kamble, Aakar Books, 2023, p.89.
32. Patricia Uberoi, "China in Bollywood." *Contributions to India Sociology*, Vol.45, No.3, 2011, DOI:10.1177/006996671104500301, accessed on 12 January 2024, p.331.
33. Anagha Kamble, "The Indian Diaspora and Hindi Cinema: A Critique." *Critical Social Science Perspectives on Indian Cinema*, edited by Anirudh Deshpande, and Anagha Kamble, Aakar Books, 2023, p.266.
34. Gary Gutting, *Michel Foucault's Archaeology of Scientific Reason*. Cambridge University Press,1989, pp.234-235.
35. Sudipta Kaviraj, *The Imaginary Institutions of India*. Columbia University Press, 2010, p. 76.
36. Paul Brass, "The Strong State and the Fear of Disorder." *Transforming India*, edited by Francine Frankel., et al., Oxford University Press, 2000, p.60.

**Assistant Professor,
Department of History, University of Mumbai**

“मौर्यवंश— प्राचीन भारत का प्रथम लोककल्याणकारी राज्य”—

डॉ. घनश्याम दुबे

अभिषेक अग्रवाल

लोककल्याणकारी प्रशासनिक व्यवस्था को उन संकीर्ण अर्थों में नहीं समझा जाना चाहिए जिन अर्थों में विश्व बैंक तथा अन्य वित्तीय अभिकरणों ने उन्हें प्रयुक्त करने की चेष्टा की है। इस दृष्टि से अधिक रचनात्मक उपागम यह है कि इस मुद्दे पर शासन के आज के जटिल संसार में राज्य—समाज संबंध पर नए ढंग से अवलोकन और विचार किया जाए। इस दृष्टि से कूडमन की यह टिप्पणी बहुत उपयुक्त जगती है।

“सामान्यतया लोक—कल्याणकारी राज्य का अभिप्राय ऐसे राज्य से लिया जाता है जो राज्य में शान्ति और व्यवस्था बनाये रखने तथा समाज की बाह्य आक्रमण से प्रतिरक्षा करने का कार्य तो करता ही है वरन् इसके द्वारा वे समस्त कार्य किये जाते हैं जो समाज और व्यक्ति के वृहत् हित में होते हैं। “लोक कल्याणकारी राज्य” का तात्पर्य एक ऐसे राज्य से होता है जो अपने सभी नागरिकों को न्यूनतम जीवन—स्तर प्रदान करना आना अनिवार्य दायित्व समझता है।” (इनसाइक्लोपीडिया ऑफ सोशल साइन्सेज)

“लोककल्याणकारी राज्य वह राज्य होता है जो अपने नागरिकों के लिये व्यापक सामाजिक सेवाओं की व्यवस्था करता है। इन समाज सेवाओं के अनेक रूप होते हैं। इनके अन्तर्गत शिक्षा, स्वास्थ्य, रोजगार तथा वृद्धावस्था में पेंशन की व्यवस्था होती है। इसका मुख्य उद्देश्य नागरिकों को सभी प्रकार की सुरक्षा प्रदान करना होता है।” (टी.डब्ल्यू.कैण्ट)

“कल्याणकारी राज्य वह है जहाँ राज्य की शक्तियों का प्रयोग आर्थिक व्यवस्था को इस प्रकार से परिवर्तित करने के लिये किया जाता है कि सम्पत्ति का अधिक से अधिक उचित वितरण हो सके।” (अब्राहम)

उपर्युक्त परिभाषाओं से स्पष्ट है कि लोक—कल्याणकारी राज्य का कार्य—क्षेत्र अत्यन्त विस्तृत होता है। परन्तु इसका यह अर्थ नहीं लिया जाना चाहिये कि लोक—कल्याणकारी राज्य एक सर्वाधिकारवादी राज्य होता है।

इसी प्रकार के लोक कल्याणकारी राज्य का उदाहरण हम प्राचीन भारतीय इतिहास में भी पाते हैं, विशेषतः वैदिक कालीन प्रशासन में भारत में लोक कल्याणकारी राज्य के प्रारंभिक दर्शन होते हैं। भारत में जनतन्त्र की सरकारें थी। जनतन्त्रात्मक सरकारों के कानून एवं प्रशासन की प्रशंसा ग्रीक दार्शनिकों द्वारा की गई है।”

भारतीय इतिहास में वास्तविक रूप में लोककल्याणकारी राज्य की अवधारणा मौर्यकालीन प्रशासन से मानी जाती है।

मौर्य कालीन प्रशासन का स्वरूप—

भारतीय इतिहास में सर्वप्रथम सर्वाधिक विस्तृत साम्राज्य की स्थापना मौर्य काल में हुई। शासन सुचारु रूप से केन्द्र द्वारा संचालित था, जो उदार एवं सहनशील था। डॉ. राधाकमल मुकर्जी ने मौर्यकालीन राज्य को संसार का सर्वप्रथम धर्मनिरपेक्ष, लोककल्याणकारी राज्य कहा है।¹

राजा का यह सामाजिक कर्तव्य है कि जो दास-भृत्य, बन्धु, पुत्र आदि अपने गृहस्वामी की आज्ञा का पालन न करें उन्हें वह विनीत करे। कौटिल्य ने सामाजिक कर्तव्यों के सुपालन पर बल दिया है और बाल, वृद्ध, व्याधिग्रस्त, अनाथ पुरुष एवं स्त्रियों और उनके बच्चों की रक्षा का उत्तरदायित्व राजा का माना है। अर्थशास्त्र में समस्त नागरिकों को आर्य कहा गया है। शूद्र भी जन्मतः दास नहीं, आर्य थे।

चाणक्य ने राजा के कर्तव्यों के विषय में लिखा है, “सुकर्म वह नहीं है, जिससे केवल राजा का मनोरंजन हो। वास्तविक सुकर्म वह है, जिससे प्रजा सुखी और सम्पन्न हो।” “कौटिल्य के अनुसार राजा के पास राज्य का सर्वाधिकार होता था और वह स्वेच्छाचारिता से प्रशासन का कार्य चलाता था, किन्तु यहाँ यह बात ध्यान में रखनी चाहिए कि उसने प्रशासन व राज्य को एक आधारभूत लक्ष्य की प्राप्ति के लिए उत्प्रेरित किया है। वह लक्ष्य है जनता जनार्दन का हित। उसका कथन है कि प्रजा के सुख में सुख और उनके हित में ही राजा को अपना हित समझना चाहिए।

“अर्थशास्त्र में हम कल्याणकारी राज्य की रूपरेखा पाते हैं। राजा का आदर्श और लक्ष्य प्रजा के सुख में अपना सुख में अपना सुख तथा के हित में अपना हित समझता है। वह समाज के निर्बल वर्गों—अनाथों, विधवाओं का भरण—पोषण करता है। कारीगरों और मजदूरों की रक्षा की व्यवस्था करता है। साथ में सभी प्रकार के समाज—विरोधी तत्वों से जनता की रक्षा करने के लिए कानून बनाता है।”

सरकार की ओर से विद्यालयों को वृत्ति एवं सहायता भी दी जाती थी। राजस्व के दोनों ओर वृक्ष, कुएँ और पाथशालाएँ होती थीं। राज्य का उद्देश्य जहाँ एक ओर राष्ट्रीय आय बढ़ाना था, वहीं दूसरी ओर जनता की भलाई भी। राज्य की नीति जनता के लिए ही निर्धारित होती थी। प्रजा की नैतिक उन्नति को ध्यान में रखकर राज्य की ओर से बाजी, मद्यपान और वेश्यागमन आदि दुर्व्यसनों पर नियंत्रण रखा जाता था।¹

समाज का ऐसा कोई वर्ग नहीं है, जो कौटिल्य के राज्य के पर्यवेक्षण से छूट गया हो। धर्म—संवर्धन, सदाचार को प्रोत्साहन और ज्ञान का संरक्षण राज्य की ओर से होता था। राज्य से विभिन्न धर्मों और संप्रदायों को सहायता दी जाती थी और ज्ञान—विज्ञान को प्रोत्साहित किया जाता था। मजदूरों के कल्याण के लिए उद्योगपतियों को सरकारी नियमों से आबद्ध किया जाता था। विद्यार्थियों तथा ब्राह्मणों को राज्य से विशेष सुविधायें मिलती थीं। अपाहिजों का प्रबन्ध राज्य के ऊपर रहता था।

सदाचार और धार्मिकता को प्रोत्साहन देकर सर्वजनहिताय तालाब, कुएँ, नहर, चिकित्सालय, अनाथालय, आदि अनाए जाते थे। किसानों को रूग्णशाला, बाँध और जनोपयोगी कार्यों के लिए राज्य की ओर से हर तरह की सहायता दी जाती थी। सार्वजनिक स्वास्थ्य, सार्वजनिक स्थान एवं सार्वजनिक महत्व की वस्तुओं को ध्यान में रखकर ही गांवों की व्यवस्था की जाती थी।

“राज्य में सड़कों की उचित व्यवस्था थी। यातायात पर राज्य की ओर से नियंत्रण था और उसकी देखभाल के लिये अलग विभाग था। इससे व्यापार की काफी उन्नति हुई। राज्य की ओर से ही लोकहितकारी कार्य हुआ करते थे और इसमें जनता का सहयोग प्राप्त किया जाता था। शिक्षण संस्थाओं और औषधालयों को राज्य की ओर से सहायता मिलती थी।”²

“अनाथ बालक और वृद्धों को राज्य की ओर से सहायता दी जाती थी तथा गर्भवती स्त्रियों की सुविधा के लिये भी राज्य की ओर से प्रबन्ध था। धर्मकल्याण के लिये ही अशोक ने धर्ममहामात्रों को नियुक्त किया था। अशोक के अनुसार राजा और प्रजा के लोक और परलोक दोनों के कल्याण की चिन्ता करनी चाहिए। पड़ोसी के हित को वह राजऋण समझता था, जिसे उसे उऋण होना था।”³

“मौर्य साम्राज्य में जनता के कल्याण के लिये भी बहुत सारे लोग बहाल किये जाते थे। सिंचाई और सार्वजनिक कार्यों पर भी विशेष धन खर्च किया जाता था। इसमें सबसे प्रसिद्ध है सुदर्शन झील, जिसका निर्माण चंद्रगुप्त के एक कर्मचारी वैश्य पुष्यगुप्त ने कराया था और जिससे यवनराज तुषाष्प ने अशोक के समय सहायक नहरों का निर्माण कराया था। चुद्रगुप्त के कर्मचारियों ने दूरी-निदेशक प्रस्तरों के साथ-साथ राजपथों का निर्माण भी किया था। मौर्यकाल में अनेक शिक्षण-संस्थाओं का संचालन राज्य की ओर से होता था। बालक, वृद्ध, व्याधिपीडित और आपत्तिग्रस्त व्यक्तियों का भरण-पोषण राज्य की ओर से होता था। स्वास्थ्य रक्षा, चिकित्सालय आदि का प्रबन्ध भी राज्य की ओर से किया जाता था। दुर्भिक्ष, आग, महामारी, अतिवृष्टि और अनावृष्टि से उत्पन्न परिस्थिति में जनता को राज्य से सहायता मिलती थी।”⁴

डॉ. रमेश चन्द्र मजूमदार के अनुसार “मौर्य सम्राट सम्भवतः स्वयं और आस-पास के प्रदेशों के शासन की व्यवस्था करता था, दूर के प्रान्त कुमारों और उप-राजाओं के अधीन थे जो प्रायः राज-परिवारों से ही चुने जाते थे। केन्द्रीय सरकार उनके कार्यों पर प्रतिवेदक नामक कर्मचारियों के माध्यम से दृष्टि रखती थी। केन्द्रीय सरकार और प्रान्त दोनों में ही शासन व्यवस्था के लिए अनेक विभाग थे। प्रत्येक विभाग का एक अध्यक्ष होता था और उनकी सहायता के लिए अनेक विभागीय कर्मचारी होते थे। विशाल साम्राज्य के कार्यों के सुचारु संचालन के लिए एक अत्यन्त सुसंगठित नौकरशाही की व्यवस्था थी। साम्राज्य के विभिन्न भागों को जोड़ने के लिए सड़कें बनी हुई थीं, जिनमें से एक सड़क तो भारत की सारी चौड़ाई को पार करती हुई सिन्धु से लेकर गंगा के मुहाने तक जाती थी।

सिंचाई की व्यवस्था काठियावाड़ जैसे साम्राज्य के दूरस्थ प्रान्तों में भी की गई थी। शासन प्रायः सुव्यवस्थित था। देश में शान्ति तथा समृद्धि भी और जनता संतुष्ट थी।”

चन्द्रगुप्त मौर्य का प्रशासन—

चन्द्रगुप्त मौर्य के शासन—काल में नगर की प्रशासन—व्यवस्था सन्तोषजनक थी। कौटिल्य के अर्थशास्त्र के अनुसार नगर का सबसे बड़ा अधिकारी नागरिक कहलाता था जो गोप और स्थानिकों की सहायता से नगर का प्रशासन चलाता था।

“चन्द्रगुप्त के शासन काल में जनता को अधिक से अधिक सुविधा और आराम देने का प्रयत्न किया गया था। इस दिशा में पहला काम था यातायात के मार्गों का निर्माण और सुरक्षा। दूसरा काम था सिंचाई। कृषकों की सुविधा के लिए सिंचाई के कई साधन सरकार की ओर से प्राप्त थे, जिनमें हाथ से, कन्धे से, यन्त्र आदि से पानी निकालने का प्रबन्ध था। सुराष्ट्र में प्रान्तीय शासक पुष्यगुप्त ने एक विशाल सुदर्शन झील बनवायी थी। सरकार का तीसरा लोकोपकारी काम था स्वास्थ्य और सफाई। बहुत से भैषज्यगृह खुले थे और कई रोगों के विशेषज्ञ वैद्य और चिकित्सक नियुक्त थे। औषधियों के उद्यान और भैषज्य—निर्माण के लिए सरकार प्रबन्ध करती थी। नगरों की सफाई और भोजन—शुद्धता के लिए निरीक्षक रखे गये थे। चौथा लोककल्याणकारी कार्य था शिक्षण। व्याक्तिगत शिक्षकों और विद्यालयों को वृत्ति और सहायता सरकार की ओर से मिलती थी। आकस्मिक संकटों — रोगों, महामारी, विशूचिका आदि अग्नि, अकाल और बाढ़ आदि से रक्षा के लिए सरकार की ओर से प्रबन्ध था।

चन्द्रगुप्त का शासन प्रबन्ध बहुत ही संगठित और सुव्यवस्थित था। कई बातों में यह आधुनिक अच्छी से अच्छी शासन व्यवस्था की तुलना में ठहर सकता है। बहुत से पाठकों को आश्चर्य होगा कि चौथी शती ई. पूर्व में इतनी अच्छी शासन—पद्धति भारत में प्रचलित थी।”⁵

चन्द्रगुप्त मौर्य के लोक हितकारी कार्य—

चन्द्रगुप्त के शासन—प्रबन्ध में जनता को आधिकाधिक सुविधा एवं आराम देने का प्रयत्न किया गया। व्यापारिक समृद्धि के लिए आवागमन के मार्गों और सुरक्षा का विशेष प्रयत्न किया गया था। सिंचाई के तालाब तथा नगरों का निर्माण किया गया। मेगस्थनीज के अनुसार ऐसे अधिकारी नियुक्त किए गए जिनका कर्तव्य “भूमि को नापना और उन छोटी नालियों का निरीक्षण करना था जिनमें होकर पानी सिंचाई की नहरों में जाता था ताकि प्रत्येक व्यक्ति को अपना सही भाग मिल सके।” “प्रजा के कल्याण के लिए चन्द्रगुप्त ने सुदूर सौराष्ट्र की एक पर्वतीय नदी के जल को रोककर सुदर्शन नामक झील बनवाई थी जो सिंचाई के लिए बड़ी उपयोगी सिद्ध हुई। चन्द्रगुप्त के शासनकाल में दूर—दूर के प्रान्तों में भी सिंचाई का समुचित प्रबन्ध किया गया था। सड़कों के किनारे

दूरी-मापक पत्थर लगाए गए थे। स्वास्थ्य एवं सफाई के लिए चिकित्सालयों तथा निरीक्षकों का प्रबन्ध किया गया था तथा शिक्षालयों की स्थापना की गई थी।⁶

अशोककालीन प्रशासन-

‘कलिंग विजय से पहले अशोक साम्राज्यवादी था, किन्तु इस रक्तरंजित घटना के बाद वह लोकहित और धर्म की भावना से परिपूर्ण हो गया। अब वह पहले मानव और तब सम्राट था- सम्राट भी इस अर्थ में कि वह अपने साम्राज्य की सम्पूर्ण प्रजा को अपना पुत्र समझ सके, उसका रक्षक बन सके। “लोकहित अशोक के राजत्व का आदर्श बन गया। उसके धर्मानुराग ने उसे राज्य के कार्यों से उपेक्षित नहीं किया, अपितु वह बड़े उत्साह से अपनी प्रजा की ऐहलौकिक और पारलौकिक उन्नति में लग गया।”⁷

अशोक प्रजा की सेवा करना उतना ही आवश्यक समझता था जितना कि ऋण चुकाना। वह स्वयं लिखता है-“मेरे लिए विश्व-कल्याण से अधिक महत्वपूर्ण कोई कार्य नहीं है। मैं जो कुछ कार्य जीवों को इस संसार में सुख प्राप्त करने और परलोक में स्वर्ग प्राप्ति हेतु निश्चित करता हूँ, वह इसलिए करता हूँ कि मैं उन जीवों के ऋण से उन्मुक्त हो सकूँ।” सम्भवतः प्रजा के हितचिन्तन के लिए कर्तव्य का इतना ऊँचा आदर्श संसार के किसी अन्य नरेश ने अपने सामने नहीं रखा होगा। अशोक ने इस आदर्श को चट्टानों पर भी खुदवाया, जिससे कि उसके सामने उत्तराधिकारी भी इस आदर्श का अनुसरण करें।”

“अशोक ने अपनी प्रजा को बहुश्रुत होने की अनुप्रेरणा दी थी और जैसा कि उसका नियम था, प्रजा को किसी कार्य के लिए प्रेरित करने के पूर्व वह स्वयं उस कार्य को करता था। अतः अशोक स्वयं बहुश्रुत था। विभिन्न राजत्व सिद्धान्तों का उसे पूर्ण ज्ञान था। राजनीति के आदर्श सिद्धान्तों का वह पण्डित था”⁸

“अशोक ने ऐसा सुप्रबन्ध किया कि उसके राज्य-कर्मचारी प्रत्येक समय और स्थान पर उसे प्रजा के कार्यों और कष्टों की सूचना दे सकते थे। राज्य-कर्मचारी भी ऐसे नियुक्त किए जाते थे जिनमें जनता के प्रति प्रेम और त्याग की भावना अधिकाधिक विद्यमान हो। अशोक ने गुप्तचर विभाग को आदेश दे रखा था कि वह प्रजा की समृद्धि की देखभाल भली प्रकार करे तथा साम्राज्य के कोने-कोने की सूचना उसे देता रहे।”⁹

पशु-वध निषेध भी इस क्षेत्र में नवीन एवं महत्वपूर्ण सुधार था। प्रजा के हित के लिए प्राचीन भारत के अधिकांश सम्राटों ने अनेक कार्य किए, किन्तु अशोक के सम्मुख उनके प्रजा-हितकारी कार्य फीके पड़ जाते हैं यद्यपि इसे सुधारों की कोटि में नहीं रखा जा सकता, पर अशोक ने इसे अपना प्रमुख कर्तव्य बना लिया था, और अपने शासन-प्रबन्ध का प्रमुख उद्देश्य घोषित कर चुका था। अतः यह एक प्रकार का सुधार कार्य कहा जा सकता है।”¹⁰

अशोक के लोक-कल्याणकारी कार्य-

अशोक की शासन नीति लोक-कल्याणकारी भावना से प्रेरित थी। उसने यात्रियों की सुविधा के लिए सड़कों का निर्माण कराया तथा सड़कों पर छायादार वृक्ष लगवाये। आधे-आधे कोस पर उसने कुएँ तथा धर्मशालायें बनवाईं जिससे यात्रियों को सुविधा तथा विश्राम मिला। उसने जनता के मनोरंजन के लिए उद्यानों का निर्माण भी कराया। इसके अतिरिक्त मनुष्य व पशुओं के लिए उसने स्थान-स्थान पर चिकित्सालय खुलवाये तथा बड़े पैमाने पर औषधि-निर्माण का कार्य चालू किया। औषधियों के लिए उसने जड़ी-बूटियाँ उगाने के उद्यानों की व्यवस्था की। यह कार्य उसने केवल अपनी ही प्रजा के लिए किया वरन् मित्र देशों को भी सहायता दी। अशोक जनता के स्वास्थ्य और सुख की कामना करता था।

‘औचित्य के निर्णय का आधार सम्राट की रुचि नहीं, अपितु लोक रुचि है।’ अशोक के अभिलेखों में भी इसी प्रकार की ध्वनि गुंजित होती है। उसने भी जनता की भलाई को ही अपना परम कर्तव्य माना है। वह अपने छठे शिलालेख (गिरनार) में लिखता है – ‘नास्ति हि कंमतरं सर्वलोक हितप्पा’ सर्वलोक हित े बढ़कर कोई दूसरा काम राजा के लिए नहीं है। वह प्रजा को अपनी सन्तान के रूप में मानता था। अशोक लिखता है कि जिस प्रकार पिता अपनी संतान की उन्नति व उसके कल्याण के लिए हर प्रकार के साधन अपनाता है उसी प्रकार वह अपनी प्रजा के हित के लिए हर प्रकार के उपाय करता है।¹¹

“अशोक सामान्य मनुष्य का हितैषी था, जिसके लिए उसने विविध प्रकार के सार्वजनिक उपयोगिता के कार्य किए थे। उसने सड़कों के किनारे आम और बरगद जैसे उपयोगी वृक्ष लगवाकर, आधे-आधे कोस पर कुएँ और सरायें बनवाकर यात्रियों को और सुखद बनाया था। पशुओं और मनुष्यों की चिकित्सा के लिए उसने चिकित्सालय खुलवाए और उनमें औषधियों की समुचित व्यवस्था की। इसके लिए उसने बहुत सी जड़ी-बूटियाँ और फलों के पेड़ बाहर से मंगवाकर लगवाए। चिकित्सालयों में चिकित्सकों का समुचित प्रबन्ध किया गया।¹²

“धर्मकल्याण के लिए ही अशोक ने धर्ममहामात्रों को नियुक्त किया था। अशोक के अनुसार राजा और प्रजा के लोक और परलोक दोनों के कल्याण की चिंता करनी चाहिए। पड़ोसी एवं सीमावर्ती राज्यों के नागरिकों को भी वह पुत्रवत मानता था। प्रजा के हित को वह राजऋण समझता था, जिसे उसे उऋण होना था। अशोक ने संगठित शासन-प्रणाली का उपयोग मंगलकारी कार्यों के कार्यान्वयन में किया। वह जनता से व्यापक संपर्क बनाए रखता था। उसने अपने अधिकारियों को समय-समय पर राज्य का दौरा करने का आदेश दिया, ताकि वे लोग प्रजा की दिक्कतों को दूर कर सकें। अपने कल्याणकारी राज्य को सुचारू रूप से चलाने के लिये उसने धर्ममहामात्र, महामात्र राजुक, प्रादेशिक, युक्त आदि अधिकारियों को नियुक्त किया था और ये लोग राजा के मनोनुकूल सिद्धान्तों पर कल्याणकारी कार्यों का कार्यान्वयन करते थे। उसने न्याय में भी समता लाने का प्रयास किया। सारे राज्य में उसने न्याय और दण्ड की संहिता का एकरूपता प्रचलित कर समता का आदर्श उपस्थित किया। उसने सही अर्थों में मौर्य शासन प्रणाली को मंगलकारी रूप दिया तथा प्रजा के इहलोक और परलोक में कल्याण का प्रयत्न किया।¹³

“अशोक के शिलालेख में राजुक का नाम मिलता है, पर वास्तविक तात्पर्य विवादास्पद है। डॉ. अलतेकर के अनुसार राजुक का लाखों पर अधिकार था, अतः वे जिलाधीश से कम दरजे के नहीं थे। उनका सर्वप्रथम काम जमीन का कर वसूलना था, परन्तु वे न्यायदान का भी कार्य करते थे, जैसे कि कलक्टर अंग्रेजी-शासन पद्धति में किया करते थे। कर वसूलना, रास्तों की मरम्मत करना, व्यापार के संवर्धन के लिए अनुकूल परिस्थिति बनायं रखना, बांध-नहर इत्यादि का प्रबन्ध करना रज्जुकों का कार्य था। ऐसा प्रतीत होता है कि अशोक ने जब जन-कल्याण के लिए अपने साम्राज्य का विकेन्द्रीकरण किया, तब उसने बहुत सारे अधिकार राजुकों के हाथ सौंप दिये। राजुक एक प्रमुख सरकारी अफसर थे, जिन्हें अपने क्षेत्र में कार्यकारिणी और न्यायपालिका आदि से संबद्ध सभी प्रकार का कार्य करना पड़ता था।”¹⁴

“सातवें और द्वितीय स्तम्भ लेख से ज्ञात होता है कि अशोक ने कल्याण के काफी कार्य किये। वह अपनी पुत्रवत जनता का नैतिक आदर्श उठाना चाहता था तथा उसमें भाई चारे की भावना करना चाहता था।”¹⁵

“धम्म की व्यवहारिक रूप की स्थापना करने के लिए अशोक ने बहुत परोपकारी कार्य किये। मैंने बट वृक्ष लगवाये हैं, जो पशुओं तथा मनुष्यों को छाया दे। आम के उद्यान लगवाये हैं तथा दो मील पर कुएँ खुदवाये, धर्मशालायें बनवाई तथा जलाशय स्थापित किये हैं। पशुओं एवं मनुष्यों के सुखों के लिए। पशुओं तथा मनुष्यों की चिकित्सा के लिए औषधालयों की स्थापना की, जहां निर्धन व्यक्ति को निःशुल्क चिकित्सा प्राप्त होती थी। विदेशों से नाना प्रकार के वृक्ष आदि मंगा कर उन्हें प्रमुख स्थानों पर आरोपित किया। शासक के इनक कार्यों से प्रजा वर्ग के हृदय में उसके धम्म एवं मान्यताओं के प्रति अवश्य ही श्रद्धा उत्पन्न हुई होगी।”¹⁶

मौर्य युग में शासकों में धार्मिक उदारता व सहिष्णुता विद्यमान थी। इस युग में सभी को चाहे वे शासक हों या शासित, अपने-अपने धर्म का पालन करने एवं धर्म परिवर्तन की पूर्ण स्वतंत्रता थी तथा उनमें धार्मिकता की स्पष्ट झलक दिखायी देती थी।

अशोक की नीति विकेन्द्रीकरण थी और उसके शासन में रज्जुकों को व्यापक अधिकार दिये गए थे। साम्राज्य की साधारण नीति के अनुसार उन्हें दीवानी, फौजदारी विषयों में पूर्ण अधिकार प्राप्त थे। (स्तम्भ लेख सं 4) सम्राट अशोक ने अपने रज्जुकों को दंड समता के लिए जो आदेश था उससे ज्ञात होता है कि उन्हें न्यायदान देने का भी अधिकार था।

राजा, प्रजा का पिता है इस सिद्धान्त पर अशोक ने विशेष जोर दिया वह अपने प्रजा का पिता व अधिकारियों को छात्री मानता था।

अशोक ने धर्मकल्याण के लिए ही धर्ममहामात्र को नियुक्त किया था। अशोक के अनुसार राजा और प्रजा के लोक और परलोक दोनों के कल्याण की चिंता करनी चाहिए। पड़ोसी एवं सीमावर्ती राज्यों के नागरिकों को भी

वह पुत्रवत मानता था। प्रजा की सेवा करना राजा अपना नैतिक कर्तव्य समझता था। अशोक ने संगठित शासन—प्रणाली का उपयोग मंगलकारी कार्यों के क्रियान्वयन में किया। वह जनता से व्यापक संपर्क बनाए रखता था। उसने अपने अधिकारियों को समय—समय पर राज्य का दौरा करने का आदेश दिया, ताकि वे लोग प्रजा की दिक्कतों को दूर कर सकें।

न्याय में समता लाने का प्रयास अशोक द्वारा किया। सारे राज्य में उसने न्याय और दण्ड की संहिता का एकरूपता प्रचलित कर समता का आदर्श उपस्थित किया। उसने सही अर्थ में मौर्य शासन प्रणाली को मंगलकारी रूप दिया तथा प्रजा के इहलोक और परलोक में कल्याण का प्रयत्न किया। वह लोकहितकारी शासक था, जिसने जनसंपर्क के लिये धर्मयात्रा को आश्रय दिया।

“अशोक ने अपने बारे में बड़ा उच्च आदर्श रखा। यह आदर्श था राजा का पिता के तुल्य होना। उसने अपने अधिकारियों को बार—बार कहा कि राजा प्रजा को अपनी संतति समझता है, यह बात वे प्रजा को बता दें। अधिकारियों से उसने यह भी कहा कि राजा के प्रतिनिधि के नाते वे प्रजा की देखभाल किया करें।

अशोक ने लोगों को जियो और जीने दो का पाठ पढ़ाया। उसने जीवों के प्रति दया और बांधव के प्रति सद्व्यवहार की सीख दी। उसके उपदेशों का लक्ष्य था परिवार—संस्था और तत्कालीन सामाजिक वर्ग व्यवस्था की रक्षा करना। वह बताता था कि जो लोग भला आचरण करेंगे वे स्वर्ग जायेंगे। अशोक के उपदेशों का उद्देश्य सहिष्णुता के आधार पर तत्कालीन समाज—व्यवस्था को बनाए रखना था।”¹⁷

अन्य मौर्य राजाओं के समान अशोक प्रजावत्सल था। प्रजा को अपनी संतान मानता था। उनके विचार कलिंग—लेख और चतुर्थ स्तम्भलेख में मिलते हैं। राजा के कर्तव्य के रूप में अशोक ने सर्वलोकहित और पराक्रम को रखा है। अशोक का आदेश था “मैं सरकारी विवरणों को हर समय सुनूंगा और इस पर विचार करूंगा।” पांच वर्ष में एक बार राजा को हर समय जनता का कार्य करना चाहिए। छठे शिलालेख से यह ज्ञात होता है कि उसने अपने यहां खबर पहुंचाने के लिए प्रतिवेदक नियुक्त किये थे।”¹⁸

जनकल्याण की भावना से प्रेरित होकर ही कृषि की यिंचाई पर राज्य की ओर से विशेष ध्यान दिया जाता था। कृषकों को हर सम्भव सहायता प्रदान की जाती थी। सिंचाई की दृष्टि से सम्पूर्ण कृषियोग्य भूमि को दो भागों में विभक्त किया गया था। देवमातृक(वर्षा के ऊपर अवलंबित) और अदेवमातृक(सिंचाई के लिए कृत्रिम साधनों पर अवलंबित)।

अंत में यह कहना अनुचित न होगा कि अशोक की शासन पद्धति न केवल कार्यक्षम थी किन्तु इस युग के मापदण्डों से पुरोगामी भी थी।

संदर्भ ग्रंथ—

1. जैन, डॉ. कैलाश चन्द्र, "प्राचीन भारत की शासन पद्धति एवं राजशास्त्र" नई दिल्ली, यूनिवर्सिटी पब्लिकेशन, 2011, पृष्ठ संख्या 118-119.
2. वही, पृष्ठ संख्या 118.
3. यादव, डॉ. डी.एस., "प्राचीन भारतीय राजनीतिक एवं सामाजिक जीवन", नई दिल्ली, डिस्कवरी पब्लिशिंग हाऊस प्राइवेट लिमिटेड, 2010, पृष्ठ संख्या 89.
4. जैन, डॉ. कैलाश चन्द्र, "प्राचीन भारत की शासन पद्धति एवं राजशास्त्र" पूर्वोक्त, पृष्ठ संख्या 111-112.
5. पाण्डेय, डॉ. राजबली "प्राचीन भारत", वाराणसी विश्वविद्यालय प्रकाशन,, 1994, पृष्ठ संख्या 158.
6. भार्गव, डॉ. वी.एस., "प्राचीन भारतीय इतिहास", नई दिल्ली, रिसर्च पब्लिकेशनस, 1998, पृष्ठ संख्या 199.
7. वही, पृष्ठ संख्या 216
8. वही, पृष्ठ संख्या 216
9. वही, पृष्ठ संख्या 217.
10. वही, पृष्ठ संख्या 219.
11. गुप्त, शिवकुमार, "प्राचीन भारत का इतिहास", जयपुर, प्रचशील प्रकाशन, 1999, पृष्ठ संख्या 272.
12. मुखर्जी,, राधाकुमुद "प्राचीन भारत", नई दिल्ली, राजकमल प्रकाशन, 2000, पृष्ठ संख्या 67-68.
13. यादव, डॉ. डी.एस., "प्राचीन भारतीय राजनीतिक एवं सामाजिक जीवन", पूर्वोक्त, पृष्ठ संख्या 109.
14. राय, मंगला, "प्राचीन भारत में जिला शासन", पटना, जानकी प्रकाशन, 1983, पृष्ठ संख्या 69-70.
15. गंगवार, श्रीमति ममता एवं अजय प्रताप सिंह,"मौर्य काल की धार्मिक दशा", कानपुर, सरस्वती प्रकाशन, 2004 पृष्ठ संख्या 91.
16. वही, पृष्ठ संख्या 94.
17. शर्मा, रामशरण "प्रारंभिक भारत का परिचय", हैदराबाद, ओरियंट ब्लैकस्वॉन प्राइवेट लिमिटेड, 2010, पृष्ठ संख्या 177-179.
18. जैन, कैलाश चन्द्र, "प्राचीन भारत का सामाजिक एवं आर्थिक इतिहास" नई दिल्ली ,यूनिवर्सिटी पब्लिकेशन, 2011, पृष्ठ संख्या 105.

सह प्राध्यापक (इतिहास विभाग)

गुरु घासीदास(केन्द्रीय)विश्वविद्यालय

बिलासपुर (छ.ग.)

लोकपाल और लोकायुक्त की आंतरिक पारदर्शिता और जवाबदेही

डॉ. अरुण प्रकाश सिंह

प्रस्तावना

अष्टाचार किसी भी समाज में एक प्रणालीगत और बहुआयामी दोष है। सामान्य बोल-चाल की भाषा में, अष्टाचार को कुछ ऐसा कार्य करने के रूप में परिभाषित किया जाता है जो जो कि घृणित, आरोपित या अनैतिक हो। परिणामस्वरूप, यह समाज की नींव को खतरे में डालता है। अष्टाचार इस अर्थ में व्यापक है कि दुनिया में एक भी देश ऐसा नहीं है जो अष्ट न हो, और एक भी सरकारी विभाग ऐसा नहीं है जो अष्ट कृत्यों में शामिल न हो। लोकपाल और लोकायुक्त भारत में अष्टाचार से निपटने और सार्वजनिक जीवन में जवाबदेही सुनिश्चित करने के लिए स्थापित महत्वपूर्ण संस्थाएँ हैं। लोकपाल, एक महत्वपूर्ण संस्था के रूप में, भारत में सरकारी अधिकारियों और नेताओं से जुड़े अष्टाचार और अपारदर्शिता के मामलों की जांच करता है और कार्रवाई करता है। लोकपाल की स्थापना का प्राथमिक लक्ष्य लोगों को शिकायत दर्ज करने और न्याय पाने के लिए एक निष्पक्ष और स्वतंत्र मंच प्रदान करना है। जबकि लोकपाल का कार्य क्षेत्र परिभाषित है, इसकी शक्तियों और प्राधिकरणों का मूल्यांकन करने की आवश्यकता है क्योंकि यह विभिन्न राज्यों और केंद्र शासित प्रदेशों में अलग-अलग कानूनी ढांचे के तहत काम कर सकता है। लोकायुक्त, इसी तरह एक स्वतंत्र निकाय है, जो राज्य स्तर पर अष्टाचार और अपारदर्शिता के मामलों की जांच करता है। यह जनहित में सरकारी कर्मचारियों के कार्यों की जाँच करती है और उनके विरुद्ध उचित कदम उठाती है। लोकायुक्त की नियुक्ति राज्य के मुख्यमंत्री या राज्यपाल द्वारा की जाती है और यह सरकार के विभिन्न स्तरों पर अष्टाचार और अपारदर्शिता के मामलों की निष्पक्ष जांच करता है। लोकायुक्त एक प्रहरी के रूप में कार्य करता है जो यह सुनिश्चित करता है कि सरकारी अधिकारी जनहित में काम करें और कोई अष्टाचार या कदाचार न हो। यह हस्तक्षेप की आवश्यकता, निष्पक्षता, वैधता और दक्षता के प्रयास के आधार पर आवश्यक कार्रवाई करता है। लोकपाल के पास अष्टाचार और अपारदर्शिता के मामलों की जांच करने की विशिष्ट शक्तियाँ हैं और इसका काम आम नागरिकों को न्याय दिलाना है। लोकपाल का अधिकार क्षेत्र व्यापक है और इसमें सरकारी विभाग, निगम, उद्यम और अन्य संगठन शामिल हो सकते हैं। इसके अलावा, लोकपाल का उद्देश्य अष्टाचार के मुद्दे को प्रभावी ढंग से संबोधित करना है। दोनों संस्थाएँ अष्टाचार के आरोपों की जांच करती हैं और दोषी अधिकारियों के खिलाफ कार्रवाई करती हैं। दोनों संस्थाएँ स्वतंत्र और स्वायत्त हैं, और किसी भी सरकारी मंत्रालय या विभाग के अधीन नहीं हैं। दोनों संस्थाएँ संसद के प्रति जवाबदेह हैं और उनके कामकाज की समीक्षा संसद द्वारा गठित समितियों द्वारा की जाती है।

लोकपाल की आवश्यकता और लाभ

भारत में लोकपाल की स्थापना ऋष्टाचार के खिलाफ लड़ाई में एक महत्वपूर्ण कदम है। यह नागरिकों को ऋष्टा सरकारी अधिकारियों के खिलाफ शिकायत दर्ज करने और त्वरित न्याय प्राप्त करने का एक मंच प्रदान करता है। लोकपाल की आवश्यकता के कुछ मुख्य कारण :

1. बढ़ता ऋष्टाचार: भारत में ऋष्टाचार एक गंभीर समस्या है जो सभी क्षेत्रों को प्रभावित करती है। लोकपाल ऋष्टाचार के मामलों की जांच और मुकदमा चलाने के लिए एक स्वतंत्र और शक्तिशाली निकाय है, जो ऋष्टाचार को कम करने में मदद कर सकता है।
2. जवाबदेही में कमी: अक्सर, सरकारी अधिकारी अपने कार्यों के लिए जवाबदेह नहीं होते हैं। लोकपाल नागरिकों को अधिकारियों के खिलाफ शिकायत दर्ज करने और यह सुनिश्चित करने का एक साधन प्रदान करता है कि उनका उचित जवाब दिया जाए।
3. न्याय में देरी: ऋष्टाचार के मामलों में अक्सर न्याय में देरी होती है। लोकपाल त्वरित जांच और सुनवाई सुनिश्चित करके न्याय में तेजी लाने में मदद कर सकता है।
4. सार्वजनिक विश्वास में कमी: ऋष्टाचार ने सरकार में जनता का विश्वास कम कर दिया है। लोकपाल ऋष्टाचार के खिलाफ लड़ाई में एक मजबूत संदेश भेजकर सार्वजनिक विश्वास को बहाल करने में मदद कर सकता है।

लोकपाल के गठन के कुछ महत्वपूर्ण लाभ निम्नलिखित हैं—

1. ऋष्टाचार में कमी: लोकपाल ऋष्टाचार के मामलों की जांच और मुकदमा चलाकर ऋष्टाचार को कम करने में मदद कर सकता है।
2. जवाबदेही में वृद्धि: लोकपाल सरकारी अधिकारियों को उनके कार्यों के लिए अधिक जवाबदेह बनाकर जवाबदेही में सुधार कर सकता है।
3. न्याय में तेजी: लोकपाल त्वरित जांच और सुनवाई सुनिश्चित करके न्याय में तेजी ला सकता है।
4. सार्वजनिक विश्वास में वृद्धि: ऋष्टाचार के खिलाफ लड़ाई में एक मजबूत संदेश भेजकर लोकपाल सार्वजनिक विश्वास को बहाल करने में मदद कर सकता है।
5. सुशासन: लोकपाल सुशासन को बढ़ावा देकर और सरकार में पारदर्शिता और जवाबदेही लाकर देश के समग्र शासन में सुधार करने में सहायक हो सकता है।

हालांकि, यह ध्यान रखना महत्वपूर्ण है कि लोकपाल ऋष्टाचार को खत्म करने का एकमात्र उपाय नहीं है। ऋष्टाचार को पूरी तरह से खत्म करने के लिए, हमें सामाजिक, राजनीतिक और आर्थिक सुधारों की भी आवश्यकता है।

आंतरिक पारदर्शिता

1. वर्तमान युग में पारदर्शिता एक महत्वपूर्ण विचारधारा है। सरकारी नीतियों और निर्णयों में खुलेपन इसका अर्थ है। इसका अर्थ है कि नियमों और नियमों का पालन करके निर्णय किए जाते हैं और उनका पालन किया जाता है। इसका अर्थ है कि जानकारी सार्वजनिक रूप से उपलब्ध है और उन लोगों के लिए सीधे पहुंच है जो ऐसे निर्णयों और उनके कार्यान्वयन से

प्रभावित होंगे। दोनों संस्थाओं की अपनी वेबसाइटें हैं जो उनकी गतिविधियों, शिकायतों की स्थिति, नियुक्ति प्रक्रिया, वार्षिक रिपोर्ट और अन्य महत्वपूर्ण जानकारी के बारे में जानकारी प्रदान करती हैं। सूचना का अधिकार अधिनियम के तहत, नागरिक इन संस्थाओं से उनके कामकाज के बारे में जानकारी प्राप्त कर सकते हैं। लोकपाल और लोकायुक्त समय-समय पर जन सुनवाई आयोजित करते हैं जहां लोग अपनी शिकायतें दर्ज करा सकते हैं और इन संस्थाओं के कामकाज के बारे में सवाल पूछ सकते हैं। लोकपाल और लोकायुक्त अधिनियम, २०१३ ने सभी संसद सदस्यों और केंद्र सरकार के कर्मचारियों से जुड़े ऋष्टाचार के मामलों की सुनवाई करने के अधिकार के साथ एक केंद्रीय लोकपाल की स्थापना की। लोकपाल के कार्य लोकायुक्त के समान हैं सिवाय इसके कि लोकायुक्त राज्य स्तर पर और लोकपाल केन्द्रीय स्तर पर कार्य करता है। लोकपाल और लोकायुक्त अधिनियम, २०१३ भारतीय संविधान के अनुच्छेद २५३ के तहत लागू होता है, जो राज्य सरकारों के लिए लोकपाल और केंद्र सरकार के लिए लोकायुक्त की नियुक्ति का प्रावधान करता है। इस अधिनियम का मुख्य उद्देश्य लोकसेवा एवं सरकारी अधिकारियों के कार्यों की पारदर्शिता, न्याय, तथा जवाबदेही को सुनिश्चित करना है।

- २^० इस अधिनियम के तहत, राष्ट्रपति के अधीन लोकपाल की नियुक्ति की जाती है, जो केंद्र सरकार के अधिकारी एवं लोकसेवा क्षेत्र के विरुद्ध ऋष्टाचार या अन्य अपराधों की जांच के लिए उत्तरदायी होता है। इसके अलावा, राज्य सरकारों के लिए लोकायुक्त की नियुक्ति की जाती है, जो राज्य स्तरीय अधिकारियों एवं अन्य व्यक्तियों के खिलाफ ऋष्टाचार या अन्य अपराधों की जांच के लिए जिम्मेदार होता है।
- ३^० इस अधिनियम की महत्वपूर्ण विशेषताओं में से एक यह है कि यह सार्वजनिक विरोधात्मक संविधानीय प्राधिकरण होता है, जिसके द्वारा अपराधों के खिलाफ जांच की जाती है और उन अधिकारियों के खिलाफ कार्रवाई की जाती है जिन्हें संविधान या कानूनी विधियों का उल्लंघन करने के आरोप होते हैं।
- ४^० लोकपाल और लोकायुक्त अधिनियम, २०१३ ने पारदर्शिता और जवाबदेही को सुनिश्चित किया है और सामाजिक न्याय तथा नैतिकता को बढ़ावा दिया है, जो एक स्वस्थ और सशक्त लोकतंत्र के लिए महत्वपूर्ण है।

पारदर्शिता में वृद्धि

इस अधिनियम के अनुसार, लोकपाल और लोकायुक्त को सार्वजनिक सेवाओं की उच्चतम स्तर की पारदर्शिता और जवाबदेही सुनिश्चित करने का काम होता है। वे लोगों के शिकायतों को जांचते हैं, अपराधों की सार्वजनिक जांच करते हैं, और उनके खिलाफ कार्रवाई करते हैं, जिससे सार्वजनिक विश्वास और स्थिरता में सुधार होता है। यह अधिनियम लोकपाल और लोकायुक्तों के कामकाज में पारदर्शिता लाता है। सभी जांच और कार्यवाही का विवरण सार्वजनिक रूप से उपलब्ध है। नागरिकों को शिकायत दर्ज करने और प्रक्रिया की स्थिति को ट्रैक करने का अधिकार है। यह अधिकारियों को जवाबदेह बनाता है और ऋष्टाचार को कम करने में मदद करता है।

जवाबदेही में सुधार

इस अधिनियम के तहत नियुक्त लोकपाल और लोकायुक्त को सरकारी अधिकारियों एवं अन्य व्यक्तियों के खिलाफ ऋष्टाचार या अन्य अपराधों की जांच एवं उनके खिलाफ कार्रवाई के लिए जिम्मेदार बनाया गया है। इसके अलावा, राज्य सरकारों के लिए

भी लोकायुक्त की नियुक्ति की जाती है, जो राज्य स्तरीय अधिकारियों एवं अन्य व्यक्तियों के खिलाफ भ्रष्टाचार या अन्य अपराधों की जांच के लिए जिम्मेदार होता है ।

इस अधिनियम के तहत, लोकपाल और लोकायुक्त को उनके कार्यों के लिए सामाजिक और कानूनी जवाबदेही सुनिश्चित की गई है। वे निरंतर लोगों के शिकायतों की सुनवाई करते हैं और अपराधों के खिलाफ सख्त कार्रवाई करते हैं। इसके अलावा, वे सार्वजनिक संस्थाओं और सरकारी अधिकारियों के कामकाज की जांच करते हैं और उनके खिलाफ आवश्यक कार्रवाई करते हैं, यदि वे भ्रष्टाचार या अन्य अपराधों में प्रमाणित होते हैं ।

लोकपाल और लोकायुक्त को स्वतंत्रता और स्वायत्तता दी गई है ताकि वे अपने कार्यों को निष्पक्षता और निष्ठापूर्वकता से पूरा कर सकें। इसका उद्देश्य सार्वजनिक विश्वास को बढ़ाना है और सामाजिक न्याय को सुनिश्चित करना है। यह अधिनियम उच्च पदस्थ सरकारी अधिकारियों, जिसमें मंत्री, सांसद और न्यायाधीश भी शामिल हैं, को भ्रष्टाचार के आरोपों में जांच के अधीन लाता है। यह नागरिकों को भ्रष्टाचार के खिलाफ आवाज उठाने और कार्रवाई की मांग करने का अधिकार देता है। यह लोकपाल और लोकायुक्तों को शक्तियां प्रदान करता है ताकि वे भ्रष्टाचार के मामलों की प्रभावी ढंग से जांच और मुकदमा चला सकें। नागरिकों को लोकपाल और लोकायुक्तों से उनके कामकाज के बारे में जानकारी प्राप्त करने का अधिकार है। लोकपाल और लोकायुक्तों को अपनी संपत्ति और देनदारियों का विवरण सार्वजनिक रूप से घोषित करना होता है। भ्रष्टाचार की शिकायत करने वाले गवाहों और शिकायतकर्ताओं को संरक्षण प्रदान किया जाता है। भ्रष्टाचार के मामलों की त्वरित जांच और निपटान के लिए प्रावधान किए गए हैं ।

इस अधिनियम के प्रभावी कार्यान्वयन के लिए मजबूत राजनीतिक इच्छाशक्ति और बुनियादी ढांचे की आवश्यकता है। नागरिकों को अपने अधिकारों और इस अधिनियम के तहत उपलब्ध प्रक्रियाओं के बारे में जागरूक होने की आवश्यकता है। भ्रष्टाचार विरोधी कार्यकर्ताओं और गवाहों को डराने और धमकाने की घटनाएं अभी भी हो रही हैं। लोकपाल और लोकायुक्त अधिनियम, २०१३ भारत में पारदर्शिता और जवाबदेही को बढ़ाने के लिए एक महत्वपूर्ण कदम है। हालांकि, इस अधिनियम के प्रभावी कार्यान्वयन और भ्रष्टाचार के खिलाफ लड़ाई में उल्लेखनीय प्रगति के लिए मजबूत राजनीतिक इच्छाशक्ति, सतत नागरिक जागरूकता और भ्रष्टाचार विरोधी कार्यकर्ताओं के लिए पर्याप्त सुरक्षा की आवश्यकता है ।

लोकपाल और लोकायुक्त भारत में भ्रष्टाचार से लड़ने और सार्वजनिक जीवन में जवाबदेही सुनिश्चित करने के लिए महत्वपूर्ण संस्थाएं हैं। इन संस्थाओं की आंतरिक पारदर्शिता और जवाबदेही को मजबूत करना भ्रष्टाचार मुक्त भारत के लक्ष्य को प्राप्त करने के लिए महत्वपूर्ण है।

यह ध्यान रखना महत्वपूर्ण है कि लोकपाल और लोकायुक्त अभी भी विकासशील संस्थाएं हैं और इनमें सुधार की काफी गुंजाइश है। नागरिकों को इन संस्थाओं के कामकाज के बारे में जागरूक रहना चाहिए और उन्हें मजबूत बनाने के लिए सरकार और संसद पर दबाव डालना चाहिए।

लोकपाल अधिनियम शिकायतों से निपटने की प्रक्रिया और आंतरिक पारदर्शिता

लोकपाल अधिनियम भारत में आम लोगों के शिकायतों को सुनने और उन्हें संशोधित करने के लिए बनाया गया है। इसका मुख्य उद्देश्य भ्रष्टाचार और नियमों का उल्लंघन करने वाले अधिकारियों या संगठनों के खिलाफ शिकायतों के निपटने में मदद करना है। यहाँ लोकपाल अधिनियम के तहत शिकायतों के संबंध में प्रक्रिया और आंतरिक पारदर्शिता की चर्चा की जा रही है जिसमें लोकपाल अधिनियम के तहत, शिकायत को लोकपाल के कार्यालय में पंजीकृत करना होता है। शिकायत करने के लिए व्यक्ति को ऑनलाइन या ऑफलाइन पंजीकरण प्रक्रिया का पालन करना होता है। लोकपाल के कार्यालय शिकायत को संवीक्षित करते हैं और उसके खिलाफ निष्पादन का निर्णय लेते हैं। इसके बाद, शिकायत का समाधान या उस पर कार्रवाई की जाती है। लोकपाल अधिनियम के अनुसार, शिकायत की प्रक्रिया के दौरान, संगठन को उच्च स्तर पर पारदर्शिता और संवेदनशीलता बनाए रखना चाहिए। लोकपाल कार्यालय को शिकायत के संदर्भ में निर्दिष्ट समय समय पर जानकारी प्रदान करनी चाहिए। इससे शिकायतकर्ताओं को उनकी शिकायत पर कार्रवाई का स्थिति पता चलता रहता है। यदि आवश्यक हो, तो लोकपाल कार्यालय को अपनी प्रक्रियाओं में संशोधन और सुधार करने के लिए सक्रिय रहना चाहिए, ताकि शिकायतों का समाधान और न्याय सुनिश्चित हो सके इसके लिए लोकपाल अधिनियम के अंतर्गत निम्नलिखित प्रक्रिया का प्रावधान किया गया है :-

1. लोकपाल अधिनियम के तहत एक शिकायत निर्धारित प्रपत्र में होनी चाहिए और एक लोक सेवक के खिलाफ भ्रष्टाचार निवारण अधिनियम के तहत अपराध से संबंधित होनी चाहिए। ऐसी शिकायत कौन कर सकता है, इस पर कोई प्रतिबंध नहीं है
2. जब कोई शिकायत प्राप्त होती है, तो लोकपाल अपनी जांच शाखा द्वारा प्रारंभिक जांच का आदेश दे सकता है, या प्रथम दृष्टया मामला होने पर इसे सीबीआई या सीवीसी सहित किसी भी एजेंसी द्वारा जांच के लिए भेज सकता है।
3. लोकपाल द्वारा संदर्भित मामले की जांच कर रहे सीबीआई के किसी भी अधिकारी को लोकपाल की मंजूरी के बिना स्थानांतरित नहीं किया जाएगा।
4. एजेंसी द्वारा जांच का आदेश देने से पहले, लोकपाल यह निर्धारित करने के लिए लोक सेवक से स्पष्टीकरण मांगेगा कि क्या प्रथम दृष्टया मामला मौजूद है।
5. पूछताछ विग या किसी अन्य एजेंसी को अपनी प्रारंभिक जांच पूरी करनी होगी और 60 दिनों के भीतर लोकपाल को एक रिपोर्ट सौंपनी होगी।
6. तीन से कम सदस्यों से युक्त एक लोकपाल बेंच प्रारंभिक जांच रिपोर्ट पर विचार करेगी, और लोक सेवक को अवसर देने के बाद, यह तय करेगी कि क्या उसे जांच के साथ आगे बढ़ना चाहिए। यदि आरोप गलत है तो यह पूरी जांच का आदेश दे सकता है, या विभागीय कार्यवाही शुरू कर सकता है या कार्यवाही बंद कर सकता है।
7. यदि लोकपाल पूर्ण जांच का आदेश देता है, तो इसे छह महीने के भीतर पूरा किया जाना चाहिए। हालाँकि, लोकपाल या लोकायुक्त एक समय में छह महीने के विस्तार की अनुमति दे सकता है, बशर्ते ऐसे विस्तार की आवश्यकता के कारण लिखित रूप में दिए गए हों।
8. लोकपाल, केंद्र सरकार के कर्मचारियों के संबंध में, शिकायतों को केंद्रीय सतर्कता आयोग (सीवीसी) को भेज सकता है।

9. सीवीसी समूह ए और बी के अंतर्गत आने वाले अधिकारियों के संबंध में लोकपाल को एक रिपोर्ट भेजेगा और समूह सी और डी में शामिल लोगों के खिलाफ सीवीसी अधिनियम के अनुसार कार्रवाई करें ।
10. आरोप झूठा होने पर शिकायतकर्ता के खिलाफ भी कार्रवाई की जा सकती है। लोकपाल के लिए झूठी और तुच्छ शिकायतें करने से एक लाख रुपये तक आर्थिक दंड और एक वर्ष तक का कारावास दिया जा सकता है ।

लोकपाल अधिनियम के तहत यहाँ पारदर्शिता और संवेदनशीलता को सुनिश्चित करने के लिए विभिन्न निर्देश और नियम हैं। उन्हें पालन करते हुए, संगठन शिकायतों को सुलझाने में सक्षम होता है और अपनी आंतरिक पारदर्शिता को सुधार सकता है ।

लोकपाल और लोकायुक्त: आंतरिक पारदर्शिता और जवाबदेही

लोकपाल और लोकायुक्त अधिनियम, २०१३ का मुख्य उद्देश्य पारदर्शिता और जवाबदेही को सुनिश्चित करना है। इस अधिनियम के तहत, लोकपाल और लोकायुक्त को स्वतंत्रता और स्वायत्तता प्रदान की गई है ताकि वे अपने कार्यों को निष्पक्षता और निष्ठापूर्वकता से पूरा कर सकें। पारदर्शिता के मामले में, लोकपाल और लोकायुक्त को सार्वजनिक सेवाओं की उच्चतम स्तर की पारदर्शिता सुनिश्चित करना होता है। इसका मतलब है कि वे लोगों के शिकायतों की सुनवाई करते हैं, अपराधों की सार्वजनिक जांच करते हैं, और उनके खिलाफ कार्रवाई करते हैं, यदि वे भ्रष्टाचार या अन्य अपराधों में प्रमाणित होते हैं। जवाबदेही के मामले में, लोकपाल और लोकायुक्त को सरकारी अधिकारियों और सार्वजनिक सेवाओं के खिलाफ अनुशासनात्मक और उचित कार्रवाई करने की जिम्मेदारी होती है। यदि कोई अधिकारी या संस्था भ्रष्टाचार या अन्य अपराधों में प्रमाणित होते हैं, तो लोकपाल और लोकायुक्त को उनके खिलाफ कठोर कार्रवाई करने का अधिकार होता है। संक्षेप में कहें, लोकपाल और लोकायुक्त अधिनियम, २०१३ में पारदर्शिता और जवाबदेही को सुनिश्चित किया गया है ताकि सामाजिक न्याय और सार्वजनिक विश्वास को बढ़ावा मिल सके ।

लोकपाल का गठन भ्रष्टाचार के खिलाफ लड़ाई में एक महत्वपूर्ण बदलाव था। भारत में लोकपाल प्रशासनिक व्यवस्था में ब्याप्त भ्रष्टाचार को नियंत्रित करने का एक साधन था। साथ ही, कुछ कमियाँ और चूक हैं जिन्हें दूर करना चाहिए। लोकपाल की नियुक्ति समिति में राजनीतिक दलों के प्रतिनिधि हैं जो लोकपाल के फैसलों को प्रभावित करने की कोशिश करते हैं ।

लोकपाल चुनाव प्रक्रिया को विकृत करने के लिए कोई मानक नहीं है। २०१३ का लोकपाल और लोकायुक्त अधिनियम मुखबिरों को कुछ भी नहीं देता था। जब आरोपी निर्दोष पाया जाता है, लोगों को शिकायत करने से रोका जाता है। लोकपाल (लोकपाल और लोकायुक्त अधिनियम, २०१३ की धारा ४(ई)) न्यायपालिका को अपने अधिकार क्षेत्र से बाहर रखना सबसे बड़ी कमी है, जो संविधान द्वारा समर्थित नहीं है। इसके अलावा, लोकपाल के फैसलों के खिलाफ अपील करने के लिए कोई प्रणाली नहीं है। राज्यों को लोकायुक्त की नियुक्ति से संबंधित सटीक जानकारी का पूरा अधिकार है। लोकपाल और लोकायुक्त अधिनियम ने सीबीआई के निदेशक की नियुक्ति प्रक्रिया को बदल दिया, जो कुछ हद तक सीबीआई की कार्यकारी स्वतंत्रता को पूरा किया है। लोकपाल और लोकायुक्त अधिनियम, २०१३ की धारा ५ भ्रष्टाचार के खिलाफ शिकायत करने के सम्बन्ध में प्रक्रिया बताता है इस धारा के अनुसार भ्रष्टाचार के खिलाफ कोई शिकायत दर्ज नहीं की जा सकती जब तक कि कथित अपराध की तारीख से सात साल बीत न जाए।

निष्कर्ष तथा सुझाव

लोकपाल और लोकायुक्त के सदस्यों की नियुक्ति में अक्सर देरी होती है, जिससे इन संस्थाओं की कार्यक्षमता प्रभावित होती है। लोकपाल और लोकायुक्त के पास कुछ मामलों में जांच पूरी करने और दोषियों को दंडित करने के लिए पर्याप्त अधिकार नहीं होते हैं। कुछ मामलों में, राजनीतिक दल इन संस्थाओं के कामकाज में हस्तक्षेप करने का प्रयास करते हैं, जिससे उनकी स्वतंत्रता और निष्पक्षता प्रभावित हो सकती है।

लोकपाल और लोकायुक्त के सदस्यों की नियुक्ति प्रक्रिया को अधिक पारदर्शी और कुशल बनाने के लिए कदम उठाए जाने चाहिए। इन संस्थाओं को भ्रष्टाचार के मामलों की जांच पूरी करने और दोषियों को दंडित करने के लिए अधिक अधिकार दिए जाने चाहिए। लोकपाल और लोकायुक्त की स्वतंत्रता और निष्पक्षता को सुनिश्चित करने के लिए राजनीतिक हस्तक्षेप को रोकने के लिए कड़े कानूनी प्रावधान किए जाने चाहिए। लोकपाल और लोकायुक्त भारत में भ्रष्टाचार से लड़ने और सार्वजनिक जीवन में जवाबदेही सुनिश्चित करने के लिए महत्वपूर्ण संस्थाएं हैं। इन संस्थाओं की आंतरिक पारदर्शिता और जवाबदेही को मजबूत करना भ्रष्टाचार मुक्त भारत के लक्ष्य को प्राप्त करने के लिए महत्वपूर्ण है। यह ध्यान रखना महत्वपूर्ण है कि लोकपाल और लोकायुक्त अभी भी विकासशील संस्थाएं हैं और इनमें सुधार की काफी गुंजाइश है। नागरिकों को इन संस्थाओं के कामकाज के बारे में जागरूक रहना चाहिए और उन्हें मजबूत बनाने के लिए सरकार और संसद पर दबाव डालना चाहिए।

समाप्ति

1. विनीत नारायण बनाम भारत संघ, एआईआर १९९८ एससी ८८६ ।
2. खांडेकर, आलोक और एस रेड्डी, दीपा, एक भारतीय गर्मी: भ्रष्टाचार, वर्ग और लोकपाल विरोध। उपमेत्ता संस्कृति का जर्नल, जिल्द-५ सं-२ वर्ष २०१३।
3. लताज, हुसैन एस., करण एंड द डेस्टिनी ऑफ एशिया (सिंगापुर, साइमन एंड शुस्टर (एशिया) प्राइवेट लिमिटेड) १९९६।
4. मैरो, पाओलो, "भ्रष्टाचार: कारण, परिणाम और आगे के शोध के लिए एजेंडा", आईएमएफवैश्व बैंक, वित्त और विकास, १९९८, ३५(१):१३
5. शर्मा, आर., जन लोकपाल बिलकॉम्बेटिंग अगेंस्ट करण, सामाजिक विज्ञान और अंतर्विषय अनुसंधान के अंतर्राष्ट्रीय जर्नल, २०१३(६):१-६।
6. सेण्टर फॉर पीआईएल बनाम भारत संघ एआईआर २०११ एससी १२६७
7. यादव, श्यामलाल, सीधे शब्दों में कहें तो: लोकपाल की तलाश, द इंडियन एक्सप्रेस, नई दिल्ली, २१ जनवरी २०१६।
8. झा, उत्तम कुमार, (२०१४)। भ्रष्टाचार के खतरे से निपटना: एक व्यापक ढांचे की आवश्यकता। द इंडियन जर्नल ऑफ पॉलिटिकल साइंस, २०१४, ७५(४), पृ ६३३-६४०।
9. भानु, वी. (२०११)। लोकपाल की राजनीति: एक रास्ता परे। सीएलआरए शोध पत्र श्रृंखला-१६, २०११, पृ. २१-३३
10. धारा २१, लोकपाल और लोकायुक्त अधिनियम, २०१३

11. जौहरी, ए., भास्कराज, ए., और सिंह, एस्., लोकपाल अधिनियम, २०१३ : एक आकलन। इकोनॉमिक एंड पॉलिटिकल वीकली,(२०१४) पृ। १०-१३।
12. झा, उत्तम कुमार , (2014)। ऋष्टाचार के खतरे से निपटना: एक व्यापक ढांचे की आवश्यकता। द इंडियन जर्नल ऑफ पॉलिटिकल साइंस, २०१४, ७५(४),पृ ६३३-६४०।
13. भानु, वी. (2011)। लोकपाल की राजनीति: एक रास्ता परे. सीएलआरए शोध पत्र श्रृंखला-16, २०११, पृ. २१-३३.
14. जौहरी, ए., भास्कराज, ए., और सिंह, एस्., लोकपाल अधिनियम, २०१३ : एक आकलन। इकोनॉमिक एंड पॉलिटिकल वीकली,(२०१४) पृ। १०-१३।
15. झा, उत्तम कुमार , (2014)। ऋष्टाचार के खतरे से निपटना: एक व्यापक ढांचे की आवश्यकता। द इंडियन जर्नल ऑफ पॉलिटिकल साइंस, २०१४, ७५(४),पृ ६३३-६४०।
16. जौहरी, ए., भास्कराज, ए., और सिंह, एस्., लोकपाल अधिनियम, २०१३ : एक आकलन। इकोनॉमिक एंड पॉलिटिकल वीकली,(२०१४) पृ। १०-१३।
17. धारा २०, लोकपाल और लोकायुक्त अधिनियम, २०१३
18. ख, भानु, वी. (2011)। लोकपाल की राजनीति: एक रास्ता परे. सीएलआरए शोध पत्र श्रृंखला-16, २०११, पृ. २१-३३.
19. धारा २१, लोकपाल और लोकायुक्त अधिनियम, २०१३
20. धारा २०, लोकपाल और लोकायुक्त अधिनियम, २०१३
21. धारा २१, लोकपाल और लोकायुक्त अधिनियम, २०१३
22. धारा ४६, लोकपाल और लोकायुक्त अधिनियम, २०१३
23. जौहरी, ए., भास्कराज, ए., और सिंह, एस्., लोकपाल अधिनियम, २०१३ : एक आकलन। इकोनॉमिक एंड पॉलिटिकल वीकली,(२०१४) पृ। १०-१३
24. भानु, वी. (2011)। लोकपाल की राजनीति: एक रास्ता परे. सीएलआरए शोध पत्र श्रृंखला-16, २०११, पृ. २१-३३.
25. धारा २१, लोकपाल और लोकायुक्त अधिनियम, २०१३
26. जौहरी, ए., भास्कराज, ए., और सिंह, एस्., लोकपाल अधिनियम, २०१३ : एक आकलन। इकोनॉमिक एंड पॉलिटिकल वीकली,(२०१४) पृ। १०-१३

प्रधानाचार्य

सहायक प्रोफेसर

बांके बिहारी कॉलेज ऑफ लॉ उझानी, बदायूँ, उ.प्र

तीर्थकर महावीर विश्वविद्यालय, मुरादाबाद

भारत में महिला सशक्तिकरण

शिवम सिंह

परिचय

भारत अपने इतिहास और संस्कृति की वजह से पूरे विश्व में एक विशेष स्थान रखता है। हमारा यह देश सांस्कृतिक, राजनीतिक, आर्थिक, सैन्य शक्ति आदि में विश्व के बेहतरीन देशों में शामिल है। वैसे तो आजादी के बाद देश की इन स्थितियों में सुधार की पहल हुई लेकिन हालिया समय में इस क्षेत्रों में पहल तेज हुई है। इसके लिए समाज के मानव संसाधन को लगातार बेहतर, मजबूत व सशक्त किया जा रहा है और समाज की आधी आबादी स्त्रियों की है, इस बाबत उनके लिए विशेष प्रयास किए जा रहे हैं। डॉ. अंबेडकर ने कहा था कि यदि किसी समाज की प्रगति के बारे में सही-सही जानना है तो उस समाज की स्त्रियों की स्थिति के बारे में जानो। कोई समाज कितना मजबूत हो सकता है, इसका अंदाजा इस बात से इसलिए लगाया जा सकता है क्योंकि स्त्रियाँ किसी भी समाज की आधी आबादी हैं। बिना इन्हें साथ लिए कोई भी समाज अपनी संपूर्णता में बेहतर नहीं कर सकता है। समाज की आदिम संरचना से सत्ता की लालसा ने शोषण को जन्म दिया है। स्त्रियों को दोयम दर्जे के रूप में देखने की कवायद इसी कड़ी का एक महत्वपूर्ण पहलू है।

महिला सशक्तिकरण सामाजिक, आर्थिक, राजनीतिक और व्यक्तिगत स्तर पर महिलाओं को सशक्त बनाने की प्रक्रिया है। इसका तात्पर्य महिलाओं को उनके जीवन पर नियंत्रण रखने, अपनी पसंद बनाने और समाज में समान भागीदारी करने के अवसर प्रदान करना है।

महिला सशक्तिकरण का अर्थ

महिला सशक्तिकरण का अर्थ है महिलाओं को समाज में समानता, स्वतंत्रता, और सकारात्मक रूप से भागीदारी की अधिकारिता प्रदान करना और महिलाओं को सामाजिक, आर्थिक, राजनीतिक और व्यक्तिगत जीवन में सशक्त बनाना। इसका उद्देश्य महिलाओं को समान अवसर प्रदान करना और भेदभाव को दूर करना है ताकि वे अपनी पूरी क्षमता का अहसास कर सकें और समाज में योगदान दे सकें। यह समाज में महिलाओं के अधिकारों, स्वतंत्रता के मानदंडों, और समानता के मूल्यों को प्रोत्साहित करता है। महिला सशक्तिकरण के अंतर्गत, महिलाओं को शिक्षा, स्वास्थ्य, नौकरी, नेतृत्व, और सामाजिक और आर्थिक गतिविधियों में समान भागीदारी की अवसर प्रदान किए जाते हैं। इसका उद्देश्य महिलाओं को उनकी साक्षात्कार, स्वावलंबन, और स्वाधीनता की प्राप्ति में सहायता प्रदान करना होता है।

अध्ययन के उद्देश्य

1. लैंगिक असमानता को समझना:

- भारत में महिलाओं को सामाजिक, आर्थिक, राजनीतिक और व्यक्तिगत जीवन में किन चुनौतियों का सामना करना पड़ता है, इसका अध्ययन करना।
- लैंगिक भेदभाव और लैंगिक भूमिकाओं की रूढ़ियों की जड़ों को समझना।
- लैंगिक हिंसा और उत्पीड़न के विभिन्न रूपों का विश्लेषण करना।

2. महिलाओं के सशक्तिकरण के लिए रणनीतियां विकसित करना:

- शिक्षा, स्वास्थ्य, रोजगार और राजनीतिक भागीदारी जैसे क्षेत्रों में महिलाओं की स्थिति में सुधार के लिए नीतियां और कार्यक्रम तैयार करना।
- महिलाओं को आर्थिक रूप से सशक्त बनाने और उनकी उद्यमशीलता को बढ़ावा देने के लिए रणनीतियां बनाना।
- लैंगिक हिंसा और उत्पीड़न से महिलाओं की सुरक्षा के लिए कानूनी और सामाजिक उपायों को मजबूत करना।

3. सामाजिक परिवर्तन को बढ़ावा देना:

- लैंगिक समानता और महिला सशक्तिकरण के महत्व के बारे में जागरूकता बढ़ाना।
- लैंगिक रूढ़ियों और भेदभाव को चुनौती देने के लिए सामाजिक आंदोलनों को मजबूत करना।

- पुरुषों और महिलाओं के बीच समानता और सम्मान को बढ़ावा देने के लिए सकारात्मक लिंग संबंधों को प्रोत्साहित करना।

4^ण अनुसंधान और ज्ञान का निर्माण:

- महिलाओं के जीवन और अनुभवों पर डेटा और जानकारी इकट्ठा करना और उसका विश्लेषण करना।
- महिला सशक्तिकरण के विभिन्न पहलुओं पर अनुसंधान करना।
- महिलाओं के अधिकारों और लैंगिक समानता पर ज्ञान का निर्माण और प्रसार करना।

5^ण महिलाओं को सशक्त बनाना:

- महिलाओं को उनके अधिकारों और कानूनों के बारे में शिक्षित करना।
- नेतृत्व कौशल और निर्णय लेने की क्षमता विकसित करने में महिलाओं का समर्थन करना।
- महिलाओं को सामाजिक और आर्थिक रूप से स्वतंत्र होने के लिए प्रेरित और सशक्त बनाना।

4. महिला सशक्तिकरण के महत्व

भारत में विशेष रूप से ग्रामीण क्षेत्रों में महिलाओं की स्थिति को महिलाओं को सशक्त बनाने के मुद्दे पर ध्यान देने की आवश्यकता है। ग्रामीण क्षेत्रों में लगभग 66 प्रतिशत महिला आबादी अप्रयुक्त है। यह मुख्य रूप से मौजूदा सामाजिक रीति-रिवाजों के कारण है। कृषि और पशु देखभाल में महिलाएं कुल कार्यबल का ६० प्रतिशत योगदान करती हैं। महिलाएं लगभग आधी आबादी का गठन करती हैं, अपने कुल समय के लगभग २६३ घंटे काम करती हैं, दुनिया की आय का १६१०वां हिस्सा प्राप्त करती हैं और दुनिया की संपत्ति के 1६100वें हिस्से से कम की मालिक हैं। भारतीय संस्कृति के अतीत के "वेद पुराण" में, महिलाओं की पूजा लक्ष्मी माँ, धन की देवी के रूप में की जाती है, सरस्वती माँ, ज्ञान के लिए, सत्ता के लिए दुर्गा माँ की पूजा होती है। दुनिया के ६० करोड़ निरक्षर लोगों में से ७० प्रतिशत गरीबी में रहने वाली महिलाएं हैं। महिलाओं की स्थिति को महिलाओं को सशक्त बनाने के निम्नलिखित कारण से ध्यान देने की आवश्यकता है:-

- **सामाजिक न्याय:** महिला सशक्तिकरण लैंगिक समानता और सामाजिक न्याय को बढ़ावा देता है।
- **आर्थिक विकास:** महिलाओं को सशक्त बनाने से समग्र आर्थिक विकास को बढ़ावा मिलता है क्योंकि वे अर्थव्यवस्था में अधिक योगदान दे सकती हैं।
- **गरीबी में कमी:** महिला सशक्तिकरण गरीबी को कम करने में मदद करता है क्योंकि महिलाएं अपने परिवारों के लिए बेहतर आय उत्पन्न कर सकती हैं।
- **स्वास्थ्य में सुधार:** महिला सशक्तिकरण से मातृ स्वास्थ्य और बाल स्वास्थ्य में सुधार होता है क्योंकि महिलाएं बेहतर स्वास्थ्य देखभाल तक पहुंच प्राप्त कर सकती हैं।
- **शिक्षा में सुधार:** महिला सशक्तिकरण से लड़कियों की शिक्षा में सुधार होता है क्योंकि वे स्कूल जाने और अपनी शिक्षा पूरी करने की अधिक संभावना रखती हैं।

5. भारत में महिलाओं के संवैधानिक अधिकार

भारतीय संविधान महिलाओं को समानता, स्वतंत्रता, न्याय और सम्मान का अधिकार प्रदान करता है। ये अधिकार मौलिक अधिकारों और निर्देशक सिद्धांतों में निहित हैं। स्त्रियों के प्रति इस वैधानिक सहानुभूति के आधार के बारे में अमेरिका के न्यायालय ने मूलर बनाम ओरेगन के मामले में कहा है कि "अस्तित्व के संघर्ष में स्त्रियों की शारीरिक बनावट तथा उनके स्त्रीजन्य कार्य उन्हें दुःखद स्थिति में कर देते हैं। अतः उनकी शारीरिक कुशलता का संरक्षण जनहित का उद्देश्य हो जाता है जिससे जाति, शक्ति और निपुणता को सुरक्षित रखा जा सके।" इस प्रकार अनुच्छेद ४२ के अन्तर्गत स्त्रियों को विशेष प्रसूति- अवकाश प्रदान किया जा सकता है और इससे सम्बन्धित कानून द्वारा अनुच्छेद १५ (१) का अतिक्रमण नहीं होता है। राज्य केवल स्त्रियों के लिए शिक्षण-संस्थाओं की स्थापना कर सकता है तथा अन्य ऐसी संस्थाओं में उनके स्थान भी आरक्षित कर सकता है। यूसुफ अब्दुल अजीज बनाम बम्बई राज्य के मामले में भारतीय दण्ड संहिता की धारा ४६७ की संवैधानिकता को चुनौती दी गयी थी। इस धारा के अधीन जारकर्म के अपराध के लिए केवल पुरुष ही दण्डनीय होता है, स्त्री नहीं। प्रार्थी को भारतीय दण्ड संहिता की धारा ४६७ के अन्तर्गत जारकर्म के अपराध के लिए दण्डित किया गया। उसने उच्चतम न्यायालय में यह दलील दी कि धारा ४६७ संविधान के अनुच्छेद १५ (१) का अतिक्रमण करती है क्योंकि इसके

अधीन उक्त अपराध के लिए केवल पुरुष को ही मुख्य अभियुक्त के रूप में दण्डित किया जाता है स्त्री को एक उत्प्रेरक (इमजजवत) के रूप में भी दण्डित नहीं किया जाता है और इस प्रकार यह लिंग के आधार पर विभेद है और अवैध है। उच्चतम न्यायालय ने धारा ४६७ को वैध घोषित किया क्योंकि वर्गीकरण केवल 'लिंग' के आधार पर नहीं बल्कि समाज में स्त्रियों की विशेष स्थिति के आधार पर किया गया था। इसी प्रकार बच्चों के लिए भी विशेष उपबन्ध किये जा सकते हैं जैसे— बालकों के लिये निःशुल्क और अनिवार्य शिक्षा या उनको शोषण से बचाने के उद्देश्य से बनाये गये प्रावधान अनुच्छेद १५ (३) के अधीन संवैधानिक होंगे किन्तु यह ध्यान रहे कि अनुच्छेद १५ (३) स्त्रियों और बालकों के कल्याण के लिए केवल विशेष प्रावधान बनाने की अनुमति देता है, तथा प्रत्येक बात में पुरुष के समान सुविधा देने का उपबन्ध नहीं करता है।

मौलिक अधिकार:

- अनुच्छेद 14: यह अनुच्छेद सभी नागरिकों को कानून के समक्ष समानता और कानूनों के समान संरक्षण का अधिकार प्रदान करता है। इसका मतलब है कि लिंग के आधार पर महिलाओं के साथ कोई भेदभाव नहीं किया जा सकता है।
- अनुच्छेद १५: यह अनुच्छेद धर्म, जाति, लिंग, जन्म स्थान या किसी अन्य आधार पर भेदभाव को प्रतिबंधित करता है।
- अनुच्छेद 16: यह अनुच्छेद राज्य की नौकरियों में समान अवसर प्रदान करता है।
- अनुच्छेद 21: यह अनुच्छेद जीवन और स्वतंत्रता के अधिकार की गारंटी देता है। इसका मतलब है कि महिलाओं को हिंसा, उत्पीड़न या किसी अन्य प्रकार के शोषण से मुक्त जीवन जीने का अधिकार है।
- अनुच्छेद 23: यह अनुच्छेद मानव तस्करी और बंधुआ मजदूरी को प्रतिबंधित करता है।
- अनुच्छेद 24: यह अनुच्छेद बच्चों को शोषण से बचाने का अधिकार प्रदान करता है।

निर्देशक सिद्धांत:

- अनुच्छेद 39: यह अनुच्छेद पुरुषों और महिलाओं के लिए समान वेतन का प्रावधान करता है।
- अनुच्छेद 42: यह अनुच्छेद मातृत्व लाभ प्रदान करने का प्रावधान करता है।
- अनुच्छेद 51 (f): यह अनुच्छेद महिलाओं के सम्मान और गरिमा को बढ़ावा देने का प्रावधान करता है।

महिलाओं के अधिकारों की रक्षा के लिए कानून :

- महिलाओं के खिलाफ हिंसा से संरक्षण अधिनियम, 2005: यह कानून घरेलू हिंसा, दहेज उत्पीड़न, यौन उत्पीड़न और अन्य प्रकार की हिंसा से महिलाओं की रक्षा करता है।
- समान वेतन अधिनियम, 1976: यह कानून समान काम के लिए पुरुषों और महिलाओं को समान वेतन का अधिकार प्रदान करता है।
- हिंदू विवाह अधिनियम, 1955: यह कानून हिंदू महिलाओं को तलाक, संपत्ति के अधिकार और अन्य मामलों में अधिकार प्रदान करता है।

भारतीय संविधान और कानून महिलाओं को कई अधिकार प्रदान करते हैं। इन अधिकारों के बारे में जागरूकता बढ़ाना और महिलाओं को इन अधिकारों का उपयोग करने के लिए सशक्त बनाना महत्वपूर्ण है। यह ध्यान रखना महत्वपूर्ण है कि इन अधिकारों के बावजूद, भारत में महिलाएं अभी भी भेदभाव और हिंसा का सामना करती हैं। महिलाओं के अधिकारों की रक्षा के लिए और उन्हें सशक्त बनाने के लिए समाज में सभी को मिलकर काम करने की आवश्यकता है।

विश्व में नारी आंदोलन की नींव 19वीं शताब्दी में ही रखी गई। पश्चिम के कई राष्ट्र उस दौर में इस आंदोलन में भागीदार बने। नारी आंदोलन जब सामने आए तब ही स्त्री सशक्तिकरण की एक अवधारणा दुनिया के समक्ष प्रमुखता से आई। इसलिए स्त्री सशक्तिकरण को समझने के लिए नारी आंदोलन को समझना भी

अतिआवश्यक है। सरल शब्दों में कहें तो नारी आंदोलन की शुरुआत समाज द्वारा नारी को निम्नतर समझने से हुई। नारीवाद का महत्वपूर्ण सिद्धांत है कि इस पितृसत्तात्मक समाज में स्त्री को हीन दर्जा प्राप्त है। यह समाज ही उसके लिए जीवन जीने के नियम और स्वरूप को गठित करता है। स्त्री के स्वतंत्र व्यक्तित्व को नकार देता है। नारी आंदोलन किसी पुरुष का नहीं बल्कि पितृसत्तात्मक विचार का विरोध करता है। यह आंदोलन मानता है कि स्त्री को भी पुरुष के बराबर सम्मान, अधिकार व अवसर मिले।

नारी आंदोलन का पहला चरण 19वीं सदी का उत्तरार्ध और बीसवीं सदी के प्रारंभ होने का है। अमरीका के शहरी, उदारवादी और औद्योगिक माहौल में महिलाओं के लिए समान अवसर उपलब्ध कराना इसका पहला उद्देश्य था। दूसरी लहर साठ के दशक से शुरू हुई मानी जाती है। इसमें यह पहचान की गयी कि कानून व वास्तविक असमानताएं दोनों आपस में जटिलतापूर्वक जुड़ी हुई हैं एवं इसे दूर किया जाना चाहिए। तीसरी लहर नब्बे के दशक से प्रारंभ होती है। यह द्वितीय लहर की प्रतिक्रिया के फलस्वरूप उत्पन्न हुई। इसमें दूसरी लहर के द्वारा नारीत्व की दी हुई परिभाषा को चुनौती दी गई। वैश्विक रूप में जिस प्रकार नारीवाद को देखा जा रहा था, उसे गढ़ा जा रहा था, उसी क्रम में उसी के साथ भारत में भी महिलाओं की स्थितियों को लेकर लगातार समाज सुधार के व्यापक प्रयास हो रहे थे। लेकिन इसका स्वरूप वैसा नहीं था जैसा वह पश्चिम में रहा है। भारत में नवजागरण अर्थात् उन्नीसवीं शताब्दी के उत्तरार्ध से इसकी शुरुआत मानी जाती है जो 1915 के आस पास तक रहती है। यह उत्थान समाज सुधार व राष्ट्रीय आंदोलन के साथ जुड़कर आगे बढ़ रहा था। इसमें अंधविश्वासों के विरुद्ध आवाज, बाल विवाह, सती प्रथा व देवदासी प्रथा के खिलाफ आवाज आदि की बात उठाई गई। राजा राम मोहन राय, स्वामी विवेकानंद, ईश्वर चंद्र विद्यासागर, ज्योतिबा व सवित्रीबाई फुले, पंडिता रमाबाई जैसे लोगों ने तत्कालीन समाज के अनुसार स्त्रियों की समस्याओं को दूर कर उनके लिए एक अनुकूल माहौल बनाकर व उनको सशक्त करने की दिशा में महत्वपूर्ण कार्य किया।

भारत में स्त्री को सशक्त करने की दिशा में नारी आंदोलनों का दूसरा दौर जो लगभग भारत में गांधी के आगमन के साथ आरंभ होता है वह 1915 से आरंभ हुआ माना जाता है। यह वो दौर था जब महिलाएं एक आह्वान पर सक्रिय रूप से भागीदारी कर रही थीं। यह वही दौर है जब 1917 में भारतीय महिला संघ की स्थापना हुई। इस समय गांधी व अम्बेडकर जी द्वारा महिलाओं को समाज की मुख्य धारा में लाने का प्रयास सराहनीय रूप से देखा जाता है। महात्मा गांधी बड़े व्यावहारिक रूप से पर्दा प्रथा, बाल विवाह, दहेज प्रथा उन्मूलन व विधवाओं की समस्याओं तथा छुआछूत के उन्मूलन की बात कर रहे थे। दूसरी ओर ऐसे ही कार्य डॉ. अंबेडकर कर रहे थे जहाँ उन्होंने मताधिकार दिलाना, लैंगिक भेदभाव को समाप्त करना व समानता के अधिकार को दिलाने में उनकी एक महत्वपूर्ण भूमिका निभाई।

भारत में इसका तीसरा चरण जो अभी तक देखा जा सकता है उसके प्रमुख बिंदु महिलाओं के सामाजिक-राजनीतिक-आर्थिक जीवन में समानता से जुड़ा हुआ है। इस प्रकार भारत में महिला सशक्त होने की

दिशा में नारीवादी आंदोलन ने एक मुख्य भूमिका निभाई है। वर्तमान समय में अनेक क्षेत्रों में महिलाओं के सशक्त होने के तमाम पहलू व उसमें आने वाली चुनौतियाँ भी कम नहीं हैं।

महिला सशक्तिकरण के लिए चुनौतियां

- **लैंगिक भेदभाव:** महिलाएं अभी भी कई क्षेत्रों में लैंगिक भेदभाव का सामना करती हैं, जैसे कि शिक्षा, रोजगार और राजनीति।
- **हिंसा:** महिलाओं के खिलाफ हिंसा एक प्रमुख चुनौती है जो महिलाओं को सशक्त बनाने और अपनी पूरी क्षमता तक पहुंचने से रोकती है।
- **गरीबी:** गरीबी महिलाओं को सशक्त बनाने में बाधा डालती है क्योंकि उनके पास शिक्षा, स्वास्थ्य देखभाल और अन्य महत्वपूर्ण संसाधनों तक पहुंच नहीं होती है।
- **रूढ़िवादी सोच:** रूढ़िवादी सोच महिलाओं को पारंपरिक लिंग भूमिकाओं में सीमित करती है और उन्हें अपनी पूरी क्षमता तक पहुंचने से रोकती है।

भारत में महिलाओं को आज सभी क्षेत्रों में वैधानिक रूप से समान अधिकार प्राप्त है लेकिन समाज में उन्हें आज भी इसके लिए संघर्ष करना पड़ता है। सामाजिक रूप से आज भी हमारे समाज का मूल पितृसत्ता के रूप में मौजूद है। ग्रामीण क्षेत्रों में पितृसत्तात्मक ढांचा आज भी बहुत मजबूत है। समय-समय पर खाप पंचायतें या इसकी जैसी ही अन्य संस्थाएं महिलाओं के वस्त्र पहनने को लेकर मोरल पुलिसिंग के तमाम प्रावधान सुझाते रहते हैं। धर्म भी इसमें कई बार अपनी भूमिका अदा करता है। धार्मिक स्थलों पर महिलाओं के प्रवेश को वर्जित करना इसके ताजातरीन परिणाम हैं। सबरीमाला या अन्य धर्म के स्थलों पर प्रवेश न करना मौलिक अधिकारों का उल्लंघन है। धर्म-जाति के गठजोड़, रूढ़ि व अंधविश्वास ने महिलाओं को और शोषित किया है।

राजनीति का क्षेत्र इतिहास से वर्तमान तक पुरुषों के एकाधिकार का क्षेत्र रहा है। कभी भी इस पर महिलाओं का एकाधिकार स्थापित नहीं हुआ। राजनीति घरेलू चारदिवारी से बाहर निकल समाज को संचालित करने वाली, दिशा देने का कार्य करती है। विश्व के हर कोने में पूरे समाज में राजनीतिक पदों पर पुरुषों को ही देखा गया। भारतीय समाज भी इससे अलग नहीं है। आदिम समय से चली आ रही पुरुष प्रधान परंपरा अभी भी सतत कायम है। वर्तमान समय में देश की लोकसभा के कुल 542 सांसदों में से केवल 78 महिला सांसद हैं, वहीं राज्यसभा में केवल 24 सांसद हैं। कुल 28 राज्यों में वर्तमान समय में केवल 1 महिला मुख्यमंत्री हैं। वर्तमान राष्ट्रपति केवल दूसरी महिला हैं जो इस पद को सुशोभित कर रही हैं। भारत में राष्ट्रपति से ज्यादा व्यावहारिक पद प्रधानमंत्री का माना जाता रहा है, इस पद केवल एक महिला का आ पाना सब कुछ उजागर करता है।

महिलाओं का आर्थिक रूप से सशक्त होना उनके पूरे भविष्य को तय करता है। यदि हम अपने निर्णय स्वयं ले सकते हैं तो सही मायने में हम पूरी तरह से आजाद हैं। अनेक मसलों पर हमारा निर्णय निर्भरता

की वजह से प्रभावित होता है। भारतीय सामाजिक संरचना में महिलायें काम करने के लिए बाहर नहीं जाया करती थीं, इसलिए कोई आर्थिक स्वतंत्रता उनके पास नहीं थी। पैसे के लिए वे अपने घर के पुरुषों यथा पिता, भाई, पति या पुत्र पर निर्भर रहा करती थीं। आज ये परिस्थितियाँ बदली हैं। महिलायें घरों से बाहर निकली हैं, पढ़ कर सभी क्षेत्रों में नौकरियां कर रही हैं। सरकारी व निजी क्षेत्र में वे समान वेतन पर काम कर रही हैं लेकिन निजी क्षेत्रों में कई बार, कई जगहों पर उन्हें आज भी भेद-भाव का सामना करना पड़त है। एक लंबे समय तक भारतीय पुरुष व महिला क्रिकेट खिलाड़ियों की बीसीसीआई द्वारा दिए जाने वाली वार्षिक फीस में भेदभाव था, इसे अब 2022 में जाकर दूर किया गया। पूरे फिल्म उद्योग में पुरुष सितारों की फीस की तुलना में महिलाओं की फीस काफी कम है। ऐसी असमानताएं निजी क्षेत्रों में आज बरकरार है जिसे दूर किए जाने की जरूरत है। फिल्म निर्देशन, उद्यमिता एवं कार्पोरेट के मुखिया जैसी जगहों पर इक्का-दुक्का उदाहरण छोड़ कर केवल पुरुषों का ही वर्चस्व है जो दर्शाता है कि पुरुष प्रधानता के लक्षण मौजूद हैं।

भारत में महिलाओं के शिक्षा के प्रयास आधुनिक काल के शुरुआती दौर में ही हुए जिसका प्रसार अब लगातार देखने को मिलता है। आज के भारत में ग्रामीण क्षेत्रों की बच्चियाँ भी अब पढ़ने जाने लगी हैं। ग्रामीण क्षेत्रों में जातिगत अवधारणाएं अभी भी बलवती हैं जिनके बावजूद निचली जाति की लड़कियां भी अब प्राथमिक विद्यालय की ओर रुख कर रही हैं जो कि एक सकारात्मक संकेत है लेकिन उसका एक बड़ा हिस्सा आज भी घरेलू काम-काज तक ही सीमित है। शहरों और ग्रामीण क्षेत्रों की महिलाओं की स्थितियों में अंतर आज भी विद्यमान है। पूरे देश में महिलाओं की स्थिति को सशक्त करने में इस तरह के मौजूद अंतर को पाटना अभी बेहद जरूरी है।

वर्तमान समय में महिला अपनी बेहतरी की ओर बढ़ रही है परंतु हमेशा से स्त्री की स्थिति इतनी निम्नतर नहीं थी। वैदिक काल से लेकर वर्तमान काल को देखें तो स्त्री ने सम्माननीय जीवन पहले भी जिया है। एक सशक्त जीवन की गवाह वह पहले भी रह चुकी है।

निष्कर्ष और सुझाव

लोकतांत्रिक राजनीति के ढांचे के भीतर, हमारे कानूनों, विकास नीतियों, योजनाओं और कार्यक्रमों का लक्ष्य विभिन्न क्षेत्रों में महिलाओं की उन्नति है। हाल के वर्षों में, महिलाओं की स्थिति निर्धारित करने में महिलाओं के सशक्तिकरण को केंद्रीय मुद्दे के रूप में मान्यता दी गई है। महिलाओं के अधिकारों और कानूनी अधिकारों की सुरक्षा के लिए राष्ट्रीय महिला आयोग की स्थापना की गई थी। भारत के संविधान ने महिलाओं के लिए आरक्षण का प्रावधान किया है, जिससे स्थानीय स्तर पर निर्णय लेने में उनकी भागीदारी के लिए एक मजबूत नींव तैयार हुई है। भारत ने महिलाओं के समान अधिकारों को सुरक्षित करने के लिए प्रतिबद्ध विभिन्न अंतरराष्ट्रीय सम्मेलनों और मानवाधिकार उपकरणों की भी पुष्टि की है। हालाँकि, एक ओर संविधान, कानून, नीतियों, योजनाओं, कार्यक्रमों और संबंधित तंत्रों में प्रतिपादित लक्ष्यों और दूसरी ओर भारत में महिलाओं की स्थिति की स्थितिजन्य वास्तविकता के बीच अभी भी एक बड़ा अंतर मौजूद है। महिलाओं और लड़कियों को शिक्षित करना और उन्हें उनके अधिकारों के बारे में जागरूक करना महत्वपूर्ण है। महिलाओं के खिलाफ भेदभाव और हिंसा को रोकने के लिए मजबूत कानूनों

की आवश्यकता है। महिलाओं को आर्थिक रूप से सशक्त बनाने के लिए कौशल विकास और रोजगार के अवसरों तक पहुंच प्रदान करना महत्वपूर्ण है। महिलाओं को राजनीतिक प्रक्रिया में भाग लेने के लिए प्रोत्साहित करना और उन्हें नेतृत्व की भूमिका निभाने के लिए सशक्त बनाना महत्वपूर्ण है।

संदर्भ

1. श्रुति गौतम, भारत में महिला सशक्तिकरण
2. अन्नपूर्णा नौटियाल, हिमांशु बौराई। (2009)। 'गढ़वाल हिमालय में महिला सशक्तिकरण: बाधाएँ और संभावनाएँ', कल्पाज प्रकाशन, दिल्ली
3. ब्रैडी, मार्था (2005). विकासशील विश्व में युवा महिलाओं के लिए सुरक्षित स्थान बनाना और सामाजिक संपत्ति का निर्माण करना: खेल के लिए एक नई भूमिका। महिला अध्ययन त्रैमासिक 2005, खंड 33, क्रमांक 1-2.
4. उमा देवी, 'भारत में महिला समानता—एक मिथक या वास्तविकता', डिस्कवरी पब्लिशिंग हाउस, (२०००)। नई दिल्ली
5. मूलर बनाम ओरेगन, 12 लॉ एड० 551
6. दत्तात्रेय बनाम स्टेट, ए० आई० आर० 1953 बम्बई 311
7. ए० आई० आर० 1954 एस० सी० 321
8. अनुच्छेद 45 भारत का संविधान, 9६५०
9. अनुच्छेद 39 (च) भारत का संविधान, 9६५०
10. अजन राय बनाम सेक्रेटरी, वेस्ट बंगाल राज्य, ए० आई० आर० 1952 कलकत्ता 825
11. सैयद, जे., लैंगिक सशक्तिकरण का पुनर्निर्माण। महिला अध्ययन अंतर्राष्ट्रीय फोरम, (२०१०) वॉल - ३३, पृ. २८३-२९४।
12. सैयद, जे., लैंगिक सशक्तिकरण का पुनर्निर्माण। महिला अध्ययन अंतर्राष्ट्रीय फोरम, (२०१०) वॉल - ३३, पृ. २८३-२९४।
13. लेनी, जे. (2002)। संचार प्रौद्योगिकी परियोजना में ग्रामीण महिला सशक्तिकरण: कुछ विरोधाभासी प्रभाव। ग्रामीण समाज, 12(3), 224-245।
14. काचिका, टी. (2009)। दक्षिणी अफ्रीका में महिलाओं के भूमि अधिकार: मलावी, मोजाम्बिक, दक्षिण अफ्रीका, जाम्बिया और जिम्बाब्वे से समेकित आधारभूत निष्कर्ष। लंदन: निजा और एक्शना एआईडी इंटरनेशनल।
15. किशोर, एस. और गुप्ता, के. (2009)। भारत में लैंगिक समानता और महिला सशक्तिकरण, राष्ट्रीय परिवार स्वास्थ्य सर्वेक्षण (एनएफएचएस-3) भारत, 2005-06, अंतर्राष्ट्रीय जनसंख्या विज्ञान संस्थान, देवनार, मुंबई।
16. सैयद, जे., लैंगिक सशक्तिकरण का पुनर्निर्माण। महिला अध्ययन अंतर्राष्ट्रीय फोरम, (२०१०) वॉल - ३३, पृ. २८३-२९४।

17. कबीर, नैला. (2003)। उलटी वास्तविकताएँ: विकास विचार में लिंग पदानुक्रम। लंदन, वर्सो, पीपी-69-79, 130-136।
18. सैयद, जे., लैंगिक सशक्तिकरण का पुनर्निर्माण। महिला अध्ययन अंतर्राष्ट्रीय फोरम, (२०१०) वॉल - ३३, पृ. २८३-२९४।
19. पीटर्स, एम., और मार्शल, जे., शिक्षा और सशक्तिकरण: उत्तर आधुनिकतावाद और मानवतावाद की आलोचना। शिक्षा और समाज, (1991), 9(2).
20. कबीर, एन. (2005). लैंगिक समानता और महिला सशक्तिकरण: तीसरे सहस्राब्दी विकास लक्ष्य का एक महत्वपूर्ण विश्लेषण। लिंग और विकास 13(1), 13-24.
21. सैयद, जे., लैंगिक सशक्तिकरण का पुनर्निर्माण। महिला अध्ययन अंतर्राष्ट्रीय फोरम, (२०१०) वॉल - ३३, पृ. २८३-२९४।

महर्षि सूचना प्रौद्योगिकी विश्वविद्यालय लखनऊ

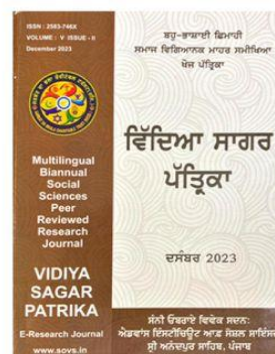
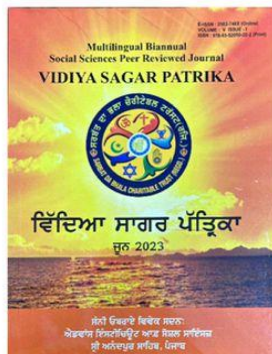
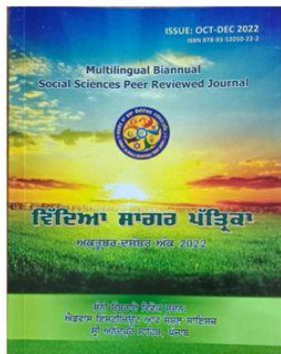
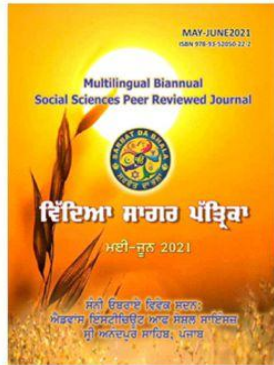
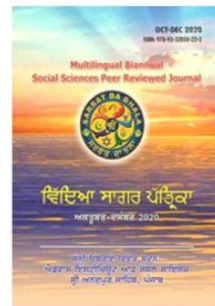
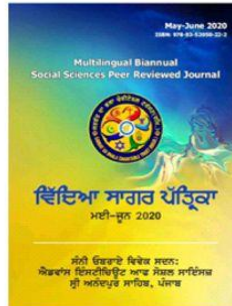
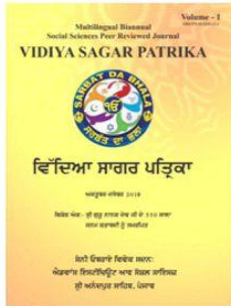
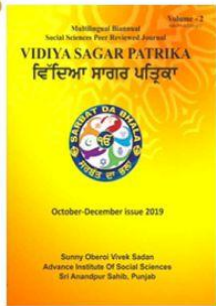

ਸੰਨੀ ਓਬਰਾਏ ਵਿਵੇਕ ਸਦਨ: ਐਡਵਾਂਸ ਇੰਸਟੀਚਿਊਟ ਆਫ਼ ਸੋਸ਼ਲ ਸਾਇੰਸਜ਼
ਸ੍ਰੀ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਮਾਰਚ 2024 ਨੂੰ ਦੋ-ਦਿਨਾਂ
ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਕਾਨਫਰੰਸ ਵਿਸ਼ਾ ਸੰਮਲਿਤਾ ਦਾ ਵਿਚਾਰ:
ਸ੍ਰੀ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਪਾਵਨ, ਰਮਣੀਕ, ਅਲੋਕਿਕ ਧਰਤਿ ਦੇ ਯਾਦਗਾਰੀ ਪਲ

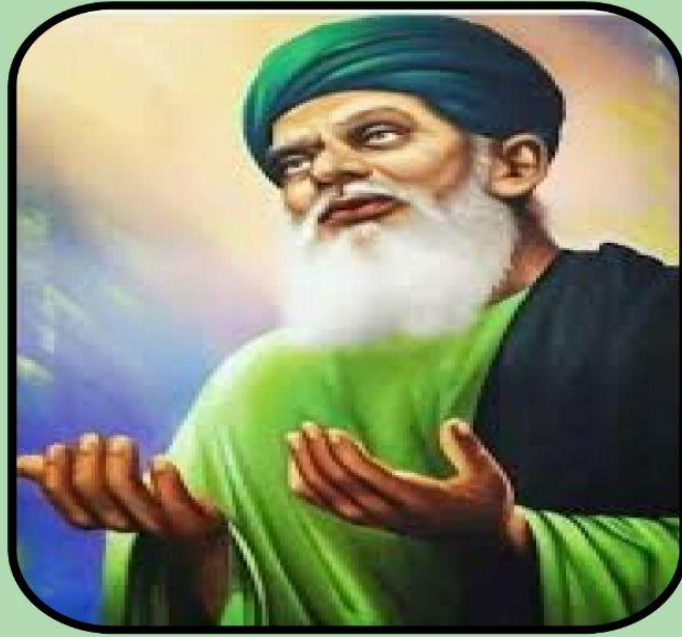

ਬਾਬਾ ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੇ
850 ਵੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਪੁਰਬ ਨੂੰ
ਸਮਰਪਿਤ

ਫਰੀਦਾ ਗਲੀਏ ਚਿਕੜੁ ਦੂਰਿ ਘਰੁ ਨਾਲਿ ਪਿਆਰੇ ਨੇਹੁ ॥
ਚਲਾ ਤ ਭਿਜੈ ਕੰਬਲੀ ਰਹਾਂ ਤ ਤੁਟੈ ਨੇਹੁ ॥
ਭਿਜਉ ਸਿਜਉ ਕੰਬਲੀ ਅਲਹ ਵਰਸਉ ਮੇਹੁ ॥
ਜਾਇ ਮਿਲਾ ਤਿਨਾ ਸਜਣਾ ਤੁਟਉ ਨਾਹੀ ਨੇਹੁ ॥

ਵੈੱਬਸਾਇਟ: WWW.SOVS.in
ਈ-ਮੇਲ: editorinchief@sovs.in